

Василь ОВСІЄНКО

***С*ВІТЛО**
ЛЮДЕЙ

Мемуари та публіцистика
Книга II

Видання друге, доповнене

Харків
«ПРАВА ЛЮДИНИ»
2007

Овсієнко В.В.

О-34 **Світло людей:** Мемуари та публіцистика. У 2 кн. Кн. 2 / Упорядкував автор; Худож.-оформлювач Б. Є. Захаров. – 2-ге видання, доп. – Харків: Харківська правозахисна група; К.: Права людини, 2007. – 352 с., фотоіл. (Додатковий наклад 2007 р. з виправленнями)

ISBN 978-966-8919-34-3.

В'язень сумління пропонує низку статей, написаних за 15 років волі. Її герої – не жертви Великого Терору, а Особистості, люди, які, рвуть пута неправди й неволі. Ця публіцистика суворо достовірна та інформаційно насичена. Вона позначена моральним максималізмом та офірним ідеалізмом, який дають лагерні університети. Нову інформацію привносять у суспільство статті про Соловки, Сандармох, Біломорканал. У додатках – вироки та документи автора.

Книжка виходить за програмою Харківської правозахисної групи в серії публікацій меморіального характеру за підтримкою п. М. Вайсермана та акціонерного товариства «Оболонь».

© В.В. Овсієнко, 2007

© Б.Є. Захаров, художнє оформлення, 2007

© Харківська правозахисна група, 2007

ISBN 978-966-8919-34-3

**А Світло у темряві світить,
І темрява не обгорнула Його.**

Свята Євангелія від Івана, 1:5

*Цю книжку присвячую учасникам
національно-визвольної боротьби
та правозахисного руху.
Покійним і живим.*

Автор

Початок Великого Терору

На початку 30-х років упокорена репресіями та голодом Україна вже лежала під чоботом Сталіна. Ще треба було позбавити її голови.

Скориставшись убивством 1 грудня 1934 року С. Кірова, Й. Сталін особисто підготував, а ЦВК СРСР схвалив постанову «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів». Згідно з нею на все «слідство» відводилося 10 діб. Участь захисника, прокурора, та й самого звинуваченого, оскарження вироку й клопотання про помилування не передбачалися, а вирок виконувався негайно після його винесення.

Цілком у дусі настанови творця радянської держави В. І. Леніна, який учив: «Будьте зразково нещадними. Розстрілювати, нікого не питаючи і не допускаючи ідіотської тяганини!»

Уже 4 грудня газета «Правда» повідомила про викриття «терористів». Негайно розпочалися арешти інтелігенції, зокрема української, яка, за висловом Сталіна, «не заслуговує довір'я». Перші смертні вироки були винесені й виконані вже у грудні, зокрема, в НКВД УРСР. Той дім «Інституту шляхетних панянок» на початку вулиці Інститутської, що донині бовваніє над майданом Незалежності і називається «Міжнародний центр культури та мистецтв», тоді ще не приступив до виконання нових функцій після переведення столиці з Харкова до Києва. 13–15 грудня 1934 року письменники Григорій Косинка, Дмитро Фальківський, брати Іван і Тарас Крушельницькі, Олекса Влизько, Кость Буревій та інші були розстріляні на вулиці Рози Люксембург (нині Липська), де тепер Фонд культури. Григорій Косинка, збагнувши, куди завело його загравання з більшовизмом, тяжко лаявся і відбивався. Його оглушили чимось по голові і так розстріляли. Ліна Костенко звідкись знає: «Передсмертно лаявся Косинка...»

«Українізація» захлинулася в крові. Наївні її провідники, що посміли уявити собі український варіант комунізму, пішли «українізувати» Сибір і Соловки. І той світ...

2 липня 1937 року під бравурні марші на честь «найдемократичнішої у світі Сталінської Конституції» (схваленої 5 грудня 1936 року) розпочалася наймасовіша за всю радянську епоху, ежовська «чистка» суспільства. Цього дня Політбюро ЦК ВКП(б) схвалило документ П 51/94 «Про антирадянські елементи», яким секретарям обласних, крайових, республіканських організацій та представникам НКВД пропонувалося взяти на облік усіх «куркулів та кар-

них в'язнів», які повернулися з заслання та ув'язнення, з тим, щоб найбільш ворожих із них заарештувати і розстріляти в порядку адміністративного переведення їхніх справ через «трійки», а решту вислати у вказані НКВД місця. «ЦК ВКП(б) пропонує в п'ятиденний термін подати в ЦК склади трійок, а також кількість осіб, що підлягають розстрілу, так само кількість осіб, що підлягають висланню». (Цит. за кн.: *Іван Чухин. «Карелія-37: Идеология и практика террора», Петрозаводськ, 1999, с.17.*)

Операція розпочалася за наказом НКВД СРСР № 00447 5 серпня 1937 року і мала тривати 4 місяці. Насправді ж вона була припинена за рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) 15 листопада 1938 року, тобто тривала понад 15 місяців.

На кожну республіку, область, район спускалися ліміти на репресування за I і II категоріями (I – розстріл, II – ув'язнення, співвідношення 3 до 1).

«Знизу» посипалися звіти про перевиконання лімітів, розгорнулося соціалістичне змагання за їх перевиконання, прохання й вимоги збільшити їх, особливо за I категорією, висувалися «зустрічні плани». Так, нарком внутрішніх справ УРСР Ізраїль Мойсейович Леплевський тричі звертався за таким збільшенням – 5, 29 вересня та 11 грудня 1937 року. Після його розстрілу в січні 1938 року новопризначений в. о. наркома Александр Успенський – двічі: 17 лютого і в травні 1938 р. (*Сергій Білокінь. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. К.: Київське наукове товариство ім. Петра Могили. – 1999. – с. 291.*)

Дія «трійок» поширилася на всі категорії населення. Окрім «курулів та кримінальників», під репресії потрапили «контрреволюціонери» різних мастей, «повстанці», «церковники», «шпигуни», «троцькісти», «диверсанти», «шкідники», «націоналісти»... Усього в 1937–1938 рр. до розстрілу з політичних мотивів були приречені **681 692** особи, з них **631 897** – позасудовими «трійками» (*Борис Соколов. Наркомы страха. Ягода. Ежов. Берия. Абакумов. – М.: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2001. – С. 130.*)

Безперечно, репресії зачепили всі народи, що мали нещастя залишитися в російській імперії під новою назвою СРСР. Та все ж ніхто не пам'ятає, щоб у концтаборах сидів хоч би один «російський буржуазний націоналіст» (*Див.: Жак Росси. Справочник по ГУЛАГу. – М., 1991. – Часть I. – С. 44.*). А от «українські буржуазні націоналісти» були вже в 30-х роках найчисленнішою групою кожного політичного концтабору. Так тривало аж до кінця 80-х (засвідчую особисто. – В. О.).

Щоб спадкоємці слави ВКП(б) і КП(б)У й мене не звинуватили в «націоналістичному ухилі», наведу тут цитату зі згаданої книжки вже, на жаль, покійного депутата Держдуми Російської Федерації Івана Чухіна:

«Из 8605 репрессированных в республике граждан лишь 1215 человек, или 14,1 процента, получили наказание в виде лишения свободы... Выделенный республике «лимит» на репрессии — 3700 человек (1-я кат. — 2800, 2-я кат. — 900 человек) был нарушен не только по количеству, но и по соотношению 1-й и 2-й категорий. Не 3:1, как установило Политбюро и НКВД для Карелии, а 9 расстрелянных и 1 — к лишению свободы из каждых 10 человек. Таков злодейский результат.

Наиболее агрессивно действовали чекисты Карелии против финнов и карелов, расстреляно соответственно 90,7 и 88,1 процента репрессированных» (с. 103. Карели і фінни вже становили в Карелії 1/3 населення — у 1933 р. 120.555 чол. з 371.524. — с. 22).

Кандидатури на репресії відбиралися так. Бралися списки мешканців населеного пункту або працівників підприємства. Особи з прізвищами на *-ський* — це польські шпигуни, на *-нен* — фінські, люди з німецькими прізвищами — німецькі шпигуни. Знаходили навіть британських і японських. Достатньо було побувати колись за кордоном, мати там родичів або знайомих, поцікавитися іноземним посольством. Арештові підлягали всі службовці царської влади, всі переселенці, особливо з Фінляндії. У селах виявляли «терористів», «шкідників», розгалужені сітки «повстанців». Нарком НКВД Карелії Матузенко («Нашого цвіту — по всьому світу!») на XIV партконференції хвалився: «Сьогодні на території Карелии остался один поп, да и то только потому, что болен подагрой и не может ходить. Со всеми остальными попами дело покончено. (Смех в зале)». (И. Чухин, с. 40). Винісши у складі «трійки» 2397 смертних вироків (там само, с. 147), цей кат, певна річ, теж був розстріляний.

Далі автор простежує, хто ж були члени «трійок» у Карелії, які виносили вирок тисячам людей, насамперед корінним мешканцям. Це, як правило, секретар обкому чи райкому, голова районної ради і начальник місцевого відділу НКВД. А це в Карелії — прибульні або прислані окупаційною владою, часто малограмотні большевики (варто прочитати їхні рукописні проекти наказів!). Серед них карелів і фіннів практично не було.

Наказом НКВД СРСР була проведена окрема операція «серед карельського і взагалі фінсько-угорського населення» (с. 88), унаслідок якої в Карелії «були знищені сотні кваліфікованих робітників і службовців. Обезголовлені майже всі республіканські і районні органи влади, репресована духовна і творча інтелігенція. Геноцид проти фінського і карельського населення викликав **непоправні** (виділення моє. — В. О.) демографічні, соціально-політичні й духовні зміни в житті національної республіки і її народів» (с. 90).

Тож і маємо тепер витолочену Карелію, де навіть карельська мова не визнана державною, а поруч — процвітаючу Фінляндію,

яка 1917-20 і 1939-40 рр. зуміла захиститися від російсько-більшевицької чуми.

І маємо фізично та духовно витолочену Україну, де російські окупанти та їхні нащадки досі почувуються господарями становища, а недобитки українського народу – затюканими й упослідженими.

Як кажуть, любі, Боже, правду: пора вже називати речі своїми іменами, інакше ми психологічно ніколи не виберемося з російського полону. Керівна комуністична верства в Україні у своїй більшості з самого початку була неукраїнською, тобто окупаційною. Згадаймо, що на час створення (з тактичних міркувань) у Москві 5–12 липня КП(б)У як складової (і невід’ємної!) частини РКП(б) в Україні діяло всього 4.364 большевики (*Історія Української РСР, т. 6, вид. «Наукова думка», 1977, с. 306*), і то в основному в промислових районах Сходу та Півдня. Перегляньмо прізвища большевиків, які згадуються хоч би в тій *«Історії...»* – там лише зрідка трапляються українські. У складі КП(б)У українці почали становити більшість щойно в середині 50-х років. А Першим секретарем ЦК Компартії України українець став аж у 1953 році – Олексій Кириченко. Доти її очолювали неукраїнці Георгій П’ятаков, Се-рафима Гопнер, Еммануїл Квірінг, Станіслав Косіор, В’ячеслав Молотов, Дмитрій Мануїльський, Лазар Каганович, Микита Хрущов, Леонід Мельников (*див.: Виталий Врублевский. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. – К.: Довіра, 1993. С. 9*). Хрущов, присланий в Україну в січні 1938 року, пізніше писав: «По Україні ніби Мамай пройшов... Не було... ні секретарів обкомів партії в республіці, ні голів облвиконкомів. Навіть секретаря Київського міськкому не було... Людей тоді просто «тягнули» у «вороги» (*цит. за кн. «Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. Том 2». Вид-во «Сфера», Київ, 1998, с. 14*). Не згадав Микита Сергійович, що й він на Вкраїні поведився як у завойованій країні. А Лазар Мойсейович Каганович усерйоз вимагав, щоб його називали вождем українського народу – не дарма навіть прапор Української РСР, що затверджений по війні за його правління, був *«лазурово-червоний»*, а не блакитно- чи синьо-червоний.

Національний склад керівних органів ЧК-ГПУ-НКВД УРСР був поспіль неукраїнський (*Див.: «Штатний розклад НКВД УРСР на 1937 рік» у книзі С. Білоконя «Масовий терор...» с. 346-359*). Репресивні органи очолювали неукраїнці Всеволод Балицький, Ізраїль Леплевський, Амаяк Кобулов, Александр Успенський, Іван Серов (усі, крім останнього, теж розстріляні). На с. 14 згаданої книги *«Остання адреса»* сказано, що в 1935 році 40% складу НКВД УРСР становили євреї. У 1940 р. їх там лишилося всього 4%. Ці кадри виконали волю російського націонал-більшевизму, спрова-

дивши на той світ мільйони українців і неукраїнців, – і теж пішли під ніж. Але нам від того не легше.

Скажіть, якби в Україні (або в тій же Карелії) була **своя (хай найгірша!)** влада – хіба вона так безбожно нищила б **свій** народ?

«Гріх комунізму», у який почасти впала й українська провідна верства (про це небезпідставно пишуть Мирослав Маринович (*Мирослав Маринович, Семен Глузман, Зиновій Антонюк. Листи з волі. Вид-во «Сфера», К., 1999, с. 258–259*) та Олександр Сугоняко (*Україна: повернення до себе. Вид-во «Юніверсал», К., 2000, 11–14*), насправді більшою мірою є наслідком зовнішньої інвазії. Бо українська національна комуністична еліта (інша вже просто не мала права на фізичне існування), шойно почавши формуватися в 20-х роках, була в 30-х винищена практично повністю. Про це кожному українцеві слід згадувати, перше ніж розповідати самоїдський анекдот про «дурного хохла». Якість нашого народу внаслідок геноциду справді підупала. Того християнського українського народу зі споконвічною хліборобською культурою, який ще був у 20-х роках ХХ століття і до якого належали наші батьки та діди – його вже нема. Саме в 30-х роках нам було завдано удару, від якого ми не оговталися досі.

Знеможені голодом і репресіями, без своїх провідників і пастирів, темною отарою побрели недобитки українського народу назустріч своєму історичному небуттю... Американець Джеймс Мейс нинішній період історії України визначає як «постгеноцидний». Процесу інтелектуального і морального занепаду українського суспільства та подальшого російщення не змогло зупинити навіть проголошення незалежності. Щоб поневолений український народ ніколи в майбутньому не спромігся на самостійність, а лише зі страхом поглядав на «старшого брата», російські окупанти століттями свідомо, а в радянські часи особливо інтенсивно, проводили сатанинську селекцію: винищували найрозумнішу, найграмотнішу, найздібнішу, найпродуктивнішу частину корінного населення, залишаючи на розплід покірних «плохих овець», яких «схрещували» з навезеним агресивним, безбожним, матюкливим «населенієм». Тільки в 1934 році у виморені голодом села лівобережних областей України було переселено 240 тисяч сімей з Росії – це називалося «допріселенієм». Це «матюзичое населеніє» (типу Верки Смердючки – цієї карикатури на людство, істоти, що стоїть поза будь-якою культурою: *воно* не володіє жодною мовою, не належить до жодної нації і до жодної статі). Це «населеніє» досі тужить за «розірваними зв'язками» та голосує за комуністів тільки тому, що їхня погано замаскована програма – ліквідація Української державности, адже комуністи досі не визнають існування українського народу – є лише «народ України».

Тарас Шевченко, опираючись на свій історичний досвід, ще ген коли спостеріг *підміну свідомости* українського народу:

*Ляхи були – усе взяли,
Кров повипивали!
А москалі і світ Божий
В путо закували.*

(Поема «Невольник»)

Що після геноциду 30-х років Шевченко сказав би своїм зачарованим на Кремль нащадкам, які досі не мислять себе поза російським політичним простором?

Настав час безсторонньо, по-науковому осмислити, що з нами сталося і хто в цьому винен? Не для того, щоб виставити рахунки сусідам – ближнім і дальнім, а щоб знати, з ким і які будувати стосунки, чого від кого сподіватися ближчим часом.

Чудеса Господні бували, але десь далеко, не в наш час і не з нами. Дай Боже, щоб вони ставалися й з нами, на нашій землі і в наш час, але я думаю, що наші сусіди впродовж ближчих 50 років будуть приблизно такими, якими були в минулі 500 років. Нинішній спалах мілітаристського психозу в Росії у зв'язку з Чечнею – тому доказ. В особі Росії нормальну сусідку ми будемо мати не скоро, бо росіяни не скоро позбудуться синдрому імперської величі.

Коло ста народів за радянської влади взагалі щезли: за переписом 1926 року в СРСР було понад 200 народів і народностей, а за переписом 1959 – лише 101. Цілі уламки українського материка, як-от «хохли» Стародубщини, Курщини, Вороніжчини (за Хмельницького був же й полк Стародубський!), Таганрожчина, нащадки кубанських козаків – безповоротно канули в російському морі уже в XX столітті. Це називалося «етнічним самовизначенням». Так створювався «єдиний советський народ». Подобається це нам чи ні, а він був і досі є, з його найгідкішими рисами: пияцтвом, матюччям, злодійством, лукавством, схильністю думати одне, говорити друге, а робити третє...

Ми й справді є тяжко хворе суспільство, яке склалося з недобитків знищених класів (*С. Білокін*). Наше суспільство має маргінальний характер, бо воно позбавлене національного хребта. Свідомі українці не становлять його основу. Найбільші власники в нас – неукраїнці або люди без національності. Те, що нині називає себе «елітою», далеке від елементарних понять культури, тим паче української, а головне – відповідальності за долю українського народу. Воно не здатне на безкорисливу, жертвовну працю для свого народу, тим паче інтелектуальну, у сфері духа. Головна його риса – хапальний інстинкт: урвати якомога більше, затягнути якомога далі, щоб на самоті нажертися (*вислів Анатолія Щербатюка*). Кажуть, що і в Західній Європі та в Америці першими капіталістами були пірати. Вони грабували на морі і вкладали капітал у національну економіку. Їхні нащадки стали чесними платниками

податків і навіть меценатами. У нас пірати грабують на суші, а капітал вивозять за море і він працює на інші народи. Якщо котрийсь і дасть «від праведних трудів своїх» на церкву – то тільки на російську. Пануюча культура й освіта в нас – російська. Засоби масової інформації – російські, за мовою і духом. Найбільша Церква – російська. Вона молиться за Патріарха Московського, за чужий уряд, за чужу державу і перемогу чужого війська (мабуть, над Чечнею, а потім і над Україною!). Разом з нею за це ж моляться Президент України Леонід Кучма і його дружина. Тим часом на значних територіях України, в тому числі в столиці, щоб поводитися українцем (принаймні послідовно говорити українською мовою) – потрібно неабияких психологічних зусиль. А то й небезпечно – за українську мову не одного й побито, скажімо, колишнього політв'язня Василя Гурдзана у вересні 1997 року.

На нищення нас як народу наш найбільший історичний ворог (а не стратегічний партнер і гарант нашої безпеки, як вважає нинішній Президент України) – Росія – поклала багато зусиль. На відродження нам треба сили не менше. Господь нас вихопив з-над самісінької прірви і дав ще один шанс. Микола Руденко каже, що якби незалежність нам була дана через років 15–20, то вона була б уже ні до чого, як не потрібна незалежність більшості білорусів. Але пам'ятаймо, каже цей мудрий чоловік, що Господь і гнівається на ледачих, і позбавляє їх Своєї ласки. Тож щоб відродження відбулося, потрібно надзусиль не одного покоління української еліти, яка шойно починає формуватися. А насамперед треба повертати і формувати свою, а не позичену історичну пам'ять.

Вересень 1999–2002.

Ці моторошні слова: Соловки, Сандармох...

Моторошне слово «Соловки» знає кожен українець. Як і кожна людина, яка мала нещастя бути «советским человеком».

1997 року в нашу свідомість увійшло ще одне – «Сандармох».

Ці Соловки вперше відкрилися мені опівночі на 6 серпня 1999 року білими стінами Успенського та Спасо-Преображенського соборів, що вже за кілометрів двадцять світилися над Білим морем як маяк. Нічне море було синє, як і небо, що зливалося з ним невідь-де, а на півдні, де лише на три-чотири години сховалося сонце, небо й море зливалися в дивовижну, не бачену ні доти, ні пізніше, гаму кольорів аж до найвогненніших (з кількох фотокадрів вийшли знімки якихось червоно-жовтих кольорів – зовсім не те, що було насправді). Я збагнув, яке торжество охоплює паломників, якщо їм трапляється такої пори і погоди наблизитися до святого місця. А я та Вахтанг Кіпіані їхали тоді у складі експедиції Санкт-Петербурзького «Меморіялу» на Дні пам'яті жертв політичних репресій.

Соловецький архіпелаг, що на Білому морі, складається з шести великих і біля 200 дрібних островів та корг, що разом мають площу 300 кв. км. Це Великий Соловецький острів (220 кв. км), Анзерський (47 кв. км), Велика та Мала Муксалма (19 і 1,2 кв. км), Великий та Малий Заяцький острови (1,4 та 1,1 кв. км).

Соловки – споконвіку земля карельська. Нині на Соловках живе менше тисячі населення, а до 1920 року світські люди тут узагалі постійно не мешкали, хіба в готелях «Петербурзькому» (дерев'яний двоповерховий, 1838 року) та «Преображенському» (цегляний триповерховий, 1864). 1920–1939 року тут була «власть соловецкая», концтабірна. З 1939-го фактичною владою тут був військовий гарнізон зі Школою юнг, з 1944-го діяла вже Острівна рада, з 1971 – сільська рада. 1987 р. поселення довкола кремля дістало статус «посьолок Соловецький» і стало районом Архангельської області Російської Федерації. В інших місцях на островах живуть поодинокі люди. Найближча залізнична станція – Кемь, за 60 км морем на захід.

Язичники ще 4–2 тисячі років тому спорудили тут характерні для Скандинавії дивовижні лабіринти. Мабуть, щоб мертві не поверталися у світ живих. Чи вони провиділи душогубське ХХ століття?

1429 року поселилися тут іноки Валаамського монастиря Савватій та Герман для «безмовного життя». Коли Савватій помер,

Герман привіз сюди інок Зосиму. Ці святі соловецькі преподобні чудотворці й поклали початок Спасо-Преображенському Соловецькому ставропігійному чоловічому монастиреві. З тих часів є легенда, що рибалка чи то мисливець за тюленими (їх тут називають «заяц», тому й острови «Заяцькі») теж поселився був на острові. Та одного разу він почув, що голосить його дружина, залишена на березі біля підніжжя гори: янгол відшмагав її різками (незвичне для янгола діяння!) і наказав не з'являтися тут жіночому родові, бо це місце для іноків-чоловіків. Свідком тієї події був преподобний Савватій. Відтоді гора називається Секирна (від «сечь»). На ній і було засновано Свято-Вознесенський скит. Пізніше, 1862 року, тут споруджено церкву Вознесіння Господнього.

Та головні споруди Соловецького монастиря постали південніше, на березі бухти Благополуччя, що на західному березі острова. Тут 1436 року преподобному Зосимі явилось диво: у повітрі в небесному осяянні простерте зображення прекрасної церкви. Тут і були побудовані дерев'яні келії та храм Преображення Господнього. 1485 та 1538 років храм горів. Тож за ігумена Філіпа (у миру Федір Степанович Количев) архітектор Ігнатій Савка з Новгороду (адже Соловки здавна були сферою впливу Новгороду) спорудив величні кам'яні храми – Успенський собор з Трапезною і Келарною палатами (1552–1557) та Спасо-Преображенський собор (1558–1566). Трапезна палата, площею майже 500 кв. м, була найбільшою в Московській державі аж до спорудження Грановитої палати в Московському кремлі.

Ігумен Філіп був знатного московського роду. Господь дав йому таланти видатного організатора монастирського життя. На островах, які по півроку не мали зв'язку з континентом, ігумен зумів не лише забезпечити життєдіяльність монастиря, а й заохотити до подвижницької праці тисячі ченців і трудників, які шукали і знаходили тут умиротворене життя в служінні Богу та в трудах праведних за саме лише прохарчування. Тут, у суворих умовах Півночі, де тайга вже переважає тундрою (на малих островах, навіть на Заяцьких, – поспіль тундра), найтяжча праця набувала глибокого духовного змісту. Іноки і трудники вирощували овочі й навіть сади, розводили худобу і бджіл, ловили рибу і топили тюленяче сало, варили сіль з морської води, випалювали цеглу, поєднали каналами десятки озер, щоб тими каналами вивозити на човнах сіно. Ще в XVII ст. спорудили водяний млин і сухий док, що наповнювався водою зі Святого озера (воно на 5 м вище од рівня моря), а на початку XX століття – одну з перших у Росії гідроелектростанцію.

У народній свідомості Соловки стали уособленням святості й благочестя, духовною твердиною православної християнської культури.

Коли слава про великого подвижника духа ігумена Філіпа докотилася до Московського кремля, то великий князь Іван IV Гроз-

ний на поліг, щоб він прибув до його столиці і зайняв митрополичий престол. Ігумен не хотів покидати Божу обитель, та знаючи жорстоке серце князя, сподівався вплинути на нього і зупинити криваву опричнину. Прибувши до Москви, він дізнався, що князь бере вже сьомий церковний шлюб. Писав йому листи з докорами, які з вуст Івана IV дістали назву «филькины грамоты». Митрополит для нього «Філька», а думка його — нічого не варта. Та коли митрополит виступив проти оприччини — його запроторили в застінки Тверського отрочого монастиря, туди прибув сам головний опричник Малюта Скуратов і задушив митрополита... Сталося це 1569 року. Є картина: гладкий та лютий Малюта Скуратов відчиняє двері келії, в якій, стоя на колінах, молиться просвітлений Духом Божим, худенький опальний митрополит.

На Москві люблять мертвих: Церква визнала Філіпа Количева святим. Його мощі возили то на Соловки, то до Москви. Але тепер чуємо, що Російська Православна Церква обговорює питання про визнання святим Івана Грозного! Адже він був миропомазанним на царство, тому не людям судити про його діяння... *(Див. про це: Дмитро Полохович. Покровителі, або Про причини появи деяких новоявлених «святих». // Дзеркало тижня. — 2002. — № 42 (417). — 2 листопада. — С. 17).* Коли я розповів цю історію ієромонахові Стефанові Негребецькому, то він сказав: «Буває, що й святий на святого скривиться. Але щоб святий велів задушити святого — таке можливе лише в Московській церкві. Адже визнала вона святим адмірала Ушакова, який виграв 32 битви. Тобто потопив дуже багато людей. Царя Ніколая II, на сумлінні якого 9 тисяч смертних вироків. Так і до Сталіна дійде, адже це він відновив 1942 року РПЦ, велівши за три дні звезти літаками до Москви на «собор» кількох уцілілих у концтаборах єпископів».

Є повідомлення, що питання про визнання святим Івана IV знято з обговорення.

За ігумена Іакова, 1582–1594 рр., монастир, затиснутий між бухтою Благополуччя і Святим озером, набув обрисів видовженого п'ятикутника, що гострим кінцем указує на південь: його було обгороджено могутніми мурами з гранітних валунів (мури кремля 8–12 метрів заввишки, а завтовшки 4–6 метрів), споруджено вежі до 24 м висотою, що дістали назви Корожна (вона стоїть на найвишому місці, то й назва її, мабуть, походить від слова «корга» — острівець у морі, що зникає під час припливу. Так пояснює киянин Сава Кривий), Успенська, Прядильна, Біла (тут був млин, то від борошна біла), Архангельська (вона ж Головленкова), Нікольська. Згодом на березі Святого озера добудували Поваренну та Квасоварну вежі. Будувати кремль почав архітектор Іван Михайлов з Вологди, а закінчував будівництво інок Трифон, якого в монастирі досі дуже шанують. До речі, коли 1854 року, під час росій-

сько-турецької війни, в бухту Благополуччя зайшли два британські кораблі й дали сигнальний постріл, іноки не зрозуміли і відповіли вогнем. Тоді британці обстріляли кремль півтора тисячами бомб і ядер, чого вистачило б, щоб розбити ціле місто. Але на твердиню це ніяк не вплинуло. Ченці з корогвами ходили по мурах і молилися. Найбільше враження на них справила бомба, яка впала за ікону Божої Матері — і не вибухнула. Переговори представника нападників з ігуменом, щоби здав твердиню, ні до чого не привели. На пам'ять про цю подію на березі моря трьома кілометрами південніше монастиря покладено «Переговорний камінь» з написом, який тепер уже важко читається.

У кінці XVI ст. Спасо-Преображенський монастир мав багато вотчин на берегах Біломор'я, він відігравав провідну роль у культурній та господарчій колонізації Півночі, населеної народами угро-фінської сім'ї. Монастир мав особливий статус у Московській державі, Соловки були ніби неофіційною столицею Біломор'я. У середині XVII ст. монастир сягнув вершини свого духовного розвитку і господарської могутності.

Коли після Переяславської Ради до Москви прибули українські та грецькі вчені богослови, зокрема, Симеон Полоцький, то вони виявили великі розходження московських церковних книг з грецькими оригіналами, адже помилки нагромаджувалися століттями. Бувало, що українці (їх москалі прозивали «хохли», «черкаси» або навіть «нехай») відверто насміхалися над малограмотністю московського священства. Тоді патріарх Никон, який, до речі, теж тривалий час був ченцем на Соловках, в Анзерському Голгофо-Розп'ятському скиті, затіяв церковну реформу. Здійснювалася вона звичними для Москви насильницькими методами: спалити старі книги і прийняти нові. Сам патріарх Никон запроваджував реформу з мордобоем і прокляттями. Утім, ішлося не так про зміну обряду, як про опір церковній владі. *(Див. про це: Ключевский В. О. Сочинения в восьми томах. Т. III. Курс русской истории. Ч. 3. М.: Госполитиздат, 1957, с. 302–307).*

Соловецький монастир, як і багато церков, не прийняв Никонівської реформи, залишився старообрядним. Ба, старці обителі написали листа патріархові Никону, де звинуватили його в ересі. На прохання патріарха цар Олексій Михайлович (Тишайший) послав проти ослушників рать під орудою боярина Мещеринова. Тоді ченці викотили на мури гармати. «Соловецьке сидіння» тривало 8 років (1668–1676). Не надто щільно оточений військом монастир тримався, доки не знайшовся зрадник, який виказав потаємний підземний лаз із боку Святого озера. Темної ночі царські стрільці увірвалися до кремля, схопили ігумена, закували і спровадили його до Москви. Але християнської крові пролити на святому острові боярин Мещеринов не посмів: майже тисячу ченців подушив петлями і потопив у Святому озері...

Після цього монастир надовго занепав, бо урвалася традиція господарювання.

Унаслідок секуляризації монастирських земель 1764 року обитель позбулася багатьох вотчин. 1765 року Соловецький монастир став ставропігійним і був підпорядкований безпосередньо Священному Синодові.

У XIX ст. монахи і трудники вимурували кілометрову дамбу з двома протоками між островами Соловецький та Велика Муксалма. На початку XX століття побудували одну з перших у Росії гідроелектростанцій. З'явилася тут метеостанція, радіостанція, літографія. Працювали пилорама, цегельня, кузні й майстерні. Близько 20 тисяч паломників щороку перевозили три монастирські пароплави. І всіх цих людей треба було прогодувати!

Перед Жовтневим переворотом 1917 року монастир мав 6 скитів і 3 п'устині, тут було 19 церков і 30 дзвіниць. Діяло училище для дітей поморів і Братське богословське училище, де вчилися й самі ченці – вихідці з північних губерній. Деякі з них не вмiли й читати, лише п'ята частина мала семінарську освіту, і тільки благодійний Діонісій закінчив Ярославський Демидівський ліцей.

Советська влада прийшла на Соловки 29 квітня 1920 року з Архангельська у вигляді Особливої комісії губвоенкому. Перше, що вона зробила, це пограбувала монастир: вивезла 158 пудів коштовного каміння, золота і срібла, в тому числі раки мошей преподобних, частину архіву й бібліотеки, що збиралися 400 років. Архімандрит Соловецький Веніамін намагався не допустити погрому й руйнації, але був заарештований. Монастир було закрито, ченців розігнано, а на базі його господарства засновано радгосп. Директор радгоспу був призначений уповноваженим зі збереження історичних пам'яток. Щоб забезпечити існування радгоспу, архангельський партійний діяч Іван Боговой запропонував створити на Соловках концентраційний табір. Перші в'язні (350 чоловік) були привезені на Соловки вже 25 травня 1920 року.

Уночі з 25 на 26 травня 1923 року в кремлі спалахнула пожежа, яка пожерла працю кількох поколінь ченців і сховала сліди пограбування. Успенська церква (1605) вціліла, а Спасо-Преображенський собор (1558–1566) згорів. Згоріла дзвіниця (досі стоїть у риштованнях), архів та бібліотека під нею, що збиралася чотири століття. Гасили пожежу анархісти, меншовики, есери, білогвардійці – перші ув'язнені тут вороги більшовицької влади.

За 400 років існування монастиря в'язнів на Соловках було біля 350 осіб, у тому числі 25 років у підземеллі тут провів останній отаман Січі Запорозької Петро Калнишевський, який помер на 113 році життя (*див. нарис «Соловки отамана Петра Калнишевського»*). 1903 року на прохання братії острог закрили, щоб не порушувати святість і добре ім'я Божої обители.

Більшовицька ж влада за 19 з половиною років, від 25 травня 1920 до 2 листопада 1939 року, перепустила через Соловки понад 100 тисяч в'язнів. І довгожителів тут уже не було: половина з них наклала тут головами. Десятки тисяч українських селян побували тут (з 1,2 млн. репресованих як «куркулі»). З тих пір моторошне слово «Соловки» знає кожен українець.

13 жовтня 1923 року постановою Совнаркому організовано Соловецький табір особливого призначення (СЛООН). Управління СЛОНа опосіло Преображенський готель, що з 1864 року стоїть біля самого причалу на березі гавані Благополуччя.

Спочатку в'язні працювали на самообслуговування табору, а з середини 20-х рр. їх почали виводити на лісопосад, торфодобування, на будівництво бараків і тюрем, вони переробляли продукти морських промислів. Почав діяти механічний, шкіряний, гончарний заводи, смолокурня, у листопаді 1923 року пустили вузькоколіїну залізницю від цегельні до кремля (пізніше її розібрали). «Кустпром» випускав ширпотреб, у «Пушхозі» о. Муксалма на забаганку начальства завели хутряних звірів, «Йодпром» виробляв йод із морських водоростей.

Усі споруди, які були на Соловецькому острові, тобто кремль, чернечі келії, побутові приміщення та церкви, «власть соловецкая» розбила на «роті» і припасувала під місця ув'язнення. У кожній «роті» розміщувалася окрема категорія в'язнів (есери, меншовики, контрреволюціонери, куркулі, троцькісти, терористи, «соціально близькі» радянській владі карні в'язні тощо). Однак приміщення ще не були ізольовані одне від одного, як пізніше, в часи СТОНу.

Твердині православ'я судилося підтвердити свою святість кров'ю: тут сиділи десятки тисяч православних, у тому числі 8 митрополитів, 20 архієпископів, 47 єпископів, 3 архімандрити. Усі вони погинули від тяжкої праці та хвороб, деякі були просто закатовані. Їхні молитви не пропали дарма. 28 мучеників соловецьких згодом були канонізовані.

Церкву Вознесіння на Секирній горі безбожники перетворили на карцер, з якого живими не виходили: тіла виносили, а душі возносилися. «Параша», звичайно ж, була влаштована у вівтарі, щоб цинічно дошкулити православним, особливо священикам. Колишній соловчанин Борис Ширяєв розповідає історію про «утешительного попа», отця Никодима з Полтавщини, який добрим словом допомагав в'язням вижити. На Різдво він прямо в бараци справляв службу Богу, за що його спровадили на Секирку. Помер у Великодню ніч, коли Небеса відкриваються для праведних душ (*Борис Ширяєв. Неугасимая лампада. Изд. Сретенского монастыря. 2000, с. 260–274*).

На віддаленому острові Анзерському, у Голгофо-Розіп'ятському скиті, безбожники влаштували табір з такою ж назвою — Голгофо-Розіп'ятський. Сюди звозили хворих, які мерли тисячами.

Побудували спецтюрму для політ'язнів у Савват'єво. Тут 19 грудня 1923 року за відмову виконати режимні нововведення (зайти в приміщення одразу після роботи) охорона відкрила вогонь по політ'язнях. Було вбито 6 чоловік есерів. Цей факт став відомий на Заході. Другий розстріл в'язнів був 29 жовтня 1929 р. за півкілометра на південь від кремля – 36 чоловік у справі «Кремлівська змова». (Тепер там стоїть хрест і камінь з написом «Соловецким узникам»). Восени 1937 – взимку 1938 рр. розстріли були вже масові.

Поблизу кремля набудовано було дерев'яних бараків. Деякі з них досі служать соловчанам житлом. В одному з бараків – дитячому – 20 червня 1929 року побував Максим Горький. Хлопчики ніби читали газети. Один тримав газету догори. Горький зрозумів, що його дурять, і мовчки перекинув газету. Один хлопчик захотів поговорити з Горьким сам-на-сам. Дозволили. Горький після розмови мовчки вийшов заплаканий, а хлопчика розстріляли. Цю історію чув Олександр Солженіцин і описав її в романі «Архіпелаг ГУЛАГ». Горький уже був смертельно заляканий: він дивився тільки туди, куди показували пальцем.

На острові Велика Муксалма збудували двоповерхову тюрму, поблизу цегельні 1937-38 рр. – триповерхову, але останню так і не заселили: з початком фінської війни контингент концтаборів був вивезений на материк.

На початку 20-х років на Соловках, на відміну від інших концтаборів, для противників більшовизму фактично існував «статус політ'язня». До 1926 року їх навіть не примушували працювати і харчування було цілком стерпне. Сприяннями Катерини Пешкової, дружини М.Горького, яка очолювала Товариство допомоги політ'язням, вони через Міжнародний Червоний Хрест одержували посилки. Відтак примусова праця стала обов'язковою умовою «перевиховання». В'язні рубали і сплавляли ліс, підтримували господарство (щоб воно не занепало без фахівців, радянська влада таки залишила біля сорока монахів). А було й таке, що невільників примушували носити воду з однієї ополонки в другу. Умови утримання ставали дедалі тяжчими.

У 1923 році в'язнів на островах було 3 тисячі, у 1928/29 – 10 тисяч, 1929/30–15.834. На 1 січня 1931 року контингент СЛОНа вже нараховував 71 тисячу в'язнів. Оскільки на Соловках такої кількості не було чого робити, то з 1926 року СЛОН переповзає й на материк: були створені «командировки», які заготовляли ліс на експорт, будувати дороги в Карелії. Соловчанами засновані на континенті нові табори управлінь Вайгач, УхтПечЛяг, БелБалтЛяг та інші. (*Вестник. Информационный бюллетень Соловецкого государственного историко-архитектурного и природного музея-заповедника*. – 2002. – Ч. 2. – С. 5).

З 11 січня 1925 року в концтаборі видавалася газета «Новые Соловки». Виходила газета «Перековка», згодом і журнал «Соло-

вешки острова», який надходив у бібліотеки СРСР (пишучої братії додалося в 30-х роках). Тут були свої гроші – бони, на які можна було купувати продукти і товари. Навіть діяв театр, де й Лесь Курбас ставив п'єси.

Та епоха СЛОНа скінчилася – розпочалася епоха ГУЛАГу.

20 лютого 1937 року СЛОН перетворено на СТОН – «Соловешку тюрьму особого призначення». Це була не просто зміна вивіски: 5 серпня того лиховісного року розпочалася наймасовіша, ежовська «чистка» суспільства, в тому числі й місць позбавлення волі (*див. статтю «Початок Великого Терору»*).

За оперативним наказом Наркома внутрішніх справ Ніколая Єжова № 00445 особлива трійка Управління НКВД Ленінградської області (начальник Л. М. Заковський, заступник В. Н. Гарін, прокурор Ленінграда Б. Позерн, секретар Єгоров) постановила розстріляти 1825 в'язнів СТОНу.

В'язні Соловків мали свої терміни ув'язнення 5–10 років. Хай і сфабриковані, та дехто мав би скоро звільнитися. Але ці люди (багато хто з них перед ув'язненням мав комуністичні ілюзії) пройшли таку «школу перевиховання», що стали б на волі для більшовицької влади небезпечними. Щоб їх не звільняти, Москва вирішила «почистити» й концтабори. Для цього потрібно було сфабрикувати нові «справи». Матеріалом для них стали доноси табірних стукачів про розмови та настрої в'язнів і характеристики, складені адміністрацією. На Соловках усі характеристики підписував начальник СТОНу старший майор держбезпеки І. А. Апетер, призначений на цю посаду 4 червня 1937 року (замість Ейхманса). Розслідування і судові засідання не провадились, вирок засудженим до кари смерті не оголошувалися.

...Глухого вечора 21 жовтня 1937 року по всіх «ротах» СТОНу бігали наглядачі й оголошували: «Такой-то! С вещами!» Це – на етап. За дві години 1116 в'язнів були повантажені на баржі. Це була інтелігенція майже всіх національностей СРСР (мабуть, напередодні 20-річчя Великої жовтневої соціалістичної революції так вирішили зміцнити дружбу народів). Україна була представлена найкраще: біля 300 осіб... (За уточненим списком професора Миколи Марковича Роженка – 290. *Див. брошуру: Соловки: Сандармох... Левашово... Биківня... (Матеріали до науково-практичної конференції у Київській міськраді 27–28.04 2001 р.)*. К.: Український центр духовної культури. – 2001, с. 9–11).

Більше їх ніхто не бачив. Пізніше доходили чутки, що в Кемперпункті («Кемский пересыльный пункт» – порт на «Поповому острові», за 12 км від станції Кемь, на березі Білого моря) у них відібрали всі цивільні речі, переодягли їх у в'язничне, повідрізали гудзики, відібрали паски. (Є свідчення, що кримінальники згодом

носили ті речі або обмінювали). Висловлювалися здогади, навіть у друку, що етап разом з баржами потопили в Білому морі.

Перші припущення свідків про можливість їх розстрілу поблизу «столиці» Біломорканалу Медвежогорська зафіксовані в 1991 році. Примірники розстрільних протоколів «особливої трійки» зберігалися в Архангельському управлінні ФСБ. 1995 року копії з них, сприяннями співробітника В. Климушина, були надіслані в Соловецький музей. Тоді співробітники Московського (Сергій Кривенко) та Петербурзького «Меморіялів» почали готувати списки розстріляних. Незабаром голова Карельського «Меморіялу» Чухін Іван Іванович (депутат Держдуми РФ, трагічно загинув у травні 1997 року) дізнався, що в Петрозаводську зберігається архівно-слідча справа М. Р. Матвеева, засудженого 1939 року разом з іншими чекістами за знущання над в'язнями при розстрілі. З неї і дізналися, що місце розстрілу – поблизу Медвежогорська. 1 липня 1997 року Петрозаводський і Санкт-Петербурзький «Меморіяли» виявили місце розстрілу цього етапу: «обычное место расстрелов» на півдні Карелії, урочище Сандармох, що на 19-му кілометрі шосе від ст. Медвежа Гора (карельською – Каргумякі) на селище Повенець, де починається Біломорканал...

Голова Санкт-Петербурзького «Меморіялу», колишній політв'язень Веніамін Вікторович Іофе (29.06. 1938–20.04. 2002), співробітниця Ірина Резнікова та президент Академії соціально-правового захисту Республіки Карелія Юрій Олексійович Дмитрієв у різний час розповідали мені, як було знайдено Сандармох. По-науковому кажучи, ідентифіковано на місцевості. Вони довго ходили лісами. Резнікова пішла колишньою, вже давно зарослою, доріжкою – і вийшла на те саме місце. Іофе висловив здогад, що це могло бути оточення (російською «оцепление»). Пробували копати в підозрілих місцях, але безрезультатно. Сіли відпочити. А Дмитрієв пішов далі і виявив багато квадратних западин метрів два на два. Оце й були могили – на 19-му кілометрі шляху Медвежогорськ – Повенець, за півкілометра углиб лісу, ліворуч, як їхати з Медвежої Гори.

Факсимільні відбитки розстрільних протоколів опубліковані у виданні: *Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. Том 1. К.: Сфера. – 1997. С. 50–297. Уперше в Україні їх опублікував Сергій Білокінь в «Літературній Україні» 1997 року.* Це горизонтально віддруковані на машинці аркуші. Номер, прізвище, три-чотири рядки даних про в'язня. І висновок: такого-то РАССТРЕЛЯТЬ. Це слово надруковано великими літерами, вроздріб. І «галочка» про виконання. Ось зведена таблиця винесення вироків та їх виконання, яку склав Веніамін Вікторович Іофе, голова Санкт-Петербурзького «Меморіялу»:

Дата вироку	№ протоколу	Дата розстрілу	Засуджено	Розстріляно
9 жовтня	№ 81	27 жовтня	209	208
9 жовтня	№ 82	2 листопада	182	180
9 жовтня	№ 83	3 листопада	266	265
10 жовтня	№ 84	4 листопада	249	248
14 жовтня	№ 85	1 листопада	210	210

П'ять вироків не виконано, бо один в'язень помер, а чотирьох етаповано в інші місця, про віщо кат чітко відрапортував.

Виконував ці вирoki капітан Матвеев Михайл Родіонович, заступник начальника АХУ (що за аббревіатура?) УНКВД Ленінградської області, 16 жовтня спеціально відряджений для цього в Кемь. 19 жовтня він прибув на Соловки. У його бригаді був помічник коменданта УНКВД ЛО Полікарпов та один з досвідчених ленінградських розстрільників, помічник коменданта УНКВД Ленінградської області молодший лейтенант Г. П. Алафер. Ім'я ката Матвеева випадково було виявлене 1996 році у кримінальній справі 1938 року про перевищення ним повноважень при розстрілі під Медвежогорськом (розстріляних добивав якоюсь металевю «колтушкою»). З неї стало відомо, що в'язнів зі ст. Кемь партіями возили до СІЗО (слідчий ізолятор) Белбалтлагу, що в Медвежогорську, на північному березі Онезького озера, на 300 км південніше від Білого моря. СІЗО в Медвежогорську вміщало 300 в'язнів, тому доставляли їх із Соловків партіями. Впадає в око розрив між розстрілами 27 жовтня і 1 листопада. Стався інцидент: була спроба втечі при вивезенні до місця розстрілу першого етапу, що прибув 27 жовтня. Процедура перевезення М. Матвеев удосконалив: в'язнів роздягали до білизни, зв'язували по двоє, запихали в роти кляпи, скидали штабелями в машини і так везли.

Більшість українців за окремим списком «Всеукраїнського центрального блоку» були розстріляні 3 листопада.

Цей «блок» створив начальник СЛОНа ст. майор держбезпеки Іван А. Апетер, поставивши на його чолі академіка Матвія Яворського, а найближчими сподвижниками зробив професорів історії Володимира Чеховського та Сергія Григоровича Грушевського, професора Олексія Вангенгейма, дарма, що він голландець родом... Прембула до протоколу – оце, мабуть, і вся «справа»:

«Дело № 103010-37 г. Оперативной части Соловецкой тюрьмы ГУГБ НКВД СССР на 134 человека украинских буржуазных националистов, осужденных на разные сроки за к-р (контрреволюційну – В. О.), националистическую, шпионскую и террористическую деятельность на Украине, которые, оставаясь на прежних к-р позициях, продолжая к-р, шпионскую, террористическую деятельность, создали к-р организацию «Всеукраинский центральный блок». (Остання адреса, с. 164).

Можна уявити собі творця театру «Березіль» режисера Леся Курбаса, зв'язаного з драматургом Миколою Кулішем, академіка Матвія Яворського, зв'язаним з п'ятим за списком письменником Мирославом Ірчаном, професора філології, поета-неокласика Микола Зерова з письменником Михайлом Козорізом... Цього дня розстріляно міністра освіти УНР Антона Крушельницького і його синів Остапа (24 роки) та Богдана (31 рік), міністра фінансів УРСР Михайла Полоза, професора Сергія Грушевського, письменників Валер'яна Підмогильного, Павла Филиповича, Валер'яна Поліщука, Григорія Епіка, Марка Вороного, Олексу Слісаренка, Михайла Ялового. Тут упокоїлися науковці Микола Павлушков, Василь Волков, Петро Бовсунівський, Микола Трохименко, творець Гідрометеослужби СРСР голландець родом Олексій Вангенгейм – у списку «українських буржуазних націоналістів» він третій (*див. статтю «Дещо про родину Ольги Петрівни Вангенгейм»*). Це були молоді та середнього віку люди, які ще створити б неоціненні духовні скарби для свого народу, володіючи якими, ми стали б урівень з іншими цивілізованими народами. Дехто з них, може, дожив би донині. Сама присутність таких людей у суспільстві робить його кращим. Але постріли тупого, малограмотного ката Матвеева – виконавця волі чужої, глибоко ворожої нам російської комуністичної влади – змінили хід нашої історії...

Щоб «істинні інтернаціоналісти» не звинуватили мене в національній упередженості, скажу, що серед тих, чия остання адреса – Сандамох, були знаменитий адвокат росіянин Александр Ббрищев-Пушкін (захисник Бейліса й Пурішкевича), московський літературознавець Ніколай Дурново, засновник удмуртської літератури Кузєбай Герд, білоруський міністр Флегонт Волинець, татарський громадський діяч Ізмаїл Фірдевс, голова московського циганського табору Гого Станеско, грузинські князі Ніколай Ерістов та Яссе Андронников, католицький адміністратор Грузії Шіо Батмалашвілі, професор історії ВКП(б) єврей Пінхус Глузман, черкеський письменник князь Холід Абуков, корейський діяч Тай До, православні єпископи Олексій (воронезький), Даміан (курський), Ніколай (тамбовський), Петро (самарський), лідер баптистів СРСР Василь Колесников, отець Петер Вейгель – посланий Ватиканом для перевірки даних про переслідування віруючих в СРСР... Закощоблий від холоду (швидше б кінець!), в самій близьні, ступаючи останні кроки, зачерхлим мозком згадуючи слова молитви, він на власному прикладі переконався, що потрапив у царство Сатани, в Імперію Зла...

Смертника ставили на коліна – і капітан Матвеев стріляв з револьвера у потилицю. Забитого підручні скидали в яму. Трупі присипали вапном і засипали. Тож їх тепер не ідентифікувати.

Таких ям тут, 2×2, глибиною 2 м, близько 150. Розстріл Соловцького етапу в урочищі Сандармох — лише одна з акцій. Це — «обычное место расстрелов» у цьому регіоні Карелії. Тут розстріляно до 9 тисяч людей, зокрема, будівників Біломорканалю.

А кат М. Матвеев був нагороджений орденом Червоної зірки і помер у Ленінграді 1971 року.

Ще одну групу, 509 в'язнів (протоколи «тройки» № 134, 198 і 199 від 10 і 25 листопада) вивезли з Соловків до Ленінграда розстріляти 8 грудня, в тому числі 89 осіб — з України. Серед них — Володимира Антонівна Крушельницька, Гео Шкурупій, а також російський філософ Павло Олександрович Флоренський). (*Див. брошуру: Соловки: Сандармох... Левашово... Биківня..., с. 11—24.*) Останню групу, 200 в'язнів, вирок яким було винесено 14 лютого 1938 року (протокол № 303, фактично розстріляно 198), не могли взимку вивезти на континент. Є підстави вважати, що їх розстріляли прямо на Соловках, у районі командирівки Ісаково. 1999 року Санкт-Петербурзький «Меморіал» пробував розшукати це місце, але безрезультатно. Чому приречених мусили вивозити на континент? Так большевики намагалися сховати сліди злочинів, а Соловки кам'янисті, тут нема як викопати ями для великої кількості трупів. Хіба кидати їх в озера.

27 жовтня 1997 року в Сандармосі з ініціативи Санкт-Петербурзького «Меморіалу», підтриманої головою уряду Карелії В. Н. Степановим, уперше було проведено День пам'яті жертв політичних репресій. У них узяли участь і українці. Євген Сверстюк привіз дубового хреста роботи Миколи Малишка з написом «Убієнним синам України», Іван Драч сказав скорботне слово, кобзар Микола Литвин співав загиблим рідних пісень, священник УАПЦ Павло Бохняк справив панахиду. Були там і Лариса Іванівна Крушельницька, кореспондент «Вечірнього Києва» Володимир Щербина, телевізійник Борис Гривачевський. У пресі й на телебаченні тоді з'явилася низка повідомлень і статей. Служба безпеки України, Інститут української археографії та джерелознавства НАН України видали три томи документів «Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії» (*Вид-во «Сфера», т. 1—1997, т. 2—1998, т. 3—1999 р.*). Україні відкрилася ще одна чорна сторінка її історії.

1999 року Санкт-Петербурзький «Меморіал» запросив представників уряду України на Дні пам'яті 5 серпня в Сандармох. Ніхто не приїхав. Утім, як і від уряду Росії. Зате були консули Німеччини й Польщі в Санкт-Петербурзі. Приїхали нащадки розстріляних — чоловік із 30. У тому числі син партійного і профспілкового діяча Якова Абрамовича Шкерова — Володимир, який живе нині в Іршанську на Житомирщині (батька заарештовано, коли йому не було й року). З Москви приїхали Рада Михайлівна Полоз — донька наркомфіна УРСР Михайла Миколайовича Поло-

за та Елеонора Олексіївна Вангенгейм — це її батько створив Гідрометеослужбу СРСР. Були журналіст СБУ Сергій Шевченко (*Див. його та Дмитра Веденєєва книжку «Українські Соловки», К.: «ЕксОб», 2001*), історик і журналіст Вахтанг Кіпіані та я. Ми привезли жміньку української землі від пам'ятника Т. Шевченкові в Києві та іконочку Христа Спасителя, пов'язали рушник на хресті, воздвигнутому Є. Сверстюком, поставили наш прапор і проспівали гімн.

Відтепер щороку 5 серпня, у день початку Великого Терору, під пам'ятником, де написано: «Люди, не убивайте друг друга!», відбуватиметься траурний мітинг, відтак люди йдуть до Соловецького каменя з написом «Здесь с 27 октября по 4 ноября 1937 г. были расстреляны 1111 заключенных Соловецкой тюрьмы». Валу на цього з Соловків привіз Санкт-Петербурзький «Меморіал». Ще далі на галявинці хрести поставили Російська Православна та Католицька церква Польщі, там же стоїть і наш хрест. А в лісі — півтори сотні карельських пам'ятних знаків з дашками. Зведено капличку, де лежить поминальна книга з сімома тисячами імен тут загиблих, які вдалося встановити (*див.: Соловки: Сандармох... Левашово... Биківня..., с. 50–51*).

У Медвежогорську я придбав книжку Ю. Дмитрієва: *Место расстрела Сандармох. Петрозаводск: «Барс», 1999, 352 с.* Тут опубліковано повний список розстріляних в урочищі Сандармох карельських громадян. 2002 року в Петрозаводську вийшла Юрієм Дмитрієвим і вже покійним Іваном Чухінім упорядкована величезна книга *Поминальные списки Карелии. 1937–1938*. Тут значиться біля 14 тисяч репресованих у роки «Великого терору». Поспіль: «карел», «фінн», «карел», «фінн». Зрідка «русский» чи іншої національності.

Я відвідав Сандармох і 2000 року. Тоді з України приїздили Валентина Петрівна Бовсунівська — донька розстріляного там Бовсунівського Петра Федоровича. З Москви, як і щороку, приїхали Рада Михайлівна Полоз та Елеонора Олексіївна Вангенгейм. Цього разу прибули консул України в Санкт-Петербурзі Юрій Станіславович Вербицький, журналіст Ростислав Мартинюк із Сум з мамою Валентиною та вітчимою В'ячеславом Наливайком, історик Ярослав Тинченко, Валентина Скачко зі Всеукраїнського «Меморіалу» ім. В. Стуса.

Того року я склав *«Пам'ятку тому, хто збирається в Сандармох на 5 серпня та на Соловки 7 серпня»* і щороку поновлюю її. Бо інтерес українського суспільства до цих місць зростає.

2001 року самочинно зібрана делегація української громадськості нараховувала вже до 20 осіб. Зі США через Україну приїхав Веніамін Миколайович Трохименко — привіз своєму батькові, знаному лексикографові, грудку рідної землі. Були професор із Києва Микола Маркович Роженко, студенти Михайло Крамарен-

ко, Роман Селівачов та Андрій Сливка, консул України в Санкт-Петербурзі Юрій Вербицький (уже з дружиною та синами). Борис Гривачевський, який приїхав з групою телевізійників і вже починаючи з Дня незалежності показав у новинах по УТ-1 десять вражаючих сюжетів із Сандармоху і Соловків.

Так поволі відкривається перед суспільством чорна завіса над його минулим.

2002 року на Дні пам'яті в Сандармох, а далі на Соловки, їздило з України аж 46 осіб. 37 із них — із Рівного. З ініціативи заступника голови Рівненської обласної організації «Меморіялу» (він же й голова обласної «Просвіти») Петра Кульчинського, підхопленої організаціями НРУ, УНР, Молодого руху, було споряджено в дорогу цілий автобус — з наметами та запасом продуктів. Допомогла грошима міська влада (обласна тільки пообіцяла, тому мандрівники відчували немало скруту). Учасниками акції «Сандармох — Соловки» були професор Гуманітарного університету Петро Лобас, активістка «Просвіти» Тетяна Ридюк, політ'язень 60-х років Марія Трохимович, священник УПЦ КП Борис Оплаканець, лідер Молодого руху, депутат міськради, історик Віталій Половчук. Більшість — молоді люди. Вони вирушили 2 серпня через Дубровицю, Мінськ, Полацьк, Псков, Санкт-Петербург, Медвежогорськ.

З Києва на Дні пам'яті їздили журналіст газети «Вечірній Київ» Володимир Шербина, якого відрядив Київський «Меморіял», журналіст радіо «Свобода» Віктор Міняйло, телевізійники Олександр Рябокрис, Вадим Крайник, Олексій Горбенко, а також двоє подвижників, які прочитали в газеті «Українське слово» мою статтю «Формується етап на Соловки» — і поїхали. Це аспірант Михайло Лосицький та пані Софія Кабалова (Коломієць). Зі Львівщини вибрався колишній політ'язень Зорян Попадюк.

Вранці 5 серпня до Медвежогорська прибули консул України в Санкт-Петербурзі Юрій Вербицький (він приїхав сюди вже втретє), заступник керівника торгово-економічної місії України в РФ Олег Бомба, голова Товариства української культури в Карелії «Калина» Лариса Скрипникова та інші його члени з міста Петроскої (російською — Петрозаводск). Знову були Р. М. Полоз та Е. О. Вангенгейм.

Жалобу в Сандармосі відкрив голова Медвежогорського місцевого самоврядування Володимир Карпенко. Виступили представник уряду Москви, консули Фінляндії, Польщі, України. Адміністрація Президента України надіслала своє звернення до учасників Днів пам'яті. Біля Соловецького каменя промовляли нащадки тут загиблих, представники громадськості Росії, Грузії, України, Польщі. Біля хрестів, яких у лісі до півтори сотні, священники Російської, Української, Грузинської православних та Польської католицької церков справили спільну панахиду. Ми

вивісили на соснах списки загиблих тут громадян України – до 1000 осіб (їх склав професор Микола Роженко), поклали грудку української землі, українську хлібину, пов'язали рушник на хрест, запалили свічки.

Того ж дня ми відвідали селище Повенець, звідки починається Біломорсько-Балтійський канал (він обійшовся в 100 тисяч людських життів). Директор музею Сергій Колтирін розповів про «столицю» ББК Медвежогорськ.

Проти ночі ми рушили потягом далі на північ, до міста Кемь, що на березі Білого моря. Тут був Кемський пересильний пункт, через який від 1920 до 1939 року перейшло біля ста тисяч в'язнів СЛОНу/СТОНу. Половина з них звідти не повернулися.

Через брак коштів наші рівненці пробули на Соловках усього добу, тоді як на екскурсії потрібно щонайменше три доби, а ліпше п'ять. Але 7 серпня ми молебнем вшанували всіх жертв Соловків на місці розстрілу в'язнів 29 жовтня 1929 року. Тут поставлено хрест і валун із написом «Соловецким узникам». Уперше прозвучав тут український гімн. Відвідали ми старе монастирське кладовище, де, можливо, 1803 року було поховано останнього кошового Січі Запорозької 112-літнього Петра Калнишевського і, дуже ймовірно, поета Євгена Плужника, який помер на Соловках від туберкульозу 2 лютого 1936 року.

2002 року День пам'яті на Соловках справляли не 7, а 8 серпня – через запізнення делегацій Санкт-Петербурзького та Московського «Меморіалів». Але представництво було солідне – понад 100 осіб. Відкрила жалобу заступник директора Соловецького державного історико-архітектурного і природного музею-заповідника Людмила Василівна Шилова. Від уряду Москви поклав квіти Ігор Борисович Шабанов. Валерія Оттовна Дунаєва, співголова Московського «Меморіалу», член постійної міжвідомчої комісії уряду Москви з відновлення прав реабілітованих жертв політичних репресій, як і кожного року, привезла біля 30 молодих людей.

Сергій Кривенко (Молодіжне громадське товариство «Сострадание») сказав, що поїздки на Соловки – це якийсь вид покарання, паломництва. Тут слід створити музей-архів, бібліотеку, виставку. Найбільш імовірний проект – викупити один із дерев'яних бараків поблизу кремля, де утримували жінок і малолітніх в'язнів, а тепер живуть соловчани.

Александр Сергійович Василян представляв Соловецьке земляцтво «Москва – Санкт-Петербург». Майже 80-літня колишня політв'язенка Клара Михайлівна Павлова з Санкт-Петербурга вперше приїхала на Соловки 20 років тому в пошуках слідів свого батька, який тут загинув. З тих пір приїздить сюди майже щороку з онуком Денисом.

Проникливо висловилася наша пані Кабалова (Коломієць): «Моє ім'я Софія. Я приїхала з України. Ні від якої делегації. Усе

життя, скільки я пам'ятаю, на Україні слово «Соловки» – це вічний біль. На Україні нема сім'ї, де б не знали, що таке Соловки. З Соловками для багатьох людей асоціюються всі табори. Соловки – це і Сибір, і Казахстан, і Колима, і Урал, і Мордовія. Були знищені десятки тисяч українських інтелігентів, наш народ був обезголовлений. Знищені мільйони українських хліборобів. Наша прекрасна земля досі відчуває це, досі страждає, вона досі зранена, скалічена. Наш народ досі не може випростатися. Він досі зігнутий, переляканий Соловками, Сандармохами.

Тут присутні, здебільшого, наші брати росіяни. Я хочу, щоб ви знали: ми любимо вас і не маємо до вас ніяких претензій. Але ми завжди будемо пам'ятати Імперію Зла і те зло, яке та Імперія вчинила Україні.

Я приїхала зі власної ініціативи без будь-якої сторонньої допомоги, просто почувши заклик. Я давно мріяла про це. Знайте: Соловки – це вічний біль. Тому потрібно докласти всіх зусиль, щоб люди приїздили сюди не на екскурсії, не розважатися, не зніматися в непристойному вигляді на фоні монастиря, а каятися.

Вічна пам'ять тим, хто прославлений, чиї імена відомі і з року в рік тут повторюються. Але вічна пам'ять і тим, чиї імена не відомі. Їх тут дуже багато, десятки тисяч. Маємо пам'ятати, що у Творця, Господа нашого, нема безіменних і невідомих, нема мертвих – у Нього всі мають імена і всі живі».

Відповідаючи їй, московський ліцеїст заспівав пісню з Шаляпінського репертуару «Где же я дороженьку широкою найду...»

Того ж дня всі пішли на могилу з написом: «Заключенные, погибшие до 1939 года. Захоронены 8 июня 1990 года». Сюди всі, хто йде, приносять по каменю.

У виставковому залі готелю Надія Федорівна Комарова з Благодійного фонду «Попечитель» і Регіонального громадського фонду розвитку освіти, науки та мистецтва (м. Москва) представила 51 проєкт студентських конкурсних робіт створення пам'ятника жертвам політичних репресій на Соловецьких островах. Дехто з авторів був тут присутній. Конкурс заснував згаданий Регіональний фонд, організували його Російська Академія живопису, скульптури та зодчества, Товариство «Меморіал», Рада благодійного фонду «Попечитель» та Соловецький державний музей-заповідник. Учасники днів пам'яті могли анонімно висловитися на підтримку того чи того проєкту.

Далі – екскурсії у величному кремлі – Музеї-заповіднику, на острів Муксалма з його подиву гідною кілометровою дамбою та страхітливою тюрмою, до Свято-Вознесенського скиту на горі Секирная (тут більшовики влаштували карцер, звідки живими виходили одиниці), на острів Анзер, де в Голгофо-Розп'ятському скиті була «лікарня», в якій від епідемії тифу померли тисячі в'язнів; на

Заяцькі острови з чотирьохтисячолітніми лабіринтами. І, звичайно ж, скупалися у Святому озері та Білому морі (8–10 °С). Повірте: це пам'ятніше і престижніше, ніж у Чорному морі.

Чим більше людей тут побуває і розкаже через засоби інформації іншим, тим швидше наше суспільство очищатиметься від чужинецької комуністичної скверни.

1967 року Соловецький монастир став філіалом Архангельського обласного краєзнавчого музею, 1974-го – самостійним Соловецьким державним історико-архітектурним і природним музеєм-заповідником. У 1993 р. Соловецький історико-культурний комплекс включений ЮНЕСКО до списку Всесвітньої природної та культурної спадщини, а в 1995 р. – до Державного зводу особливо цінних об'єктів культурної спадщини народів Російської Федерації.

1990 року на Соловки повернулася братія, 25 жовтня Синод РПЦ благословив відкриття Соловецького ставропігійного чоловічого монастиря. 1992 року на Соловки повернули мощі чесних преподобних Зосими, Савватія і Германа. У 1999 р. на острові Анзер знайдені мощі священномученика архієпископа Петра (Зверева), 2000 – преподобного Іова. (С. Морозов, В. Столяров. *Остров Спасения. За текстом карти «Соловецкие острова», виданої 2001 р.*)

Відновлено на Соловках багато поклонних хрестів, реставруються будівлі кремля. 2000 року відновлено Голгофо-Розп'ятяцький монастир на Анзерському острові і почалася його відбудова, а також відбудова Свято-Троїцького скиту (дзвіниця там упала кілька років тому). Коли ми були на Анзері 2002 року, то там чекали приїзду Патріярха Алексія і як свіжу новину розповідали, що Президент Володимир Путін прилітав на вертольоті, але не мав де приземлитися поблизу Голгофо-Розп'ятяцького монастиря. А йдучи до Переговорного каменя на Великому Соловецькому острові бачимо: будується дерев'яна двоповерхова споруда. Питаємо: «Що будете?» – «Та ніби готель». Виявляється, будують наші закарпатські майстри. Через рік – за кілометр на південь від кремля вже стоїть три дерев'яні будівлі. І не тільки дорогий готель, а й резиденція чи то дача Президента Путіна. Що, московський кремль з огляду на близьку Чечню стає ненадійним?

2003 року українську експедицію з 50 осіб у Сандармох та на Соловки спорядив блок Віктора Ющенка «Наша Україна». Хотів було поїхати й сам Ющенко, адже його батько теж як в'язень будував Біломорканал... Автобус був у дорозі з 2 до 11 серпня. В експедиції було дев'ятеро родичів там загиблих: кияни Валентина Бовсунівська з чоловіком Олексієм Монсаром, Станіслав Волков, Яків Деревинський, Вадим Волківський, Борис Романчук з Житомирщини, Ігор та Ольга Козловські з Вінниці, Олена Герасименко з Харкова. Нас супроводжували священник Володимир Черпак, кобзар Тарас Компаниченко, у групі були архітектор Іван

Кушнір, художник Микола Стратилат, письменник Леонід Череватенко, колишні політв'язні Надія Світлична, Богдан Чорномаз, Микола Матусевич, історики, працівники Всеукраїнського «Меморіалу» ім. В. Стуса, викладачі, студенти-журналісти на чолі з проректором Інституту журналістики Олександром Чекмишевим. Експедиція мала зустріч з українською громадою та владою Карелії, домовилася про спорудження в Сандармосі української каплички. Ми взяли участь у жалобних церемоніях, поклали грудку української землі, пов'язали рушниками хрести, засвітили свічки та помолитися за душі невинно убієнних. Відвідали Біломорканал, відтак відбули на Соловецькі острови.

Широ скажу: я втішений, що цього року поїхало на Соловки так багато молодих людей, особливо журналістів. І майже всі написали про поїздку й опублікували статті, хто де зміг, тим самим наповнюючи суспільство цими знаннями. Студентки Наталка Бакуліна та Катерина Капшученко влаштувати в Інституті журналістики свою фотовиставку. Певен: Соловки і Сандармох залишаться однією з їхніх тем на все життя.

Вересень 1999–2003.

Біломорканал

Дорожні нотатки

Голова Санкт-Петербурзького історико-просвітницького та правозахисного товариства «Меморіал» Веніямін Вікторович Іофе (29.06. 1938–20.04. 2002) запросив мене влітку 2000 року до експедиції в район Біломорсько-Балтійського каналу, щоб пошукати там залишків концтаборів 30–40-х років. А заразом 5 серпня, у день початку Великого Терору 1937–38 років, узяти участь у траурному мітинзі в урочищі Сандармох, де розстріляно біля 9 тисяч осіб, та відвідати сумнозвісні Соловки.

До експедиції з 9 осіб, окрім нас із Іофе (двох колишніх політ'язнів), увійшли працівниця «Меморіалу» Ірина Резнікова, троє хлопців – Ніколай Дем'янов, Александр Светлов, Алексей Старов та троє дівчат – Ніна та Ольга Резнікови (доньки Ірини) і Юля Карпенко. Більшість із цих молодих людей шойно закінчили школу. Деякотрі з них – переможці Всеросійського конкурсу історичних дослідницьких робіт для старшокласників «Россия – XX век». Усі всерйоз працюють над меморіальною тематикою.

Із Санкт-Петербурга ми вирушили потягом 27 липня і наступного дня були в карельському місті Каргумякі, по-російському Медвеж'егорськ, що на самісінькому північному березі Онезького озера, власне, Повенецької затоки. За 30 км на схід від Медвежогорська, у селищі Повенець, і починається Біломорсько-Балтійський канал, а сам Медвежогорськ був «столицею» грандіозного будівництва у 1930–1933 рр. Тутешня станція Олонецької (згодом Кіровської, донині Октябрської) залізниці, що побудована 1916 року, називається російською Медвежья Гора, карельською – Каргумякі.

У місті ми насамперед відвідали музей, що займає частину приміщення колишнього управління будівництва Біломорсько-Балтійського каналу. Побудоване воно 1931 р. Біля музею, бовваніє пам'ятник «любимцу партии и народа» Сергієві Мироновичу Кірову, який особисто опікувався будівництвом. Тут досі вулиці називаються іменами Кірова, Держинського, Советская.

Директор музею Сергій Іванович Колтирін створив окрему експозицію з історії будівництва каналу. Тут зібрано інструменти будівельників (тачка, кирка, пилка, лопата, ліхтар «летюча миша»), знімки тих часів, є картосхема каналу, який разом зі системою озер, з річкою Свір простягається на 227 км від селища Повенець на Онезькому озері до міста Біломорськ на Білому морі.

37 км рукотворного (в буквальному розумінні) каналу, 19 шлюзів зі шириною камер 14 м, глибиною 4 м і довжиною 200 м збудовано всього за 20 місяців.

Шлюзи здебільшого двокамерні (тобто камери йдуть одна за одною). До 8-го шлюзу судно піднімається вгору в кожній камері на 7–8 м, а всього на 125 м. Відтак рештою шлюзів воно опускається до Білого моря на 105 м. Шлюз без помпування наповнюється водою всього за 12 хв.

Канал зв'язав Біле море з Балтійським, відтак через Волго-Балтійський – з Каспієм, Азовським і Чорним морями. Він діє досі, тільки дерев'яне кріплення шлюзів замінене після війни бетоном. А деякі північні шлюзи, кажуть, досі дерев'яні.

Знаючи, що схожі канали в Західній Європі у другій половині XIX – першій половині XX ст., в пору, коли водний транспорт був найдешевшим, будувалися десятками років, годилося б захоплюватися трудовим подвигом радянських людей, якби на цьому будівництві не лягло кістками близько 100 тисяч невольників, якщо не більше (називають різні цифри).

19 лютого 1930 року Рада Праці і Оборони (СТО) видала постанову «Про основні моменти реконструкції водного транспорту і роботу Волзького річкового пароплавства», якою передбачалося внести через Державну планову комісію Союзу РСР на розгляд уряду до 1 квітня 1930 року план реконструкції морського і річкового транспорту. Комісія підготували службову записку «Про Біломорсько-Балтійський водний шлях». Уже 26 травня наказом наркома шляхів було створене управління Біломорбуду. Проблему кадрів розв'язали так. Насамперед розформували Експедицію північних залізничних ліній і передали її разом з інвентарем у розпорядження Біломорбуду та насмикали фахівців з інших установ. О 21 годині 2 липня в приміщенні Північно-західного управління Державного річкового флоту розпочалася нарада, яка постановила передати в повному складі в розпорядження Біломорбуду також Управління з дослідження і складання проекту Волго-Марійського водного шляху і зобов'язала до 1 жовтня закінчити проектування каналу. Як головний інженер Біломорбуду в протоколі цієї наради вже фігурує професор Оксамитний (всюди в документах його пишуть Аксамитний). 3 липня Рада Праці й Оборони постановила подати результати технічних досліджень і план робіт будівництва всього каналу до 1 вересня. Джерела фінансування ще не визначалися, але вказувалося на необхідність «при определении стоимости работ по сооружению северной части канала учесть возможность привлечения уголовного труда к этим работам». (*Постановление СТО СССР от 3 июня 1930 г. Цит. за книжкой: Ю. А. Дмитриев. Беломорско-Балтийский водный путь (от замыслов до воплощения). Петрозаводск, 2003, с. 38).*

Тією постановою було створено Комітет спорудження Біломорсько-Балтійського каналу, який очолив заступник голови Раднаркому і Ради Праці й Оборони Ян Ернестович Рудзутак. Серед чотирьох членів комітету був заступник наркома ОГПУ Генріх Григорович (Єнох Гершеневич) Ягода. Цього було мало, то 30 серпня голова РПО Риков затвердив секретне «Положення про особливий комітет спорудження ББК» з 7 членів «без права заміни їх іншими особами».

Як уже згадувалося, головним інженером управління Біломорбуду був призначений професор Донського (Ростовського) політехнічного інституту Анатолій Сергійович Оксамитний, проектну роботу очолив інженер Сергій Якович Жук, за геологічні роботи відповідав карельський учений-геолог професор В. М. Тимофеев.

У нас особливий інтерес до українця А. С. Оксамитного. Він народився 1884 року в Ромнах Полтавської губернії, 1912 р. закінчив Петербурзький інститут інженерів шляхів сполучень, читав курси: греблі, гідрологія, гідрографія, водне господарство. Уже 2 жовтня 1930 року він був заарештований за звинуваченням, не пов'язаним з будівництвом ББК, а що ніби він «был одним из руководителей Северо-Кавказской краевой организации, занимающейся вредительской деятельностью во всех отраслях водного хозяйства, т. е. в совершении преступления, предусмотренного ст. 58 п.7 УК РСФСР» (*Назв. нр., с. 220*). Як відомо, цю статтю написав сам В. І. Ленін, а Й. В. Сталін твердо знав, що незамінних людей нема.

Заарештували А. Оксамитного в Москві в ОГПУ, припровадили до Ростова. Оскільки ростовські чекісти не знали, в чому звинувачувати професора, то запропонували йому написати пояснювальну записку про справи та людей, причетних до енергетики й меліорації на Північному Кавказі, причому звернути увагу на негативні сторони. 8 жовтня він написав таку записку, яка й стала основою для його звинувачення. Юрій Дмитрієв просторо цитує її і робить висновок: «Не стучи на себя сам. Ни к чему хорошему это не приводит. Ежели кому что-то от тебя надо, пусть доискиваются сами» (*Назв. книжка, с. 224*). Власноручно написані покази слідчий відповідно підредагував, перше ніж передрукувати. Останній протокол допиту датований 19 січня 1931 року, на ньому червоним олівцем дописано загадкову фразу: «К 10 часам утра 24.01.31 г.». Все. Ні вироку, ні будь-яких інших документів про А. Оксамитного Юрій Дмитрієв не знайшов. Людина стерта, як у Дж. Оруела.

Але А. С. Оксамитний ще встиг розрахувати, що робітничий контингент Біломорбуду має складати 100 тисяч людей і постачатися він має Управлінням СЛОНа (Соловецкий лагерь особого назначения).

«Змичка» Біломорбуду зі СЛОНОм відбулася так. Оскільки Карельська АРСР, на території якої мало здійснитися грандіозне будівництво, відповідно до свого статусу, не мала ніяких своїх фондів, окрім непрохідних боліт і комарів, то на деякий час, від 23.05 1930 до 1.01. 1932, СЛОН з управлінням в Кемі був формально підпорядкований ГПУ Карельської АРСР (с. 80). На доказ того, як ця «змичка» діяла, Ю. Дмитрієв цитує з книжки колишнього в'язня, який 1928–1930 рр. сидів зовсім «поруч», у Мурманську, В. Чернавіна «Записки вредителя», на жаль, не вказавши її вихідних даних. Ще коли В. Чернавін був на волі і працював у якомусь тресті в Мурманську, цей трест послав комуніста Л. Т. Богданова в Кемь... купити в управлінні СЛОНу потрібних інженерів. Той Богданов з захопленням розповідав:

«Представьте себе, там (в управлении Соловецкого лагеря) так и говорят: «продаем», «при оптовой покупке скидка», «первосортный товар», за такого-то в Архангельске 800 рублей в месяц дают, а вы 600 предлагаете! Товар то какой. Курс в высшем учебном заведении читал, солидные печатные труды имеет, директором огромного завода был, в довоенное время одним из лучших инженеров считался, и десятилетник по статье 58 пар. 7 (т. е. сослан на каторгу на 10 лет за «вредительство»), значит, работать будет что надо, а вы 200 рублей жалеете.

Я все-таки доторговался, они уступили, потому что мы 15 инженеров оптом взяли. Замечательный народ подобрал» (с. 85–86).

За «товар» ГПУ брало 90% винагороди, проданий одержував решту 10%. І цей договір (не з в'язнем, звичайно) складався письмово, цілком офіційно скріплювався печатками і підписами. На випадок, якби куплений в'язень утік – заложниками була його сім'я. Якби не захотів працювати – його спровадили б назад до табору, де умови утримання набагато гірші. В. Чернавін засумнівався, а якщо потрібних спеціалістів не виявиться? «У ГПУ не будет? Что вы, они же любого с воли взять могут, да и «готовых» у них хватает. Лучшие инженеры и профессора на лесозаготовках как лесорубы работают. В каких условиях – слушать страшно. Для них счастье быть проданными, все-таки на свою работу станут и денег хоть немного получают» (с. 87).

Ради інтересу бухгалтер тресту прикинув, скільки ГПУ може заробити на такому продажу. За 1000 фахівців – 4 мільйончики за рік! І податків не платить. А їхній трест максимум мільйон прибутку за рік дає. Ось чому ГПУ таке багате.

Згідно з Марксовою економічною теорією, енергією, що забезпечує поступ, є надексплуатація м'язових зусиль промислового робітника. Щоб найліпшим чином використати «робочу силу» на будівництві ББК, марксистичні заарештували сотні тисяч людей, у тому числі й провідних учених та фахівців у галузі будівництва.

У Медвежогорську спішно звели будинок управління ББК, посадили там фахівців, які талановито розв'язали складні інженерні проблеми. Були ці люди хіба що Богу душу винні, то й «імена їхні, Ти, Господи, відаєш...»

Утім, Юрій Дмитрієв 2003 року опублікував цілі списки керівників ділянок і відповідальних за конкретні роботи (с. 68–79). Після відкриття Біломорсько-Балтійського каналу імені тов. Сталіна ВЦИК ССРСР 4 серпня 1934 року за підписом М.І. Калініна видав постанову про нагородження робітників, інженерів і керівників Біломорбуду, які найбільше відзначилися на будівництві (с. 168–172). Певна річ, найбільше відзначився Генріх Григорович Ягода, заступник начальника ОГПУ ССРСР. Він у списку восьми нагороджених орденом Леніна – найперший. Тут же начальник ГУ УИТЛ Матвій Давидович Бергман, начальник Біломорсько-Балтійського ИТЛ Семен Григорович Фірін, начальник Біломорбуду Лазар Йосипович Коган і його заступник Яків Давидович Рапопорт (він же заступник начальника ГУ УИТЛ). А після заступника головного інженера Сергія Яковича Жука йде ім'я Нафталя Ароновича Френкеля, помічник начальника Біломорбуду, «совершившего в свое время преступление против государства и амнистованного ЦИК Союза ССР в 1932 году со снятием судимости» (с. 169), а також заступник головного інженера Костянтин Андрійович Вержбицький, який був «осужден за вредительство по ст. 58–7 и освобожден досрочно в 1932 году» (с. 169). 15 осіб нагороджені орденом Трудового Червоного Прапора – усі в'язні! Серед них Ковальов Ніколай Михайлович, лаборант по бетону, «имел шесть судимостей за воровство, по собственному заявлению до Беломорстроя никогда нигде не работал» (с. 171).

А ще того ж дня Михайло Іванович Калінін спеціальною постановою (с. 173) надав пільги в'язням – учасникам будівництва ББК: «уже полностью освобождены от дальнейшего отбывания мер социальной защиты 12.484 человека, как вполне исправившиеся и ставшие полезными для социалистического строительства, и сокращены сроки отбывания мер социальной защиты в отношении 59.516 человек, осужденных на различные сроки и проявивших себя энергичными работниками на строительстве». П'ятистам в'язням знята судимість.

Ось яка добра та справедлива була Радянська влада до «вставших на путь исправления»!

5 серпня 2003 року ми оглянули оновлені експозиції музею в Медвежогорську. С. Колтирін відновив гасла часів Біломорбуду: «Каждый сам себе кует свое будущее»; «Исправительная политика ССРСР не карать, а исправлять на основе общественно полезного труда и политического перевоспитания»; «Даешь!»; «Выполним!»; «Ни одной минуты простоя!»; «Клади бетон крепче стали». Тут же

стенди «Лучшие ударники лагпункта» і їхні портрети, «Вот кто плетется в хвосте» і карикатури на них. І відверто: «Сотрудники ОГПУ (чекисты) руководили строительством Беломорканала».

У Постанові Совнаркому «Про відкриття Біломорсько-Балтійського каналу імені тов. Сталіна» від того 2 серпня 1933 року відзначено, що на 227 кілометрах каналу збудовано 128 складних гідротехнічних споруд, у тому числі 19 шлюзів, 16 гребель, 12 водоспусків, 49 дамб, 33 штучні канали. Що вийнято було 21 млн. кубометрів ґрунту і скель, вкладено 390 тисяч кубометрів бетону, зрубових робіт – 921 тис. кубометрів. І все це за 20 місяців. Але не пораховано, скільки людських життів, праці і страждань покладено на цим будівництві.

Утім, знову ж таки Юрій Дмитрієв дещо підрахував. Щодо 165 каналу, що за 6 кілометрів від вершинного, 8 шлюзу. Тут потрібно було прокласти 6,5 км каналу в суцільній скелі. Зрубати камінь від 2 до 18 метрів над поверхнею і заглибитися від нульової точки на 4 метри. Зробити це треба було від січня до квітня 1933 року, до весняної повені. (Саме тоді Україна вимирає з голоду). Динаміту, звичайно, не вистачало, покладалися, в основному, на «пердячий пар». (Сором'язливим цитую зі *«Справочника по ГУЛАГу Жака Россі, М.: Просвет, – 1991, т. 2, с. 274: «пердячий пар – человеческая (зековская) мускульная энергия, заменяющая механизацию: «стройки социализма воздвигались пердячим паром».*)

На ці 6,5 км кинули 30 тисяч в'язнів. Жили вони в бараках Південного і Північного містечок. Але щоб не витратити дорогоцінного часу, їх перестали водити на ночівлю. Тут вони й гинули – біля багать. Поранили камінням і хворих відводили до Санітарного містечка. Туди ж звозили трупи. Ю. Дмитрієв заповзвся знайти місце їх поховання. І влітку 2003 року знайшов: борсуки допомогли. Вони рили нори на невеличкому острові посеред болота і повиносили на поверхню людські кістки. Ю. Дмитрієв нарахував більше 100 западин розміром 2–4 на 1,5–2 м. Розкопи йому довелося робити за дощової погоди. У кожній ямі по кілька кістяків. Гумусний шар тонкий, отже, це були худі, виснажені люди. Слідів насильницької смерті не виявив. Боїв тут не було, великих людських поселень, окрім концтаборів, поблизу теж не було. За найскромнішими підрахунками Ю. Дмитрієва, на цій ділянці полягло 8–10 тисяч чоловік (*див. статтю «Цвинтар імені Сталіна» в газеті «Столиця» № 50 (501), 12. 12. 2003, яку підготував Сергій Шевченко*).

Як відомо, основна частина «робочої сили» на будівництво ББК набиралася з селян, яких марксистки мали за потенційно ворожий «безкласовому суспільству» клас і яких якраз тоді особливо інтенсивно нищили як «куркулів». Загнані «владою робітників і селян» у комарині болота, у сніги, ці добрі господарі погинули від

голоду та непосильної ручної праці. І могили їхніх поблизу каналу нема. Хіба оці, знайдені Юрієм Дмитрієвим. Працювали вони не лише безпосередньо на копанні каналу, але й на заготівлі лісу в довколишній тайзі, для чого там були створені табори і спецпоселення – рештки деяких, надто ж тих, що діяли до 50-х років, збереглися досі і позначені на мапах «разв.», «нежил.», «изба». Оце їх і піде шукати наша експедиція Санкт-Петербурзького «Меморіялу»...

На відкриття каналу чекали самого Сталіна. Спеціально до його приїзду в Медвежогорську поруч з управлінням ББК побудували готель з високою вежею. З неї вождь, що вже вбився в повну силу, мав глянути за кілометрів 30 на селище Повенець, де, власне, канал і починається з Онезького озера. Сталін у Медвежогорськ не приїхав, був лише на відкритті каналу 2 серпня 1933 року. Сказав, що канал вузький і мілкий.

17 серпня 1933 року на ББК привезено було 120 письменників на чолі з Максимом Горьким – щоб оспівали цей «трудоий подвиг радянських людей». Уже 20 січня 1934 року вийшла книжка нарисів «Беломорско-Балтийский канал имени тов. Сталина» 36 авторів, у тому числі Горького, Алексея Толстого, Іллі Еренбурга, Віри Інбер, Панфьорова, Зоценка, Валентина Катаєва, Віктора Шкловського, Михайла Пришвіна. Багато письменників, які не спромоглися на таке «творче піднесення» над власним людським сумлінням, були згодом репресовані. Чи були серед тих 120 українські письменники, я досі не встановив. Може, хтось із них згодом потрапив на Соловки і був восени 1937 року розстріляний за кілька кілометрів від Повенця в урочищі Сандармох? (Див. про це в статті «Ці моторошні слова: Соловки, Сандармох...»).

Чи не картинами подібного «трудоого героїзму радянських людей» наснажував себе «пролетарський поет» Володимир Маяковський, доки не пустив собі кулю в лоба (цитую з пам'яті і пишу без його «драбинки»):

*Здесь холод кроет корчею, неважен, мокр уют,
Сидят в грязи рабочие, подмокий хлеб жуют.
Но шепот громче голода, он кроет капель спад:
«Через четыре года здесь будет город-сад».*

І далі:

*Здесь взрывы закупают в разгон медвежьих банд,
Здесь вкроет недра шахтою стоугольный гигант...
Аж за Байкал отброшенная попятится тайга.*

Природа, бачите, ворог людини. «Якщо ворог не здається – його знищують», – прорік Максим Горький. Інший комуністичний геній, Іван Володимирович Мічурін, твердив: «Ми не можемо чекати ласки від природи, взяти її багатства – наше завдання».

Вирубані довкола ББК ліси не відновилися досі.

«Трудові ресурси» пострадянської території виснажені й деморалізовані.

...Отож 28 липня 2000 року о 6.30 експедиція Санкт-Петербурзького «Меморіалу» вирушила маршрутним автобусом з Медвежогорська в Повенець.

Неподалік другого шлюзу є скромний гранітний пам'ятник з дзвоном над ним. Напис: «Безвинно погибшим на строительстве Беломорканала в 1931–1933 гг. В честь 500-летия образования пос. Повенец».

Під час Другої світової війни тут, на західній березі каналу, зупинилося фінське військо, яке, власне, і не збиралося переступати цю межу розселення карельського народу, щоб Фінляндію не звинуватили в загарбницьких намірах (тож Нюрнберзький суд і не зарахував її до країн-агресорів). Та 1944 року російська (радянська) сторона підірвала 2-й і 3-й шлюзи. Вода зміла селище Повенець. Фінни відступили. Коли ще в музеї ми спитали про долю цивільного населення, то С. Колтирін сказав, що населення було попереджене... Тут є чимало пам'ятників радянським воїнам-визволителям, а загиблим на будівництві ББК споруджено 2003 року спільний пам'ятник – церкву Миколи Угодника.

Перші 7 шлюзів, здебільша, двокамерні, розташовані часом за кількясот метрів один за одним упродовж якихось 10 км. Біля 9-ої години ми дійшли пішки до 3-го шлюзу, де сіли на попутний теплохід «Тайфун». Цікаво спостерігати заповнення камери водою. За 12 хвилин судно вже вивисувалося над деревами і селищем, що лишилися ліворуч унизу. Праворуч – озера, водою яких без помпвання заповнюються камери.

Від 7 до 8 шлюзу пливемо довгим Волозером та ще 6,5 кілометрів пробитим у скелі каналом.

*Отут крові пролито людської
І без ножа...*

(Т. Шевченко)

7–8 шлюзи – це вододіл. Маткозеро, яке починається за 8-м шлюзом, уже розташоване нижче.

Тут знайшли ми перевізника Олексія, який за дві ходки переправив нас човном через губу Маткозера. Підкріпившись чаєм, рушили болотом у східному напрямку до річки Красная. Прокладена тут ще в'язнями лежньовка (дерев'яний настил) остаточно поруйнована декілька років тому всюдиходом. А нею ходили і навіть їздили кінними возами, підрихтовуючи її, тобто замінюючи зогниле дерево цілим. Такі лежньовки зв'язували табори та спецпоселення між собою і зі світом. По них вивозили ліс. Згодом в іншому місці ми натрапили на чотири великі металеві колеса – це

решки вагонетки, в яку запрягали коней, і вона котилася по дерев'яних рейках. Тепер усі ці колишні лежньовки не сприяють рухові. Це хіба орієнтири (вони позначені на мапах). Ліпше йти болотом поруч з лежньовкою: ступаєш ніби на мох, а ногу виймаєш із твані. Часом шурхнеш глибше коліна. Це при тому, що маєш на собі наплечник кілограмів на 30-40.

Подолавши кілометрів три майже суцільного болота, близько 18 год. ми стали табором на високому сухому березі річки Красная. Дошкуляють комарі. Доки зварили вечерю, Ірина Резнікова привела звідкись місцевого мешканця Александра Рябова (він родом з Мінська), який погодився бути нашим провідником. Десь узялися дві жінки – і це, власне, всі люди, яких ми бачили в цьому спустошеному за радянської влади краю.

Веніамін Іофе з Олексою Старовим теж повернулися з розвідки: за два кілометри звідси на південний схід є руїни спецпоселення. Уранці 29-го я з Олексою та Ольгою ходили до тих руїн сфотографувати їх. Це на вищому місці добротні збудовані у зруб три великі приміщення (25×10, 10×8, 18×8). Дахи впали, а стіни стоять. Вікна великі, без ґратів. Один барак з наскрізним коридором, від нього – окремі, мабуть, житлові кімнати. Інший барак поділений на три частини глухими стінами. Очевидно, тут був якийсь склад. Будівлі десь 30-х років. Спецпоселенці, мабуть, були «куркулями». Вони валили тут ліс і вивозили його де сушею, де «лежньовкою» до Маткозера, а звідти його сплавляли до каналу. Нині тут ліс, здебільшого, незрілий – йому років 50–60, хоча є ділянки старішого, не вирубаного.

Пообіді вся наша експедиція з провідником Рябовим рушила вбхід через річку Красная у північно-східному напрямку. Тут відносно сухо, навіть є скелясті підвищення до 10 метрів. Усюди валуни льодовикового походження. Дерево, якщо падає від вітру чи старості, викорчовує ті валуни, дивовижно обплетені корінням.

Прийшли до хатини на березі озера, яке Александр Рябов називає «Светлая Ламбушка» («ламба» мовою вепсів і є «озеро»). Тут мінімум цивілізації. Наші хлопці та дівчата, а за ними і я, не проминули скупатися в «Светлой Ламбушке», хоча вода доволі холодна.

О 18-ій ледь помітною просікою рушили ми просто на північ до Конжозера, узяли прибережним камінням трохи праворуч і поставили намети. Це якоюсь мірою обжите місце: є сліди вогнищ, пристосування для копчення риби, змайстровано стіл і лавки, але вони вже зогнили. Ми сідали їсти просто на піску на березі озера. Хлопці дбали про дрова, майстерно встановлювали на каменях чи на тросику казанки, а дівчата під керівництвом Юлі Карпенко (проявилась українська хазайновитість) варили кашу, вермішель, чай. Я знайшов довгий металевий шворінь і прилаштував його поміж двох куп каміння – вийшла добра кухня, яка служила нам два дні.

30 липня о 10.30 Іофе, я, Ірина, Ольга та Олексій високим південним берегом Конжозера рушили на захід до Югорічки, що з цього Конжозера тече в Маткозеро (тобто в канал). Річка, шириною метрів 10, була в часи таборів обшита деревом. Нею сплавлили ліс на будівництво каналу. Біля Юги діждалися Александра Рябова, який зовсім близько, за метрів 200 за річкою й озером, показав нам руїни будівель. Це рештки 22-го лагпункту Водороздільного лагерного відділення. Найбільший барак має 28 на 12 м. Це, за всіма ознаками, штрафний ізолятор. Наскрізний коридор, діжурка з рештками штукатурки, руїни грубок, масивні двері з запорами, печурки над дверима для цілодобового освітлення камер, рештки нарів, слід блощиць. І – багато написів олівцем на дверях, одвірках, від 1931 до 1947 року, які засвідчують, що тут по кілька днів у карцері і по півроку в штрафному ізоляторі («ПКТ» – «приміщення камерного типу») сиділи політ'язні (кілька разів у написах зустрічається стаття 58). Ось деякі, може, неточно прочитані Олексю Старовим написи:

Арти

Бушлай

Тушин

Николаев М. Б. ШЗО с 16.01.46–18.07.45 4 дня

Михайлов Владимир

Яхажки

Мелода

Крячко П. М. Горьковская обл. сидит 58-8

30. XII 40 Елизаров

16.164-10 30.12.40 г. – 30-06.41

Таринок 162-10

1933 1936 1937 1940

Здесь сидел Ильев ОБЭ-УР-10 Прибыл с 1934 Мелерви ср. 9 лет 162-3. 19 лет

1 апреля в 40 камере 12 июля

162–143

Лагоев Иван

Сидели 19.34 Гаврилов Андрей

Є рахунок діб паличками. Від одного одвірка ми відірвали дощечку з десятком прізвищ – мабуть, це запис нарядчика про виведених на роботу.

На одних дверях виявилось особливо багато написів і навіть карикатура: довгошій Сталін у військовому кашкеті, підпис «Чума». Ці двері забрати б до музею, але ж вони важать з півцентнера. Улітку не винести їх болотами. Може, «Меморіал» вивезе їх узимку на саних.

В одній камері вирубано і відколото шмат стінної колоди. Іофе висловив думку, що це, мабуть, Юрій Дмитрієв, який побував тут

раніше, вирубував зразок з написами. Сергій Колтирін показував нам у музеї відеострічку про ту подорож на вертольоті.

Усього тут 7 будівель, з-поміж яких можна розпізнати бараки, контору, лазню (є рештки печі й казана), склад, житлове приміщення. Високий дах останнього досі не обвалився. Таке враження, що воно покинуте років 15–20 тому: городець ще не заріс лісом. Очевидно, тут жило якесь начальство, може, з сім'єю. Табір же покинуто років 40–50 тому.

Знайшли ми і забрали з собою двоє коліс від тачок – по кілограмів 6. Поржавілі рештки ліхтарів «летюча миша», яких тут багато, ми не брали, бо вони ламаються в наплечнику.

31 липня вранці ми згорнули табір і пішли з Александром Рябовим на південний схід у напрямку до Рибозера. Зупинилися біля малого озера, де Рябов швидко наловив окунів (першого на черв'яка, а решту на риб'ячі очі) і наварив з них юшки.

Тим часом Юфе, Микола, Олексій, Юля, Ірина, Ольга та я повернулися назад на півкілометра, де ми бачили бараки спецпоселенців. Їх 5–6. Більшість ще стоять, лише дахи повалилися, а є самі руїни. З господарчих будівель здивувала нас вкопана в ґрунт діжа для квашення капусти, у діаметрі метрів три. Шкода, що я її не сфотографував.

Пообідавши юшкою, рушили на схід до Рибозера, далі його берегом на південь і південний схід аж за безіменну річечку, що в нього тут упадає. Дійшли до хатини рибалок на березі озера. Човен зі знятим двигуном, рибальські сіті, пристосування для копчення риби, дров'ятня, опудала птахів. Людей нема. У хатині дворянські нари на шість осіб, грубка. Як пояснив Рябов, тут рибалки коплять рибу і виносять її на собі до твердої дороги. Згодом ми пройшли цей шлях – кілометрів три суцільного болота.

Полишивши рибальську базу, пройшли ми височиною кілометрів 2 на південний схід і під вечір стали табором на лівому березі чималої річки Рибокса, у доволі вологому місці. Без мазі та сітки від комарів важко рятуватися. Обличчя та руки спухають. А в'язні та поселенці не мали ж від комарів ніякого захисту...

Уранці 1 серпня без наплечників перейшли ми по валунах річку Рибокса. Тут збереглися цілі кілометри лежньовок, геть непридатних, щоб ходити по них. Видно сліди і послід ведмедя, який пасся на чорницях та морощці. Злетів величезний тетерук.

Кілометрів за три на схід, трохи на південь, виявили ми вузьку, метрів до 100, але продовговату, метрів до 400, височину до 10 метрів. На ній упоперек розміщені напівпідвальні приміщення. Важко здогадатися, що тут було. Зате наступна височина, що лежить уздовж трьох озерець, потішила нас своєю відвертістю: це руїни концтабору.

Ця височина ширша, до 200 м, довжиною більше півкілометра. Нижча, північна частина – великі бараки з камерами. Їх щонай-

менше 7. Карцер з примітивними ґратами з залізних штаб. Тут ми виявили написи:

1938, 1941,

Бубарев К. О. 13.III. 1938

Сергей

Можна опізнати лазню. Низом, за метрів 50 понад озером, збереглися стовпи «запретки» (забороненої зони довкола табору), рештки сторожової вежі з характерним дашком, як у шпаківні.

Юфе каже, що в такій кількості приміщень могли утримувати до 3 тисяч в'язнів. Табір міг діяти до середини 50-х років.

Горою розміщено декілька адміністративних та житлових приміщень, де мешкала охорона.

Повернувшись до свого табору на березі Рибокси, о 18-ій повернулися ми до хатини рибалок, де знову не було нікого, тому ми швидким маршем рушили через болото прямо на південь. Оце та стежка, якою рибалки виносять свою продукцію – кілометрів три. Наледве знайшли одне сухе місце, де можна було зупинитися перепочити.

Нарешті, під вечір вийшли на височину, де вже розпочалася тверда дорога, якою можна їхати вантажівкою чи мотоциклом. Помітні сліди колій кількадечної давности. Ще пройшли з кілометр і розбили при дорозі табір.

2 серпня біля 10-ої рушили ми твердою дорогою на південь. Дорога вбирала менші доріжки і нарешті стала грейдерною, добре в'їждженою. Але транспорту не трапляється ніякого. Проїшовши так кілометрів 5–6, побачили мотоцикл з коляскою і двох молодих чоловіків біля нього.

Це рибалки, від хатини яких ми оце йдемо. Тут мало людей, між ними великі відстані, але всі все про всіх знають! До нас їхні серця відкривають чарівні слова «Меморіал» і «Сандармох». Едуард, виявляється, їхав в одному з нами автобусі 28 липня з Медвежогорська до Повенця. Його дід – репресований українець. Але він не зміг пригадати прізвища діда, ані звідки він родом. Отак згубиться коріння і пам'ять – і нащадки вже «русские», тобто приналежні до Росії.

Олександра Старова послали ми з другим чоловіком поїхати мотоциклом до села Габсельґа, що недалеко від Онезького озера, на шосе, найняти машину. Але щойно ми пообідали, аж іде з того краю, звідки ми прийшли, справжня вантажівка! Під дощем вона вивозить нас до Габсельґи. У машині з нами киргиз із хлопцем років 14. Це емігранти. У Киргизії війна, то в Габсельзі їх прижилося декілька родин. Оце збирають чорниці. Рік неврожайний. Риби вони не ловлять і не їдять.

За 30 км дороги ми бачили лише дві машини та мотоцикл. Переївши в Габсельзі на крыту вантажівку, ми десь о 19.30 були в Мед-

вежогорську і облаштувалися в готелі «Онежская», помилися холодною водою і відчули, як змуляні наші ноги, які ми покусані комарами, як болить усе тіло, які ми розбиті...

А з Олександром сталася біда: п'яний мотоцикліст наїхав на камінь. Сам ударився об скло, а хлопець вилетів геть. Таки доїхали вони до Габсельги, найняли машину, але розминулися з нами в селі. Марно з'їздили. Хлопцеві болять ребра, він шокований, ліг спати не ївши. Але тримався мужньо.

3 серпня Іофе доречно оголосив вільним днем – ми його зекономили, бо нам таланило на провідників і помічників. Та й на погоду, бо дощ пішов, коли ми вибиралися з тайги.

4 серпня о 4.30 зустріли ми на вокзалі групу з Санкт-Петербурга на чолі з Тетяною Моргачовою: приїхало чоловік 30 родичів розстріляних у Сандармосі соловецьких в'язнів, з-поміж них Валентина Петрівна Бовсунівська з Києва – донька Бовсунівського Петра Федоровича, викладача Планово-статистичного технікуму; Рада Михайлівна Полоз із Москви – донька Полоза Михайла Миколайовича, посла УСРР у Росії, потім голови Держплану, міністра фінансів УСРР; Вангенгейм Елеонора Олексіївна з Москви – донька Вангенгейма Олексія Федосійовича, професора, творця Гідророметслужби СРСР, родом з Кропивної на Чернігівщині. Приїхали також історик Ярослав Тинченко, пізніше – працівниця Всеукраїнського «Меморіялу» Валентина Скачко, журналіст Ростислав Мартинюк з мамою та вітчимом. Уранці 5 серпня до готелю прибуло багато людей, у тому числі консул України в Петербурзі Юрій Вербицький, лідер української громади в Петроскої (Петро-заводськ) Фартушний Віталій Петрович.

Усі ці люди разом з місцевими взяли участь у мітинзі в урочищі Сандармох, частина того ж дня поїхала на Соловки.

Вересень 2000, січень 2004.

Соловки отамана Петра Калнишевського

200 років тому, 31 жовтня (12 листопада за н. ст.). 1803 року у віці 112 років на Соловках помер останній кошовий Січі Запорозької Петро Іванович Калнишевський. Народився він близько 1690 чи 1691 року (так подають в енциклопедіях) в селі Пустовітівка Лубенського полку. Був військовим осавулом, потім суддею Війська Запорозького низового, 1762 року обраний кошовим, але того ж року після зустрічі в Москві з царицею Катериною II усунутий з посади. У січні 1765 року всупереч царській волі старшина знову обрала його кошовим. За доблесть у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Військо Запорозьке дістало подяку від цариці, отаман був нагороджений орденом Андрія Первозванного, йому було присвоєно чин генерал-лейтенанта. Тоді серед російських вельмож стало модним записуватися в реєстр Війська Запорозького. Записалися і новоросійський генерал-губернатор Григорій Потьомкін, і Михайло Кутузов. Іншою ж рукою князь Потьомкін готував знищення Січі Запорозької. 23 квітня 1775 року він виступив на засіданні уряду з проектом її ліквідації. 4 червня (17-го за н. ст.) за схваленим планом 100-тисячне військо під командуванням генерал-поручика Петра Текелія, повертаючись із війни, обступило Січ, яка була тоді на річці Підпільній. Хоч козаки поривалися до бою, та отаман велів не чинити опору: на Січі під той час було всього кількесот козаків. Завойовники пограбували військову скарбницю, військові припаси, архів, церкву. Отаман Петро Калнишевський, а разом з ним військовий писар Іван Глоба, військовий суддя Павло Головатий, військовий старшина Андрій Порохоня, полковники Чорний, Степан Гелех, Іван Кулик, Іван Гараджа, курінні отамани Осип Паралич, Мусій Головка та інші були заарештовані.

3 серпня Катерина II видала маніфест, яким оголосила, «что нет теперь более сечи Запорожской в политическом ея уродстве». Шість пунктів довгого маніфесту фактично зводяться до звинувачення запорожців у захопленні та присвоєнні чужої власності та в намаганні створити незалежне управління. Мовляв, оскільки ці землі не належали раніше Речі Посполитій, то й не могли бути козакам ніким надані, а Росією вони «приобретены» від Порти Оттоманської унаслідок війни. Як відомо, «где русский лапоть ступил – там исконно русское». Байдуже, що Запорозька держава там фактично проіснувала майже два століття, у ній навіть виробив свій адміністративний поділ на паланки.

Частина запорожців пішла на Кубань, частина – під турків і прожила там до 1828 року, змінивши 5 січей: Устьдунайську, Ба-

натську (в Австрії), Старосейменську, Котирлезьку та Дунавецьку. Доля ж старшини була сумна: Павло Головатий помер через 20 років у Знаменському монастирі в Тобольську, Іван Глоба – у монастирі в Туруханську 1790 року. Найгірше довелося 85-річному тоді отаманові Петрові Калнишевському: 25 років на Соловках.

На Соловках, починаючи з 1999 року, я бував уже п'ять разів – у Дні пам'яті жертв політичного терору, то можу розповісти, в які умови потрапив старий козак (*див. статтю «Ці моторошні слова: Соловки, Сандармох...»*).

Глухий відгомін про подвижницьке життя соловецьких іноків доходив звідси й на Україну. Але чи знала тоді Україна, що Соловки – також місце ув'язнення «відступників од віри» та «государевих ослушників»? Серед них був «малоросіянин» Захар Петрович Патока, засланий сюди ще 1721 року за якийсь «наклеп» державної ваги, за віщо йому наказом Петра I було вирвано язика і посаджено довічно в найстрашнішу тюрму – під вежею Корожна... Це ми тепер знаємо, що одним із таких «ослушників» був останній кошовий Січі Запорозької Петро Калнишевський, якого «вража баба» Катерина, зруйнувавши Січ, запроторила на Соловки. А козаки співали:

– *Ой полети ти, чорная галко, на Дін риби їсти,
Та принеси, та принеси ти, чорная галко,
Од Калниша нам вісти.*
– *Та вже ж мені не летіти на Дін риби їсти,
Та вже ж мені не носити од Калниша вам вісти.*

Можливо, поміж козацтвом пішла чутка, що отаман подався на Дін, але де він там подівся – не знали сто років. Знав генерал-губернатор Новоросії князь Григорій Потьомкін. Запідозривши опального отамана в намірах відновити Січ поза Україною, він 14 травня 1776 року подав імператриці клопотання про «милосердну» заміну заарештованій запорозькій старшині смертної кари, якої вони «по всем гражданским и политическим законам заслужили», ув'язненням у монастирях і просив «по изведенной уже опасности от ближнего пребывания их к бывшим запорожским местам повелеть отправить на вечное содержание в монастыри, из коих кошевого – в Соловецкий, а прочих – в состоящие в Сибири монастыри» (*Данило Кулиняк. Соловецкий в'язень. Останній кошовий Січі Запорозької. Историчний нарис. К.: Рад. письм., 1991, с. 47*). До кінця свого життя Потьомкін цікавився, чи є ще на Соловках отаман, якого він перед тим лукаво називав «нерозлучним другом».

Щойно аж 1862 року засланий в Архангельську область історик П. С. Єфименко дізнався від селян поморського села Ворзогори, що найстаріші мешканці бачили Калниша живим. 1863 року він знайшов в архіві Архангельської канцелярії «*Дело о сообщении государственной Военной коллегии конторы об отправке в Соловецкий монастырь кошевого Петра Калнышевского, июня 11 дня 1776 года*».

Він опублікував про це статтю в XIV книзі журналу «Русская Старина» за листопад 1875 року.

Кажуть, що вже 1873 року на Соловки їздив Павло Чубинський, він бачив могилу і надгробок отамана.

Весною 1887 року Соловки відвідав український історик Дмитро Іванович Яворницький. Його праці донині є найважливішим джерелом наших знань про ув'язнення отамана. (Див.: *Яворницький Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу: Ч. I; Ч. II. К.: Веселка, 1995. — 447 с.: іл., с. 376–391*).

На Соловках показують під вежею Сушило лаз під мур, що веде до камери, де нібито утримували отамана. Ця вежа прямокутна, вона стоїть у південній частині кремля, поруч з Білою). Ще 1999 року я протискувався до тієї камери. Дно в підземеллі нижче рівня ґрунту по пояс. Перша камера маленька, метрів два на два, але далі — сполучена з нею більша, метрів три на три. Стеля склепінням. Наступного року лаз уже замурували, залишили лише вузьку щілину, щоб, мовляв, на територію монастиря і музею безплатно не пролазили екскурсанти. 2003 року поставили ґрати. Але кількарго з нашої експедиції, серед них Іван Кушнір, Микола Матусевич, Богдан Чорномаз, Надія Світлична, Леся Бондарук, зуміли проникнути в ту камеру з середини кремля, знімали там, а кобзар Тарас Компаниченко співав козацьких пісень. Знайшли в ніші козацьку люльку, звичайно ж, не часів Калнишевського, а кимось привезену та залишену кілька років тому. Набили й вони її свіжим тютюном і поклали на місце.

Повернувшись із Соловків, я, нарешті, добрався до «святців» і мушу вибачитися перед моїми читачами за опубліковану раніше в деяких в газетах не в усьому достовірну інформацію про місце утримання та поховання П. Калнишевського. Скоріше всього, сидів він не під Сушилом.

У монастирі Д. Яворницький зібрав свідчення, що Петро Іванович Калнишевський указом імператриці Катерини II, даним 10 червня 1776 року за № 1419, був спроваджений на заслання для постійного проживання в Соловецький монастир. Припровадили його секунд-майор першого московського піхотного полку Александр Пузиревський, унтер-офіцер і п'ять рядових. Везли його через Москву інкогніто, ніде не згадуючи вголос імені. Кортєж складався з 9 підвід: на трьох конвой з арештантом, на решті — майно. В Архангельськ прибули 11 липня, де губернатор Головцин частково змінив конвой. За переказами, арештант був середнього зросту, але широкоплечий і здоровий, але скоро постарів і схуд.

У відомості 1780 року під № 14 записано, що в'язня слід «содержать безвыпускно из монастыря и удалять не только от переписок, но и от всякого с посторонними людьми обращения за ослабным караулом обретающихся в соловецком монастыре солдат» (*Яворницький Д. I., с. 387*).

Далі Д. Яворницький пише:

«По преданию, помещение для Калнишевского сперва отведено было в камере Головленковой Архангельской башни, а потом в камере башни Прядиленной» (*Яворницький Д. І., с. 387*). Ці дві вежі стоять на південному краю п'ятикутного кремля, Архангельська по праву руку від Сушила (та вищої за неї Білої вежі), за кілька метрів від Святого озера, а Прядильна — біля південного краю бухти Благополуччя, біля доку.

Очевидно, ці камери призначалися для господарчих і військових потреб (як порохові погребі, але ж там волого), а може, й з метою тримати в них в'язнів. Камери схожі на піч, аркоподібні, довжиною 4,5 аршина (близько 3,25 м, бо аршин — близько 72 см), шириною 2,5 (1,8 м), висотою трохи більше 2 аршинів, тобто в зріст людини. Опалення там не було. У стіні щілина висотою 5 вершків, шириною 2 вершки (вершок — 4,45 см). Двері зачинялися внутрішніми залізними та зовнішніми дерев'яними дверима з двопудовим замком. Сюди ніколи не заглядало сонце.

Біограф Д. Яворницького Іван Шаповал у книжці «*В пошуках скарбів*», яка вийшла 1965 року у видавництві «Дніпро», пише: «Десь у 80-х роках минулого сторіччя Соловки відвідав громадський діяч з Архангельська М. А. Колчин. Він поцікавився долею запорозького отамана і попросив старих монахів показати йому місце ув'язнення Калнишевського. Колчин так описує цю камеру: «Житло в'язня... має форму лежачого зрізаного конуса з цегли завдовжки чотири аршини і завширшки сажень... Стіни... вогкі, запліснявілі, повітря затхле, задушливе. У вузькому кінці камери є маленьке віконце вершків шість у квадраті. Промінь світла, немов крадькома, через три рами і двоє ґрат тьмяно освітлює цей страшний каземат. При такому світлі читати можна було тільки в найсвітліші дні, та й то з великим напруженням зору. Якщо в'язень намагався через це вікно подивитися на світ Божий, то бачив хіба що одне кладовище прямо перед вікном. Після півгодинного перебування в задушливій атмосфері каземату стає тяжко дихати, кров приливає до голови, з'являється якесь безмежне почуття страху... У кожного, хто тут побував, хай він буде найсуворішою людиною, мимоволі виривається з грудей якщо не крик жаху, то тяжке зітхання, і з язика злітає запитання: «Невже тут можна жити? Невже люди були настільки міцні, що могли витерпіти роки цього могильного життя?» (*І. Шаповал, с. 30, звірено з вид.: Г. Г. Фруменков. Узники Соловецкого монастиря, Сев. — Зап. книжне изд., 1968, ст. 71*).

В'язня не випускали звідси навіть за природньою потребою. Лише два-три рази на рік — на Різдво, Великдень, Преображення Господне — під конвоем виводили його до церкви говіти, при цьому караульні солдати ні з ким не дозволяли йому розмовляти.

У таких ямах, окрім іншого, нещасним ще й доводилося відбиватися від пацюків, які об'їдали їм вуха, ноги. А щоб дати палицю — зверталися за дозволом аж до столиці. Камера Калнишевського протікала, є дані, що його коштом її ремонтували.

Літні монахи розповіли Д. Яворницькому ще жахливіше: «...Коли кошового перевели з Прядиленої (*Прядильної*. – В. О.) камери в інше приміщення, то від нього залишилося в камері більше як на два аршини нечистот; що, провівши в тюрмі такий довгий час, він здичавів, став похмурий і втратив зір; що в нього, як у звіра, виросли великі пазури, довга борода і весь одяг на ньому, каптан з гудзиками, розпався на лахміття і звалювався з плечей» (*І. Шаповал, с. 30*).

У таких камерах старий козак провів близько 12 років. Приблизно 1788 року він був переведений з камери в келію, спершу в 15-у, потім у 14-у, де умови були легші. Де ті келії, Яворницький не вказує.

Втім, Г. Г. Фруменков пише, що П. Калнишевський просидів 16 років у Головленковій тюрмі (вона ж Архангельська вежа) та 9 років у більш «комфортабельній» камері поруч з Поваренною. Ця вежа – над Святим озером, посередині між Архангельською (Головленковою) та Нікольською (*с. 74*).

На утримання П. Калнишевського з його конфіскованого майна видавалося по 1 рублю на день. Це були великі гроші. Проте за їх одержання завжди розписувалася охорона. Роками його охороняли солдати Іван Матвеев, Антон Михайлов, Василій Нестеров, Василій Соханов.

Новий цар Олександр Павлович I, вступивши на престол 1801 року, 2 квітня видав амністію, де під № 28 записаний «Петр Иванович Калнышевский, подольский шляхтич, бывший запорожский кошевой атаман, в Соловецком монастыре». За переказами (бо дехто сумнівається, чи він туди взагалі приїздив), коли цар звелів випустити на світ Божий 110-літнього діда, то він уже був сліпий. Цар вжахнувся, побачивши яму, в якій сидів кошовий, і спитав, яку б він винагороду хотів за страждання. Старець відповів: «Нічого мені не треба, государю, окрім одного: накажи збудувати острог для таких же мучеників, як я, щоб вони не страждали в земляних ямах» (*І. Шаповал, с. 32*). Мабуть, це легенда, бо острог збудовано ще за три роки до того. Цар ніби запропонував козакові повертатися у свій край, але він відмовився, став простим послухником і через два роки помер 31 жовтня 1803 року (за новим стилем це буде 12 листопада).

На пам'ять про звільнення П. Калнишевський придбав для монастиря Євангеліє в срібній позолоченій оправі, вагою в два пуди і двадцять фунтів (до 40 кг), що коштувало 2435 рублів. Д. Яворницький його бачив і наводить напис. Ще раніше, 1794 року, П. Калнишевський дав зі свого скарбу гроші на спорудження запрестольного срібного хреста вагою 13 фунтів, з позолотою. Теж з написом.

Що П. Калнишевський був чоловік побожний, свідчить його благодійність на користь церкви у часи урядування на Запорозжжі. Будучи заможним, він, суддя війська Запорозького, 1760 року подарував церкві рідного села Пустовійтівка Євангеліє, яке тоді кошту-

вало 600 золотих рублів (за коня давали 5). Тепер воно зберігається в Роменському краєзнавчому музеї. А вже кошовим будучи, 1773 року заклав у рідному селі дерев'яну церкву Святої Трійці, що вважалася шедевром української архітектури. Большевики переобладнали її під клуб. У 90-х роках її рештки перенесено на Хортицю.

Коштом П. Калнишевського збудовано величну дерев'яну Покровську церкву в Ромні, яку освячено 1770 року. Її 1908 року перенесли до Полтави, де 1941 року вона згоріла.

Ще в 30-х роках ХХ ст. в знаменитому Межигірському монастирі під Києвом стояли дві церкви (одна з них Петра і Павла), збудовані коштом Петра Калнишевського. Знищені большевиками.

Розпорядженням Кабінету міністрів України від 16 червня 2003 року за № 367-р «Про заходи щодо вшанування пам'яті Петра Калнишевського» передбачено провести реставраційно-ремонтні роботи Троїцької церкви в с. Пустовійтівка та розпочати відтворення Покровської церкви в Ромні.

2003 року о. Володимир Черпак справив службу Божу по Петрові Калнишевському та інших тут упокоєних на Старому монастирському кладовищі. Бо деякі екскурсоводи розповідають, що отаман, можливо, був похований там, на південь від кремля, неподалік Архангельської вежі та Святого озера. Або зовсім нічого не кажуть, щоб українці не заходилися з перевезенням та перепохованням. Але Д. Яворницький вказує:

«Умершего похоронили на самом лучшем месте монастыря, во дворе, близ алтаря соборного храма св. Преображения, с южной стороны, с одной стороны близ могилы архимандрита Феодорита, с другой близ могилы знаменитого деятеля в смутную эпоху Авраамия Палицина. Спуска 53 года после смерти Петра Ивановича Калнишевского над его прахом сооружена была плита архимандритом Александром Павловичем, впоследствии полтавским епископом, со следующей надписью:

Господь нашъ Исусъ Христосъ,
положилъ душѣ Своею на крестѣ за всѣхъ
насъ не хочетъ смерти грѣшника.
Здѣсь погребено тѣло въ Бозѣ
почившаго Кошевого бывшей
нѣкогда запорожской грозной
Сѣчи Казаковъ. **АТАМАНА
ПЕТРА КОЛЬНИШЕВСКАГО,**
сосланнаго въ сію Обитель
по **ВЫСОЧАЙШЕМУ** повеленію в
1776 году на смиреніе. Онъ въ
1801 году по **Высочайшему**
повеленію снова былъ освобож-
денъ, но уже самъ не пожелалъ

оставить Обитель, въ коей обрѣл душевное спокойствіе смиреннаго христіанина, искренно познавшаго свои вины. Скончался 1803 года, октября 31. дня въ Сѣв. 112 лѣтъ от роду смертію благочестивою, доброю. Блаженни мертвіи умирающихи, о Господѣ. Аминь.

1856. (череп і кістки) А. А.

Могили архимандрита Феодорита й Авраамія Паліцина збереглися. Там стоїть на ядрах кам'яна подоба домовини. Отже, місце поховання нашого козака цілком визначене. Однак його надгробок неодноразово переносили з місця на місце. Тільки випадково більшовики не пустили його на «стройку социализма» в часи «Соловецького лагерь/тюрмы особого назначения» (СЛОН/СТОН, 1920–1939) У 1999–2001 рр. надгробок лежав у ряду інших під західною стіною Спасо-Преображенського собору. (Мабуць, Г. Г. Фруменков помиляється, що тут і є могила отамана. — С. 74.) 2002 року віцілілі надгробки на решті зібрали в пантеоні між собором і дзвіницею. Розмір надгробку приблизно 1.40 на 0.80 м, товщина плити близько 30 см.

Оскільки надгробок зроблено через 53 роки після смерті П. І. Калнишевського, то Д. І. Яворницький сумнівається, чи справді отаман був спроможний у 85 років керувати Січчю Запорозькою, а після того в такому поважному віці вибути 25 років неволі. Можливо, що й сам кошовий не знав свого віку. Але нам дорога ця легенда.

За 400 років існування монастиря в'язнів під соловецькими вежами було біля 350. 1903 року на прохання братії острог закрили, щоб не порушувати святість і добре ім'я Божої обителі. Советська ж влада за 19 років, з 1920 до 1939, перепустила через Соловки понад 100 тисяч в'язнів. І довгожителів серед них уже не було. Половина в'язнів наклала тут головами...

Нині деякі люди виношують плани створення в Україні пантеону і перевезення до нього тлінних решток видатних українців, у тому числі останнього отамана Січі Запорозької, а також спорудження йому пам'ятника на Соловках. Дай Боже. Та навряд чи діючі там на одній території Спасо-Преображенський Соловецький ставропигійний чоловічий монастир і Соловецький державний історико-культурний і природний музей-заповідник погодяться на це. А от виготовити копію надгробку та привезти землі з його могили і насипати в Україні символічну могилу мученика цілком можемо.

27 жовтня 2003 року.

Децо про родину Ольги Петрівни Вангенгейм

Читачка Ніна Овсієнко в газеті «Радомисль» 13 березня 2003 року порушила питання про найменування Ставецької (досі Ленінської!) середньої школи іменем її засновниці. Я маю деякі матеріали про родину Вангенгеймів. Пропоную читачам цю статтю.

Що ж до нарікань, що на повернення селу Леніно його історичної назви Ставки нема грошей, то я пропоную спосіб їх заробити: оголосити село заповідником комунізму і запрошувати іноземців за великі гроші подивитися останніх у світі ленінців.

Починаючи з 1999 року я кожного 5 серпня їджу на День пам'яті жертв політичних репресій в урочище Сандармох, що на півдні Карелії. Тут 27 жовтня, 1, 2, 3, і 4 листопада 1937 року на честь 20-річчя Великої Жовтневої Соціалістичної революції було розстріляно 1111 в'язнів Соловецької тюрми особливого призначення (СТОН), з них біля 300 українців. Серед них були знаменитий творець театру «Березіль» Лесь Курбас, драматург Микола Куліш, поет-неокласик професор Микола Зеров, міністр освіти Української Народної Республіки Антон Крушельницький з синами Остапом і Богданом, міністр фінансів УСРР Михайло Полоз, академік-історик Матвій Яворський, професор Сергій Грушевський, мовознавець Микола Трохименко, письменники Валер'ян Підмогильний, Марко Вороний, Мирослав Ірчан, Валер'ян Поліщук, Олекса Слісаренко, Павло Филипович, Григорій Епик, Михайло Яловий і багато інших...

2000 року я зустрів у Сандармосі москвичку Елеонору Олексіївну Вангенгейм, батько якої теж там розстріляний 3 листопада 1937 року, і запитав, чи не доводиться вона родичкою Ользі Петрівні Вангенгейм, яка 1895 року відкрила школу в моєму рідному селі Ставки. У розмові з'ясувалося, що так. Я розповів, що попри старання радянської влади, в селі збереглася добра пам'ять про неї. Хтось із селян навіть переховав донині її портрет, який було викинуто на сміття. А 1995 року, на 100-річчя школи, засновницю, нарешті, вшановано меморіальною таблицею. Елеонора Олексіївна висловила бажання приїхати колись у село Ставки, а я викликався її супроводжувати.

27 вересня 2000 року я одержав від Елеонори Олексіївни листа без дати, зі штемпелем від 20.09.2000:

«Глубокоуважаемый Василий Васильевич!

Посылаю Вам формуляр моего прадеда Вангенгейма Петра Яковлевича. Как Вы увидите, он имел дочь Ольгу Петровну. Это младшая

сестра моего деда Феодосия Петровича. Думаю, что именно о ней Вы рассказывали. Она окончила Бестужевские женские курсы и вполне могла организовать школу.

Буду очень признательна, если Вы сообщите мне какие-нибудь подробности о ней и школе.

С уважением Элеонора Вангенгейм».

Документ на 11 аркушах, складений 12 червня 1883 року, має назву «*Формулярный список о службе Товарища Председателя Череповецкого Окрусного Суда, Действительнаго Статскаго Советника Петра Яковлевича ВАНГЕНГЕЙМА*».

З цього формуляра видно, що П. Я. Вангенгейм, 53-х років, православного віросповідання, син почесного громадянина, свого маєтку не мав, закінчив курси наук у Ліцеї князя Безбородька і почав службу 1851 року в Чернігівській палаті цивільного суду. Успішно зростав по службі. 1866 року призначений товаришем (тобто помічником) прокурора Ярославського окружного суду, 1868 року призначений прокурором Устюжанського окружного суду, 1878 року – товаришем голови Череповецького окружного суду. «Височайшим» наказом по Міністерству юстиції від 1 січня 1883 року за відзнаку на службі йому надано звання Дійсний статський радник. Мав низку нагород.

Ця копія формуляра була видана 17 вересня 1883 року для вступу його дочки **Ольги Петрівни Вангенгейм** на Бестужевські вищі жіночі курси – єдиної на той час у Російській імперії і дуже престижної вищої школи для жінок. Знаходилась курси в столиці, в Санкт-Петербурзі.

У формулярі зазначено, що від першого шлюбу П. Я. Вангенгейм мав синів **Феодосія 8.11.1859 р. н.**, Якова 29.08. 1862 р. н., дочок Антоніну 21.06.1861 р. н., **Ольгу 16.11.1863 р. н.**; від другого шлюбу мав синів Петра 5.11.1867 р. н., Володимира 7.08. 1869 р. н., Сергія 12. 07.1871 р. н., Олександра 9.07.1877 р. н., дочку Марію 30.03.1873 р. н.

Імені першої дружини – матері Ольги Петрівни – в документі не згадано, другої, якщо ми правильно прочитали, – Феліуста Петрівна Губерт. Сказано, що перша дружина мала родинні маєтки в Курській губернії, у селах Дмитрівка, Рогозня і Сухий Рів (може, ми не зовсім точно прочитали назви), 400 десятин землі з поселеними на ній 42 душами тимчасово зобов'язаних селян. Маєтки дісталися їй по заповіту 1865 року від тітки, вдови полковника, Єлени Вонгоцької (?). У Конопотському повіті Чернігівської губернії, в с. Крапивна, мати Ольги Петрівни мала маєток і різного роду землі до 200 десятин. Ці маєтки поділені по заповіту між її дітьми. З цього випливає, що вона померла, тому Петро Якович Вангенгейм одружився вдруге. У другій дружини маєтків не було.

Нині на Чернігівщині є двоє сіл з назвою Кропивне – у Бахмацькому та в Ніжинському районах. Скоріше всього, до Конотопського повіту тодішньої Чернігівської губернії належало те Кропивне, що нині в Бахмацькому районі.

Де саме дістала материзну Ольга Петрівна, ми не знаємо. Але її братові Феодосію дісталосся саме це Кропивне. Чому ми виділяємо брата Феодосія – бо це дід Елеонори Олексіївни Вангенгейм, яка нині живе в Москві. Про її ж батька Олексія Федосійовича, себто племінника Ольги Петрівни, маємо короткий, але вражаючий документ з іншого джерела:

120. ВАНГЕНГЕЙМ Алексей Федосеевич, 1881 г. р., русский, гр. СССР, ур. с. Крапивка бывш. Черниговской губ. УССР, сын дворянина и крупн. помещика, образован. высшее – профессор, последн. место службы – нач-к Гидрометслужбы СССР, б. чл. ВКП(б), бывш. офицер царской армии. –

Постановлением прот. заседания Коллегии ОГПУ от 27.III 34 г. заключен в ИТЛ на 10 лет.

ВАНГЕНГЕЙМ Алексея Федосеевича

РА С С Т Р Е Л Я Т Ь.

У розстрільному списку – «галочка», що постанову виконано. Це джерело: *Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. Том 1. Вид-во «Сфера», Київ, 1997, стор. 164.*

Ми не знаємо, що більшовицька влада 1934 року поставила в провину творцеві Гідрометеослужби СРСР і навіть членові ВКП(б), але неважко здогадатися. Та влада планомірно винищувала цілі категорії населення, які, на її думку, не годилися для будівництва комунізму. Ніхто не міг уникнути цієї сатанинської селекції. Так що провинами О. Ф. Вангенгейма було насамперед походження з «класу експлуаторів» та іноземне походження родини. У формулярі діда записано, що він «син почесного громадянина». Очевидно, що це почесне громадянство прадід, іноземець, за прізвиськом, мабуть, голландець, Яків Вангенгейм, дістав за якісь особливі заслуги перед Російською імперією.

Отже, племінник нашої Ольги Петрівни професор Олексій Федосійович Вангенгейм мав 10 років ув'язнення у виправно-трудових таборах, відбував кару на Соловецьких островах, що в Білому морі, і мав би звільнитися 1944 року. Але йому вже не було місця в советському суспільстві.

За списками, складеними начальником СТОНу І. Апетером, на вимогу особливої трійки Управління НКВД Ленінградської області (начальник Л. Заковський, його заступник В. Гарін, прокурор Ленінграда Б. Позерн), було в три заходи розстріляно 1825 соловецьких в'язнів: 10 і 25 листопада 1937 року 509 осіб під Ленінградом,

198 осіб у лютому 1938 року на Соловках і найбільша група, 1111 осіб – 27 жовтня, 1, 2, 3 і 4 листопада 1937 року (кілька померли або були переведені деінде). Зокрема, у «розстрільному списку» – протоколі № 83 засідання особливої трійки УНКВД Ленінградської області, підписаному згаданими особами 9 жовтня 1937 року, є таке (с.164):

«Дело № 103010-37 г. Оперативной части Соловецкой тюрьмы ГУГБ НКВД СССР на 134 человека украинских буржуазных националистов, осужденных на разные сроки за к-р (контрреволюційну – В. О.), националистическую, шпионскую и террористическую деятельность на Украине, которые, оставаясь на прежних к-р позициях, продолжая к-р, шпионскую, террористическую деятельность, создали к-р организацию «Всеукраинский центральный блок».

За цією «справою» був звинувачений і Вангенгейм О. Ф. У списку він третій, після істориків академіка Матвія Яворського, професора Володимира Чеховського, перед професором Сергієм Грушевським... Так він став «українським буржуазним націоналістом». Звичайно, ніхто з рокованих на смерть нічого про цю «організацію» не знав. Ніякого розслідування, допитів не проводили. Їх просто взяли на етап.

Тривалий час допускали, що цей етап було потоплено з баржами в Білому морі. Але 1997 року карельський дослідник Юрій Дмитрієв визначив за документами, що шукати місце розстрілу Соловецького етапу слід поблизу міста Медвежогорськ (карельською мовою – Каргумякі) на півдні Карелії, де було «обычное место расстрелов» в'язнів – будівників Біломорсько-Балтійського каналу і місцевих людей. 1 липня 1997 року пошукова група Карельського (Ю. Дмирієв) та Санкт-Петербурзького «Меморіалів» (Веніамін Іофе та Ірина Рєзнікова) ідентифікували це поховання на місцевості. Це урочище Сандармох, що на 19-му кілометрі шосе Медвежогорськ – Повенець. Тут виявлено приблизно 150 ям 4×4 м, глибиною 2 м. У них покоїться близько 9 тисяч людей, найбільше карелів і фіннів.

Розстріл Соловецького етапу власноручно виконав капітан Михайл Матвеев (іноді з допомогою помічника коменданта УНКВД ЛО Алафера). Смертника ставили на коліна – і капітан Матвеев стріляв з револьвера в потилицю. Забитого підручні скидали в яму. Трупи присипали вапном і засипали. Це була тяжка робота. За неї кат М. Матвеев був нагороджений орденом Червоної зірки і спокійно помер у Ленінграді 1971 року.

Це була цілеспрямована акція не лише проти українського народу. Серед тих, чия остання адреса Сандармох – представники інтелігенції майже всіх народів СРСР. Так скріплювалася «дружба народів».

27 жовтня 1997 року, в 60-у річницю початку розстрілу 1111 соловецьких в'язнів, у Сандармосі відбулося перше їх ушанування. З 1998 року День пам'яті жертв політичних репресій у Сандармосі справляють 5 серпня – у день початку Великого Терору, на Соловках – 7 серпня. Щороку приїзять туди й нащадки там загиблих.

У списку 265 розстріляних 3 листопада 1937 Олексій Федосійович Вангенгейм значився 120-им.

Це були здебільшого молоді та середнього віку люди, які ще створили б неоціненні духовні скарби, володіючи якими, ми, українці, стали б урівень з іншими цивілізованими народами. Де хто з них дожив би донині. Сама присутність таких людей у суспільстві зробила б його кращим. Але постріли тупого, малограмотного ката Матвеева – виконавця волі чужої, глибоко ворожої нам російської комуністичної влади – змінили хід нашої історії...

Радомисль. – № 20 (469). – 2003. – 15 травня.

«Нас порівняли мури, як статут»

Стаття написана в розпалі передвиборчої боротьби за посаду Президента України. Зі скороченнями вперше опублікована була в газеті «Україна молода» 20 березня 1999 року, повністю в газеті Народного Руху України «Час» 26 березня (з благословення її редактора В'ячеслава Чорновола, який загинув 25 березня) та в багатьох інших виданнях (1). Стаття викликала тоді бурхливу полеміку в суспільстві (2).

Неформальний лідер «Національного фронту» Євген Марчук отримав 8% голосів виборців і перед другим туром виборів перескочив у табір свого суперника Леоніда Кучми, прийнявши посаду секретаря Ради національної безпеки. Розчарувавшись у Марчукові, Голова УРП Левко Лук'яненко 12 січня 2001 року опублікував у газеті «Вечірній Київ» № 2 (16679) статтю під назвою «Помилявся...»

Українська Республіканська партія, за якою з минулого тягнеться слава партії колишніх політв'язнів (хоч їх там після розколу 1997 року залишилися одиниці), збирається висувати кандидатом на Президента України Євгена Марчука. Колишній політв'язень Левко Лук'яненко, Почесний Голова УРП, фігурує на зібраннях, перед телекамерами, в газетах поруч з колишнім «хазяїном тюрми» і розсилає листи з закликом підтримати його. Мабуть, зважитися на такий крок, маючи понад 27 років невільничого «стажу», було нелегко...

Колишній політв'язень Юрій Бадзьо 20 лютого 1999 року в Будинку кіно сказав, що середовище радянських політв'язнів теж задекларувало свою прихильність до політика Євгена Марчука (3).

Наскільки мені відомо, Всеукраїнське товариство політичних в'язнів та репресованих такої підтримки не декларувало. Я належу до цього Товариства і до цього середовища. Визнаючи, що поняття «середовище» і «Товариство» не зовсім ідентичні, я все ж таки почуваю себе зачепленим, тому мушу оприлюднити свої особисті міркування з цього приводу.

Усім тепер відома теза політика доби Гетьманату і видатного українського політолога В'ячеслава Липинського про те, що українську державу можна буде побудувати тільки спільними зусиллями патріотів, які боролися за неї, та фахівців, які працювали в колоніальному апараті й набули відповідного управлінського досвіду. Золоті слова. Саме з цього, як правильно каже Ю. Бадзьо, ми й розпочали в 1991 році: тоді суверен-комуністи на чолі з Леонідом Кравчуком і вчорашні політв'язні на чолі з Л. Лук'яненком та В. Чорноволом, поєднавши зусилля, домоглися проголошення

незалежності. Пам'ятаю, я й сам, будучи уповноваженим кандидата в Президенти Левка Лук'яненка в Житомирській області (*Див. статтю «Доля України – його доля»*), не раз говорив і писав, що не пора нам, українцям, виявляти всіх причетних до злочинів попередньої влади та судити, не слід публікувати списки таємної агентури КГБ, бо так ми пересваримо сусіда з сусідом, брата з братом, дочку з матір'ю, посіємо ненависть і поставимо суспільство на межу громадянської війни. А це особливо небезпечно тому, що маємо під боком сусіда, завжди готового «надати братню допомогу» і «помирити» нас – Сибірами та Соловками.

Але мені якось зовсім не думалося тоді, що до фахівців колишнього колоніального режиму можна причислити й тих, кого в Росії віддавна називають «заплечных дел мастера» (тих, що з-за плеча рубають голови). На диво, п. Л. Лук'яненко має на увазі саме їхній «досвід»:

«Серед багатьох його опонентів служба Марчука в совітському КГБ є ледве не звинуваченням проти нього. Я впевнений, що саме цей його довід є величезною перевагою перед Кучмою, Симоненком, Морозом, Ткаченком, бо саме завдяки цьому досвіду він спроможний розгромити злодійські клани та припинити безкарне розкрадання нашого національного багатства». (Газета «Самостійна Україна», ч. 1-2 (307), січень 1999 р., с. 4).

Тобто Є. Марчук, на думку Л. Лук'яненка, використовує свій фаховий досвід проти тих, хто шкодить Україні. Що про це думає сам Марчук, ми з його вуст поки що не чули.

Полишаючи осторонь розумні докази обох поважних діячів, я зосереджуся тут лише на моральному боці цього питання.

Щоб судити про людину і передбачити, що вона може вчинити в майбутньому, треба знати, що вона робила в минулому.

З довідника *«Хто є хто в українській політиці»* (і не лише з нього) знаємо, що Євген Кирилович Марчук закінчив у 1963 році Кіровоградський педінститут за фахом українська та німецька мови та літератури. І пішов працювати оперуповноваженим обласного управління КГБ.

Я теж філолог. Один мій колега теж пішов працювати в КГБ, закінчивши філологію. Перед тим він був стукачем у нашому студентському середовищі. А я через півроку став політв'язнем.

Почавши як оперативник, Є. Марчук виріс до начальника інспекції КГБ УРСР, у 1988 р. став начальником управління КГБ в Полтавській області, а в 1990 році – першим заступником голови КГБ УРСР. У листопаді 1991 року очолив Службу Безпеки України.

Ми не знаємо, що конкретно робив Є. Марчук у КГБ. Сам він про це не розповідає. З етичних, каже, міркувань. Щоправда, деякий час він *«мав стосунок до творчих спілок, у тому числі й до Спілки письменників»*. І каже, що тоді *«жоден митець не був заарештований»*.

і не був ув'язнений». (Див. інтерв'ю Марії Матіос для «Літературної України» від 5 березня 1998 року, передруковане в книзі другій Є. Марчука «Виступи. Інтерв'ю. Статті», Київ, «Знання», с. 85–103).

Пан Марчук воліє не називати ті роки. А то б ми легко перевірили... Мабуть, він заздалегідь подбав, щоб на нього в його відомстві взагалі не залишилося компрометуючих документів.

Тоді пригадайте собі, що в 60–80-х роках робив КГБ при Раді Міністрів УРСР.

КГБ був «бойовим авангардом» ЦК КПСС в Україні (це байка, що ним керували Рада Міністрів УРСР чи ЦК КПУ). І головним завданням КГБ УРСР була боротьба з «українським буржуазним націоналізмом». Тобто виявлення і знешкодження носіїв ідеї української державности. Знешкодження означає: а) профілактика і схиляння на свій бік, б) ув'язнення або в) фізичне знищення.

Для цього Україна була щільно оповита кагебістською агентурою: стукачі (сексоти – «секретные сотрудники» – хто забув це майже непристойне слово) були в кожній студентській групі, в кожній установі, в кожному трудовому колективі.

Хто виявляв найменші ознаки українського патріотизму (наприклад, послідовно розмовляв українською мовою, збирав українську бібліотеку, ходив у вишиванці на українські літературні вечори, з'являвся біля пам'ятника Т. Шевченкові 22 травня, ба, просто був передплатником газети «Літературна Україна») – неминуче опинявся в полі зору КГБ.

Якщо хтось висловлював невдоволення становищем української культури, мови в суспільстві, відсутністю свобод, слухав радіо «Свобода», то вже потрапляв до розряду потенційних ворогів радянської влади. З ним проводили «профілактичну роботу», його виганяли з вузу чи з роботи. Якщо він продовжував висловлювати такі думки, то його заарештовували й ув'язнювали на 3 роки в кримінальний табір за ст.187-1 КК УРСР «Наклепницькі вигадки, що паплюжать радянський державний і суспільний лад». Якщо хтось викладав свої думки на папері і давав їх комусь прочитати, то такі дії вже називалися «Антирадянська агітація і пропаганда з метою підризу й ослаблення радянського державного і суспільного ладу» – ч.1 ст. 62, до 7 років ув'язнення в таборах суворого режиму та 5 років заслання. Хто попадався на цім удруге – діставав 10 років таборів особливо суворого (камерного, а то й тюремного) режиму, 5 років заслання і «почесне звання» особливо небезпечного рецидивіста (ст. 26 КК УРСР). Я один з таких «злочинців-рецидивістів» і можу з пам'яті назвати кількасот таких «злочинців».

Декого просто убивали чи замордовували (Алла Горська, Володимир Івасюк, Гелій Снегірьов), декому фабрикували мерзенні кримінальні справи (хуліганство, опір міліції, наркотики, спроба згвалтування – ми за цими справами досі не реабілітовані).

За аналогією до розстріляного відродження 20-х років кажуть про задушене відродження 60–70-х. Скільком творчим особистостям КГБ на десятиліття заткнув рота, скількох стероризував і морально покалічив – нема їм ліку! І нема ліку нашим утратам – що ці люди могли створити за умов свободи, на яку висоту вони піднесли б наш український дух! А чий ж, як не кагебістські пальці стискали горло Бориса Антоненка-Давидовича, Михайла Брайчевського, Олени Апанович, Леопольда Яценка, Сергія Параджанова, Ліни Костенко, Василя Голобородька, не кажучи вже про сотні ув'язнених митців і мислителів? У ці часи під кагебістським пресом загинули Василь Макух, Григій Тютюнник, Григорій Чубай, Михайло Мельник, Олекса Тихий, Юрій Литвин, Валерій Марченко, Василь Стус, Іван Світличний...

Були задушені – були й конкретні душители. Вони досі працюють в СБУ або мають солідні пенсії від Української держави, проти постанов якої запекло боролися. Блюзнірством видається мені розчулення деяких політиків перед Є. Марчуком за те, що нібито він не дав декого додушити (називають Сергія Плачнду, Ліну Костенко, Ірину Ратушинську).

Ще раз кажу: я не знаю, що конкретного робив у КГБ Є. Марчук. Може, він був золотий чоловік. Але КГБ УРСР не робив нічого іншого, як боровся проти проявів українського патріотизму в Україні. Ну, ще боровся з єврейським патріотизмом – сіонізмом. Та з «валютниками». Це як кулемет: він призначений убивати. Якщо якусь деталь кулемета виготовити зі щирого золота, то він однаково вбиватиме. Але золота деталь швидко зноситься: її замінюють сталлюю. Марчука не замінювали. Навпаки, йому довіряли щораз вищі посади. Очевидно, він був сталлюю деталлю того кулемета, який влучно стріляв у серце України.

Василь Стус у заяві «Я обвинувачую» (Мордовія, Дубровлаг, 1975), зокрема, писав:

«...я вимагаю судити їх (кагебістів – В. О.) як ворогів української культури, ворогів українського народу, ворогів гуманізму, світової культури, ворогів людства».

«Я називаю КГБ паразитичною, визискуючою і шкідливою організацією, на сумлінні якої мільйони і мільйони розстріляних, закатованих, заморених голодом душ».

«Я обвинувачую КГБ при Раді Міністрів УРСР як організацію відверто шовіністичну й антиукраїнську, тому, що вона зробила мій народ і без'язиким, і безголосим».

«Я певний того, що рано чи пізно КГБ будуть судити – як злочинну, відкрито ворожу народові поліційну організацію. Та не певен я, що сам доживу до цього суду. Тому прошу передати моє звернення обвинувачам цієї злочинної організації. Нехай у багатотомовій справі її злочинів буде і моя сторінка свідчень-обвинувачень».

(Див. повний текст на с. 436-441 IV тому його творів, «Просвіта», Львів, 1994).

Це аморально – стоячи під портретами замучених КГБ своїх побратимів, просувати одного з кагебістів у президенти.

Наводять як позитивні приклади колишніх кагебістів Едуарда Шеварднадзе та Гейдара Алієва.

Перший мав у світі репутацію відомого політика, одного з архітекторів гorbачовської «перестройки». Він за підтримкою російських спецслужб силою усунув законно обраного президента Звіяда Гамсахурдію, довів свою країну до громадянської війни і пролив немало крові. Звіядистам у Грузії досі виносять смертні вирoki. Вони змушені тікати з батьківщини. У Грузії досі стоять російські війська, що свідчить про відсутність повного її суверенітету (4).

Другий свого політичного противника – лідера Народного фронту Альбуфаза Ельчибея – запроторив на довічне ув'язнення (5). Чи хочемо ми чогось схожого в Україні?

Ще згадують колишнього царського генерала Маннергейма, який розгромив советські війська взимку 1939-40 років, захистив незалежність своєї батьківщини, Фінляндії. Дай, Боже, й нашому теляті вовка з'їсти, але ніхто не заборонить мені сумніватися в намірах нашого генерала. Адже, щоб зробити успішну кар'єру в КГБ, треба бути до мозку кісток заприсяженим Москві. Чи, може, не так?

Навіть порівнюють генерала Є. Марчука з французьким генералом Шарлем де-Голлем. Бійтеся Бога, панове: французький генерал боровся проти німецьких окупантів за незалежність своєї батьківщини, а ваш – боровся проти незалежності своєї батьківщини!

Та світ знає й інші приклади: поляки і литовці усунули від влади Ганну Сухоцьку та Казимеру Прунскене, коли виявили їхню причетність до КГБ. Думаю, вони не сумнівалися в їхньому патріотизмі, але з моральних міркувань поставили на високі державні посади «не вмазаних» людей.

Я не кажу слідом за Василем Стусом, що колишніх кагебістів треба негайно заарештувати, розслідувати їхню діяльність і, можливо, судити й послати туди, де трохи більше 10 років тому були Стус, Лук'яненко, Бадзьо та я. Але, на мою думку, правильно зробив колишній політв'язень Вацлав Гавел: ставши президентом Чехії, він замінив увесь склад служби безпеки. Бо досвідом злочинної організації нова, демократична держава не може послуговуватися.

Я не бачу підстав судити, що Є. Марчук настільки прозрів і переродився, що ставши президентом України, візьметься «громити мафіозні злочинські клани». На мою думку, президентові треба насамперед уміти будувати, а не «громити». Але якщо він нічого іншого робити не вміє, то нехай наївні люди не забувають, що коли запускається машина репресій, то їй нема впину. Хто визначатиме об'єкти репресій, за якими ознаками й правом?

Не показав себе Є. Марчук будівничим Української держави, будучи прем'єр-міністром. Навряд щоб з поганого прем'єра стався добрий президент. Особисто мені його безлике прем'єрство запам'яталося нечуваним святотатством – погромом похорону Патріярха Володимира 18 липня 1995 року. Скажете: а які є докази, що це прем'єр-міністр дав наказ бити нас, українців, кийками, труїти газом і гукати «Бей хаклов!» Нема в мене таких доказів. Але хіба прем'єр-міністр дав розпорядження розслідувати цю справу і когось за це покарати? Ні, нікого з його «заплечных дел мастеров» за їхню криваву «роботу» не звільнили. Більше того, ката українців генерала Буднікова послали в Луганськ керувати обласним управлінням МВС.

Кров українців, пролита на Софійському майдані «кривавого вівторка» 18 липня 1995 року, – на тодішній владі. В тому числі на Є. Марчуку.

Друге, чим мені особисто запам'ятався прем'єр-міністр Є. Марчук, – що вдвоє зменшив грошову компенсацію реабілітованим політ'язням. З 15 до 7,5 гривень за місяць ув'язнення. Таку компенсацію, згідно з Законом про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні від 17 квітня 1991 року, можна одержати тільки за 75 місяців (6 р. і 3 міс.). Хто не «зсучився» в концтаборі, не написав покайної заяви та не вийшов достроково з малої зони у велику – той, виявляється, даремно сидів... Далєбі, я не одержував тих «заслужених» за 13,5 року неволі 562,5 грн., бо поки що можу собі заробити на хліб. Але майже всі політ'язні звільнялися в 1987-88 роках украй виснаженими, в куфайках... Вони досі бідують.

А от нашим катом – енкаведистам-кагебістам, які боролися проти України, пан прем'єр-міністр Марчук пенсій не врізав...

Кажуть, що Є. Марчук не приховує своєї служби в КГБ, що він очистив свою душу через покайння. Де це він каявся? Де опубліковане те покайння? Згадане інтерв'ю засвідчує протилежне: «...мені не треба себе мучити чи докоряти за те, що я щось зробив супроти своєї совісті». Ну, це ще яка в кого совість... Якби християнська...

Зрештою, Є. Марчук був поганим фахівцем. Адже твердиня, яку він захищав (СРСР), упала. Нехай би такі «фахівці», як Марчук, у незалежній Україні, проти якої вони запекло боролися, сиділи собі тихенько та хвалили Бога, що їх не чіпають. А щоб на них не плювали та до сьомого коліна не кивали головами і не показували пальцями на їхніх нащадків – хай би одягнули рубище та постриглися в ченці й відмолювали свої гріхи. А на хліб хай би заробляли собі серпом або молотом. І не паперовим, а справжнім.

Я не знаю достеменно, хто там зараз гуртується в передвиборчу команду Є. Марчука. Але що в ній багато колишніх його співробітників згаданого антиукраїнського відомства – то запевно. І стукачів, сучнів, сексотів, яких я ніяк не годен полюбити, хоча й тягнуча до християнства... Мене проймає циганський піт: це ж їх

Є. Марчук поставить до влади, якщо переможе! А вони ж нічого, крім концтаборів, будувати не вміють. Аморальнішу владу важко собі уявити... Якщо наріжним каменем держави стануть ці люди – вона не встоїть. Або ж це буде неукраїнська держава. Тобто недемократична. Закладене в її підмурок зло проростатиме щоденно. Я не хочу такої держави. Я боюся такої держави. Моє місце правозахисника в такій державі – в тюрмі. Тому я поділяю думку деяких політологів, що ставка правих на Є. Марчука може обернутися для них катастрофою. Якщо не для цілої України.

Лякають (і наводять розумні докази), що коли національна демократія не підтримає Є. Марчука, то переможе на виборах лівий (так ніби Марчук не лівий). Може й так. Та все одно я на такий «подвиг» задля «консолідації нації» нездатен. Може тому, що я філолог, а не політик. Я би взагалі не політикував, якби КГБ не втягнув мене в політику ще студентом. Тобто якби КГБ не викорінював в Україні українську мову, то я був би собі вчителем цієї мови. А то ж мій фах виявився неперспективним і навіть ворожим українсько-німецькому філологові-кагебісту Є. Марчуку. І я посилено захищав своє право жити українцем в Україні. За що був тричі ув'язнений.

Проте з 1996 року я засумнівався, чи є добрим політиком і Лєвко Лук'яненко. Ради Бога, я не чіпаю його минулого! Я свідок височенного рівня його чеснот там, у неволі. І я це чесно буду засвідчувати, доки житиму. Я пам'ятаю, як Василь Стус у «таборі смерті» Кучино на Уралі показував мені в бік Лук'яненкової камери: «Ото Чоловік!» Се звучало по-біблійному: «Се Человекъ». Але коли ворожі Україні сили почали руками Лук'яненка руйнувати перспективну організацію українців – Українську Республіканську партію – то я подумав: хай би Лук'яненко вчасно пішов з політики та засів за мемуари.

Не моя справа давати поради УРП, але здається, що такій радикальній партії годилося б послідовно домагатися усунення від влади тих, хто причетний до злочинів проти українського народу, а не просувати їх до влади. Мені соромно за УРП, в якій я сумлінно працював понад 6 років. Мабуть, вийшло на добре, що на початку 1997 року за захист етичних норм, статуту й програми УРП мене з неї виключили.

Позицію ж деяких колишніх політв'язнів я не міг пояснити собі звичайною логікою, але збагнув її, щойно пригадавши вірш Василя Стуса, звернений до тюремного наглядача:

*А спільне в нас, що мертві ми обоє
дверей обабоки. Ти там – я тут.
Нас порівняли мури, як статут.*

А й справді: жертви і кати числилися в одному відомстві!

Жертва намертво зв'язана з катом. Десь я бачив таку картину: кат і в'язень – спина до спина – зв'язані колючим дротом...

Лютий – березень 1999 року.

*Василь Овсієнко,
член Української Гельсінкської Групи
з 18 листопада 1978 року.*

Р. С. Оприлюднюючи ці думки, я цілком усвідомлюю, яку небезпеку на себе накликаю. Але я був в'язнем власного сумління – ним і залишаюся. В. О.

Примітки

1. Мені відомі такі публікації під моєю і редакційними назвами: «Україна молода», 20.03. 1999 (83 тис. прим.); «Час», 26.03 (4 тис. прим.); «Факты и комментарии», 8.04 (понад 1 млн.); «Національна фортеця» № 3 (17); буклет, виданий НРУ. Даремно мене винували, що я «продався Л. Кучмі»: ніхто мене не питав, передруковуючи статтю, і гонорарів не платив. А можна було піти до Л. Кучми: спростувуй – або плати! Або до Є. Марчука: ось у мене децю є... Можу й не опублікувати. Але ж у мене проблеми...

2. Див., напр.: Світлана Кириченко. Соромно за такий рівень мислення. – «День», 17.04. 1999; Дмитро Лиховій. (Без назви) – «Україна молода», 23.04; Левоко Лук'яненко. Мораль і політика. – «Україна молода», 23.04; Іван Гель. Гарний мужчина – не професія. – «Україна молода», 14.05; Богдан Червак. Загадка смерті Чорновола. – «Українське слово», ч.17, 29.04; Віктор Радіонов. «Спасіба, халхьонк!» – «Незборима нація», ч.6 (161), травень; Віктор Радіонов. Тож по кому стріляє кулемет? – «За вільну Україну», 11.06; Тетяна Метельова. Народжений повзати... – «Самостійна Україна», червень, ч. 23-24; Гриць Гайовий. Так навіщо тоді лізти в політики? – «Українське слово», ч.24, 17.06; також: «День», № 132, 22.07; Василь Зубач. КДБ: підводна частина айсберга чи добре минуле? – «День», ч. 115, 26.06; Петро Рубан. «Перед тим, як Стуса веди на смерть, він кричав: «Хлопці, та робіть же хоч щось, інакше нас усіх поодинці передушать». – «День», ч. 119 (656), 3.07; Богдан Ребрик. Недостатньо дивитись. Треба ще й бачити. – «Вісті тижня», № 12, липень; Іван Котовенко. Євген Марчук: генерал і політик. Погляд у майбутнє через призму минулого // Вступне слово письменника Максима Стріхи. – К., 1999 (підписано до друку 28.09); Вікторія Андреева. «От него пахнет дорогим одеклоном...» – «Независимость», 4.10; Ірина Ратушинська. Нестандартний генерал КГБ. – «День», 14.09; Ірина Ратушинська: «Коли я дізналася, що саме Марчукові докоряють минулим, – я не могла змовчати». – «День», 9 10; Богдан Ребрик. Не чекай, поки прийде ЧК... – «Україна молода», 26.10.1999 року.

3. *Юрій Бадзьо. У XXI століття – з гідністю господаря! – «Літературна Україна», 4.03. 1999.*

4. *Про «демократизм» колишнього кагебіста Е. Шеварднадзе свідчить невизнання ним результатів виборів 2003 року, що під тиском народу призвело до його вимушеної відставки 21 листопада.*

5. *І, додамо тепер, перед смертю 2003 року настановив «спадкоємцем престолу» свого сина Ільхама.*

Нерозкаяному грішникові немає віри

*Два листи п. Ларисі Івшиній,
Головному Редакторові газети «День»*

Пані Редакторе!

Я, Василь Овсієнко, якого не раз згадувано у Вашій газеті у зв'язку з моєю статтею з приводу підтримання деякими колишніми політв'язнями колишнього кагебіста на посаду Президента, не вважав потрібним вступати в полеміку. Хоч подекуди пишуть явну неправду на мене. Я оприлюднив свою моральну позицію – опоненти свою. Так і потрібно за демократії.

Але ж не переступаймо меж, коли говоримо про факти.

Так, Ваш журналіст Василь Зубач у числі 115 від 26 червня 1999 року чорним по білому пише про *«любов репресованих, які лишилися живими»*, до Євгена Марчука.

«Я стидав би ся», – казав у подібному випадку Хома Хаєцький з «Прапорonoсців» Олесь Гончара.

Далі В. Зубач ніби переказує висловлювання Є. Марчука:

«Допоміг Левкові Лук'яненку, котрий сім місяців чекав на смертний вирок».

Не смішіть людей! У 1961 році, коли Л. Лук'яненко 72 доби (а не 7 місяців) сидів у Львові під смертною карою, навряд чи 20-літній студент третього курсу філологічного факультету Кіровоградського педінституту Євген Марчук мав можливість вплинути на Верховний Суд УРСР, щоб той скасував смертний вирок Л. Лук'яненку і замінив його на 15 років ув'язнення.

«Не відповідають дійсності чутки, поширені адміністрацією Президента, що я працював у репресивних органах». І далі про п'яте управління КГБ.

Я не знаю, що воно таке – п'яте управління, але дивно заперечувати, що КГБ був репресивним органом російської окупаційної влади на Україні. Принаймні я це знав ще тоді, коли адміністрації Президента й на світі не було.

«У деяких випадках, їх було небагато, вдалося вивести з-за ґрат деяких відомих людей або зробити, щоб вони не потрапили за ґрати».

Уявляю собі детектива Марчука, як він хитромудро й зухвало обводить кругом пальця тюремну охорону – і після цього далі працює в КГБ.

«Вдалося вивести з-за ґрат поетесу Ірину Ратушинську, яка зараз у Великобританії».

Ірина Ратушинська була заарештована КГБ 17 вересня 1982 року, засуджена за ч.1 ст. 62 («Антирадянська агітація і пропаганда») на

7 років ув'язнення в таборі суворого режиму і 5 років заслання. Каралася в Мордовії, селище Барашево, жіночий табір ЖХ-385/3-4. Звільнена достроково 9 жовтня 1986 року напередодні зустрічі Михайла Горбачова з Рональдом Рейганом. Це був черговий акт політичної работоргівлі, який не зробив чести нікому, в тому числі й тодішньому, здається, начальникові інспекції КГБ УРСР Є. Марчукові, якщо він був до цього причетний (у чому я дуже сумніваюсь).

«Сприяв Іванові Дзюбі, Олесеві Берднику та іншим...»

Я уявляю собі це «сприяння» так: хребтом до коліна і – хрусь!

Бо 9 листопада 1973 року в газеті «Літературна Україна» була опублікована покаянна заява Івана Дзюби, яка викликала великий жаль серед політв'язнів.

17 травня 1984 року в тій же «Літературній Україні» з'явилася покаянна стаття Олеса Бердника. Дуже прикра.

Інші – це, мабуть, покаянні заяви Зіновії Франко («Літературна Україна», весна 1972), Леоніда Селезненка (1972), Миколи Холодного («ЛУ» 6.07. 1972), Михайла Чхана («Прапор юності», Дніпропетровськ, 19.02. 1974) Василя Захарченка («ЛУ», 19.07. 1977), Гелія Снегірьова («Радянська Україна» від 1 квітня 1978 – ця особливо цинічно сфабрикована на Володимирській, 33, від імени смертельно хворого в'язня), Миколи Соколовського-Сарми («Зоря», Дніпропетровськ, 18.07. 1984)...

Чи не всі ці видушені кагебістами з загалом порядних людей «покаянні» публікувалися в тій же «Літературній Україні», за що Василь Стус називав її «Сучкою» і на сміх пропонував висунути їй разом з КГБ на Шевченківську премію, яку тоді присуджували майже виключно за шкідливі українству писання.

Якщо Є. Марчук признається, що ламав політв'язням хребти (у моральному розумінні), то даремно він це зараховує до своїх заслуг перед Україною і твердить: *«З моїм прізвищем не пов'язані нічий страждання»*. Покаянці досі страждають.

Може, *«концентрована інформація»*, яку Є. Марчук одержував у КГБ, в тому числі спілкуючись із політв'язнями, і вплинула на формування його світогляду, але не видно, щоб вона вплинула на його сумління.

«Брешіть, брешіть і брешіть. Хтось вам та повірить», – учив гітлерівський міністр пропаганди Геббельс.

Але ж є такі, що ніколи не повірять нерозкаяному грішникові.

29 червня 1999 року.

«Україна молода», 8 липня 1999 року.

Пані Редакторе газети «День»! Це знову Вам докучає Василь Овсієнко.

На цей раз з приводу публікації в ч. 119 (656) від 3 липня 1999 року з волаючою назвою: *«Петро Рубан: «Перед тим, як Сту-*

са вели на смерть, він кричав: «Хлопці, та робіть же хоч щось, інакше нас усіх поодиноці передують».

Що говорить про себе пан Рубан – то його справа, що про мене – це мене теж мало турбує, але непокоїть, що довкола імени Василя Стуса створюється міф, який має працювати... на користь його ворога.

Мертві не можуть захиститися, тому мій обов'язок повідомити Вам таке.

Василь Стус загинув у таборі особливого режиму ВС-389/36 (с. Кучино Чусовського р-ну Пермської обл.) вночі з 3 на 4 вересня 1985 року.

Пан Петро Рубан востаннє був заарештований 9 липня 1986 року, засуджений у Чернігові 29 листопада. Отже, прибув етапом у наш табір десь під кінець 1986 року чи й на початку 1987-го. Тому про загибель Стуса міг дізнатися тільки від співкамерників, що й сам підтверджує («мені розповідали»). Я з Рубаном був в одній камері щось тижнів два. До того часу ми вже з'ясували все, що могли з'ясувати про обставини загибелі Стуса. Але й досі загадка його смерті є. Там було камерне утримання, то мало що бачиш, хіба чуєш і робиш висновки, що відбувається. Спілкувалися ж ми поміж камерами через квартиру, що переслідувалося.

Останнім зі Стусом сидів у 12-й камері Леонід Бородін (зараз він редактор журналу «Москва»). Я сидів з Бородіним у 19-й камері скоро після загибелі Стуса, десь через місяць-два. То він розповідав таке.

28 серпня 1985 року Стуса абсолютно безпідставно звинуватили, що він у робочий час лежав на нарах у верхньому одязі і «на замечання гражданина контролера вступил в пререкання». Коли забирали до карцеру на 15 діб, то Стус сказав, що оголошує голодівку протесту. – «Яку?» – спитав Бородін. – «До кінця». Тобто або доб'ється скасування цих звинувачень, або помре.

Що Стус знову в карцері, ми почули через днів два. Найближче від 3-го карцера, де сидів тоді Стус, у робочій 7-й камері, працював тоді Левко Лук'яненко. Це в протилежному кінці карцерного коридора, навпроти, за метрів 10 від Лук'яненка. Але у своєму нарисі «Василь Стус: останні дні» Лук'яненко такої (зауважу, дуже правдоподібної) фрази – «Хлопці, та робіть же хоч щось, інакше нас усіх поодиноці передують» – не наводить. (До речі, в нарисі Лук'яненка теж є психологічно дуже правдоподібні, але все ж уявні діалоги Стуса з начальством: Лук'яненка ж при тих розмовах не було, а Стус останні розмови вже не мав можливості йому переповісти через квартиру чи коридор).

Не засвідчували такої фрази Енн Тарто, який вечорами розносив виробничу продукцію (шнури до праски) по камерах. Навіть кримінальник Борис Ромашов, який сидів тоді у 6-му карцері.

Хай би пан Рубан сказав, від кого це він почув. А він сховався за словами «мені розповідали», та й докоряє, що ми «сиділи в камерах і мовчали, тому що боялися репресій».

Боятися всі, пане Рубан. А хто не боїться – хай не бреше. Та мужність полягає в тому, як людина здатна переступати свій страх. Стус переступав.

Якби 28 серпня ми знали, що на цей раз Стуса «повели на смерть» (а ми, нагадую, лише через два дні дізналися, що його черговий раз посадили до карцера на 15 діб), то, очевидно, якось протестували б. Та оскільки не було тоді ніякої можливості повідомити про це на волю та на Захід (щоб там здіймали гвалт), то єдиним наслідком наших протестів було б покарання також і нас. Можна було піти в карцер услід за Стусом (карцерів там аж чотири, і то двомісні, та й будь-яку камеру просто перетворити на карцер), але не можна було врятувати Стуса від карцера.

Так, я й без Петра Рубана почуваюся винним за те, що найкращі з-поміж нас – Олекса Тихий, Юрій Литвин, Валерій Марченко, Василь Стус – загинули, а я залишився живий.

Так, наведена Рубаном фраза дуже правдоподібна. Так, це було, що Стус докоряв співв'язням за пасивність. Але він розумів, що кожен сам собі обирає лінію поведінки відповідно до сили свого духа і здоров'я. І мусив оглядатися на цих украй виснажених людей. Як поведився в неволі я – можна прочитати в моїй книжчині «Світло людей» (1996) та в подальших газетних публікаціях. Я не був серед лідерів, і своєї біографії там не прикрашаю та не героїзую.

Додам ще й таке. Творчість Василя Стуса в 1986 році висунута на здобуття Нобелівської премії. І вона була б присуджена. Але її, згідно зі статутом, присуджують тільки живим, посмертно – ні. Отже Кремль (уже Горбачов!) постав перед вибором: звільнити Стуса чи тримати лауреата Нобелівської премії в камері. У подібній ситуації в 1936 році опинився був Гітлер: Нобелівська премія була присуджена в'язневі його концтабору Карлові Осецькому. Гітлер розпорядився його звільнити. Та доки прокручувалася бюрократична машина, лавріят помер Кремль же розв'язався з потенційним лауреатом Нобелівської премії українцем Василем Стусом у традиційний російський спосіб: «Нет человека – нет проблемы»...

Ми, в'язні, не знали про висунення творчості Василя Стуса на Нобелівську премію. Кремль знав. Я впевнений, що це Кремль поставив перед адміністрацією табору ВС-389/36 завдання: у будь-який спосіб знищити Василя Стуса до 24 жовтня. Тому в 1985 році на Стуса був шалений тиск: карцер за карцером, карцер за карцером... Начальник табору майор Журавков виконав це завдання. І сам помер через днів 10 після Стуса. До нас тоді доходили чутки, що застрілився. Пізніше казали: помер від раку. Тоді ж перестали з'являтися в зоні лікар Пчельников і кагебісти Васіленков і Ченцов. Вони теж виконали своє завдання. Спадкоємець Журавкова майор Долматов помер у 1989-му, скорока шести років. Мабуть, щоб теж нічого не розказав.

Тим часом через колишнього кримінальника В'ячеслава Острогляда (він же Сухов) серед в'язнів запускали брехливі чутки, що

Стус покінчив самогубством (загнав швайку в серце, повісився на шнурі від праски). Досі брешуть (зокрема, і газета УРП «Само-стійна Україна», вересень 1998, ч. 32-33), що при ексгумації 17 листопада 1989 року Овсієнко бачив пролом у черепі Стуса. Мовляв, коли наглядачі перерізали шнур, то він ударився головою об батарею. Та ж сам Лук'яненко розповідав мені, що в розмові з колишнім наглядачем Іваном Кукушкіним 1998 року він начисто спростував цю версію! Чому ж Лук'яненко на це мовчить? А мое спростування «СУ» так і не опублікувала.

Усе, що знаю про загибель Стуса, я сумлінно списав у своїй книжчині «Світло людей» та в численних газетних публікаціях. Тож як покликатися на мене, треба їх прочитати. Правдивість моїх свідчень підкреслив у передньому слові Євген Сверстюк. А цей чоловік знає ціну слова.

Пан Рубан докоряє нам, співв'язням, що не стали, як він, на статус політв'язня. І натякає, що це ми через свою пасивність винні в загибелі Стуса. А от Марчук і вся кагебістська банда – вже ніби й ні при чому!

Отак препарована паном Рубаном історія загибелі Стуса вже опосередковано працює на виборчу кампанію Марчука!

Я не знаю, до чого ефективного в подібній ситуації вдався б сам Петро Рубан, що вчинив би інтерв'юер Дмитро Скрябін, що зробили б Ви, пані Ларисо. Я взагалі не знаю, що робили тоді Ви для України і чи взагалі здогадувалися, що вона, Україна, ще десь є – отам, за ґратами, в особах кількох десятків політв'язнів. Ви за незалежність України не боролися, на Вас незалежність упала як стихійне лихо. Тож Вам тепер, публікуючи докори п. Рубана, не личить слідом за ним докоряти нам, уцілілим, за неналежну поведінку. Той таки Стус у подібній ситуації казав: «А хто тут не був – хай узагалі мовчить!»

Панове журналісти, обертати загибель Василя Стуса на користь Євгена Марчука, який тоді був серед його вбивць, – це ПІДЛО.

Ця публікація ще раз підтвердила, які моральні вартості сповідує команда Є. Марчука і він сам. Такий тип моралі ви запропонуєте всьому суспільству, якщо переможете.

Замість поширювати недостовірну інформацію про загиблого В. Стуса, хай би пан Марчук опублікував у Вашій газеті оперативну інформацію про ці події, яка тоді, мабуть, надходила в КГБ. Це дуже підняло б його престиж. Навіть у моїх очах.

Але я певен, що коли п. Марчук, не дай Боже, стане Президентом, то на вихід подібної інформації годі буде сподіватися.

7 липня 1999 року.

Примітка:

Газета «День» 22.07. 1999 р. опублікувала другий лист частково. Слів «А от Марчук і вся кагебістська банда – вже ніби й ні при чому!» і подальшого тексту там нема. Обидва листи опублікували газета РХП «Вісті тижня» № 13, липень 1999 року.

«Візерунок цнот» 5-го відділу КГБ, або Мистецтво переписувати історію

Марчуківська газета «День» не вгаває, вихваляючи чесноти колишнього кагебістського генерала. Не червоніючи порівнює його навіть з бойовим генералом Шарлем де Голлем – лідером французького Руху опору проти німецьких окупантів. Що генерал Марчук у складі репресивного апарату російського окупаційного режиму майже 30 років душив український національно-визвольний рух – воліє не згадувати.

14 вересня газета «День», нарешті, запустила «козирну карту»: статтю відомої дисидентки Ірини Ратушинської «Нестандартний генерал КГБ», де Є. Марчука зображено ледве чи не янголом. Про те, як він її звільнив. Не вступаючи в полеміку з пані Ратушинською, публікуємо тут (*Независимость. 1999. – №№ 286-287 (15105-15106). – 29 вересня*) її ж таки текст про ту ж таки особу з її ж таки книжки «Серый – цвет надежды», написаної скоро після звільнення і опублікованої вперше за кордоном десь 1987 року. У нас її перевидало видавництво «Жизнь и компьютер», Харків, 1994, див. с. 5–9. Нехай читач поміркує, де дисидентка була ширію – тоді чи тепер, під час президентської кампанії в країні, до якої вона не має наміру повертатися. Бо вона вже «повернулася» з Великобританії в... Москву.

Нагадаємо читачеві, особливо молодшому, що Ірина Ратушинська, російськомовна київська поетеса, була ув'язнена 17 вересня 1982 року на 7 років таборів суворого режиму та 5 років заслання за звинуваченням у проведенні «антирадянської агітації і пропаганди» (ч. 1 ст. 62 Кримінального кодексу УРСР). Насправді за вірші. Каралася в Мордовії. Достроково звільнена через «помилування» 9 жовтня 1986 року. Бо 10 жовтня в Рейк'явіку Михайл Горбачов мав зустрітися з Рональдом Рейганом. Голослівні твердження, що в СРСР уже нема політв'язнів, не проходили. Треба було когось «продати».

Чому тоді предметом політичної работоргівлі обрали Ірину Ратушинську, а не, скажімо, Раїсу і Миколу Руденків, не Ірину Сенік чи Оксану Попович, не Левка Лук'яненка, Михайла Гориня, Івана Сокульського, Данила Шумука, Івана Кандибу, Івана Геля, Миколу Горбала (список тоді був ще довгий – і я був у ньому)? На мою думку, тому, що І. Ратушинську справді посадили нізащо. Це було очевидним і для Є. Марчука, якому, можливо, московський хазяїн доручив підібрати підходящий «товар». А щоб хазяїн не

запідозрив слугу в потаємних симпатіях до «своїх по роду» – він вибрав І. Ратушинську, яка не була українською письменницею і українською громадською діячкою, хоча жила до арешту в Україні.

Оскільки очевидним було, що І. Ратушинська одразу виїде за кордон, то щоб не перелякати Захід, Марчук у слідчому ізоляторі КГБ на Володимирській, 33, три місяці відхарчовував цю вкрай виснажену карцерами та голодівками протесту жінку, а 9 жовтня особисто відконвоював додому. Погодьтеся, не кожному політ'язневі за конвоюра правив генерал КГБ.

Отже, п. І. Ратушинська поїхала тоді до Великобританії вчитися в автора знаменитого фантастичного роману Дж. Оруела «1984» переписувати наново історію.

А п. Є. Марчук опублікував тепер свою вдосконалену біографічну довідку, з якої ми довідалися, що він працював у КГБ при Раді Міністрів УРСР... у розвідці та контррозвідці. Досі в довідниках «Хто є хто в Україні» такого не писалося.

Але ж письменники кажуть, що в 70-х роках Є. Марчук був «куратором» Спілки письменників. Та й сам він каже («День», 26.06), що «сприяв» Іванові Дзюбі (покаявся в 1973 р.) та Олесеві Берднику (покаявся в 1984 р.) «та іншим». Мабуть, «допомагав» слабодухим писати покаянні зайти...

І все ж таки недавно на одній прес-конференції Є. Марчук зізнався, що в 1980–1986 рр. він був заступником керівника 5-го відділу. Того політичного відділу, який душив український патріотичний і правозахисний рух (1).

Не пошкодуймо паперу на перелік деяких дій 5-го відділу принаймні щодо членів правозахисної Української Гельсінкської Групи та її симпатиків:

20 лютого 1980 р. – в Одесі запроторено до психіатрички (на 8 років!) Ганну Михайленко.

12 березня 1980 р. – Зіновій Красівський без суду і слідства відправлений досиджувати невідбуту частину терміну.

12 березня 1980 р. – заарештована Ольга Гейко.

2 квітня 1980 р. в Якутії В. Чорновола звинувачено в «спробі згвалтування» (провокаторка була прислана з Києва).

11 квітня 1980 р. – другий арешт Івана Сокульського.

14 травня 1980 р. – другий арешт Василя Стуса.

13 червня 1980 р. – 76-річна Оксана Мешко запроторена до психіатрички, 7 січня 1981 – засуджена до ув'язнення й заслання.

30 червня 1980 р. – заарештований Дмитро Мазур.

4 грудня 1980 р. – арешт Володимира Січка.

24 березня 1981 р. – другий арешт Івана Кандиби.

Травень 1981 р. – третій арешт Ярослава Лесіва.

9 червня 1981 р. – третій арешт Василя Овсієнка.

22 жовтня 1981 р. – третій арешт Василя Стрільціва.

3 грудня 1981 р. – другий арешт Михайла Гориня.
26 травня 1982 р. – третій арешт Петра Січка.
2 вересня 1982 р. – другий арешт Зоряна Попадюка в Казах-
стані (після повернення з України).
3 грудня 1982 р. – другий арешт Василя Січка.
21 жовтня 1983 р. – другий арешт Валерія Марченка.
5 травня 1984 р. – загибель у неволі Олекси Тихого.
17 травня 1984 р. – покайнна заява Олесь Бердника в «Літера-
турній Україні».
4 вересня 1984 р. – загибель у неволі Юрія Литвина.
7 жовтня 1984 р. – загибель у неволі Валерія Марченка.
19 жовтня 1984 р. – другий арешт Йосифа Зісельса.
24 жовтня 1984 р. – третій арешт Миколи Горбала.
9 липня 1985 р. – п'ятий арешт Петра Рубана.
4 вересня 1985 р. – загибель у неволі Василя Стуса.
А Є. Марчук каже: «З моїм прізвищем не пов'язані нічії стра-
жданія»...

19.08.1999

Примітка.

1. Утім, полковник КГБ в запасі, кандидат юридичних наук Іван Котовенко у брошурі *Євген Марчук: генерал і політик. Погляд у майбутнє через призму минулого / Вступне слово письменника Максима Стріхи*. – К., 1999 стверджує, що працівника Першого (розвідувального) управління КДБ Є. Марчука голова КДБ УРСР Федорчук перевів до П'ятого управління вже в середині 70-х років (с.13). Тим управлінням тоді керував генерал-майор Алфей Цветков, «українофоб від обгризених нігтів на пальцях рук і ніг до пігментних плям на лисому тім'ї», як пише І. Котовенко (с. 14). Тоді «послужний список» Є. Марчука зростає. Допускаю, що й у той бік, у який хилить І. Котовенко: що Є. Марчук якоюсь мірою стримував репресії проти української інтелігенції.

Доля України – його доля

Століттями наші предки боролися за волю оружною рукою, але без тривких успіхів. І ось за всі роки неволі й неслави Господь нарешті змилюсердився над Україною і дає нам можливість визволитися мирно, без крові. Гріх був би непростимий перед предками і нащадками і сором великий перед іншими народами, якби ми не скористалися цією рідкісною в історії нагодою.

Мало проголосити незалежність, її треба ще утвердити. Хто ж виводитиме Україну з неволі, із тюрми? Маємо вибрати провідника, який не схибеть, не заведе нас на манівці в такий складний час. Це має бути надійна людина, яка не лукавила й не гнулася, куди вітер подме, яка всім своїм життям доведла вірність справі нашої незалежності. Я знаю таку людину – це Левко Лук'яненко. Він народився 1928 року на Чернігівщині, але коли в 1944 році хлопців забирали на війну, то його записали 1927-им. 16-річним він пройшов вишкіл у Житомирі, потім завели його на фронт, але в бій не кинули. Чепуренька Австрія, де він служив, захопила його високим рівнем цивілізації, високою культурою сільського господарства на значно гірших, ніж у нас, землях. Там і задумався, чому ми, українці, живемо так погано? Та тому, що Україна – колонія! Так почала визрівати думка боротися за визволення України.

1949 року Левка перевели служити до Азербайджану. Там закінчив середню школу та школу офіцерів, 1953 року вступив до Московського університету на юридичний факультет, а 1958-го почав працювати на Львівщині адвокатом. Там він і став до політичної боротьби.

Першим в Україні Лук'яненко збагнув, що в годину поразки потрібно братися до нових методів боротьби – правозахисних. Створюючи Українську робітничо-селянську спілку, поклав в основу її програми ст. 17 Конституції УРСР, яка «гарантувала» Україні право на вихід із СРСР шляхом референдуму. За цю цілком законну ідею він був засуджений до страти... 73 доби провів у камері смертників, після чого смертна кара була замінена 15-ма роками ув'язнення. Хоч ув'язнення було тяжким фізично, зате він опинився в середовищі, де не треба було кривити душею: тут були зібрані однодумці й люди різних поглядів, різних національностей з величезним досвідом боротьби за волю. Концтабори були свого роду заповідниками свободи слова.

Вийшовши на волю, Лук'яненко в 1976 році разом з іншими найчеснішими людьми України створив правозахисну організацію – Українську Гельсінкську Групу, яка виявляла порушення прав людини й нації і оприлюднювала їх. Це від неї бере свої витоки Українська республіканська партія, яка нині очолює Лук'яненко.

Усі члени групи були репресовані, в тому числі й я. Мені довелося більше двох років провести в одній камері з Левком. Його християнська врівноваженість, розважливість, подиву гідний спокій засвідчували, що ця людина має рідкісно сильну вдачу. У нього ніколи не було проблем: що робити? Була проблема: як боротися в умовах, у яких боротися, здавалося, було вже неможливо. І от у концтаборі він зумів написати й зібрати підписи 18-ох політв'язнів під зверненням до ООН із пропозицією зареєструвати Україну як колонію. Заява ця засвідчила перед світом, що Україна ще не вмерла.

Нас, правозахисників, позвільняли в 1988 році. Господь дарував цьому чоловікові величезний заряд енергії. Це потужний мотор, генератор ідей – і при цьому людина врівноважена, розважлива, спокійна, з доброю, я сказав би, голубиною душею. Хто послухає Левка Лук'яненка – той стає його прихильником.

Отже, Лук'яненко ще 30 років тому висунув ідею мирного, ненасильницького здобуття незалежності шляхом референдуму – і ця ідея тепер здійснюється. Він вистраждав цей референдум як ніхто інший. Самостійна Україна – це мета його життя. Символічно, що Акт про незалежність написав саме Лук'яненко і що проголошений він був саме в день його народження – 24 серпня, бо його доля – це доля України, яка виходить із тюрми народів.

Ось основні положення програми кандидата в Президенти України Левка Лук'яненка.

Кандидат вважає, що п'яти років достатньо, щоб Україна стала розвиненою європейською державою. Як цього досягти? Україну врятують лише радикальні реформи. А тому першими кроками його як президента були б:

- формування уряду народної довіри. Він має формуватися не на партійній основі, а зі спеціалістів – поборників ідеї незалежності. Переформування управлінського апарату передбачає зміну стратегічного напрямку діяльності, а не чистку;

- Україна донині відраховувала близько 100 млрд. карбованців щорічно центрові, валюта за українську продукцію донині йде до Москви. Це буде припинене негайно;

- факти роздержавлення і приватизації, що розпочалися в умовах панування КПРС, мають бути переглянуті, бо економіка значною мірою опинилася в руках «тіньовиків», привласнена колишньою партійною номенклатурою і мафією; у зв'язку з цим слід негайно ввести індексацію прибутків.

Упродовж перших трьох місяців Україна має взяти повний контроль над власним життям. Для цього потрібно:

- створити національну гвардію, службу національної безпеки, прикордонну службу, митницю, підпорядкувати військо республіці;

- приватизувати торгівлю і сферу обслуговування, розпочати приватизацію підприємств. Усе державне майно, яке підлягає приватизації, розподіляється в обмін на цінні папери, якими безкоштовно наділяються всі громадяни України. Цієї ж зими про-

водиться земельна реформа з тим, щоб усі, хто бажає, насамперед селяни, могли створити приватні або кооперативні господарства. Держава сприяє їм технікою, позиками;

– розробляється, приймається нова конституція України, на основі якої проводяться вибори до Рад усіх рівнів.

Упродовж першого року Україна твердо стає на ноги. Створюється надійна демократична влада. Люди, одержують рівні економічні й політичні права, непрацевдатні – державний захист. Запроваджується власна валюта з безумовним захистом заощаджень громадян. Завершується формування власного економічного простору, реалізується програма державної підтримки приватного підприємництва та реформа податкової і бюджетної систем, зменшуються податки з населення, а центр ваги бюджетної системи зміщується на користь місцевих бюджетів. Завершується земельна реформа – земля передається у власність громадян України, насамперед селян, з правом продажу її через 10 років. Запроваджується багатокладність (колгоспне, приватне, кооперативне господарювання). Земля передається селянам безплатно, податок установлюється диференційований, здійснюється контроль за ефективним використанням землі. Держава налагоджує закупівлю та випуск малої техніки, сприяє створенню малих підприємств для переробки сільгосппродукції, організовує підготовку кадрів для фермерських господарств.

Протягом року завершується реорганізація державної влади та управління, налагоджуються дипломатичні взаємини з іншими державами. Упродовж трьох років налагоджується система зовнішньоекономічних зв'язків. Забезпечується внутрішня і часткова зовнішня конвертованість валюти. Держава усувається від підприємницької діяльності й адміністративного втручання в економіку. Економіка переорієнтовується на задоволення соціальних потреб. Досягається її стабілізація.

Протягом п'яти років Україна стає вільною демократичною, багатою країною. Держава субсидує оздоровлення життєвого середовища, заохочує екологічно чисті виробництва. Українська держава долучається до міжнародних угод із прав людини, сприяє відродженню національних культур, мов, церков. Система освіти і виховання переорієнтовується на національні та вселюдські вартості. Громадянам України забезпечується середньоевропейський рівень життя.

Хтось зауважить, що програми кандидатів схожі між собою. Але 1 грудня ми маємо вибирати не так програму, як особистість, якій можемо довірити свою долю і долю України. А головним нашим кандидатом буде незалежність. Тож не помилімося!

В. ОВСІЄНКО,

довірена особа кандидата, секретар УРП.

*Радянська Житомирщина. – 1991. –
№ 199 (16967) – 29 листопада.*

Подвижник

Корінний харків'янин, інженер-будівельник за фахом Ігор Кравців у 30 років відновив у своєму прізвищі літеру «і» (батьки вже писалися на «ов») і в повсякденному спілкуванні перейшов на українську мову. Себто до всіх звертався мовою титульної нації. На іншу переходив тоді, коли його справді не розуміли. Причому мова його була вишукано правильною, як то буває в добре вишколених іноземців. Такого українця на вулицях русифікованих міст зазвичай питали: «Вы с Западной? Вы со Львова? Вы с Канади?» Навіть: «Вы поляк?» Бо в головах багатьох дрімучих росіян досі сидить тверде переконання, що українська мова — це російська, перемішана з польською. Це німці насипали в цеберку двох мов і перемішали кописткою...

Ще в 60-х роках дошкулений подібними запитаннями, поет Микола Холодний розпачливо кинув у вірші «До киян»: «Я іноземець поміж вами». А коли його питали на вулиці російською, він чемно відповідав німецькою. Так, українець на вулиці споконвічного українського Києва чи Харкова почувався іноземцем. Українська культура в місті опинилася на задвірках, а український патріотизм був названий націоналізмом, що став в уяві обивателя синонімом міжнародної різанини. Тож поява національно свідомого українця, та ще й у колі технічної інтелігенції у зрусифікованому, фізично і духовно сплюндрованому Харкові на початку 70-х років не могла пройти не поміченою. Такому вкраїнцеві на Україні не було місця. Хіба в тюрмі. Але суверенітету УРСР було недостатньо, щоб утримувати своїх політв'язнів на своїй території: їх слід було вивозити в сусідню суверенну Росію.

Кравців був дивовижною, але не поодиноким феноменом. У Києві так само дивували добропорядних обивателів три художниці — Галина Севрук, Алла Горська та Людмила Семикіна (її предки називалися «Семикін»), а з ними Леоніда Світлична-Терещенко. Вони брали уроки української мови мови у філолога Надії Світличної. На ці уроки приїздив з Івано-Франківська художник Опанас Заливаха. Він родом з Харківщини, але виріс поза Україною і щойно в 1961 році повернувся на землю предків. Ці люди «демонстративно» говорили українською мовою там, де це вважалося не прийнятним. За нестандартною поведінкою, зрозуміла річ, стояв протест проти жалюгідного становища всього українського в Україні. І за цей протест довелося дорого розплачуватися. Галина Севрук і Людмила Семикіна, високого рангу митці, більш як на 20 років були вилучені з мистецького життя і мусили перебиватися жалюгідним заробітчанством. Надія Світлична потрапила під «покіс» української інтелігенції 1972 року

і була ув'язнена на 4 роки. Алла Горська була вбита 28 листопада 1970 року «за згадкових обставин».

«Помітили» і Кравціва. Два роки його «українофільства» з подачі КГБ були оцінені Харківським обласним судом п'ятьма роками таборів суворого режиму. Формальний привід: передрукував кілька сторінок трактату Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Цей своєрідний підсумок українського провесіння 50–60-х років зараз кожен може прочитати в часописі «Вітчизна» 1990 року, а тоді ця річ була «наклепницькою вигадкою, що паплюжить радянський державний і суспільний лад», виготовлення, зберігання і розповсюдження якої вважалося «особливо небезпечним державним злочином».

За таку «антирадянську» діяльність і мене в квітні 1974 року було привезено до табору ЖХ-385/19, що в селі Лісне в Мордовії. Під той час у таборі було біля 300 чоловік. Майже половина з них – українці. Третина – засуджені за звинуваченням у співпраці з німецькими окупантами під час війни, друга третина – українські, литовські, латвійські та естонські партизани 40–50-х років, решта – дисиденти різних національностей і спрямувань.

Дехто, начитавшись західноєвропейських романів ХІХ століття про в'язнів кам'яних веж, де вони сиділи в одиночках і божеволіли, думав собі, що так воно було і в наш час. Ба, у нас на всіх в'язнів не вистачило б кам'яних веж. У сталінські часи постійно сиділо 10–15 мільйонів людей, у наш час – мільйон-півтора, з них лише декілька тисяч політв'язнів. На волі нам доводилося шукати одне одного для спілкування, а тут – ось вони, зібрані до купи. І нема потреби озиратися, що на тебе донесуть за «крамольні» розмови. В'язниці стали своєрідними заповідниками свободи слова. Там були багаті, зібрані поколіннями політв'язнів, книгозбірні. У зоні Ігор Кравців читав, здається, більше від усіх, у тому числі й англійською мовою.

Коли я прибув до табору, мені одразу впало в око, що головними репрезентантами української громади у спілкуванні з єврейською, литовською, російською, вірменською та іншими громадами були два чоловіка – Ігор Кравців та Кузьма Матвіюк. Кузьма, викладач з Умані, був типовим українським інтелігентом у першому поколінні (він селянського роду). А Ігор – з інтелігентної, але зросійщеної міської родини. Висококваліфікований інженер-будівельник. Філософ за складом розуму, економіст за зацікавленнями, у таборі він був поставлений до одноманітної фізичної роботи: шліфувати дерев'яні корпуси настільного годинника. Роботу що він виконував бездоганно, і скоро майстер почав приймати його продукцію без перевірки.

Запам'ятався такий випадок. Якось Ігор зауважив, що в легкій зеківській шапочці мені мерзне стрижена голова. Через кілька днів він приніс мені теплішу: сам пошив. Вручну. Мені не віриться, що вручну можна шити так рівненько і такими рівномірними стібками, як машинкою. «Мене мама так навчила», – пояснює. Це – характер: що би не робив – роби щонайкраще.

Інший випадок. Старий малограмотний зек із Харківщини попросив Кравціва написати скаргу. (Він мав простий і виразний почерк, який сам собі виробив уже в дорослому віці: якось інститутська друкарка зауважила, що його стаття написана нерозбірливо; то він склав собі прописи і виробив собі новий почерк). Ігор сидів над скаргою декілька вечорів. «Та навіщо ви воловодитеся з тим поліцаєм?» — зауважує хтось із краян. «Погана дитина, але своя», — каже Кравців.

Я близько зійшовся з Кравцівим, і він не раз підтверджував вірність нашій дружбі. Коли ми вже були «на волі» (кожен удома під адміністративним наглядом, тобто без права виїздити за межі міста чи району), мені сфабрикували «справу про два гудзики», які я ніби-то відірвав від плаща міліціонера. Якраз тоді з Кравціва зняли нагляд — і він приїхав у Радомишль, де мало відбутися судилище наді мною. Це був ризикований виклик: адже прояви співчуття до «злочинця» в цій країні були рівнозначними злочинів. Я дуже високо поцінуюю цей його вчинок.

Зрозуміла річ, що доля звела нас знову — тепер уже в Українській Гельсінській Спілці, де Кравців став одним із чільних діячів. Спілка в квітні 1990 року була перетворена в Українську Республіканську партію (УРП). У складний час становлення Харківської обласної організації він став її головою, у червні 1991 року обраний членом Проводу УРП, брав участь у виробленні Програми і Статуту партії. Його виважена, поміркована позиція на з'їздах, Радах і в Проводі немало мірою сприяла виробленню доброї репутації нашої партії, що стоїть на усталених національних і вселюдських вартостях, захищає права людини і нації.

Ігор Кравців був у числі небагатьох свідомих патріотів України, які стали на шлях боротьби за її волю і гідність. Саме завдяки зусиллям і самопожертві таких людей суспільство прийшло до розуміння необхідності радикальних змін. Добиватися цього нам доводилося на мітингах і пікетуваннях, де нас розганяли і били, штрафували і кидали в карцери. Але ми вистояли. Ми виборили найважливішу свободу — свободу слова, що дало нам можливість зробити легальною і підтвердити на референдумі ідею незалежності, за яку ще не так давно нас карали. Ми перемогли. Але державні структури донині заповнені людьми старої адміністрації, які гальмуватимуть економічні й політичні реформи, пристосовуватимуть Українську державу до своїх інтересів. Щоб їх витіснити, потрібні не просто відважні, морально бездоганні, чесні люди, але й знаючі, висококваліфіковані працівники. Капітал минулих заслуг утрачає ціну, якщо він не опертий на компетентність. В особі Ігоря Кравціва маємо щасливе поєднання цих двох чеснот.

*Самостійна Україна. — 1992. —
№ 1 (22). — Січень.*

Двадцятип'ятилітник

На Михайла 2002 року моєму давньому приятелеві Михайлові Якубівському виповнюється 50 років. Половину з них він прожив із тавром, страшнішим, ніж у мене, «особливо небезпечного рецидивіста»... Мене давно реабілітовано, хоч я більший «злочинець»: це за моїм посередництвом він, першокурсник філологічного факультету Київського університету, десь у 1971 році прочитав у фотовідбитку працю Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Та це, як виявилось, був не перший його «злочин».

Мені в концтаборах Мордовії та Уралу випало спілкуватися з найкращими людьми свого часу – Михайло ж став жертвою совєцької каральної психіатрії і сидів між «буйних»...

У ці дні, коли поминаємо жертв голоду і політичних репресій, коли гадуємо Декларацію прав людини, схвалену ООН 10 грудня 1948 року, я почуваю себе зобов'язаним розповісти цю страшну історію.

Михайло Якубівський родом з Вербівки Ружинського району на Житомирщині. Його дід Герасим і прадід Віцько були «розкуркулені» і вигнані зі своїх хат, загинули під час голоду 1933 року. Батько Михайло, шойно одружившись, 22-х років був мобілізований до трудармії, де за прояви протесту засуджений і етапований до Сибіру. Повернувшись до Вербівки, столярував, пройшов фронти Другої світової війни, встиг побудувати хату для родини, хоча мав слабке здоров'я, захворів і помер 45-ти років після невдалої операції. Найменшому з чотирьох дітей, Михайликові, було тоді лише 3 рочки, але він досі пам'ятає, як столярував з батьком. Мати Домаха Данилівна, залишившись удовою, виростила і «вивела в люди» всіх чотирьох. 40 років віддала важкій колгоспній ниві, а заробила мізерну пенсію. Вона, каже Михайло, як образ України: знає безліч пісень, успадкованих від своєї рано померлої матері Тодоськи.

У п'ятому класі на своїй учнівській карті Михайло «відокремив» Україну від СРСР.

Старший на 16 років брат Віталій, будучи студентом факультету журналістики Київського університету, читав і коментував йому вірші Тараса Шевченка, Василя Симоненка. Михайло з юних літ писав вірші. Прочитав роман «Собор» Олеся Гончара. Введення радянських військ у Чехословаччину в серпні 1968 року назвав окупацією. А дізнавшись, що це Ленін знищив УНР, оголосивши її війну в кінці 1917 року, сказав комусь, що це ж перший ворог українського народу.

Не знати яким побитом ця інформація потрапила до дитячого психіатра Білоцерківського психдиспансера Галини Лашук. Вона розцінила все це як небезпечні для Радянської влади дії і без відома рідних, обманним чином («Пусть тебя профессор посмотрит») машиною швидкої допомоги в жовтні 1968 року спроварила його до Київської обласної психлікарні (у «Глеваху»). Там «лечащий врач» Жанна Корецька, прочитавши випускний за 8-й клас твір Михайла про Шевченка, пильно подивилася 15-літньому підліткові-відміннику у вічі: «У тебя такие мысли, такие мысли!..»

Після кількомісячних жахливих тортур у цій «Глеवासі» Корецька видала Михайлові путівку на все життя, сфабрикувавши «вічний» діагноз: «шизофрения, простая форма» і надіслала до Ружинського райвійськкомату документ, де, зокрема, зазначила: «С детских лет начал читать философскую литературу». Але, щоб застрахувати себе, дописала: «интеллектуально сохранен», «имеет право поступать в высшие учебные заведения».

На цій підставі в райвійськкоматі 15 березня 1971 року юнакові виписали «вовчий білет» за гр. І ст. 4 «расписания болезней» з діагнозом «шизофрения», зазначивши: «переосвидетельствованию не подлежит». Хоча ніякої медичної комісії у військкоматі не проходив, а щойно в січні того року після місячних зборів допризовної молоді був нагороджений почесною Грамотою ДТСААФ як найкращий допризовник району.

1970 року твір «круглого» відмінника Якубівського на вступному екзамені в Київському університеті оцінили як «ідейно невитриманий», бо там згадувався «Собор» О. Гончара. Попрацював літпрацівником у районній газеті «Прапор комунізму» в м. Чуднів і наступного року знову приїхав з позитивними характеристиками та великою течкою власних публікацій. У приймальній комісії, побачивши військовий квиток, показали йому на двері: «Ты смотри, больной, а хочет в университете заниматься!» Довелося підробити медичну довідку.

Майже три роки успішно навчався на філологічному факультеті Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка, вивчав, окрім рідної, ще й новогрецьку мову. Отам ми й опинилися в 60-ій кімнаті гуртожитку № 5 на вулиці Ломоносова — четверо п'ятикурсників і першокурсник. У нас «крутився» самвидав. Іван Бондаренко поставив мене перед фактом, що дав Михайлові Дзюбину працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Це зерно впало на вже підготовлений ґрунт.

Мене 5 березня 1973 заарештували. Трясли все моє оточення. Не пам'ятаю вже, як слідству стало відомо, що й Михайло читав самвидав, але Київський обласний суд виніс у справі Євгена Пронюка, Василя Лісового та Василя Овсієнка окрему постанову щодо Михайла Якубівського. 18 березня 1974 року на філологічному

факультеті відбулися комсомольські збори, на яких однокурсники і викладачі ошельмували Якубівського за читання праці Івана Дзюби та за те, що не приховував своїх симпатій до мене.

«Комісар у спідниці», професор Маргарита Карпенко сказала: «Вам потрібно було на Василя заявити, тоді б ви були на коні... А тепер нам треба вести боротьбу за чистоту своїх рядів!» Професор Валентина Миколаївна Поважна ізрєкла знамениту фразу: «Жити в одній кімнаті і не знати, що робиться в портфелі сусіда — це, вибачте, не по-комсомольському!» Доцент Олесь Іванович Білодід (син академіка І. Білодіда, автора сумнозвісної «теорії двомовності» українського народу) гримів гнівним патосом: «Коли радянські люди плавлять сталь, добувають вугілля, ми тут говоримо про якогось Якубівського, що разом з Овсієнком, бачте, захотів вирішити українське питання! Це паршива вівця, яка не повинна бути в нашому університеті!»

Отже, Якубівського виключили з комсомолу, відповідно — з університету, за наказом ректора М. У. Білого № 141 від 30 березня 1974 року.

Улаштувався кореспондентом житомирської обласної газети «Комсомольська зірка», приховавши виключення з університету. За два тижні, 6 травня, редактор цієї газети Дмитро Панчук (нині він головний редактор газети «Житомирщина») звільнив його з роботи: «Ти ніякий не комсомолец і не студент! Ти пройдисвіт! Мені телефонував декан твого факультету і сказав, що тобі треба працювати фізично, на виробництві, щоб змити свою провину перед Радянською владою! А фільм «Білий птах з чорною ознакою» ніякий не геніальний, як ти заявляєш, а націоналістичний!»

Певно, що вказівку звільнити дав не декан філфаку Михайло Грицай, а працівники житомирського КГБ, оскільки днем перед цим Якубівський відмовив офіцерові КГБ Борисові Завальному у співпраці.

Пошастило влаштуватися вантажником на Житомирському льонокомбінаті. Працював у нічну зміну. Кагебісти пропонували інформувати про настрої робітників, обіцяючи поновлення в університеті. Відмовився і вирішив вибратися з Житомира. Але з цеху дійшов тільки до прохідної. Тут міліціонери заламали йому руки, вкинули в заграований воронок і привезли в КПУ (камера попереднього ув'язнення), а звідти каретою швидкої допомоги — «на Гуйву», у третє відділення Житомирської психлікарні. Це сталося 13 червня 1974 року. Ніби в той день Якубівський виступав із антирадянською промовою біля пам'ятника Корольову в Житомирі...

Хоч це була підла інсинуація, та лікар-кат Павел Кузнецов цілих три місяці щоденно по кілька разів за зміну катував Якубівського сильнодіючими нейролептиками (галоперидол, аміназин, трифтазин, сульфазин та ін.), після яких не можна ні лежати, ні

ходити, ні стояти. Хвилини здаються вічністю. Страшнішою муки на світі немає. Недарма в'язні брежнєвських таборів і психушок співвідносять такі ув'язнення як 1:10, а то й кажуть, що психушка страшніша смерті. Там Якубівського катували електрошоком, прив'язували до нарів з буйнохворими, били по голові чимось важким. Гадав, що вже звідти живим не вийде. Санітари-костоломи прозвали його «Самостійною Україною»: «Он «Самостійна Україна» пішла! Ги-ги...» Лікар Кузнецов питає, чи чує якісь голоси. Пробував жартувати: «Тільки «Голос Америки». Кузнецов мав садистське задоволення від катування: «Что — ламает? Язык твой — враг твой!»

Звільнили 5 вересня, перед тим наколовши якимись невідомими ін'єкціями, від яких відходив рік. Важко було навіть розмовляти, все було наче в тумані, реакція уповільнена, якісь нав'язливі страхи... На черговій розмові кагебіст Борис Завальний сказав: «Це було зроблено в гуманних цілях!» А інший застерігав: «Дякуй, що живеш. А то зробимо по-іншому: попід тинами з прутиком будеш ходити... Гусей пасти».

Страх у суспільстві був такий, що в час цієї трагедії не зважилися виступити на захист Якубівського його добрі приятелі та знайомі, до яких звертався, у тому числі відомий український поет Михайло Клименко, викладачі університету професор Андрій Білецький і викладачка новогрецької мови Тетяна Чернишова. Лякав Якубівського «Гуйвою» і зловтішався з його долі сусід по кімнаті житомирського гуртожитку, тоді журналіст обласної газети «Радянська Житомирщина» Олексій Кавун (нині власкор «Голосу України» — досі ностальгує за радянськими часами). Знав про катування і журналіст обласної газети Микола Волинець, але навіть не поспівчував.

Коли згодом Якубівський приїхав до Києва шукати захисту, його запроторили в Київську «Павлівку», де «гуманніший» лікар, Даниїл Брандус, підтвердив інсинуацію київських стукачів і кагебістів, що начебто він ходив голим у гуртожитку будівельників, коли влаштовувався на роботу. У «Павлівці» Брандус утримував його разом із «буйними» в четвертій палаті. Жорстоко били по голові, а лежачого — і ногами.

Усього за один рік психіатричок Якубівський отримав понад 500 сильнодіючих пігулок та ін'єкцій нейролептиків.

Доводилося працювати сторожем, чорноробом, голодувати, бути тяжко приниженим. Як від зачумленого, від нього тікали колишні «друзі». Ніхто з уцілілих переполоханих колишніх шістдесятників, до яких звертався Якубівський (Д. Павличко, Б. Олійник, І. Драч — вони раніше знали і добре оцінювали його вірші), не зважився допомогти йому. Два роки був самотній як палець.

1976 року Якубівський на вимогу проректора Київського університету Володимира Горшкова мусив написати «покаянну за-

яву» приблизно такого змісту: «Прийміть мене на заочне відділення філфаку, я більше не буду націоналізмом займатись». Для відновлення на філфаці завимагали ще й довідку з психлікарні, чи може Якубівський навчатися...

Улаштувався позаштатним кореспондентом газети «Київська правда», але не зміг виконати ролю брехливого радянського журналіста. Тож 1977 року пішов на мізерну зарплату наукового співробітника Музею народної архітектури й побуту УРСР. Певно, мікроклімат давньої української архітектури – хат, церков, вітряків, відраджень на збирання етнографічних експонатів, спілкування з їхніми власниками – простими українцями – це був бальзам на душу. Це й допомогло йому пережити страшне брежнєвське мракобісся. Однак і звідти, після 15 років бездоганної праці, за спробу захистити музей від нищення тамтешньою адміністрацією, його звільнили у вересні 1992 року. Не допоміг навіть візит до тодішнього міністра культури України Івана Дзюби... Улаштувався кореспондентом газети «Злагода», згодом в УРП-Інформ, був помічником-консультантом народного депутата Левка Лук'яненка. Тим часом одружився, мають з дружиною Людмилою дочку Ярославу (вже студентка), старшокласника Тараса.

Аж через 25 років, 19 серпня 1993 року, експертна комісія Асоціації психіатрів України (С. Глузман, В. Чернявський, Н. Вергун) визнала Якубівського психічно здоровим: *«На підставі вивчення медичних документів і результатів нинішнього обстеження експерти прийшли до висновку, що громадянин Якубівський Михайло Михайлович у період з 1968 до 1975 р. р. хронічним психічним захворюванням (шизофренією) не страждав і ознак психічних хвороб в даний час не виявляє».*

М. Якубівський опублікував у журналі «Зона» № 3 1992 року вражаючий нарис «Фабрика душогубства». Талановиті його вірші «з шухляди» і статті були опубліковані в різних виданнях. Він виступав у пресі, на українському телебаченні та радіо, а також на радіо «Свобода» з викриттям каральної радянської психіатрії, звертався до Прокуратури України з вимогою реабілітувати. Але його не вважають репресованим! Ось яка була відповідь з прокуратури м. Києва від радника юстиції П. Ємельяненка від 31 грудня 1993 року (цитуємо з його помилками): *«Згідно з діючим законодавством України знаходження Вас на лікуванні у псіхоневрологічних лікарнях не являється примусовими заходами медичного характеру, передбаченими ст. 13 КК України і ст. 416 КПК України. В зв'язку з цим до Вас не може бути застасований Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», від 17 квітня 1991 року».*

Справді, згідно з цим Законом, жертвами політичних репресій вважаються тільки особи, засуджені на примусове лікування судом. А запроторені без суду і слідства (що значно погіршувало

становище) – не репресовані... У Росії цю похибку щодо репресованих каральною психіатрією вже виправлено. Передбачає таке виправлення і проект Закону, підготовлений низкою громадських організацій і поданий депутатом Лесем Танюком, але він роками не може протопитися до розгляду. От і штампують на бланках з Тризубом цинічні відповіді на зразок надісланої 1 вересня 1997 року начальником загального нагляду прокуратури м. Києва, радником юстиції Л. Ніколенко:

«Прокуратурою міста Києва за дорученням народного депутата України Є. В. Пронюка із залученням відповідних фахівців перевірено обставини, викладені у Вашій заяві щодо примусового лікування. Встановлено, що лікування Вас проводилося в 1968–1975 рр. Застосоване лікування в кожному випадку госпіталізації відповідало діагнозу і стану, про що свідчать висновки фахівців. За результатами перевірки підстав для вжиття заходів реагування прокуратура не знаходить».

А в. о. начальника відділу охорони психічного здоров'я Мінорони здоров'я України Роман Никифорук листом від 22 серпня 1997 року «втішив»:

«Головне управління лікувально-профілактичної допомоги розглянуло Вашого листа, що надійшов до Генеральної прокуратури України, і повідомляє, що для перегляду Вашого діагнозу заключення Асоціації психіатрів недостатньо: юридичної сили воно не має. Тому пропонуємо Вам з аналогічною заявою звернутися до Українського НДІ соціальної та судової психіатрії (м. Київ, вул. Фрунзе, 103-А, директор інституту Чуприков А. П.). Цей лист можете вважати за направлення на консультативне обстеження до зазначеного інституту».

Нині пан Никифорук очолює Київську «Павлівку», тодішній міністр охорони здоров'я України Раїса Богатирьова стала народним депутатом, «лікарі» Якубівського і кагебісти досі працюють у медичних установах або під вивіскою «СБУ», декотрі повиходили на «заслужену пенсію». Тільки репресований Якубівський, половину життя проходивши з тавром «шизофреніка», досі не добився ні реабілітації, ні компенсації за скоєний проти нього комуністичним режимом злочин – скалічене життя і підірване здоров'я: недавно він переніс гострий інфаркт міокарда і тепер стоїть на обліку серечно хворих.

*19 листопада 2002 року.
Україна молода. 2002. – № 231 (20337). – 11 грудня*

Прямостояння, або У Євгена Концевича така манера: приймати гостей лежачи

«На відзнаку 50-річчя відтоді, як автор скрутив собі в'язи і став письменником...» — такий епіграф може здивувати необізнаного читача. На жаль, це не літературна фігура — «скрутив собі в'язи», а гірка правда життя Євгена Концевича. А йдеться про нову його книжку *Вона йшла усміхнена... Новели, оповідання, етюди. — Житомир: ПП М. Г. Косенко, 2002, — 216 с.*, в якій зібрано твори 60-х років. Втім, деякі з них ґрунтовно перероблені: варто лише переглянути попередні книжки *«Дві криниці» (1964)* та *«Йдучи вулицею» (1985)*.

Так, 50 років тому, 22 липня 1952 року, 17-річний атлетичного складу юнак майже двометрового зросту пірнув з кручі в Тетерів — і з води його вже витягнули. Перше, що він спитав, прийшовши до тям: «Завтра спартакіада — чи зможу я бігти?» — «Бігатимеш», — відповів лікар. Але відтоді на ноги він не зводився.

Проте став видатною особистістю сучасної України, осердям нашого духу й оптимізму.

Щороку 5 червня, в день народження, в його майже сільському обійсті на П Шевченківському провулку в Житомирі, яке все щільніше обступають висотні новобудови, збираються друзі з усієї України, а то й з цілого українського світу. А друзі в нього неабиякі...

Євген Васильович Концевич народився 1935 року в селі Млинише, за 12 км від Житомира. Мати Марія працювала на фермі, де часто крутився і Євген (досі вважає, що якби не біда, то став би ветеринаром). Батько Василь кравцовав. Рятуючись від голоду, 1947 року сім'я перебралася до Житомира, оселилася в землянці, відтак побудувала хату, де Євген — після добудов-перебудов — живе донині. Батько, завісивши вікна, таємно підробляв на швейній машинці, за що його переслідували як «приватного підприємця». З найстрашніших спогадів — як у батька тремтіли руки під час обшуку 1949 року. Хлопець на собі відчув презирство «городських» російськомовних ровесників до своєї «сільської» мови. Це й був ґрунт для формування того, що Василь Стус визначав як «прямостояння».

Євген не збирався бути письменником. Але доля звела його в одному класі 23-ї житомирської школи з Васильком Хомичевським — сином неперевершеного перекладача античної літератури Бориса Тена (Хомичевського). Ще тоді «старий» зауважив Євгенів літературний хист, чуття мови, і коли біда сталася, порадив писати. Як Божа благостиня, як порятунок душі перед ним відкрився неозорий світ словесности. Невідступні болі якоюсь мірою заступа-

ла віта від праці над словом. До Євгена почали приходити початкуючі письменники брати Анатолій і Валерій Шевчуки. Пробивав писати гумористичні речі, та Валерій Шевчук осмикнув і навернув до серйозної прози. Його оповідання публікувалися в газеті «Літературна Україна», у журналах «Вітчизна», «Дніпро», «Україна».

Легко сказати: «Тяжкі страждання – тілесні й душевні – не зламали Євгена». Але уявімо собі, якої сили волі треба було мати, щоб їх витримувати – і не впасти в розпач. Він заочно закінчив 10-й клас, з 1963 року навчався на заочному відділенні Житомирського пединституту. Після виходу в 1964 р. збірки оповідань «*Дві крилиці*» прийнятий до Спілки письменників України.

Місцеві партчиновники, щоб прославитися чимось оригінальним, задумали створити з Концевича такого собі «Павку Корчагіна». До нього зачастили піонери й пенсіонери, у його дворі пробували затіяти урочисте пов'язування галстуків. «Сама» секретар обкому КПУ з ідеології Ольга Чорнобривцева агітувала Концевича вступати в партію. Спершу він сказав, що не готовий, а потім відверто відмовився, бо жива його душа прагнула людей іншого гатунку. Які не зводили йому прижиттєвий пам'ятник, а просто перейнялися його долею.

І тоді трапилася подія, яка – можна вже сміливо стверджувати – стала частиною історії українського шістдесятництва...

Надія Світлична. *З вислання радіо «Свобода» 5 червня 1990 року:*

«Нас познайомила в 1964 році Ірина Жиленко – як і багатьох киян. І ми тоді як могли часто відвідували затишну, майже сільську Євгенову хату під номером 12 на Другім Шевченківським провулку в Житомирі. Євген, як і його віддана, вже немолода мама, завжди радо вітав гостей. Нас, киян, як правило, лишали на ніч. Того дня з Києва приїхало чимало Євгенових друзів (*5 червня 1965 року привітати його з 30-літтям приїхали з Києва Іван, Надія та Леоніда Світличні, Євген Сверстюк, Алла Горська, Галина Возна, Вікторія Цимбал, Ірина Жиленко, Вячеслав Чорновіл, Микола Плахотнюк, Михайло Гуць, Борис Мамайсур.* – В. О.). А що було літо, і відбувалося це, здається, в суботу, Євген ночував під шатром у дворі, то й ми скупчилися навколо його ліжка. З тим зловісним альбомчиком прийшов місцевий поет і, здається, партійний діяч Оксентій Мельничук. Колись він був Концевичевим сусідом і теж довго і тяжко хворів. Тож Євгенова мати завзвичай ділила полуниці з грядки між своїм і сусідським сином. Пізніше Оксентій видужав, вибився в «номенклатуру», дістав квартиру і стежку до Євгена забув. А тут раптом, ніби випадково, зайшов до нього і – треба ж такий збіг обставин! – потрапив саме в день народження Євгена Концевича. Так само випадково в нього опинився альбомчик із краєвидами, який залишив Євгенові оглянути, мовляв, якщо сподобається – я тобі зроблю копію.

Якщо прискіпливо аналізувати його поведінку – може щось видатися дивним у всьому цьому, але хто тоді аналізував... Зійшлася ж бо гурма людей, що не всі й знайомі між собою. Тож довкола Євгена

були жарти, співи, розмови. Ювілейні, всякі. А про альбомчика й забули. Пригадую, що якийсь час на ньому навіть сидів Борис Мамайсур, якому забракло місця, поклавши між двома стільцями... Виявляється, мініатюрний підслуховуючий пристрій, вмонтований в обкладинку альбомчика, передавав запис розмов у кагебістську машину, що стояла метрів за 500 від Концевичевої хати. Коли ж Євген, виявивши підслухачку, від'єднав систему живлення і передавання припинилося, кагебістський мурашник заворушився і, слідом за виконавцем, Оксентієм Мельничуком, якого, попри плазування і каяття, вигнали з хати Концевичів, там раннього ранку в понеділок з'явилося найвище начальство з обласного КГБ разом зі своїми шефами з кийвської республіканської резиденції. Здається, операцію очолював сам Калаш, ідеологічний заступник голови КГБ.

Для Євгена це мало вигляд цікавої детективної історії. Зрештою, так воно й було. А що Концевич «харчується» тільки тими подіями, які до нього приходять, він з певним азартом поставився до пригоди з підслухачкою. Але пригода не обмежилася розмовою з «таємною поліцією»: після 5 червня 1965 року хату Євгена Концевича почали як зачумлену обминати його «поклонники», оті «піонери, пенсіонери».

Євген Концевич, 5 червня 1994 року:

«Виявлену підслухачку вкинули у відро з попелом. Там ще й совок стирчав. Коли кагебісти прийшли і почали шукати, то я зрозумів, що вони не орієнтуються, де вона. Я став їм казати, що віддав до Києва. А вони: «От нас отсюда мышь не проскочила. Мы знаем, что она у вас».

Я ніколи себе не зараховував до борців. Я, очевидно, не для того народився. Але й не полохливий, якщо судити з маминого: «О, вже закусив вудилá...». Я затявся проти них саме з цього моменту. А тоді я таки злякався. Бо побачив за вікном щось ірраціональне. Зупинився біля хати «вілліс» — і вони вискакують: один, другий, третій, четвертий... Дев'ять чоловік, слухайте! У тій машині, за моїми уявленнями, не могло стільки вміститися... Виявляється, їх там дві стояло, я другої не бачив. І всі вони ввалилися в оту кімнату і щось гомонять. Мені моторошно стало, та ще й нирки ніли. Це ж після того всього... Я ще й трошки згрішив був... Подивився: стоять такі мордovorоти... І мені стало смішно. І, знаєте, з того часу мене рятує цей сміх. Я десь ізбоку глянув на себе — і на них. Старший став щось плутати. Я: «Перестаньте, давайте будемо прямо говорити». Тоді він махнув — і всі вилетіли, як мухи».

Сам начальник обласного КГБ полковник І. І. Юдін з групою своїх підлеглих вимагав віддати підслухку і мовчати про це, умовляв Концевича працювати на їхню «установу». Концевич рішуче відмовився — і ганебна історія про кагебістський «подарунок на іменини» стала відома всій дисидентській Україні. Про неї розповідали закордонні радіостанції. Тоді Юдін запропонував Концевичу виступити в пресі проти зарубіжних публікацій — марно. Через 7 років майор КГБ Медведський цинічно повчав на допиті: «Ви,

Євгене Васильовичу, свій життєвий хребет зламали не тоді, коли стрибнули з кручі в річку, а тоді, коли не послухалися доброї поради Івана Івановича і не допомогли нам».

Надія Світлична, 1990 року:

«Я повертаюся до групового знімка, зробленого у дворі Євгена Концевича 5 червня 1965 року. Чому той знімок мені такий дорогий? Він як рубіж між двома дуже різними епохами в житті шістдесятників. Таких безжурно усміхнених облич, як на тому знімку, я вже не бачила ні в Алли Горської, ні у В'ячеслава Чорновола (а він теж є там на знімку), ні у Світличного, ні в самого Євгена. Хоч ми ще зустрічалися, навіть їздили колядувати, і він подарував для кози з нашої ватаги свого козуха з розкішною вовною. Але душевні травми, яких доля щедро вдіяла шістдесятникам, пригасили їхню безжурність, вирізьблюючи в них суворі риси борців.

До речі, ви, певно ж, спитаєте, а чого це саме тоді і так незграбно підклали в ліжко тяжко хворого Концевича підслухачку? Це питання задав кагебістам і сам Концевич. Вони запевняли – і я чомусь вірю їм у цьому, – що вони були зацікавлені не так його розмовами, як його гостями з Києва. Бо саме тоді, влітку 1965 року, готувалися перші великі арешти серед шістдесятників».

Степан Пінчук, доктор філології, 5 червня 1995 року:

«Але, щоб ви знали, в яких тяжких умовах жила ця людина...

Коли я приїхав у 1965 році в Житомир завідувати кафедрою літератури, всю Україну вже обійшла скандальна історія з підслуховуванням. Перше, що я зробив, – це пішов і познайомився з Євгеном. Йому весь час погрожували, що виключать зі Спілки письменників, що позбавлять тієї нещасної пенсії – 60 крб. У Житомирському відділенні СПУ питання про виключення ставилося прямо. І якщо цього не сталося, то треба віддати належне житомирським письменникам. Ми зволікали: обдумуємо, не готові, не можемо виключити за його відсутності... Але зрештою голова відділення Володимир Канівець (відомий автор роману «Ульянови»), поставив питання руба: виключити. Євген мені сказав, щоб я не йшов на ті збори або щоб голосував за виключення. Я заявив: проти відсутнього та ще й лежачого виступати не буду. Нас тоді було 9 членів Спілки в Житомирі. Проти виключення проголосували також Борис Тен, Данило Окийченко, Михайло Клименко, Микола Колесников. За виключення були Володимир Канівець, Михайло Миценко, а двох інших не називатиму, бо боюся помилитися. Отже, одним голосом ми втримали Концевича в Спілці. *(Слід додати, що таких спроб було дві. Концевича і все Житомирське відділення СПУ осуджували на обласній партконференції – про це писала газета «Радянська Житомирщина» 3 лютого 1974 року, – але, зрештою, на В. Канівця, який рвався тоді до Шевченківської премії, притупнули: «Не робіть з Концевича героя-великомученика». І його залишили в Спілці, хоча обструкція тривала аж до середини 80-х. Кон-*

цевича перестали публікувати. Тоді він узявся підробляти перекладами з польської та російської – тут дуже придалася перекладацька школа Бориса Тена. – В. О.).

Ще коли про нього говорили як про місцевого Павку Корчагіна чи Миколу Островського, знайшлася одна молода гарна дівчина, Ольга, яка вийшла за нього заміж. Та під впливом КГБ почуття її охололи. Мама ставала все більш німічною, Євген опинився в безпорадному становищі. І тоді сталося диво Господне. Це Майя Борисівна... Якщо є на світі жінка, перед якою треба ставати на коліна і молитися Богу, то це вона. Бог, мабуть, дивиться за цим домом...

А той, хто зробив зло, прожив лише кілька місяців і помер через хворобу, яку має все життя і Євген».

З Майєю Євген побрався 1975 року: «Господь послав мені вибрану овечку з вибраного стада... Я маю велику заслугу перед Україною: одну єврейку навернув до українства...»

Коли в хаті Концевичів – Євгена і Майї – збираються гості, то завжди повторюється той самий ритуал: розглядати рушника. Його порадила завести Надійка Світлична. У когось у домі є книга відвідувачів, в Алли Горської автографи писалися на стіні майстерні, а в Євгена – на шматку полотна підписувалися симпатичні йому люди, а дружина потім вишивала автографи кольоровими нитками. Кого там тільки нема! Борис Тен, усі троє Світличних, Іван Дзюба, Михайлина Коцюбинська, Людмила Семикіна, Галина Севрук, Панас Заливаха, Євген Сверстюк, В'ячеслав Чорновіл, Богдан Горинь, Ростислав Доценко, Ніна Вірченко, Микола Плахотнюк, Сергій Бабич, Ніна Марченко, Микола Кагарлицький, Любомир Пиріг – уся опозиційна Україна...

Під час чергового «покосу» української інтелігенції, 18 квітня 1972 року, в хаті Концевича під час обшуку вилучили 17 документів самвидаву, багато рукописів, листів, друкарську машинку та інше. «Якби той лежачий труп устав, він усе одно не ходив би. Він у нас сидів би...», — відверто прорік капітан Костюк. Рушник тоді врятувався дивом. Адже шукали паперів. Один узяв рушника, що лежав між книг, та не встиг розгорнути, як мама з серцем: «Це його пелюшки...» — забрала і кинула до брудної білизни. Після того Євген дуже потерпав за рушник і мало кому його показував.

В'ячеслав Чорновіл, 5 червня 1994 року:

«Мені сьогодні здається, що ми вічні і невмирущі. Адже це було страшенно давно. Ми ж іще знали Сталіна! Знали невеличку відлигу, знали шістдесятництво. Нам судилося те, чого не дочекалося покоління «розстріляного відродження» 20-х років. Одиниці з них дожили до відлиги 60-х років, зовсім поодинокі – до нашого дня. Нас розметало кого в політику, кого в літературу, кого в одну партію, кого в другу. Але нам потрібні такі люди, які збирають нас до купи. Нас, шістдесятників, зібрав Іван Світличний, не забуваймо

про це. Одним із таких є Євген Концевич – людина великої притягальної сили. Хіба зібралися б ми отак у Києві, як оце в Житомирі?»

Валерій Шевчук, 5 червня 1995 року:

«Він має щось притягальне, що вабило до нього людей. Він має щось таке, що вимушує не помічати того, що він прикутий до ліжка. Він тримається так, ніби нема в нього ніякої біди і хвороби, а просто в нього така манера – приймати гостей лежачи. А коли людина з ним поспілкується, то виносить із собою промінець світла в душі. Оці світлоносні душі й єдналися між собою, неорганізовано, без статутів, у братство. Пізніше в оце братство юнаків і дівчат, «юнаків із вогненної печі», ударить залізна рука – і не всі доживуть до цього дня. Одні будуть убиті, інші пропадуть у концтаборах, ще інші помруть своєю смертю. І їда Євгена Концевича теж не доживе до цього дня. Після того ганебного вчинку він не раз хотів повіситися, бо зло, посяєне в світі, нищить душу.

Коли я приходжу до Євгена, то маю свято спілкування. Бо він світлоносна людина. Виходячи від нього, виносиш іскру полум'я його серця. А коли в душі горить отой святій вогник, то, отже, ми в цьому світі є і будемо».

Євген Сверстюк, 5 червня 1994 року:

«У нашому нестабільному, щораз більш несправжньому світі є маленький справжній острівець, який тримається загадковою силою. Це Євген Концевич. Так здавалося й у 1965 році, так і залишається...»

Іван Дзюба: «Євген Концевич свого роду символ і легенда для цього покоління – покоління шістдесятників. Це дивовижна людина, яка завжди всіх надихала. Не його треба було підтримувати, як здавалося б, – він усіх підтримував і підживлював енергією...»

Валерій Шевчук, 5 червня 1995 року:

«Є одна дуже цікава закономірність. Коли нація переживає катастрофу – саме в цей час народжуються діти, які пізніше відродять цю націю. Шістдесятники народились у 30-х – на початку 40-х років. Саме тоді, коли було вистріляно українську інтелігенцію, фізично знищено українську літературу, коли було виморене голодом українське селянство, коли нація була піддана комуністичному геноцидові і повністю знекровлена, – саме тоді українські жінки почали народжувати хлопчиків і дівчаток, які в 60-х роках візьмуть на свої плечі нелегку місію відродження свого народу. Серед цих ідеалістів був і Євген Концевич...»

Він не написав багато творів. Та вже перша його книжка під назвою «Дві криниці», що вийшла 1964 року, – можу сказати з усією відповідальністю, – прекрасна. Вона пластична, вона має аромат і свій неповторний стиль. Так ніхто не писав, так писав тільки він. А коли митець має своє обличчя, то він – збувся».

Євген Концевич, 5 червня 1995 року:

«Найкращу рецензію на ту книжку склали моя малограмотна мама: «І де ти набрав таких слів?» – «Таж від вас», – кажу. І мама тихо заусміхалися».

Окрім згаданих книжок, 1997 року в Житомирі вийшла антологія «Вечеря на 12 персон», де зібрано найліпші зразки «житомирської прозової школи». Євген Концевич чи не найстарший віком у цій когорті, де обидва Шевчуки, Василь Врублевський, Геннадій Шкляр, В'ячеслав Медвідь, Євген Пашковський та інші. 2000-го року в бібліотеці журналу «Авжеж!» вийшла його книжка статей та есеїв «Тутешня кава». Погортай, читачу, Концевичеві книжки. Повчися, як личить людині триматися в цьому світі – попри всілякі нещастя.

І нині в обійсті Євгена Концевича, за словами «бригадира» житомирських письменників Олексія Опанасюка, щонеділі збираються «посиденьки». Громадськість відстояла цю хату від знесення: тут має бути музей шістдесятників. На що Валерій Шевчук зауважив: «Дай Боже, щоб музей шістдесятників тут довго не відкривався». А я додав: «Хай ще довго сюди ходять живі експонати». Бо й сам я, коли 1988 року *вийшов «із тьми, зі смрада, із неволі» (Т. Шевченко)*, то почав шукати живих людей саме з цієї хати. Бо знав, що в Житомирі є цей острів стабільності, осередок українського духа й оптимізму, назва якому – Євген Концевич.

«Оптимізм – це від Бога, – каже Євген. – Але я виходжу з раціонального. Після такої сатанинської селекції, що тривала сотні літ – останні 70 років особливо жорстокої, – ми є. Україна – жива. Отже, ми будемо. Хто думав у 60-х роках, що доживемо до синьо-жовтого прапора над міськрадою? Житомир підняв його першим по цей бік Збруча. Це – воля Божа. Оце джерело мого оптимізму. Мені дуже сподобалося, як Ірина Жиленко сказала: «Наш ніяк невмирущий Концевич». Теоретично я давно не повинен жити. Академік Любомир Пиріг питає мене: «Як ти досі живий?» – «За принципом коханки, – кажу. – Як одна хвороба мені надокучить, то заводжу собі нову. А стару забуваю».

І цього року 5 червня обійстя Концевичів було повне гостей – погляньте лишень на знімок, на якому впізнаєте Олексія Опанасюка, Миколу Кагарлицького, Михтодя Волинка, Сергія Бабича, Анатолія і Валерія Шевчуків, Дмитра Мазура, Михайлину Коцюбинську, Людмилу Семикіну, Ольгу Горинь... Але давно вже не плавають рибки в басейні, не пасеться в садку коза, не чути здавалося вічного собачки Равлика, а найгірше – не літають над хатою голуби, про яких Євген розповідає з професійним азартом голуб'ятника...

*Дзеркало тижня. – 2002. – № 27 (402). –
20 липня та інші публікації.*

Примітка 2004 року: *Ні таки: Євген дзвонить, що голуби знову літають!*

Прапор над Києвом

Уночі проти 1 травня 1966 року над будинком Київського інституту народного господарства в Києві (нині Київський національний економічний університет) замість червоного прапора з'явився жовто-синій.

Очевидний розрахунок сміливців, які його вивісили, був такий: тут, на Брест-Литовському проспекті, біля заводу «Більшовик», вранці шикуватимуться колони робітників і студентів, щоб рухатися до Хрещатика на першотравневу демонстрацію. Прапор побачать багато людей. Проте пильні відставники-ветерани вздріли його раніше і тремтячими від страху та праведного гніву пальцями набрали номер та подзвонили, «куди слід». Команда, що прибула, побоювалася мін, але біля пожежної драбини було лише побризкано авіабензином – щоб собака не взяла сліду.

Прапор швидко опинився в КГБ, на Володимирській, 33. Москва наказала знайти і покарати «злочинців». Прапор піддали експертизі й описали. Полотнище зшито вручну з двох жіночих шарфів. Жовтий мав трохи коричневий відтінок: радянська влада старанно пильнувала, щоб тканини «націоналістичних кольорів» у продажу не з'являлися. Посередині нашито тризуб, вирізаний з чорної саржі (матерія, що йде на підкладки). Під тризубом напис друкованими літерами, чорнилом:

*Ще не вмерла Україна,
Ще її не вбито!*

ДПУ

Негайно порушили кримінальну справу. Понад 9 місяців потрібно було нищпоркам КГБ, щоб «вирахувати» «злочинців». Шукали насамперед серед студентів денного відділу КІНГУ, потім і серед вечірників та заочників. Багатьох хлопців викликали до військкомату і наказували заповнювати друкованими літерами якісь анкети. Стукачі, які діяли в кожній студентській групі, заводили провокативні розмови і стежили за реакцією та за настроями. Для підозри доволі бути послідовно україномовним. Нарешті, вийшли на 29-річного студента вечірнього відділу цього інституту Георгія Москаленка та його друга, 27-літнього робітника Віктора Куксу. Їх заарештували 21 лютого 1967 року.

У ті відносно ліберальні часи становлення Брежнєва і правління в Україні Петра Шелеста хлопці дістали невелике покарання: Москаленко 3 роки, а Кукса 2 роки ув'язнення в таборах суворого

режиму для «особливо небезпечних державних злочинців». Інкримінована була ч. 1 статті 62 – «антирадянська агітація і пропаганда». А ще «доважком» – ст. 222, «холодна та вогнепальна зброя». Холодною зброєю став звичайний кухонний ніж, яким Віктор Кукса зрізав червоного прапора («Зубами треба було гризти!» – казав слідчий). Вогнепальною – самопал, набитий сіркою з сірників. Ним Георгій Москаленко мав подати сигнал другові, якби виникла якась небезпека.

Відповідно до Закону УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 року постановою Пленуму Верховного Суду України від 20 травня 1994 року судові рішення в частині засудження Москаленка Г. М. та Кукси В. І. за ст. 62 ч. 1 КК УРСР скасовано, а кримінальну справу в цій частині переведенням закрито на підставі п.2 ст. 6 КПК України за відсутністю складу злочину. Але вони й надалі вважаються засудженими за ст. 222 КК УРСР... Тобто політична реабілітація обернула їх на чистих кримінальників! Отакий парадокс пострадянської юриспруденції.

Ба, цей факт не поодинокий: Володимир Мармус з друзями теж вивісив уночі проти 22 січня 1973 року 4 національні прапори та 19 листівок у Чорткові на Тернопільщині. За ст. 62 всі вони теж реабілітовані. Та один хлопець, Петро Вітів, мав лише 16 років. Його не судили. Але В. Мармус «доважком» дістав статтю «втягування неповнолітнього в злочинну діяльність». Тобто злочину вже нема, а «втягування в злочинну діяльність» залишилося... А скільки досі не реабілітовано людей, яким з політичних мотивів цинічно фабрикували кримінальні справи – «опір міліції», «наркотики», «спроба зґвалтування»!

Ось чому 18 березня 2002 року в Києві створено Громадський комітет за реабілітацію «першотравневої двійки». До неї увійшли співголова Київської Ради об'єднань громадян Сергій Таужнянський; голова Кагарлицької районної організації Партії Зелених України Володимир Грисюк; я, Василь Овсієнко, колишній політв'язень, нині координатор програми Харківської правозахисної групи; голова Київської обласної організації ДемПУ, колишній політв'язень Валерій Кравченко, який, власне, й ініціював цю справу. Адже Москаленко та Кукса підписалися на прапорі аббревіатурою «ДПУ». Певно, що «Демократична партія України» тоді існувала лише в їхніх мріях, а текст гімну вони знали, та писали ж не для демонстрантів, а для тих, хто зніматиме прапор. Але вони стали ніби провісниками цієї майбутньої партії.

Комітет поставив собі завдання створити прецедент повної реабілітації цих двох репресованих, щоби згодом домагатися реабілітації всієї означеної категорії. Бо в нашій державі, яка поки що тільки номінально українська, все треба вигризати зубами у воро-

гів цієї держави, які залишилися при владі, аби тільки не поступитися нею справжнім патріотам. Радянські судді-комуністи, «*заметно перекосив рило в сторону*» (М. Салтиков-Шедрін), всілися під синьо-жовтим прапором і тризубом, а герої, які утверджували ці символи, – досі для них злочинці. Пан Леонід Кучма, якому в найстрашніших снах не снилося, що він стане колись Президентом України, визнає особами, що мають особливі заслуги перед Україною – кого б ви думали? Героїв Радянського Союзу, Героїв соціалістичної праці, депутатів Верховних Рад СРСР і УРСР. Тобто, за великим рахунком, найзапекліших противників незалежності України та найвірніших прислужників окупаційної російської влади.

Це лише один із парадоксів перехідної доби, а їх багато. Наприклад, українська держава сплачує пенсії російським окупантам Афганістану і вшановує їх як ветеранів війни. Ганебних найманців, які пішли служити нашому історичному ворогові на російському підводному човні «Курск» і погинули там, в Україні вшановують як героїв.

*А братія мовчить собі,
Витріщивши очі!
Як ягнята. «Нехай, – каже, –
Може, так і треба».*

Інтелігенція, якій годилося б бути сумлінням нації, змовчує навіть тоді, коли пан Президент, поїхавши до Сибіру, відважує ляпаса своєму народові: «Мы, украинцы, народ немножко с придурью», а тамтешніх українців обзиває «хохлами». Та повноцінна нація змела б такого президента на другий же день! Або: львівські вчені присвоюють плагіаторові Володимирі Литвіну ступінь доктора «гоноріс кауза». Бо «якось незручно» образити правдою високопоставлених хамів. Тобто «братія» сподівається побудувати Україну на неправді, а там якось воно буде. Та не встоїть така Україна! І не треба такої України – на брехні!

Хто ж вони, ті справжні герої України, які відважилися нагадати українцям про їхній національний символ у годину, коли, здавалося, про нього вже стали забувати? Ось що вони розповіли мені 18 березня та 10 квітня 2002 року.

Георгій Митрофанович МОСКАЛЕНКО народився в Одесі 24 липня 1938 року. Жив у матеріному селі під Одесою, куди навезли галичан-переселенців. Цікавився історією, знав про Українську Народну Республіку, читав українську літературу. 1955 року поїхав до Києва, де жив у гуртожитку на Святошині і працював сантехніком на будівництві. 1957-60 рр. відслужив у війську. Це була доба національно-визвольних рухів і розпаду світової колоніальної системи. Думка, що така економічно сильна країна, як Україна, теж може і повинна бути самостійною державою, при-

наймі такою, як Чехословаччина, як Угорщина, була для нього цілком природною.

Віктор Іванович КУКСА народився 13 лютого 1940 року в селі Сарварка, що стоїть на Росі, в Богуславському районі на Київщині. Батько, розумний селянин, але не комуніст, був головою сільради, а за німецької окупації був залишений радянськими органами для підпільної роботи. Рятував молодь від вивезення в Німеччину, за що був рокований на смерть, але втік. Вікторові поталанило на вчителів: вони оминали ідеологічний намул і виховували дітей українцями. Учитель музики Дмитро Євдокимович Чалий був засуджений на 25 років, сидів на Колимі. У цій школі вчився майбутній академік Люлька, тут викладав пізніше репресований знаменитий математик академік Михайло Кравчук. Материн вітчим Олександр Ронський теж відсидів 20 років. З дитинства Віктор знав «Ще не вмерла Україна...» Закінчивши школу 1957 року, він пішов до Києва на будівництво, а відслуживши у війську, знову повернувся до гуртожитку на Святошині.

Юність Георгія і Віктора припала на «хрущовську відлигу». Виходило чимало літератури, яка хоч трохи відкривала завісу над ганебним минулим. Що не могло бути надрукованим в офіційній пресі — вихлюпувалося в «самвидав», звучало по радіо «Свобода», до якого припадала вухом мисляча інтелігенція, особливо ж молодь. Перед очима були арешти шістдесятників 1965 року. Хлопцям теж хотілося діяти. Для початку Георгій запропонував вивісити десь у Києві український прапор. Стали міркувати, як і де це зробити. Хотіли над вокзалом, але там не встигнеш злізти, як схоплять. Приглянулися до будівлі КІНГУ: є пожежна драбина...

Синю тканину знайшли швидше, а за жовтою попоходили, аж доки придбали жіночий шарф у крамниці на Гарматній (радянська влада пильно стежила, щоби краму «націоналістичних кольорів» не було в продажу). Шили прапор у своїй кімнаті, коли третього колеги не було. З купюри 50 карбованців УНР скопіювали герб. Хоча знали, що він має бути золотий, але ж треба, щоб його було здалеку видно. То вирізали тризуб із чорної матерії.

Уночі проти 1 травня останнім трамваем, що ходив тоді Брест-Литовським проспектом, поїхали зі Святошина до заводу «Більшовик». Про всяк випадок вийшли на попередній зупинці, Гарматній. Остерігалися запізнілих перехожих: кожна з речей, які мали з собою, могла викликати підозру. На дах мав дертися Георгій, але Віктор сказав, що не вмє стріляти з його самопала. Натягнув на туфлі шкарпетки, на руки рукавиці, кухонного ножа взяв у кишеню, прапора запхав за пазуху. Дах виявився крутішим, ніж здавалося знизу. Чіплявся за рубці. Добравшись до червоного полотнища, підхопив його ножем знизу — і воно покотилося по даху. Відчув бентежну радість. Прив'язав бинтом свого прапора — і він хитнувся на легенькому вітрі...

Георгію внизу не довелося паляти: все було спокійно. Полили бензином довкола драбини. Відходячи, поглядали, як гарно та велично розвівається полотнище, освітлене знизу першотравневими прожекторами. Пляшку і решту бинта викинули в Комсомольському парку в озеро.

Вранці хлопці поїхали подивитися на наслідки своєї справи — прапора вже не було. Тоді вони пішли в Пушкінський парк і сфотографувалися на пам'ять про цю найважливішу в їхньому житті подію.

«Вирахувати» зухвальців, власне, було не складно. Адже вони всюди говорили українською мовою, притому Москаленко й на семінарі міг сказати, що от Ленін в один день визнав незалежність Фінляндії і України. Фінляндію Захід відстояв, а Україну більшовики окупували. То чому б тепер не поставити на голосування питання про незалежність України? Лад міг і надалі залишатися соціалістичним, але ми були б як Польща, як Чехословаччина. Такі висловлювання бралися на замітку, адже стукачі були в кожній групі. Щоб упевнитися, підселили одного ще й у їхню кімнату гуртожитку. Десь пропав записник з адресами й телефонами, а в ньому були прізвища кількох «шістдесятників». На Москаленка вказувала і графічна експертиза. Коло звузилося. Хлопці досі вважають, що кагебісти на їхній слід напали давно, але не мали певності. Або шукали «зв'язків» з закордоном чи з підпіллям, яке їх «напоумило».

Заарештували їх одночасно 21 лютого 1967 року. Москаленко працював тоді майстром-сантехніком у Фастові. По нього послали машину і привезли в монтажну організацію до Києва, а там три оперативники посадили його в «бобик» — і на вулицю Розі Люксембург (тепер Липська), в обласне управління КГБ.

Віктора Куксу теж викликали до відділу кадрів, два дебелі хлопці взяли його попід руки, посадили у «Волгу» — і на Володимирську, 33, в республіканській КГБ.

Хлопці опиралися недовго, бо не було сенсу. Слідство було нескладне. Вели справу Логінов, Чуніхін, Разумний, начальник слідчого відділу підполковник Дубовик. Звичайно ж, російською мовою: «Ну что ты — муха! А вот слон. Слон хоп — и раздавил тебя. Видишь, тебя нет».

Слідчі повернулися з відпуски засмаглі: «О, хлопці, ви ще тут? Давайте ще щось трохи допишемо. Про цей самопал і про ножа. Нас це не цікавить, це справа міліції, але нехай буде». Дописали про ножа та самопал. Показували фотознімок прапора, якого запакували в конверт і написали: «Хранить вечно». Десь він має досі зберігатися при справі: ось що треба виставляти в музеях!

Закритий суд тривав три доби. Два відставники, яких виставили за свідків, звинувачували більше, ніж прокурор. Лише один свідок показував, що хлопці агітували його «в дусі націоналізму».

31 травня Георгію Москаленкові як ініціаторові, а також за виготовлення «вогнепальної зброї», присудили 3 роки, а Вікторові Куксі – 2.

Після суду їх уже разом етапували в Мордовію. 18 липня привезли до Харкова. Натоптали у воронок стільки в'язнів, що дехто непритомнів. На сумнозвісній Холодній Горі після «санобробки» запроторили їх у камеру смертників: нари з металевого листа, потрійні ґрати на вікнах, потрійні двері, металеві тумби замість столу і стільців. Але це не справило на хлопців особливого враження: вони гадали, що так і треба. Навіть насміхалися, що їх так пильно охороняють. Пояснив їм їхнє становище Михайло Осадчий, якого повертали етапом на Україну. Тут їх, нарешті, постригли і під конвоєм з собаками вивели до воронка. Поміж карними в'язнями прошепестіло: «Кого ведуть?» – «Англійських шпигунів». Везли їх у «трійнику» «століпінського вагонзаку» до Рузаєвки в Мордовії, відтак у Потьму. Куксу заїдали блощиці, а Москаленка не чіпали – інша кров.

Нарешті, Явас, 11-а зона. Уперше за кілька місяців побачили зелену траву... Але найперше враження – здивування: та тут Україна! З «контингенту» 1600 в'язнів яких 75% – українці! Пануюча мова – українська. «Хто не побував у тому таборі, – каже Віктор Кукса, той не знає справжньої України». Тут представлені всі регіони, тут можна дізнатися, які люди живуть у всіх областях. І всі вони згуртовані однією національною ідеєю. Тут повний інтернаціонал: сильні громади литовців, естонців, латишів – наших найближчих союзників. Вони розуміють українську мову і не дивно почути з вуст, скажімо, естонця: «Чоловіче, що ти кажеш?». Тут російські неомарксистки і великодержавники, і російські демократи – здебільшого євреї. Та все ж... Те саме засвідчив 1967 року й Михайло Масютко:

«Коли б якомусь подорожньому поза усі категоричні заборони вдалося побувати в таборах для політв'язнів Мордовії, яких тут є аж шість, то він би був надзвичайно вражений: тут, за тисячі кілометрів від України, на кожному кроці він почув би виразну українську мову на всіх діалектах сучасної України. У подорожнього мимоволі виникло б питання: що діється на Україні? Заворушення? Повстання? Чим пояснюється такий високий процент українців серед політв'язнів, який досягає до 60, а то й до всіх 70 відсотків? Коли б такий подорожній скоро після цього побував би ще й на Україні, то він відразу переконався б, що ніякого повстання, ніякого заворушення на Україні нема. Але тоді б у нього виникло нове питання: чому в містах України так рідко чути українську мову і чому так густо чути її в таборах для політв'язнів?»
(Цит. за вид.: Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод: В 4 т. Т. 2. Документи і матеріали... 9 листопада

1976–2 липня 1977 / Харківська правозахисна група; Упорядник В. В. Овсієнко; Худож. — оформлювач Б. Ф. Бублик — Харків: Фоліо, 2001. С. 37).

Отож наших хлопців обступили, розпитують. Заварили чаю, пустили квартиру по колу, кожному — «довгограючу» цукерку вприкуску... Але ніхто не питає про справу — не прийнято. Аж пізніше наглядачі розпятакали: «А, знаменоносці!»

Повстанці-25-літники, як-от Василь Якуб'як, Степан Мамчур, Василь Підгородецький, Левко Левкович, Дмитро Басараб — найповажніші в зоні люди. Москаленко згадує, що за три роки не чув у зоні жодного матюка. А лише «Ви, пане» — і на старшого, і на молодшого. Це бандерівці встановили такі порядки ще з часів повстань кінця 40-х — початку 50-х років, коли домоглися розокремлення з кримінальниками. Тут відзначають християнські й національні свята, вшановують героїв Крут, Базару. Попри те, що харчування в'язня коштує всього 43 копійки на добу, тут панує висока інтелектуальна атмосфера: замовляють літературу через «Книга — поштою» і укомплектували добру бібліотеку. Усі обізнані з історією України, причому з живою. Тут розкажуть про створення і бої УПА, про героїчне підпілля. Розкажуть, як облаштувати криївку. Повстанці дуже тишилися, коли 1966 року в табори хлинула свіжа кров — блискуча когорта шістдесятників: Іван Гель, Сашко Мартиненко, Богдан Горинь, Михайло Горинь, Михайло Осадчий, Михайло Озерний, Богдан Ребрик, Опанас Заливаха... Отже, ще не вмерла Україна, раз вона посилає на цю новітню Січ Запорозьку нових і нових козаків!

Панасові Заливасі не дозволяють малювати, то він щось вирізає з дерева. На клумбі виростив портрет Шевченка квітами.

Цей табір обживали після війни японці, від яких збереглися альтанки, алеї, спортивні майданчики, де молодші грають у баскетбол. Увечері грає духовий оркестр або українці співають народних пісень — мордва за зоною виходить послухати. А як розучують стрілецькі пісні чи гімн, то наглядачі розганяють. Доводиться хотітися поза бараками.

Це був, сказати б, «золотий час» політичних зон — уже через кілька років, коли я прибув у Мордовію, режим значно посилювався.

Георгій Москаленко в 11-й, а потім у 19-й зоні, працював сантехніком, а Віктор Кукса освоїв бульдозер, який використовувався навіть на розвантаженні вапна. Копати в зоні не дозволяли — всюди кістки... Чути, як міняється караул: «Товарищ сержант, пост № 3 по охране государственных преступников и изменников Родины сдан!»

Ще під час слідства на «особливо небезпечних державних злочинців» прийшов подивитися генерал Тихонов. Москаленко тоді порівняв свій вчинок із діями краснодонських «молодогвардійців». «Так то же за Родину, за идею!» — сказав генерал, для якого Укра-

їна – ніяка не «родина». Так от, у Явасі сидів Стеценко, бургомістр Краснодона за німецької окупації. Хлопцям не довелося з ним поговорити, а от із його кучером Степаном Давиденком Віктор Кукса розмовляв неодноразово і переповідає таке:

«Давиденко був вітчимом Олега Кошового. Якось Стеценко наказав: «Завтра запряжеш коні. Поїдемо, німці хочуть заарештувати Тюленіна і там ще когось». Давиденко увечері попередив Тюленіна: «Тікай, Сергію, бо тебе завтра заарештують». Але то молоді хлопці, не послухали, і їх похапали. А попалися вони ніби на тому, що покрали з машин, що не охоронялися, різдвяні подарунки, які надійшли німецьким солдатам. Дали шоколад хлопчику, братові Івана Земнухова. Він вийшов на вулицю з тим шоколадом, а йшов патруль, побачив і по цьому шоколаду німці напали на слід злодійчуків. Німці нещадно карали за крадіжки – покидали їх у шурф шахти. А чи була та «Молода гвардія» – я цього сказати не можу. Це вже після війни зі злодіїв зробили символ спротиву окупантам. Давиденкові, коли я з ним розмовляв, було вже років 60, Стеценкові років 70. Певно, що в Краснодон вони не повернулися і правди не розказали».

Додам, що підпільник-оунівець Євген Стахів, якого Олександр Фадєєв намагався вивести в романі «Молода гвардія» як поліція Стаховича, писав, що він дізнався про молодих людей, які записували знаки, що були на німецьких воєнних машинах, і зрозумів, що це якась розвідка. «Ми хотіли залучити цих молодих людей – їм було по 17-18 років – до співпраці, але вийшло, що вони не розуміли жодної політики. Вони просто збирали дані для розвідниці Любові Шевцової. Пізніше ми дізналися від Олександра Фадєєва багато перебільшень, неправди про їхню діяльність. Отже, ми перервали з ними всякі контакти, щоб не наразитися на можливий клопіт від німецької контррозвідки або гестапо» (*Євген Стахів. Кризь турми, підпілля й кордони*. К.: Рада, 1995, с. 135-136).

Наш пан Президент недавно розпорядився реанімувати міф про молодогвардійців, щоб на ньому виховувати молодь. А Москаленко та Кукса – хай далі ходять у злочинця.

...Коли через два роки Віктор Кукса повернувся в рідне село, то застав батька в могилі незакопанним – залишили, щоб син побачив його.

З труднощами влаштувався в Києві машиністом екскаватора і в той самий гуртожиток. Виклики до КГБ, перевірки дільничого міліціонера... Коли до Києва приїздили глави іноземних держав – його посилали кудись у відрядження. Та попри це знову спілкувався з шістдесятниками Іваном Світличним, Іваном Русином, з Василем Стусом, який жив недалеко, на Львівській, 62. Погромного 1972 року зазнав обшуків. Часто доводилося міняти місце роботи. Аж після проголошення незалежності йому дали спокій. Відтоді

він працює в Українському нафтогазовому інституті. 1973 року одружився з дівчиною своїх поглядів Марією Поліщук, мають 10-літнього хлопчика Владислава, живуть на Борщагівці.

Москаленка ж Георгія прийняли робітником III розряду, але скоро він став бригадиром, майстром, виконробом, одержав помешкання в Бучі. Має з дружиною Вірою трьох синів. П'ятого курсу КІНГУ так і не закінчив, хоч до арешту в нього вже була написана дипломна робота. Запропонували стати стукачем. Він подякував і заявив: «Я не можу бути донощиком на своїх товаришів». — «Ну, в такому разі ти диплома не одержиш». Видали академічну довідку.

На закінчення Віктор Кукса розповів мені: «Якось поїхав я до матері в село, а мати каже: «Нарубай, сину, дров». Узяв я сокиру і почав рубати. Підняв сокиру, хотів розколоти поліно — аж дивлюся: стоїть під ворітьми дід Лигор і дивиться на мене. Я так і опустив сокиру. Дід зняв капелюха і низько-низько вклонився мені. А тоді питає: «Ти Іванів син?» — «Іванів». — «Добрий був чоловік, Царство йому Небесне. Але ти теж добрий хлопець. Я все знаю». І пішов. А я ще стояв декілька хвилин...»

Коли ж наша держава почне розпізнавати найкращих своїх громадян?

*Шлях перемоги, № 20 (2507). —
2002. — 15 травня*

Острів незалежності

Леся Українка на початку ХХ століття писала Франкові, що в Києві є всього декілька українських інтелігентних родин. На початку 60-х, після десятиліть антиукраїнських погромів, свідомий українець почувався в Києві ще тяжче приниженим, чужим. Певно ж, що свідомих українських родин – цих островів незалежності – було небагато. Однією з них була родина Могильних – Віктора та його дружини Аврелії (мадярки родом з Ужгорода, яка стала українською патріоткою). Про це вели мову друзі Віктора Могильного на його творчому вечорі в Музеї шістдесятників 21 листопада 1999 року.

У домі Могильних на Чоколівці панував український дух. Стіни обписані були українськими словами й автографами, обставлені українськими книгами й виробами. Тут діяв неформальний літературний гурток, де нагромаджувалася українська сила, виростала когорта, яка творила критичну масу українства. Вона виявилася в шістдесятництві, далі в правозахисному рухові й борні за незалежність на межі 80–90-х років. У таких родинах виростали поодинокі українські діти, яким ох як нелегко було залишатися українцями в тотально зрусифікованому й аморально-агресивному середовищі. Так виресли син – поет Аттила Могильний, донька Дзвінка, онук Богдан.

Віктор Могильний народився 29 квітня 1937 року в українській колонії над Волгою, у Ставрополі, нині Самарської області. Він не одержав вищої освіти, бо на екзамені в університеті, будучи людиною нелукавою, потрагував Шевченкову Катерину як образ України, збезчещеної москалем. Не вдалося йому, проскрибованому, видати жодної поетичної книжки. Лише у 80-х роках, коли народився онук, вийшли під псевдонімом Віть Вітько книжечки для дітей «Равлик-муравлик», «Гойда раз, гойда два», а 1999 року – самвидавна збірка «Csokolivka, csokolj meg! або Надкушене яблуко» під химерним псевдонімом Вихтір Орклин (угорською: Чоколівко, поцілуй мене!). Його поетична мова вишукана, метафора виразна й парадоксальна, вірші зовні неполітизовані, але такі, що увиразнюють світобачення українця.

А проскрибованим цей робітник «Ленінської кузні» (де відпрацював 25 років) став тому, що брав участь у літературній студії робітничих поетів «Брама» при Клубі творчої молоді. 22 травня 1967 року Віктор Могильний був серед чотирьох схоплених кагебістами біля пам'ятника Т. Шевченкові. Тоді Микола Плахотнюк

закликав іти їх визволяти. Під північ біля 600 шанувальників Шевченка рушили до ЦК КПУ і таки домоглися звільнення за-триманих. Це там уперше українці дружно скандували «Ганьба!» Це слово пізніше стало кайлом, яке довбало колоніальний режим. А тоді єдиний присутній турист – німець – бігав і питає: «Was ist «hanba» (Що таке «ганьба?»).

Треба бути не з полохливого десятка, щоб ходити до колишнього петлюрівця й політв'язня з 20-літнім «стажем» Бориса Антоненка-Давидовича. Разом з Олесем Шевченком та Грицем Тимоненком (Гриць пропав безвісти, коли почав виготовляти працю Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»). У 1968 році Б. Антоненко-Давидович виступив у «Літературній Україні» зі статтею «Літера, за якою сумують» (про літеру Г. Автор покликався на статтю В. Могильного в ЛУ від 1 жовтня 1965 року «З приго-лосними клопіт»). Заступник редактора Маргарита Малиновська, самовільно опублікувавши драстичну статтю, оголосила дискусію про доцільність повернення до нашої абетки забороненої літери. Негайно відкликали з відпустки редактора Івана Зуба. У наступному числі доктор філології Віталій Русанівський, якого за підтримку русифікаторської «теорії двомовности» Івана Білодіда про-звали «Русодідом», прорік: «Сумувати ні за чим». Дискусія була припинена.

У Чернігові жив єдиний уцілілий зі «справи СБУ» – відомий у 20-х роках мовознавець Всеволод Ганцов. Могильний звернувся до нього з листом за роз'ясненням деяких філологічних питань. Це в той час, коли його всі зі страхом обходили. Учений відповів ґрун-товним листом – і це була йому самому моральна підтримка.

Ще раз виразно «засвітився» Віктор Могильний у справі Олесь Шевченка, Віталія Шевченка та Степана Хмари. Під час обшуку 31 березня 1980 року в Олесь вилучили вірш «Життєпис (Лякано мене...)». Ходило про звинувачення автора в розповсюдженні цього «наклепницького, антирадянського документа». Тоді Олесь сказав слідчому, що він... викрав вірша: господаря не було вдома, а дружина прала. Йому сподобався вірш, що лежав на столі, то він сховав його в кишеню. Віталій Шевченко зауважив на вечорі, що Могильний на їхньому суді у Львові напористо вимагав з'ясувати йому, які ж саме рядки вірша і чим саме є «наклепницькими». Суддя звертав-ся російською, то Могильний, ніби не розуміючи: «Прошу?». І так кілька разів. Таки вимусив його заговорити українською.

Того ж 31 березня під час обшуку в самого Могильного вилучи-ли 34 документи – самвидав, «Декларацію» та «Меморандум № 1» Української Гельсінкської Групи, книги, записники, щоденники, рукописи, листи, друкарську машинку. 21 лютого 1981 року, за даними начальника Державного архіву СБУ О. Пшенникова, «за націоналістичні висловлювання і створення віршів ідейно-шкід-

ливого змісту Могильний В. М. був профілактований 5-м Управлінням КДБ УРСР шляхом бесіди в приміщенні КДБ з винесенням офіційного застереження. У 1989 році скасоване, про що повідомлено Могильного В. М. та прокурора». 25 грудня 1990 році матеріали його справи знищені у зв'язку з закінченням строків зберігання.

Нині Віктор Могильний разом з Вячеславом Анголенком видає «Український філателістичний вісник», бо є одним із найкращих дослідників української пошти і знаною у світі людиною.

Варто й нам знати, що не з неба впала нам незалежність. Вона опиралася на конкретних людей, які витримали окупаційний тиск, у найтяжчі часи нівечення нас як нації були живими носіями українського духу.

Вісті тижня. — 1999. — 22 грудня.

Ми просто йшли...

Десятиліття Українського культурологічного клубу

«Старі більшовики з дореволюційним стажем» – так модно було величатися серед більшовиків. До 30-х років. Доки їх не вистріляли...

Не знаю, чи модно буде з часом серед учасників боротьби за незалежність величатися «старими революціонерами» (вододіл – 24 серпня 1991 року), проте члени Української Республіканської та Республіканської Християнської партій згідно зі своїми статутами, відраховують собі партійний стаж від дня вступу до Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод та Української Гельсінської Спілки.

Та в епоху горбачовської «гласності» найпершою організованою силою (як тоді писали, «неформальним об'єднанням громадян») у Києві був-таки Український культурологічний клуб (УКК). Ініціаторами його створення були переважно молоді люди – недавні політв'язні Сергій Набока, Леонід Мілявський, Інна Чернявська, Лариса Лохвицька, Ольга Гейко-Матусевич, а також Вадим Галиновський, Ірина Альтер, Олександр Карабчієвський, Володимир Федько. Під виглядом «заходу» районної комсомольської організації в клубі-кафе «Любава» 6 серпня 1987 року вони влаштували публічну дискусію «Українська культура: міфи та реальність», де порушили питання, які замовчувалися радянською пропагандою: про голод 1933 року, про утиски церкви, свободу слова. У дискусії вперше взяли участь шойно звільнені з концтаборів відомі політв'язні Євген Сверстюк та Олесь Шевченко. Тут-таки й виникла думка створити постійно діючий «Український культурологічний клуб» – така собі невинна вивіска, зовсім не політична і в дусі «перебудови». Тим паче, що прецеденти виникнення не санкціонованих владою зібрань та громадських організацій уже були в Москві, Ленінграді, у країнах Прибалтики. Діючи легально й відкрито, вони поширювали опозиційні радянській ідеології ідеї.

Прецедент набув широкого розголосу. До Клубу потягнулися нові люди. Головою УКК був обраний Аркадій Киреев, згодом Сергій Набока, активістами його стали Ігор Запорожець, Тетяна й Анатолій Битченки, Євген Обертас, Віталій Шевченко, Петро Борсук, Ярослава Данилейко, Тарас Компаниченко, Микола Лисенко, Василь Гурдзан, Клим Семенюк, Тарас Антонюк, Анатолій Лупиніс, Дмитро Корчинський, Логвин Баблик, Євген Чернишов, Надія Левченко, Олекса Миколишин та інші. Створили історичну

секцію (Юрій Огульчанський), мовну (Владислав Іщенко). Бували тут Михайлина Коцюбинська, В'ячеслав Чорновіл, Михайло та Богдан Горині. Політв'язні, які звільнялися, одразу приходили до Клубу. Так, Миколу Горбала його дружина Ольга Стокотельна привела сюди в перші ж дні повернення до Києва. Третього дня після звільнення, 23 серпня 1988 року, прийшов і автор цих рядків.

У «Любаві» ж відбулися дискусії про Григорія Сковороду, про Чорнобильську катастрофу, ще три – в молодіжному залі «Сучасник». Найбільше учасників зібрав диспут «Білі плями в історії України». Реакцією на неї була публікація у «Вечірньому Києві» від 18 жовтня 1987 року статті Олександра Швеця *«Театр тіней, або Що криється за лаштунками так званого Українського культурологічного клубу»*. Стаття обійшла обласні газети, з'явилися осудливі відгуки розгніваних радянських громадян. Ось рівень деяких з них: одна донощиця писала, що ми, мовляв, байдужі до долі України, бо почула на засіданні Клубу, як читали вірш Т. Шевченка «Мені однаково, чи буду я жить в Україні, чи ні...»

Клубові стали відмовляти в наданні приміщень. Збиралися на схилах Дніпра, у Гідропарку на пляжі, на квартирах, доки осідок його не визначився на Олегівській, 10, на високій горі навпроти Житнього ринку, в обійсті Дмитра Федоріва. Господареві це коштувало декількох нападів «невідомих» на вулиці, багатьох викликів і відвідувань міліції, але він таки не здався.

Нині колишніх учасників УКК бачиш серед лідерів багатьох політичних і громадських організацій – як дуже радикальних, так і правоцентристських: від УНСО до РХП. Тоді ж їх усіх єднала жага свободи слова та національна ідея. Коли ж залізні пута цензури та заборон на організовану діяльність упали, – активісти Клубу пішли робити політику кожен по-своєму, і це нормально.

За клопотом «старі революціонери» згадали про свій ювілей аж восени і зібралися в гостинному домі Дмитра Федоріва в неділю, 7 грудня 1997 року. Петро Борсук склав список і зробив переключку – з 60 осіб зійшлося близько 40.

Товариство дійшло однастайної думки: потрібно зібрати всі публікації й тексти доповідей УКК, спогади учасників і видати їх брошурою. Бо ж відомо: історія – це, на жаль, не завжди те, що було, а те, що написано. Якщо люди, які знають правду, не напишуть її, то придуть інші і напишуть те, що їм потрібно.

– І вже пишуть, – сказав **Михайло Горинь**. Ось 13 листопада той-таки «Вечірній Київ» опублікував статтю Володимира Кметика *«Оксамитовий сезон українського дисидентства»*, де зовсім недавня історія зумисне спотворюється. Пишуть, наприклад, що Українська Гельсінська Спілка була культурницькою організацією, що вона була за конфедерацію народів СРСР... А ми ж добре знаємо, що наші декларації були лише частиною наших намірів! Конфедерація – то був крок до руйнування імперії, що було сприйняте гро-

мадською думкою, а ідея незалежності тоді ще не сприймалася. А наше культурництво – це пробудження національної свідомості з метою відновлення державності. Та не були ми конфедералістами! Ми завжди були незалежниками. Треба людям пояснити, чому ми в тих умовах говорили про конфедерацію.

Ретельнішим у цьому плані був КГБ. Але він фіксував свою правду. Об'єктивний дослідник мав би порівняти їхню і нашу правду і зробити об'єктивний історичний нарис.

В'ячеслав Чорновіл пообіцяв для цього відновити рубрику «Хроніка опору» в газеті «Час-Тайм»:

– Рух готовий посприяти виданню брошури про УКК. Треба дослідити впливи – балтійський, московський... Бо тільки-но з'явилася «Гласность» у Москві – через два тижні в нас з'явився «Український вісник» (кінець 1987 р.). Ми чекали прецеденту. Культурологічна вивіска – це була політична мімікрія, як і «Українська Гельсінська Спілка» (у липні 1988 р. УКК вступив до УГС у повному складі). Ми думали, як створити політичну партію так, щоб не було видно, що це партія. Сподівалися, що Міжнародна Гельсінська Федерація нас прийме своїм членом і захистить нас. Але коли ми передали їй Програмні принципи УГС, то там сказали: та це ж політична програма! І нас туди не прийняли...

Схвалення викликала пропозиція **Дмитра Корчинського**, щоб у порядку сатисфакції спогади про діяльність УКК публікував той-таки «Вечірній Київ».

– Найгучнішою акцією УКК була екологічна демонстрація на площі Жовтневої революції (нині Майдан Незалежності) 26 квітня 1988 року – у день другої річниці Чорнобильської катастрофи. Кагебісти стояли в центрі міста через кожні п'ять метрів, – згадує **Олесь Шевченко**. – Техніки навезли, асфальт почали латати, щоб була причина заборонити. Заарештували близько півсотні людей, а вночі випустили. Мені зробили почесний виняток: дали 15 діб як «хуліганові».

А хіба можна забути демонстрацію молоді проти служби за межами України? Хлопці пройшли через усе місто до київської міської комендатури (Дмитро Корчинський котив перед собою коляску зі своєю дитиною). Ми повикидали їхні прапори і поставили синьо-жовті... Або відзначення 1000-ліття хрещення Руси-України на схилах Дніпра: це був виклик московському офіціозові. Ми казали: ось тут була ця подія. А Москви, «Росії тоді й на світі не було» (Т. Шевченко). Потім збирали підписи під вимогою звільнення ув'язнених Вірменії – членів комітету «Карабах». Тоді потенційних учасників хапали вдома чи на вулицях і вивозили за межі міста. Цього не можна забути...

Євген Сверстюк. Ми в той час пробивали стіну. Вона була цілком видимою, ми знали, що пробиваємо. Далекосяжних планів у нас не було, але ми хотіли вільно говорити й робити те, що вва-

жали за потрібне, незважаючи на погрози влади. Це було моральне, етичне, інтелектуальне, духовне протистояння режимові. Найбільшим викликом йому було засідання, на яке він не знав, як зреагувати. Партія і вказівки ще існували, а саджати вже не можна було... Мається на увазі відзначення 50-ліття Василя Стуса. Наприкінці 1987 року ми радилися, як заявити перед світом про загиблого понад два роки тому в концтаборі поета. Я прочитав доповідь про В. Стуса. Тоді хтось сказав: «Встаньте!» Один із «товаришів» не встав – і тим засвітився (а вони вже боялися засвічуватися). Я сказав, що цей текст буде переданий за кордон до ЮНЕСКО. Його підписали три члени ПЕН-Клубу – В'ячеслав Чорновіл, Іван Світличний та я. Це було звернення до Міжнародного ПЕН-Клубу. Шановний закордонний український поет сказав, що не перекладатиме це звернення. Це, мовляв, політика. Та знайшлися люди, які переклали. Президент Міжнародного ПЕН-Клубу надіслав М. Горбачову телеграму. Після цього ЦК КПУ зацікавилось такою постаттю, як Василь Стус. Це була справа, яка мала реальний вислід. Вона існує як документ, не лише як спогади.

Дмитро Федорів. Хочу розказати, як ми організували вечір В. Стуса. Прийшли до мене Олесь Шевченко і Євген Обертас. Домовилися. Наступного дня прибігає мій «опікун» з КГБ. Сказав, що зі мною хоче біля «Ери» поговорити його начальник. Той відрекомендувався полковником:

- То у вас буде вечір Стуса?
- Та ні. Я ж ліпше знаю, що робиться у мене в хаті.
- А якщо таки буде у вас, то ви нам повідомите?
- Гарзд.

У суботу я подзвонив «опікунові»: треба поговорити. Пішли ми з ним до начальника. Кажу: таки буде в мене вечір Стуса.

- А ви згоду дали?
- Дав.

– Якщо ви дали згоду, то ми вам не будемо забороняти. Тільки б я вас просив повідомити нам, що говоритиме Михайлина Коцюбинська.

– Та ви що? За кого ви мене маєте? Я цього не зможу зробити. До того ж, ви мені все одно не повірите. Я вас самого запрошую на вечір.

- Так? Ні, я не прийду...

Дмитро Корчинський. В історії цього періоду буде записано, які процеси відбувалися у владних структурах. Але коли писатиметься історія націогенези, то там УКК посяде належне місце. Людям, які доти не брали участі в бунтах, у бурхливих подіях, важко збагнути, що часто від однієї людини залежало, чи підуть люди штурмувати королівський палац, чи розійдуться. Так і тут: півтора десятка людей ступили перший крок – і вже не важить,

що вони робили пізніше. Я був у другій хвилі членів УКК. Ми, студенти Київського університету, почули про нього і прийшли, знаючи імена Чорновола, Горинів. Якби не було УКК, то багато чого не було б... Я вдячний вам усім. Те, що ви зробили тоді, дало вам право на подальші помилки.

Василь Овсієнко. Я згадав, що ще в концтаборі Кучино на Уралі ми дізналися про існування Клубу з публікації у «Вечірньому Києві». Віталія Калиниченка тоді возили в Україну, до КГБ «для промывки мозгов», і він привіз вирізку. Ми тішилися, що і в Україні вже є організований рух. Третього вересня 1988 року, у переддень річниці загибелі Юрія Литвина і Василя Стуса, я тут уперше вільно розповідав про обставини загибелі одного й другого, читав з пам'яті Стусові вірші... Я радий знову бачити разом так багато найдорожчих людей. Стус писав так:

*І галактичний Київ спижовіє
У мерехтінні найдорожчих лиць.*

Ці найдорожчі лица – тут. Спасибі вам, що ви такі були і що ви є.

Народна газета. – 1997. – № 50 (331).

Правозахисний рух в Україні (середина 1950-х – 1980-і роки)

Вступна стаття до видання: Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод: В 4 т. Т. 1.: Особистості / Харківська правозахисна група; Упорядник Є. Ю. Захаров; – Харків: Фоліо, 2001. С. 5–42. З виправленнями.

Ідеологічне протистояння СРСР і країн Заходу, під знаком якого минуло майже все ХХ століття, загрожувало в другій його половині перерости в третю світову війну. Однак неминучість застосування в ній термоядерної зброї, що дорівнювало б самогубству людства, вимусила шукати шляхів до мирного співіснування держав з різним соціально-економічним ладом, до порозуміння і відпруження (де-тант). 1 серпня 1975 року 33 держави Європи (тобто всі, крім Албанії), а також США та Канада, після тривалих переговорів і зволікань, таки підписали в столиці Фінляндії Гельсінкі *Прикінцевий акт Народи з безпеки та співпраці в Європі (НБСЄ)*.

Гельсінкським актом було остаточно закріплено кордони, які склалися в Європі внаслідок Другої світової війни (при цьому номінальна державність Української РСР у складі СРСР, і навіть члена-засновника ООН, до уваги не бралася). Крім того, СРСР забезпечив собі статус найбільшого сприяння в торгівлі з Заходом, якому явно програвав в економічному змаганні та військовому протистоянні. Це стало значною перемогою радянської дипломатії в руслі політики відпруження. В обмін на це СРСР зобов'язався дотримуватися гуманітарної частини (так званої «третьої корзини») Прикінцевого акта, зокрема, прав людини в межах *Загальної декларації прав людини ООН від 10 грудня 1948 року*. Основні вартості, які включала ідеологія гелсінкського процесу в гуманітарній сфері, – це захист прав людини шляхом побудови демократичного правопорядку та захист прав народів шляхом побудови справедливого міжнародного порядку (1). Прикінцевим актом НБСЄ передбачалося, що виявлення фактів переслідування людей за переконання віднині викликатиме юридично обґрунтовані претензії інших сторін і більше не буде трактуватися як втручання у внутрішні справи країни.

Звичайно, підписуючи Гельсінкський акт, брежнєвське керівництво зовсім не збиралося його дотримуватися, але демократичний Захід мав свою тактику в протиборстві з тоталітарним СРСР: йому важило відкрити доступ правдивої інформації незалежно від державних кордонів – і комуністичний режим неминуче програвав ідеологічний двобій. Політичні обставини середини 70-х років змушу-

вали тоталітарний радянський режим грати на міжнародній арені роль такого собі респектабельно-демократичного. Відтепер же його демагогія про «втручання у внутрішні справи СРСР», коли мова йшла про порушення елементарних прав людини, ставала неспроможною.

Оскільки Прикінцевий акт НБСЄ прирівнювався до національного законодавства, то його підписання означало, що відкриваються юридичні можливості легально і цілком законно боротися з порушеннями прав людини, опираючись на внутрішнє і міжнародне право. Першими це збагнули московські правозахисники з кола академіка Андрія Сахарова. З ініціативи професора Юрія Орлова 12 травня 1976 року вони створили *Московську громадську групу сприяння виконанню гельсінкських угод*. Правозахисники, за висловом Андрія Амальрика, вчинили революційний переворот у свідомості стероризованого за попередні десятиліття населення: у невільній країні вони почали поводитися як вільні люди (2). Вони завимагали визнання прав людини державою, тобто їх узаконення, і явочним порядком почали здійснювати конституційні права (свободу слова, друку, демонстрацій, асоціацій та ін.), тобто розуміти закони так, як вони написані. Виходячи з того, що дотримання законності означало б зміну характеру влади, її демократизацію, правозахисники примушували державу дотримуватися її власних законів та підписаних нею міжнародних правових актів.

Другою, за ініціативою письменника і філософа Миколи Руденка, генерала Петра Григоренка (Москва), громадської діячки Оксани Мешко, письменника-фантаста Олеса Бердника, юриста Левка Лук'яненка (Чернігів), 9 листопада 1976 року була створена *Українська громадська група сприяння виконанню гельсінкських угод*. Її членами-засновниками стали також біолог Ніна Строката-Караванська (м. Таруса Калузької обл.), інженер Мирослав Маринович, історик Микола Матусевич, учитель Олекса Тихий (Донеччина), юрист Іван Кандиба (м. Пустомити на Львівщині). Вони підписали *Декларацію Української громадської групи сприяння виконанню гельсінкських угод* – про її створення та *Меморандум №1*.

Щоб забезпечити виконання гельсінкських угод, УГГ поставила метою ознайомлювати громадськість із Загальною декларацією прав людини ООН, сприяти розширенню контактів між народами і вільному обмінові інформацією, добиватися акредитування в Україні представників зарубіжної преси. Усвідомлюючи, що номінальна державність УРСР є повним міфом, Група в добу краху світової колоніальної системи нагадала світові про існування поневоленої Росією України і порушила питання про визнання її світовим співтовариством: щоб Україна була представлена на наступних нарадах окремою делегацією. Це був геніальний згодат: поставити український національний інтерес на міжнародну правову основу в контексті протистояння демократичного Заходу з тоталітарним

СРСР. І міф про Україну всього лише через півтора десятка років наповнився реальним змістом: вона стала незалежною!

Група приймала письмові скарги про порушення прав людини в Україні і щодо українців за її межами, передавала цю інформацію в засоби масової інформації та урядам держав – учасниць гельсінкського процесу.

Автори Декларації наголошували, що головним мотивом їхньої діяльності буде не політичний, а гуманітарно-правовий. Формулювання документів Гельсінкської групи були дуже обережні, цілі елементарні. Але саме з цього й мусив починати народ, позбавлений власної державности, знеможений голодоморами, репресіями, війнами, народ, що не мав не тільки своїх національних політичних, але й громадських і культурних організацій, народ, що не розпоряджався своєю економікою, природними багатствами, у якого не було ні своєї армії, ні свого патріотичного керівного прошарку, ні впливової інтелігенції, народ, самостійно не представлений на міжнародній арені. Україна повинна була знову заявити про своє право на повноварте життя, а для цього їй потрібна була найважливіша зі свобод – свобода слова, що так чітко сформульовано в ст. 19 Загальної декларації прав людини ООН:

«Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів».

У Меморандумі № 1 політика СРСР щодо України визначалася як геноцид. У другому меморандумі йшлося про формально-декларативний характер Союзу РСР та що марксистська ідеологія втратила свою привабливість. У третьому, на прикладі долі Йосипа Терелі, йшлося про переслідування Української Греко-Католицької Церкви і загалом віруючих. У січні – квітні 1977 року Група випустила 10 Меморандумів про переслідування громадян за інакомислення, зокрема, щодо Віри Лісової, родину якої тероризували обшуками; щодо Надії Світличної, яку не прописували в Києві після звільнення з ув'язнення, не приймали на роботу і погрожували новим ув'язненням – за «дармоїдство», кілька документів на захист заарештованих 5 лютого 1977 року членів-засновників УГГ Миколи Руденка та Олекси Тихого. Меморандум № 5 під назвою «Україна літа 1977-го» був спрямований урядам країн – учасниць Белградської НБСЕ.

Гельсінкський рух швидко став міжнародним: 25 листопада 1976 року Гельсінкська група була створена в Литві, 14 січня 1977 року – в Грузії, 1 квітня – у Вірменії. Ще з вересня 1976 року в Польщі діяв Комітет захисту робітників, перетворений пізніше на Комітет громадського захисту, у січні 1977 року – група «Хартія-77» у Чехословаччині. У США була створена спеціальна комісія Конгресу.

Отже, брежневське керівництво жорстоко прорахувалося: у суспільстві після десятиліть постійних «чисток» усе-таки знайшлися люди, які зважилися відкрито викривати фальш і облудність режиму, збираючи й обнародуючи факти порушень прав людини. Їхня жертовність та відданість своїм ідеалам оздоровила моральний клімат суспільства: з'явилася незалежна громадська думка. Не всі правозахисники збиралися вести політичну діяльність, але вони стали домагатися такого права для кожного громадянина, включаючи право створювати політичні організації, альтернативні КПРС. Люди зрозуміли, що тільки в державі, де дотримуються політичні свободи, громадяни можуть ефективно захистити і свої економічні інтереси.

Усе, що ще було живого в Україні, потягнулось до Гельсінкської групи. Це вперше по десятиліттях репресій така нечисленна українська інтелігенція організувалася і заговорила на увесь світ про неволю і безправ'я свого народу. У цьому розумінні гельсінкський рух був для України куди важливішим, ніж для народів, які мали свою державність, тому він у нас виявився в 70–80-х роках найстійкішим.

У правозахисників не було ілюзій, що влада дозволить відкрито відстоювати права людей, покликаючись на Гельсінкський акт. Вони знали, що ризикують волею і навіть життями. Але вони керувалися міркуваннями вищого гатунку. Окрім того, що найчастіше йшлося про елементарну людську гідність конкретних людей (із суми якої, власне, і складається честь народу), це був також далекоглядний політичний розрахунок: звернути увагу світової громадськості на стан з правами людини в Україні і з її допомогою напірати на владу з метою домогтися лібералізації цієї влади, що розширило би плацдарм для подальшого наступу на тоталітарну колоніальну систему з метою зруйнувати її.

Що українські правозахисники тоді зорієнтувалися в міжнародній політичній ситуації правильно, свідчить те, що саме цей шлях, сполучений з економічним виснаженням Радянського Союзу, з військовим та ідеологічним тиском Заходу, привів у кінцевому рахунку до краху російської комуністичної імперії і проголошення незалежної української демократичної держави.

Слід зазначити, що в русі за права людини і за національні права панувала висока культурна і моральна атмосфера, чутливість до нових ідей. Він протистояв як офіційній тоталітарній ідеології, так і примітивізму. Тому правозахисний рух в Україні об'єднав як низку течій (національно-визвольний рух, загальнодемократичний, релігійний, соціально-економічний або ж робітничий, боротьба за право на еміграцію), так і видатних особистостей (Левко Лук'яненко, Іван Світличний, Михайло Горинь, Іван Дзюба, Євген Сверстюк, В'ячеслав Чорновіл, Оксана Мешко, Ніна Строката-Караванська, Василь Стус, Микола Руденко, Петро Григоренко,

Мустафа Джемільєв, Йосиф Зісельс, Зіновій Красівський, Василь Романюк – майбутній Патріарх Володимир та інші). У ньому знаходили собі місце українці і євреї, віруючі різних конфесій і атеїсти, націоналісти й націонал-комуністи, соціал-демократи й анархісти. Вони ніколи не оголошували один одного ворогами, тому що в той час усім однаково потрібна була свобода, а державна незалежність України уявлялася ймовірним гарантом такої свободи.

Хоч український правозахисний рух не декларував своїх ідеологічних орієнтацій, та він із самого початку був однією з форм боротьби за національне визволення. У Західній Україні наріжним каменем правозахисний рух ставив національні права та питання релігії, тоді як на Великій Україні він мав ширший, соціально-економічний характер, у другій половині 70-х років він тісно змикався з рухом правозахисників-неукраїнців і з правозахисним рухом у Росії (3). Як відзначив в одному з виступів український політолог Василь Лісовий, незалежність для частини правозахисників не була самоціллю, а засобом захисту українського самобутнього світу, національного досвіду, що поєднує «і мертвих, і живих, і ненароджених» (Т. Шевченко). Це був рух за свободу особи і за культурну самобутність усіх етнічних і релігійних груп, з яких віддавна складалося населення України.

Виходили з таких міркувань. Доки нація не розв'язала питання про свою державність – це питання відволікатиме всі її сили. Національна держава може бути більшою чи меншою мірою демократичною чи тоталітарною. А про здійснення прав людини за колоніального становища не може бути й мови. Незалежна Україна, судячи з її історичного досвіду, уявлялася правозахисникам тільки демократичною. Бо завжди, коли українці добивалися хоч відносної незалежності, вони, відповідно до свого волелюбного національного характеру, витворювали демократичні державні інституції чи проекти, де поважалася особиста і соціальна свобода (Княжа доба з вічовим управлінням і виборними князями; Козацька християнська республіка, яка проіснувала 110 років; Конституція Пилипа Орлика; Центральна Рада 1917–1918 рр.; проекти державного устрою Організації Українських Націоналістів 1942 року та Української Головної Визвольної Ради 1944 року, нинішня державність, попри деякі потворні явища).

Гіркий досвід життя в умовах колоніального безправ'я і тотального беззаконня привів українських правозахисників до принципового переконання, що свобода можлива тільки там, де панує закон. У цьому вони спиралися на правові демократичні традиції свого народу:

*Бо де нема святої волі –
Не буде там добра ніколи,
Нащо таки себе й дурить.*

Тарас Шевченко

Отже, підписання Прикінцевого акта НБСЄ і виникнення гелісінкського руху мало таке важливе значення, що дозволяє поділити історію правозахисного руху в Україні на період до цієї події і після неї.

Передумови

Унаслідок революції 1917–1920-х рр. в основній частині України встановилася принесена на багнетах із Росії державність однопартійного, тоталітарного типу, яку, однак, можна розглядати як компроміс між пробудженими українськими національними і російськими окупаційними силами (4). Уже в 20-х роках ця чужа українському народові влада змусила виїхати за кордон, репресувала або фізично винищила всіх власників, підприємливих людей, усіх членів українських політичних і громадських організацій (у тому числі й Української комуністичної партії – «боротьбистів»), усіх чиновників Української Народної Республіки, тобто національну, ще нечисленну, провідну верству. Але, щоб утриматися в Україні, партія більшовиків, у якій українці становили мізерну меншість, мусила рахуватися з потужним наростанням національних сил, тому підтримала політику коренізації, тобто українізації. Формувалася течія націонал-комунізму (Микола Скрипник, Микола Хвильовий, Олександр Шумський). Переконавшись, що процес стає неконтрольованим і загрожує формуванню модерної української нації та створенню самостійної української держави, яка, безперечно, швидко відмовилася б від чужого їй тоталітарного режиму, а закамурфльованій під СРСР Російській імперії – остаточним розпадом, російські окупаційні сили з 1929 року перейшли в рішучий наступ проти українства як такого. Теза Й. Сталіна, що українська інтелігенція не заслуговує довір'я, означала на практиці тотальне фізичне винищення в 30-х роках нової української еліти, що формувалася вже переважно в лоні Комуністичної партії (більшовиків) України та Української Автокефальної Православної Церкви. Початок винищення було покладено «справою СВУ» – цілком сфабрикованої Головним Політичним Управлінням «Спілки визволення України».

Оскільки український етнос з його волелюбністю, приватновласницькою психологією та глибокою релігійністю взагалі не годився для створення «єдиного радянського народу – будівника комунізму», то обезголовлення нації було доповнене (під виглядом «розкуркулення») ще й ліквідацією кращої частини українського селянства. Масовий спротив колективізації був зламаний штучно викликаним голодом. Унаслідок масового винищення й депортації корінного українського населення на Схід (а під час Другої світової війни й на Захід) та масового «доприселення» (це тодішній офіційний термін) на його місце чужорідного населення – носія тоталітарної ідеології, генофонд українського народу – носія демок-

ратичного, волелюбного, християнського світогляду – був тяжко підірваний і значно змінений у гірший бік. Адже винищувався найкращий елемент. Проте мусимо погодитися, що українці як нація, за висловом Мирослава Мариновича (5), теж мають на собі «гріх комунізму» і тяжко його покутують.

Західна Україна, окупована Польщею, теж піддавалася національному гнітові, проте не фізичному винищенню, тому спромоглася на потужний спротив як німецькій, так і російській окупації (найбільшою мірою – Українська Повстанська Армія). Цю національно-визвольну війну Україна за цілковитої відсутності зовнішньої підтримки не могла виграти, тож наслідком її було винищення, ув'язнення та депортація в Росію найактивнішої частини населення Західної України. Хоча український народ програв і цей тур боротьби за визволення, та пам'ять про цю героїчну боротьбу навіки залишилася в його історичній свідомості.

Безперечно, що рівень національної свідомості був вищим у західних областях, де шойно закінчилась національно-визвольна війна. У 50-х і навіть у 60-х роках у Галичині виникали групи, які вважали себе спадкоємцями Організації Українських Націоналістів. Вони вели націоналістичну пропаганду, збирали або мали намір збирати зброю, щоб продовжувати збройний опір. Критична маса таких груп, як спостеріг Левко Лук'яненко, 8–12 осіб, тривалість діяльності – від кількох місяців до трьох років (6). Відтак влада викривала підпільників, лідерів груп, як правило, розстрілювала, а членство ув'язнювала на максимальні терміни. За даними КГБ, тільки 1954–1959 рр. було ліквідовано 183 «націоналістичні та антирадянські угруповання», засуджено 1879 осіб, з них 46 угруповань (245 осіб) у середовищі інтелігенції (7). Хоча це вже був дискретний рух не пов'язаних між собою в часі і просторі груп, та глухі відголоски, що боротьба за свободу триває, осідали у свідомості народу. У 60-х рр. також і в західних областях естафету національно-визвольної боротьби перебирає інтелігенція, рух поступово набуває характеру юридично обгрунтованих політичних вимог.

Об'єднання України внаслідок Другої світової війни в одній, хоч і не своїй, державі, влиття в неї національно свідомого західно-українського населення викликало глибинну психологічну мутацію в українстві загалом, дало новий поштовх консолідації нації (8).

Згортання в середині 50-х років масового терору стихійно спричинило формування нової еліти переважно на основі корінного населення: у середині 50-х років українці стали переважати в КПУ, її нарешті почали очолювати українці родом. Хоча правляча номенклатура, що почала формуватися, з огляду на тотальну її русифікацію, була позбавлена повновартості національної свідомості, та все ж виявилось, що жодна сторона – як українська, так і російська – не визнали вище згаданий компроміс остаточним.

Ідеологічне невизнання СРСР спадкоємцем Російської імперії, формальне існування УРСР у межах загалом демократичної федералістичної конституції СРСР, позірне членство УРСР в ООН, яка прийняла Загальну декларацію прав людини, поява на західних кордонах країн «соціалістичної співдружності», де було більше свобод, плекали в українців надію колись наповнити міф про вільну Україну реальним змістом. У лоні щиро чи вимушено комуністичної еліти визрівало дисидентство, яке найчастіше переймалося саме національно-культурними проблемами (9).

У той же час атеїстична держава посилює тиск на віруючих рідних конфесій. Були знищені УАПЦ й УГКЦ, заборонені майже всі протестантські релігійні течії, закрито і зруйновано тисячі храмів, ув'язнено безліч порушників заборони вести релігійну пропаганду та віруючих юнаків — за відмову йти до війська чи брати в руки зброю. Це викликало масовий, часом організований рух за свободу сумління, який, однак, залишається мало вивченим через масову загибель його учасників, а також через те, що цей досвід часто ними свідомо не фіксувався (мовляв, у Бога все записано).

В умовах відносної лібералізації виникають стихійні робітничі страйки та заворушення у зв'язку з підвищенням цін на продукти, ігноруванням техніки безпеки на виробництві, сваволею властей (часто міліції). Як вид робітничого спротиву, як боротьбу за елементарні права трудящої поневоленої людини слід розглядати страйки та повстання в політичних концтаборах російської Півночі, Сибіру та Казахстану в кінці 40-х — на початку 50-х років, де зазвичай провідною силою були ув'язнені українські повстанці. Хоча страйки та повстання були жорстко придушені, а за фіксацію та поширення інформації про такі факти влада жорстко переслідувала, та все ж таки вона змушена була поступатися, пом'якшувати режим як у «малій», так і у «великій» зонах, що стало набутком суспільства в боротьбі з державою.

Шістдесятництво. Становлення правозахисного руху

Ідею прав людини українські мислителі висловлювали ще в ХІХ ст. (Михайло Драгоманов, Богдан Кістяківський та інші); у неявній формі вона стала важливою складовою частиною Конституції УНР 1918 року. Але рух, який свідомо ставив перед собою мету домагатися визнання прав людини державою, тобто узаконення прав людини — явище, що виникло тільки в 60-х рр., у період хрущовської «відлиги», на тлі критики культу особи й «казарменного комунізму». Оскільки «сталінська», а потім «брежневська» Конституція СРСР містила низку статей, що проголошували свободу слова, зібрань, віросповідання тощо, то правозахисний рух намагався використати цю обставину, вимагаючи «дотримуватись Конституції». Але в міру розширення руху правозахисники все більше покликалися на міжнародні документи

з прав людини – *Загальну декларацію прав людини ООН від 10 грудня 1948 року*, прийняті ООН 16 грудня 1966 року *Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права*, *Міжнародний пакт про громадянські й політичні права*, що були підписані УРСР 19 жовтня 1973 року, та *Факультативний протокол* до останнього, що набув чинності 23 березня 1976 року.

Правозахисний рух в Україні виникав як складова частина національно-визвольного: він поєднував у собі вимогу індивідуальних прав (громадянських, політичних, соціальних) з колективним правом на національно-культурну ідентичність та національну державність (що позначалося терміном «національні права»). Існував також загальнодемократичний напрямок, релігійний, соціально-економічний (робітничий рух), вимога права на еміграцію (передусім боротьба євреїв за право на виїзд).

Оскільки і культурні, і політичні домагання можна було формувати та захищати лише за умови принаймні такого фундаментального права як свобода слова, то захист прав людини стали вважати вирішальною передумовою. Хоча в різних групах по-різному оцінювали співвідношення між національними домаганнями і правозахистом, але, зрештою, визнавали, що ці два складники мають поєднуватися.

З соціологічного погляду дисидентський та правозахисний рух складався з людей різних світоглядних, філософських та політичних орієнтацій, не завше явно висловлених: екзистенціалізм, позитивізм та аналітична філософія, ревізіонізм тощо. Одні інакше тяжіли до раціоналізму (іноді поєданого з атеїзмом), інші – до релігійного світогляду. У спектрі політичних позицій розрізнялися незалежники, автономісти, націонал-комуністи, демократи (які вважали національне питання менш важливим або й зовсім неважливим) тощо. Але ці індивідуальні уподобання й позиції були відомі хіба в колі друзів, оскільки, з тактичних міркувань, вони рідко виявлялися в тодішніх публікаціях, у програмових документах. Зрештою, людей різних світоглядних та ідеологічних орієнтацій єднало прагнення висловлювати свої погляди, що призвело до поширення позацензурної літератури – так званого «самвидаву» (машинописна і фотокопічна література критичного змісту).

Як тільки в епоху хрущовської «відлиги» ослабли залізні пута сталінщини, поодинокі вцілілі представники української творчої інтелігенції – Олександр Довженко, Максим Рильський, Борис Антоненко-Давидович – привертають увагу до ненормального становища свого народу, насамперед, його культури, мови. Вони стали «духовними батьками» покоління, яке дістало назву *шістдесятники*.

Діючи в рамках існуючої системи, шістдесятники відновили суму соціально-психологічних якостей інтелігенції: природну самоповагу, індивідуалізм, орієнтацію на загальнолюдські цінності,

неприйняття несправедливості, повагу до етичних норм, до права й законності (10). Перші його прояви – культурницькі. Це поезія Ліни Костенко, Василя Симоненка, Миколи Вінграновського, Івана Драча, Ігоря Калинця; публіцистика та літературна критика (Іван Світличний, Євген Сверстюк, Іван Дзюба), твори художників Алли Горської, Панаса Заливахи, Стефанії Шабатури та інших. У Києві ці люди згуртувалися в *Клубі творчої молоді* (1959–1964, президент Лесь Танюк), який став національно-культурним осередком: організовував літературно-художні вечори, виставки, подорожі, колядування. Такі ж клуби почали діяти у Львові (1962 р., *КТМ «Пролісок»*), Дніпропетровську, Одесі, в інших містах. Коли ж восени 1962 року президент Київського КТМ Лесь Танюк, Алла Горська та Василь Симоненко відвідали поховання жертв репресій 30-х років у Биківні під Києвом і оприлюднили меморандум до міськради з вимогою розслідувати ті події – на КТМ почався інтенсивний тиск, що увінчався закриттям його 1964 року, побиттям В. Симоненка, еміграцією до Росії Л. Танюка, убивством А. Горської.

Діяв етнографічний музей Івана Гончара, що фактично став клубом, де юримлася і виховувалася національно свідомо молодь. Почали свої репетиції фольклорні колективи *«Жайворонок»* Бориса Рябокляча та *«Гомін»* Леопольда Ященка.

Хоча цей рух наголошував на поцінуванні національно-культурної самобутності, та він не був консервативно-реставраційним, а ніс у собі дух оновлення форм та змісту. Він неминуче мав перерости в рух політичний, антиімперський, оскільки колоніальне становище України було основною причиною нищення української культурної самобутності. Поезія В. Симоненка була, можливо, найпершим виразним свідченням цього доростання до політичних вимог (*«Народ мій е! Народ мій завжди буде! Ніхто не перекреслить мій народ!»*). Шістдесятники пам'ятали, що Конституція СРСР містила статті, якими підтверджувався суверенітет союзних республік, у тім числі й право на вихід зі складу СРСР, але перші політичні вимоги обмежувалися розширенням повноважень республіканських державних органів. І це, з огляду на стан масової політичної свідомості, була правильна ідеологічна орієнтація.

Важливим складником правозахисного руху, що зароджувався, було обстоювання права на свободу віросповідання. Провідну роль тут відігравали віруючі греко-католицького обряду та протестантських церков (баптисти, ієговісти тощо).

Першою *Українська Робітничо-Селянська Спілка* (1958–1961, лідер Левко Лук'яненко) усвідомила, що в годину поразки нація в боротьбі за самостійність повинна опертися не на фізичну силу, на силу права, зафіксованого в Конституції і задекларованого в міжнародних правових документах. Покликаючись на ст. 14 Конституції УРСР, згідно з якою республіка мала право на вихід зі складу

СРСР, зберігаючи існуючий соціальний лад, УРСР висунула цілком законну ідею референдуму з цього питання. Звичайно, ніхто з членів УРСР не був щирим марксистом-ленінцем і прихильником комунізму, тож проект її націонал-комуністичної програми писався як завідомо тактичний. Добре розуміла це і влада. «Конституція – для негрів і для таких дурнів, як ви», – сказав слідчий заарештованому Іванові Кандибі, визнавши тим самим, що конституція є лише пропагандивною фікцією. Члени УРСР були заарештовані 20 січня 1961 року, так і не вийшовши з підпілля. Л. Лук'яненко був засуджений закритим судом до страти, яку через 72 доби замінили на 15 років ув'язнення, решта 7 членів дістали від 7 до 15 років ув'язнення. Інформація про «справу юристів» вийшла з концтаборів шойно 1967 року (11), так що її діяльність тоді фактично не була відома суспільству. Проте ідея виходу України з СРСР і встановлення правової держави ненасильницькими, правовими засобами була здійснена 1991 року.

Наприкінці 50-х – початку 60-х рр. в Україні з'явився відкритий опозиційний рух. Як зауважив відомий політолог Іван Лисяк-Рудницький, на тлі тотально нищення всього, що виявляло ознаки інакомислення, це здавалося майже дивом (12).

3 весни 1962 року почалося інтенсивне спілкування київських і львівських шістдесятників, вироблялася спільна лінія поведінки. Галичани Михайло та Богдан Горині пропонували вдатися до досвіду оунівського підпілля, проте кияни Іван Світличний, Іван Дзюба вважали більш доцільним і безпечним розвивати національно-культурне просвітництво. Цей шлях виявився правильним. В Україні, яка поволі виходила з чорної смуги тотальних репресій, «*наростили худеньких матерів в саду порубанім*» (М. Вінграновський) нові люди, молоде покоління інтелігенції, яка готувалося взяти на себе вищу відповідальність за долю свого народу. Це, здебільшого, не були відверті противники комунізму, декотрі щиро хотіли вдосконалити соціалістичну систему. У їхньому колі поширюється посацезурна машинописна і в фотокопіях література критичного щодо дійсності характеру: вірші, статті, які не могли бути опубліковані в офіційній пресі, історичні документи, що пробуджували національну свідомість і волелюбність (наприклад, видана за кордоном брошура «*Вивід прав України*», історіософічна праця кінця XVIII ст. «*Історія русів*», праці «*Две русские народности*» Миколи Костомарова, «*Що таке поступ*» Івана Франка, зрештою, *Загальна декларація прав людини ООН* та ін.). Своєрідною віддушиною, де якось можна було висловитися, стала літературна критика, яка, однак, уже не вміщалася в дозволені межі – і вона теж вихлюпувалася в самвидав.

Подією, що сколихнула сумління шістдесятників, стала пожежа 24 травня 1964 року в Центральній науковій бібліотеці АН УРСР ім. В. Вернадського в Києві: згорів відділ українських старо-

друків і рукописів, архів Центральної Ради. У самвидаві з'явився анонімний твір під назвою «*З приводу процесу над Погружальським*», де писалось: «*Не втішаймо себе вічною істиною про безсмертя народу – його життя залежить від нашої готовності постояти за себе*». (Автори цього документа – Євген Сверстюк та Іван Світличний).

Щоб уникнути звинувачення в підпільній діяльності, шістдесятники переважно не прагнули створювати документально оформлені організації. Їхні осередки діяли на основі міжособистих контактів (дружних, родинних та професійних). У самвидавських матеріалах переважно не ставилось питання про зміну ладу, тому їх поширення важко було кваліфікувати як «антирадянську агітацію та пропаганду» (ст. 62 КК УРСР). Та це, однак, не врятувало шістдесятників від репресій. Бо, як висловився якийсь Євген Сверстюк, коли до купи сходиться так багато таких розумних, талановитих, славних людей, то щось із цього мало бути. Це розуміла і влада. Микита Хрущов уже в березні 1963 року заявив: «Ми проти мирного співіснування у сфері ідеології». З усуненням його з посад ідеологічний наступ на інакодумство закономірно обернувся репресіями. Влада сама підштовхнула інакодумців від комунізму (можна сказати, дисидентів чи ревізійстів) у стан своїх непримиренних ворогів, заарештувавши у серпні – вересні 1965 року десятки осіб. У Києві це були літературний критик Іван Світличний, інженери Іван Русин та Олександр Мартиненко, студент Ярослав Геврич, лаборантка Євгенія Кузнецова, у Львові – психолог Михайло Горинь, мистецтвознавець Богдан Горинь, студент Іван Гель, викладачі університету Михайло Осадчий та Михайло Косів, у Криму – літератор Михайло Масютко, у Житомирі лінотипист Анатолій Шевчук, в Одесі письменник Святослав Караванський, в Івано-Франківську історик Валентин Мороз, художник Панас Заливаха, інші.

21 особа була засуджена до невеликих – порівняно зі звичними сталінськими – термінів ув'язнення (найбільше – 6 років) (13). Судячи з цього, арешти були проведені поспіхом, може, й неохоче, за прямою вказівкою з Москви. Метою репресій було завдати превентивного удару по інакомисленню як суспільному явищу взагалі, доки воно не набуло небезпечного розмаху. Більшість провідних осіб залишилися на волі (Івана Світличного випустили через 8 місяців «за відсутністю доказів»), тож замість залякати, ці не надто жорсткі репресії збудили інтерес суспільства до заарештованих і до проблем, які вони порушували. Здійнялася ціла хвиля протестів, було зібрано сотні підписів на підтримку заарештованих (тут відзначилася Ліна Костенко), виник термін «підписанці». Під судами у Львові натовпи скандували «Слава!», підсудним кидали квіти. Такі дії мали вже характер організованого правозахисного руху.

Першим відкритим протестом проти арештів був виступ Івана Дзюби 4 вересня 1965 року на перегляді фільму «*Тіні забутих*

предків» Сергія Параджанова в кінотеатрі «Україна» в Києві. Він сказав, що це свято національного мистецтва затьмарене численними арештами і став перераховувати імена заарештованих. Здійнявся галас, директор кінотеатру почав стягувати промовця зі сцени. Дзюбу, за домовленістю, підтримав В'ячеслав Чорновіл, а Василь Стус несподівано закликав устати тих, хто проти відродження сталінізму.

Хто найактивніше захищав заарештованих, сам зазнавав репресій: виключення з вузів, з аспірантури (Василь Стус), звільнення з роботи (Михайлина Коцюбинська, Юрій Бадзьо, Світлана Кириченко), зняття з захисту дисертацій (Євген Пронюк), заборона друкуватися сотням творчих людей. В. Чорновіл уклав книгу матеріалів про заарештованих *«Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)*, за яку 1967 р. теж був ув'язнений. Художниця Алла Горська згодом, 28 листопада 1970 року, була вбита за таємничих обставин. Такі факти позбавляли шістдесятників ідеологічних ілюзій щодо тоталітарного, антиукраїнського характеру влади в Україні. Так, ув'язнений у 1965 і 1981 роках психолог Михайло Горинь відзначив: *«Потім, коли нас заарештували другий раз, з'ясувалося, що дуже добре себе почуваєш, коли говориш: так, я проти вас воюю і буду воювати, бо ви є злочинці. Тоді стається на свої місця і не треба ніяких виправдань. А перший період не був такий. Політичне лукавство якоюсь мірою було продиктоване не стільки рівнем свідомости, скільки тактикою, неготовністю відповідати за свої дії»* (14).

Арештанти 1965 року принесли в політичні табори новий дух, відзначав Левко Лук'яненко (15). Ці люди вже були вільні від «шпигуноманії» і відверто заговорили про свій зв'язок із українською патріотичною діаспорою, нелегально діставали в неволі самвидав і, головне, налагодили вихід інформації з зон про факти порушення прав людини — як нинішні, так і в попередні часи. Відтоді вся історія концтаборів — це протести проти нелюдських умов утримання, боротьба за елементарні людські права політв'язнів, пошуки способів передати на волю інформацію про цю боротьбу — з великим ризиком бути додатково покараним. Бо жодна акція протесту, в тому числі страйки, тривалі голодівки, не досягала позитивного результату, якщо протестуючих не підтримували закордонні правозахисні організації чи зарубіжні політики, якщо про них не говорили закордонні радіостанції. Це воістину драматична і героїчна історія, пов'язана зі стражданнями як самих в'язнів, так і їхніх родин, проте рідко хто з них укладав на коліна. Поняття *«в'язень сумління»* набуло реального змісту: кожен міг вийти на волю достроково, потоптавши власне сумління, тобто написавши «покаянну» заяву, виказавши все про себе та інших людей, доносячи на ближнього. Сили духу в'язням сумління додавала моральна підтримка вільного світу, української діаспори, наявність у концта-

борах визнаних моральних авторитетів – останніх із повстанців УПА, 25-літників, які були також учасниками повстань політв'язнів (Михайло Сорока, Катерина Зарицька, Данило Шумук, Євген Пришляк, Мирослав Симчич, Степан Мамчур та багато інших), з якими молодше покоління швидко порозумілося. Тут сиділи представники інших поневолених Росією народів, в очах яких українці мали заслужену репутацію найстійкіших борців за волю.

Природно, що опозиція 60-х виходила з політичної реальності – існування УРСР у складі СРСР. Вона вдалася до зрозумілих заголові ідеологій – націонал-комунізму, націоналізму, соціал-демократії. Тоді в країнах «соціалістичного концтабору» набрав популярності «ревізіонізм» як надія перетворити «реальний соціалізм» на «соціалізм із людським обличчям». В Україні теж дехто щиро обстоював «справжній» соціалізм і «справжній» інтернаціоналізм – як рівноправність націй, включаючи право кожної нації на свою державність.

Найвидатнішим проявом націонал-комунізму як руху за розширення національної автономії був написаний з марксистсько-ленінських позицій трактат Івана Дзюби «*Інтернаціоналізм чи русифікація?*» (кінець 1965 р.). Ця праця, як відзначив Георгій Касьянов (16), стала своєрідним маніфестом більшістю критично мислячої української інтелігенції, яка сподівалася розв'язати національні, відтак і соціальні проблеми своєї батьківщини в межах існуючої системи. Звична читачеві марксистська термінологія, серія анти-тез (протиставлення «справедливої» теорії «ленінської національної політики» несправедливій практиці, «справжнього марксизму-ленінізму» його «спотвореному варіантові») сприймалися як тактичний засіб, не більше, хоч сам автор намагався видаватися ширим марксистом. Автор спростовує ідею «злиття націй», міф про «цивілізаторську місію великого російського народу» щодо інших народів СРСР, причому робить це аргументовано, логічно, послідовно. Радикалів автор привабив гостротою поставлених питань, поміркованих – лояльністю до радянської системи. Це була витончена і високоерудована опозиція, а все ж таки в межах наявної системи. Однак відомо, що система не може бути змінена без перетворення в масовій свідомості людей: без утвердження національної та громадянської свідомости неможливо утвердити повноцінну демократичну незалежну державу (підтвердженням чого можуть бути 90-і роки). Дзюба став найавторитетнішою особою серед критично налаштованої інтелігенції, особливо молоді. У керівних колах України несподівано виявилось багато прихильників націонал-комунізму (насамперед, Перший секретар ЦК КПУ Петро Шелест), і вони декілька років захищали І. Дзюбу від арешту, навіть – ніби з метою критики – посприяли розмноженню і поширенню його праці. Та коли ця система відчула, що націонал-

комунізм розхитує її, і відкинула І. Дзюбу в табір своїх ворогів – він почав виправдовуватися, що не хотів завдати шкоди існуючому ладові, лише поліпшити його. Остаточо І. Дзюба капітулював після арешту 18 квітня 1972 року, чим викликав гірке розчарування серед численних своїх прихильників (17).

Найвизначнішим представником інтегрального націоналізму став блискучий публіцист, історик Валентин Мороз з його філософським волюнтаризмом, відстоюванням чистоти національного ідеалу будь-якою ціною, культом сильної особистості і пасіонарністю. Другий арешт його 1 червня 1970 року і засудження на 14 років стало грізним попередженням усьому правозахисному рухові, що зароджувався.

Обидві ці видатні постаті – Іван Дзюба і Валентин Мороз – пройшли свій трагічний шлях. І обидва виявилися в глухому куті. Тому що тупиковими були обидві ці галузі опозиції. І націонал-комунізм, і інтегральний націоналізм – тоталітарні напрямки, характерні для 20–40-х років, але вони стали вчорашнім днем для шістдесятних. Адже і комунізм, і інтегральний націоналізм виправдовують революційне насильство, нетерпимі до ідеї прав людини, і саме вони, як твердить Іван Лисяк-Рудницький, завели український народ у глухий кут історії (18).

Третій шлях, свого часу мало помічений, пропонував підпільний «Український національний фронт», що видавав журнал «Воля і Батьківщина» (1964–1967, лідер Дмитро Квецко). Це самостійний розвиток у вигляді «народного соціалізму», дуже близького до реалій тодішньої західноєвропейської соціал-демократії. Це була ледве чи не найдетальніше розроблена програма націоналістичної течії українського визвольного руху в 1960–80-х. Цілком реалістичними, як зазначає Анатолій Русначенко (19, 20) були розділи програми УНФ «Національні відносини» і «Політичні вимоги» – вони частково почали здійснюватися в сучасній Україні.

Основна ж течія національно-визвольного руху, що дістала назву «шістдесятники» і найяскравіше виявилася в позацензурному машинописному журналі «Український вісник» (1970–1972, редактор В'ячеслав Чорновіл), характеризувалася поєднанням боротьби проти національного гноблення з боротьбою за права людини. Вузьке було коло шістдесятників. «Мало нас. Дрібнесенька щопта. Лише для молитов і всечекання» (В. Стус). Але вони засвідчили неперервність поривань українського народу до волі. Важливо, що ниточка опору в нас не увірвалася після поразки у збройній боротьбі, як у наших сусідів білорусів. Шістдесятники в нових формах продовжили найшляхетніші традиції українського національно-визвольного руху XIX–XX ст. з його демократичною і гуманістичною спрямованістю, традиції української державности XVII–XVIII століть і 1917–1920 рр., національно-визвольного руху 40–50-х рр.

Друга половина 60-х років була часом інтенсивного множення літератури самвидаву, і то саме в колі шістдесятників. До його виготовлення, зберігання, розповсюдження причетне широке коло людей, які не «засвітилися» в карних справах, але їхня лепта не оціненна. Професіоналізації самвидаву дуже посприяла поява цілого прошарку «кочегарів з вищою освітою» – викинутих з роботи творчих людей, які не мали де застосувати свій потенціал. Найвидатнішими авторами самвидаву були В. Чорновіл (*Лихо з розуму* (*Портрети двадцяти «злочинців»*)) та «Що і як обстоює Богдан Стенчук, або 66 запитань і зауваг «інтернаціоналістові» – у відповідь на недолугу спробу влади полемізувати з Іваном Дзюбою «Що і як захищає І. Дзюба», підписану псевдонімом), Михайло Осадчий (роман «Більмо» – про арешт автора 1965 р. та ув'язнення в Мордовії), Василь Стус («*Місце в бою чи в розправі?*», теж на захист І. Дзюби, його ж праця «*Феномен доби*» – блискуче літературознавче дослідження про падіння геніального поета Павла Тичини до рівня придворного лакея), історичне дослідження історика Михайла Брайчевського про акт 1654 року «*Возз'єднання чи приєднання?*». Він же та Олена Апанович починають цикл лекцій з історії Княжої доби, козацтва. Діав приватний етнографічний музей Івана Гончара, що фактично став клубом, де юрмилася і виховувалася національно свідома молодь. Почали свої репетиції фольклорні колективи «*Жайворонок*» Бориса Рябокляча та «*Гомін*» Леопольда Яшенка. Відновилися традиція колядувань, ушанування Тараса Шевченка 22 травня – у день його перепоховання в Україні 1861 року. 1967 року влада спробувала була схопити кількох учасників біля пам'ятника в Києві, але близько 600 осіб на заклик Миколи Плахотнюка пішли до будинку ЦК КПУ і добилися звільнення затриманих. Це була перемога: надалі, до 1972 року, влада стала проводити біля пам'ятників свої офіційні «фестивалі дружби народів», а потенційних учасників несанкціонованих зібрань декани попереджували про виключення з вузів, керівники установ – про звільнення з роботи. Утім, 1970 року Володимир Рокецький, а 1972 року Анатолій Лупиніс були схоплені за читання віршів біля пам'ятника й ув'язнені.

З'явилася ціла низка літературних творів, які несли волелюбні, гуманістичні ідеї. Найяскравіший з них, роман «*Собор*» Олеся Гончара (січень 1968) викликав жваву дискусію в суспільстві про національні духовні цінності. Увиразнив ці ідеї Євген Сверстюк у глибокій філософській праці «*Собор у риштованні*», у статтях «*Іван Котляревський сміється*», «*Остання сльоза*». Дискусія завершилася вилученням роману з крамниць та бібліотек, паплюженням знаменитого письменника в офіційній пресі та ув'язненням 1970 року автора «*Листа творчої молоді м. Дніпропетровська*» на підтримку «Собору» Івана Сокульського, а також Миколи Кульчинського, та умовним ув'язненням Віктора Савченка.

Сильні середовища української, російської та єврейської опозиційної інтелігенції, де визрівали ідеї захисту прав людини, були в Одесі (Ніна Строката, Василь Барладяну, Ганна Михайленко, Леонід Тимчук, В'ячеслав Ігрунов, Давид Найдіс, Рейза Палатник), у Харкові (переважно загальнодемократичного характеру, зорієнтованого на московських правозахисників – Генріх Алтунян, Володимир Недобора, Володимир Пономарьов, Аркадій Левін), у Дніпропетровську (Іван Сокульський, Олександр Кузьменко, Микола Береславський), в Умані (Надія Сууровцова, Кузьма Матвіюк, Богдан Чорномаз), у містах Галичини.

Уночі проти 1 травня 1966 року студент Георгій Москаленко і робітник Віктор Кукса вивісили синьо-жовтий прапор над Київським інститутом народного господарства. Вони були знайдені через 9 місяців і ув'язнені. То тут, то там розкидалися листівки проти русифікації. За них 1968 року були ув'язнені робітники будівництва Київської ГЕС Олесь Назаренко, Василь Кондюков, Валентин Карпенко, у 1969 році – Левко Горохівський у Тернополі, за вірші – Микола Горбаль у Борщеві. Окремі патріоти на знак протесту проти порушення права українців бути господарями на своїй землі вдавалися до прилюдного самоспалення. Так, Василь Макух вчинив це на Хрещатику в Києві 5 листопада 1968 року – раніше за чеха Яна Палаха. Микола Береславський з Бердянська робив таку спробу 10 лютого 1969 року у вестибюлі Київського університету – його скрутили в останній момент. Уночі проти 21 січня 1978 року, розкидавши листівки, спалився біля могили Т. Шевченка в Каневі колишній політв'язень Олекса Гірник із Калуша.

Як справедливо відзначив Роман Шпорлюк (21), в епоху Брежнєва – Щербицького Москва розгорнула безпрецедентну експансію на Україну, прагнучи цілковито ліквідувати її мовну, культурну та історичну національну ідентичність. Робилося це через знищення україномовної системи освіти, газет та журналів, політичні чистки. Унаслідок цього величезні маси української людності у своїй національній і людській самосвідомості опустили нижче нуля: вони стали соромитися й куратися свого українства.

Згодом Василь Стус писав про цю гнітючу атмосферу так: *«Не один із нас розпачливо думав, що саме духовне існування рідного народу сьогодні поставлено під загрозу. І не один із нас відчував: коли якийсь порятунок іще є, то тільки сьогодні. Бо завтра вже буде пізно. І ми, живі свідки цього тихого, потаємного затоплення нашого національного суходолу, змушені були заговорити про явища геноциду»* (22). Микола Руденко в одному інтерв'ю з нагоди проголошення незалежності України 1991 року сказав: *«Господь нас вихопив з-над самісінької прірви. Ще одне покоління, ще років 15–20 – і вже не було б чого рятувати, Україна стала б непотрібною українцям, як непотрібна Білорусія білорусам...»*

Проникав в Україну, зокрема, через Леоніда Плюща, російський самвидав. Це Л. Плющ переклав на російську мову найважливіші українські твори. Хоч український самвидав був тематично вужчий від російського, бо майже виключно зосереджувався на національній проблемі, та він стимулював пробудження національних, волелюбних настроїв інших поневолених народів і відкривав всесоюзному читачеві проблеми, які мусили в майбутньому вирішуватися, насамперед, проблему деїмперіалізації свідомости панівної в СРСР нації, російської.

Коли в травні 1969 р. Москві виникла *Ініціативна група захисту прав людини в СРСР*, до неї увійшли киянин Леонід Плющ та харків'янин Генріх Алтунян (обидва стояли на загальнодемократичних засадах). Першою в Україні власне правозахисною організацією слід вважати «*Громадський комітет захисту Ніни Строкатої-Караванської*» (заяву від 21 грудня 1971 р. про його створення підписали В'ячеслав Чорновіл, Ірина Стасів-Калинець (Львів), Василь Стус (Київ), Леонід Тимчук (Одеса), Петро Якір (Москва). Комітет мав намір діяти на засадах Конституції і міжнародних правових актів — Загальної декларації прав людини ООН та Пакту про громадянські та політичні права. Метою він ставив ознайомлювати офіційні установи та громадськість з обставинами справи, наглядати за дотриманням законности в ході слідства та суду, збирати підписи на захист заарештованої. Окрім заяви, Комітет устиг оприлюднити бюлетень «*Хто така Н. А. Строката (Караванська)*». Але вже на початку 1972 р. майже всі члени Комітету опинилися за ґратами.

Як ми вже зауважували, досі шістдесятництво свідомо уникало організаційних моментів, остерігаючись жорстоких репресій, закритих судів, звинувачень у «зраді батьківщини». Так, Євген Пронюк, який ще 1964 р. написав був програмову самвидавну статтю «*Стан і завдання Українського визвольного руху*», пропонував створити підпільну патріотичну партію. Неформальний, але загально-визнаний лідер шістдесятників Іван Світличний заперечив що ідею, більше того, він був і проти видання журналу «*Український вісник*» як ознаки організації. І все ж під кінець 60-х років інтенсивно продукований шістдесятниками самвидав фактично перетворився в організаційну інфраструктуру руху опору. «*Український вісник*» збирав під однією обкладинкою все найважливіше з самвидаву, свідомо оминаючи речі, які могли бути визнані «антирадянськими». Коли поповзли чутки про арешти, що готуються саме у зв'язку з появою журналу, В. Чорновіл зупинив підготовлений 6-ий випуск. Але маховик репресій уже був запущений.

Покіс 1972 року. Кінець шістдесятництва

Інакодумство розхитувало систему, псувало міжнародну репутацію держави, яка, не витримуючи економічної та військової

конкуренції з демократичним Заходом, включилася в процес «розрядки» (відпруження, детанту). Тому 28 червня 1971 року ЦК КПРС потаймиру ухвалив постанову «Про заходи протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів», яку через місяць продублював ЦК КПУ, додавши «місцевого матеріалу». Затівався «генеральний погром». За чутками, Політбюро ЦК КПРС 30 грудня 1971 року постановило розпочати всесоюзну кампанію проти самвидаву з метою зруйнувати інфраструктуру його виготовлення та розповсюдження. Для українського руху було розіграно окремих, «шпигунський детектив» (23). 4 січня 1972 року на кордоні в Чопі було затримано громадянина Бельгії туриста Ярослава Добоша, члена «Спілки української молоді». Він після належної «обробки» показав, що зустрівся у Львові та Києві і «обмінювався інформацією» з кількома шістдесятниками, в т. ч. з Іваном Світличним. Починаючи з 12 січня 1972 р. в Україні були заарештовані біля ста осіб, проведено тисячі обшуків, десятки тисяч людей були стероризовані допитами як свідки, викинуті з роботи, з вузів. Примітивна авантюра зі «шпигунськими» пристрастями закінчилася прес-конференцією Добоша 2 червня, після чого його видворили за межі СРСР. Нікому з заарештованих не інкримінувати «зради батьківщини», тільки «антирадянську агітацію і пропаганду» (ст. 62 КК УРСР). Але цього разу майже всі провідні діячі шістдесятництва дістали максимальний реченець (7 років ув'язнення в таборах суворого режиму та 5 років заслання) й етаповані за межі Батьківщини — в Мордовію та Пермську область Росії, потім до Сибіру (Іван та Надія Світличні, В'ячеслав Чорновіл, Євген Сверстюк, Іван Гель, Ірина та Ігор Калинці, Стефан Шабатура, Михайло Осадчий, Василь Стус, Зіновій Антонюк та інші). Найупертіші, що не давали ніяких показів (Микола Плахотнюк, Леонід Плющ, Борис Ковгар, Василь Рубан) були запроторені до психіатричок. Тоді майже кожного звинуваченого в «антирадянській агітації та пропаганді» відверто шантажували, проводячи через психіатричну експертизу. Поодинокі спроби протесту проти арештів присікалися щонайжорстокіше. Так, коли талановитий перекладач Микола Лукаш запропонував заарештувати себе замість Івана Дзуби, його прилякали психіатричкою і наклали заборону на публікацію його перекладів. Філософ Василь Лісовий 5 липня 1972 року подав до ЦК КПУ «Відкритий лист членам ЦК КПРС і ЦК КП України», який закінчувався так:

«Зважаючи на умови, в яких подається цей лист, мені важко виступити в конструктивну реакцію на нього. Хоч я не виступаю ні в ролі відповідального, ні в ролі свідка, ні в ролі якимось чином причетного до тієї справи, що нині іменується «справою Добоша», після подання цього листа я безперечно опинюся в числі «ворогів». Мабуть, це й

правильно, бо Добоша звільнено, а «справа Добоша» – це вже просто справа, обернена проти живого українського народу і живої української культури. Така «справа» дійсно об'єднує всіх заарештованих. Але я вважаю себе теж причетним до такої справи – ось чому прошу мене також заарештувати і судити» (24).

Наступного дня його «прохання» було задовільнене. З кипюю нерозкладених машинописних відбитків листа, призначеного для розповсюдження (біля 100 примірників), 6 липня був заарештований і Євген Пронюк, 5 березня 1973 року в цій справі заарештований Василь Овсієнко.

Суспільна атмосфера, на відміну від 1965 року, була гнітючою. Усіх, хто не давав показів проти заарештованих і виявляв найменші ознаки співчуття до них, звільняли з роботи, виключали з інститутів, їм закривалися будь-які можливості службового зростання і творчого оприлюднення (друк, виставки тощо). Як відродження 20-х років справедливо називають розстріляним, так відродження 60-х – задушеним. Хто хотів вижити – мусив принизливо каятися (Зіновія Франко, Микола Холодний, Леонід Селезенко, Іван Дзюба), інші – криводушно писали пасквілі на своїх недавніх друзів або закордонних «українських буржуазних націоналістів – найманців іноземних розвідок», вичавлювали з себе фальшиві оди на честь душителів своєї батьківщини (Іван Драч, Дмитро Павличко), окремі не витримували задушливої атмосфери і спивалися (Михайло Чхан), накладали на себе руки (Григор Тютюнник), найстійкіші – надовго йшли у «внутрішню еміграцію» (Ліна Костенко, Михайлина Коцюбинська, Валерій Шевчук), або й справді емігрували в Росію (Лесь Танюк, Павло Мовчан).

За цих умов зрозумілими виявилися тенденції до згортання публічної опозиційної діяльності та повернення до підпільних методів. Так, підготовлений В. Чорноволом, але зупинений 6-й випуск «Українського вісника» анонімно видали Ярослав Кендзьор, Михайло Косів, Алена Пашко; паралельно в Києві 6-ий випуск видали Євген Пронюк і Василь Лісовий. Окрім дати громадськості правдиву інформацію, видавці мали ціль слутати слідству карти, відвернути звинувачення від В. Чорновола. 1973–1975 рр. Степан Хмара (Червоноград), Віталій Шевченко та Олесь Шевченко (Київ) підпільно видали спарений 7–8 випуски «Українського вісника», а 9-ий мусили знищити безпосередньо перед обшуками. Вони були виявлені й засуджені аж 1980 року.

Ще навчаючись у школі в Самборі, Зорян Попадюк разом зі своїми однокласниками організував підпільну опозиційну групу «Український національно-визвольний фронт» (УНВФ; назвою хотіли наголосити на спадкоємності від «Українського Національного Фронту» Дмитра Квєцка, Зіновія Красівського, розгромленого 1967 року). Скоро всі члени УНВФ вступили до вузів, група розрослася кіль-

кісно й географічно. Вона видавала машинописний журнал «Поступ». Її було викрито в березні 1973 року. 19-річний З. Попадюк дістав 7 років ув'язнення та 5 років заслання, Яромир Микитко – 5 років ув'язнення. Решта студентів були виключені з вузів, хлопці рекрутовані до війська.

Уночі проти 22 січня 1973 року – 55-ої річниці незалежності Української Народної Республіки, 24-річний Володимир Мармус і восьмеро його колег із села Росохач підняли на установах у м. Чорткові 4 національні прапори і вивісили 19 великих листівок: «Свободу українським патріотам!» (мались на увазі репресії 1972-73 проти інакодумців); «Ганьба політиці русифікації!», «Хай живе зростаючий український патріотизм!». В. Мармус «за незаконне зберігання вогнепальної зброї, створення підпільної націоналістичної організації, втягування неповнолітніх у націоналістичну організацію» був засуджений на 6 років таборів суворого режиму та 3 роки заслання. Інші члени організації засуджені на різні терміни (Микола Мармус і Степан Сапеляк – на 5 років ув'язнення та 3 роки заслання, Петро Винничук та Володимир Сеньків – на 4+3, Микола Слободян та Андрій Кравець – на 3+2, Микола Лисий – на 1 рік, Петра Вітіва як неповнолітнього не судили).

Національні прапори вивішували у Стебнику (17-літній Любомир Старосольський та Степан Калапач, дістали відповідно по 2 і 3 роки).

Проте надія влади репресіями викоринити інакодумство і правозахисний рух не виправдалася. Жертви «покоосу» 1972 року виявилися навдивовижу стійкими. Боротьбу за права людини вони продовжили й у таборах Мордовії, Пермської області, Володимирського централу. Ось як про це свідчить Семен Глузман: *«Доки наші наглядачі-чекісти натхненно боролися з присутністю в зоні зимової білизни та пружинних механічних бритв («Не положено!»), тихі і зовні спокійні до байдужості Антонюк і Горбаль обклалися безліччю книг та журналів і... писали, писали, писали. Їхні «ксиви» несли світові інформацію про людей зони, її життя. І це була страшна зброя. Десятки, сотні тисяч чекістів і їхніх стукачів вишукували крамолу на волі, саджали до тюрем, таборів і психіатричних лікарень, а тут, у найпотойбічнішому місці цілковитої неволі й ізоляції, писали Самвидав!» (25).*

Юридично кримінальні, але «засуджені за особливо небезпечні державні злочини», політв'язні розгорнули боротьбу за Статус політв'язня з вимогами скасувати примусову працю та обов'язкову норму виробітку, встановити справедливу оплату праці; зняти обмеження на листування; поліпшити медичне обслуговування; забезпечити можливість творчої праці та інше. Оскільки влада реагувала на вироблений 1975 року з активною участю «зеківського генерала» В'ячеслава Чорновола проект Статусу політв'язня лише

додатковими репресіями, то з 1976 року в'язні почали переходити на нього явочним порядком: страйкували, оголошували голодівки з приводу позбавлення побачень, зривали нашивку з прізвищем, відмовлялися носити табірний одяг (відома «холодовка»: сиділи в карцерах в одній білизні). Це викликало додаткові репресії. Окремі в'язні сумління проводили в карцерах, приміщеннях камерного типу (ПКТ), на тюремному режимі, голодуючи, ледве не половину свого терміну (наприклад, В'ячеслав Чорновіл, Василь Лісовий, Василь Стус, Зорян Попадюк).

На початку 70-х років у таборах голодівками протесту й заявами відзначали *День радянського політв'язня 30 жовтня, День українського політв'язня 12 січня (арешти 1972 року), День пам'яті жертв червоного терору 5 вересня (декрет Совнаркому 1918 року), День прав людини 10 грудня*. При цьому покликалися на *Загальну декларацію прав людини ООН*, прийняті ООН 16 грудня 1966 року *Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права, Міжнародний пакт про громадянські й політичні права*, що були підписані СРСР 19 жовтня 1973 року, та *Факультативний протокол* до останнього, що набув чинності у світі 23 березня 1976 року.

Про акції, що готувалися, старалися наперед повідомити «*Міжнародній амністії*», іншим міжнародним правозахисним організаціям. Вони, відтак і лідери західних держав (насамперед президенти США Річард Ніксон, Джиммі Картер, Рональд Рейган) чинили тиск на керівництво СРСР, внаслідок чого багатьом в'язням сумління вдалося зберегти життя, а декого навіть удалося вирвати з неволі (Леонід Плющ, Валентин Мороз), часом в обмін на радянських шпигунів. Моральна підтримка Заходу додавала сили духу в'язням сумління. Навіть ті, хто під час слідства під тиском, під страхом заперотрення до психіатричок визнавав себе винним, у таборах дозрівали до свідомих і твердих борців за права людини. Випадки морального падіння і каяття, щоб купити свободу, попри шалений тиск, були вкрай рідкісними (Василь Захарченко, згодом Олесь Бердник). Тут слід віддати належне КГБ: у 60–80-х роках воно добирало в неволю високоякісні кадри.

У табірній боротьбі проти спільного ворога – російського імперіалізму – визрівала справжня міжнаціональна солідарність. У спільних акціях протесту брали участь громади українців, євреїв, вірменів, литовців, естонців, латвійців, молдаван, грузинів, російських демократів. Добре це засвідчив в «*Українських силуетах*» та інших творах Михайло Хейфец (26). Цей досвід і ця особиста дружба дуже пригодилися в кінці 80-х років для руйнування всім осоружної «імперії зла».

Зразки героїчної стійкості демонстрували жінки-політв'язні Стефанія Шабатура, Надія Світлична, Ірина Калинець – адже пе-

ред ними були живі приклади оунівок-підпільниць Ірини Сенік, Оксани Попович, які були вже ув'язнені вдруге, 25-літниць Катерини Зарицької, Дарки Гусяк, Галини Пальчак.

У найтяжчому – абсолютно безправному (гірше смерті!) – становищі перебували жертви каральної психіатрії (Микола Плахотнюк, Василь Рубан, Борис Ковгар, Анатолій Лупиніс, Леонід Плющ, пізніше Василь Сірий, Ганна Михайленко). Утім, перед видимою перспективою застосування «каральної психіатрії» тоді стояли практично всі політв'язні. Цей засіб шантажу влада широко – і безсоромно перед усім цивілізованим світом – застосовувала як під час слідства (майже кожного заарештованого з політичних мотивів проводили через психіатричну експертизу), так і щодо засуджених. За незалежну експертизу щодо Петра Григоренка 1972 р. був ув'язнений київський психіатр Семен Глузман. Згодом, 1981 року, за експертизу щодо борця за права робітників Олексія Нікітіна був ув'язнений харківський психіатр Анатолій Корягін, консультант *Робочої комісії з розслідування використання психіатрії в політичних цілях* (почала діяти 5 січня 1977 р.).

Українська громадська група

сприяння виконанню Гельсінкських угод

Влада була впевнена, що після «покосу» шістдесятників 1972 року з «українським буржуазним націоналізмом», як вона йменувала все, що було пов'язане з проявами національної самосвідомості, не матиме ніякого клопоту років 10–15. Але вона помилилася. Життєві сили українського народу ще не були вичерпані, тож, щоб засвідчити свою життєздатність і волю продовжувати боротьбу, з'явилася у концтаборах і в'язницях (на цій новітній Січі Запорозькій, як каже Михайло Горинь) нова когорта – правозахисників.

Показовою щодо цього є доля письменника Миколи Руденка. Син шахтаря, фронтовик, парторг Спілки письменників, він користувався всіма привілеями радянського істеблішменту. Але, як порядна людина, він твердо відмовлявся давати негативні характеристики на репресованих колег, зокрема, єврейських письменників, звинувачених у «космополітизмі». Розвінчання «культу особи Сталіна» привело його до переконання, що вчення, на якому будувався СРСР, хибне у своїй основі. За критику марксизму Руденко 1974 року був виключений з КПРС, 1975 р. – зі Спілки письменників. На початку 70-х Руденко включився в роботу на захист прав людини. Мав тісні стосунки з московськими правозахисниками Андрієм Сахаровим, Петром Григоренком, став членом радянського відділення «*Міжнародної амністії*». 18 квітня 1975 року був заарештований за правозахисну діяльність, але ще під час слідства у зв'язку з 30-річчям перемоги амністований як учасник війни. Коли Руденко домагався відновлення пенсії як інвалід, його

в лютому — березні 1976 шахрайським чином примусово піддали психіатричній експертизі. Тільки завдяки порядності лікарів його не запроторили до психлікарні.

Тільки-но 9 листопада 1976 року Микола Руденко на прес-конференції на квартирі Олександра Гінзбурга в Москві (у Києві не було акредитованих іноземних журналістів) оголосив про створення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод — через дві години у вікна його житла в Кончі-Заспі під Києвом, де ночували його дружина Раїса Руденко й Оксана Мешко, полетіли цеглини. Жінки затулялися ковдрами й подушками, і все ж таки О. Мешко була поранена в плече. Так КГБ — жартує М. Руденко — відсалютував на честь створення УГГ (27, 28).

Превентивні обшуки 23–24 грудня 1976 року в членів-засновників Групи не налякали їх, хоча Миколі Руденкові підкинули 39 доларів, Олесеві Берднику — порнографічні листівки, а в Олексі Тихого знайшли заліплену в глину на горіщі сараю давно непридатну для стрільби німецьку гвинтівку (можливо, її під час війни сховав брат Тихого, який пішов на фронт і загинув).

Середовище Української Гельсінкської Групи виявилось досить широким і героїчно стійким. Це колишні політв'язні, їхні друзі й родичі, це молоді люди, які не хотіли більше задихатися в атмосфері офіційної брехливої ідеології. ЦК КПРС і його «бойовий авангард» — КДБ — були розгублені. Адже хотілося зберегти «людське обличчя» перед світом. Проте вони не витримали і в черговий раз явили світові свій справжній лик: вдалися до випробуваних методів — арештів найактивніших, залякувань і вигнань із роботи, з інститутів усіх співчуваючих і підозрілих.

5 лютого 1977 року за ґратами опинилися Микола Руденко й Олекс Тихий. Дозвіл на арешт лідерів Московської групи Юрія Орлова й Олександра Гінзбурга, Української — Миколи Руденка і Литовської — Томаса Венцлави дало Політбюро ЦК КПРС на пропозицію Генерального прокурора СРСР Романа Руденка і Голови КГБ Юрія Андропова. (Про це стало відомо вже після розпуску КПРС). Щодо Миколи Руденка було обумовлено: судити Донецьким обласним судом, для чого, мовляв, «є процедурні підстави»: його посправник Олекс Тихий живе з Донецькій області. Але насправді суд хотіли провести подалі від центрів.

М. Руденко й О. Тихий спочатку були звинувачені за ст. 187-1 КК УРСР — *«Розповсюдження завідомо неправдивих вигадок, що наплюють радянський державний і суспільний лад»*, максимальне покарання за що — 3 роки ув'язнення. Таких засуджених тримають у карних таборах. Але під час слідства статтю замінили на 62-у — *«Антирадянська агітація і пропаганда»*. Обох було засуджено на максимальні терміни: М. Руденка за ч. 1 ст. 62 до 7 років ув'язнення в таборах суворого режиму і 5 років заслання (хоча він інвалід війни),

а О. Тихого – за ч. 2 ст. 62 – до 10 р. таборів особливого режиму і 5 р. заслання з визнанням особливо небезпечним рецидивістом (Тихий уже був у 1957 році суджений за «антирадянську агітацію»). Цей стандарт, за рідкісними винятками, надалі застосовувався до всіх членів УГГ.

М. Руденкові та О. Тихому інкримінували написані та підписані ними документи УГГ (члени Групи домовилися, що кожний визнає себе співавтором, хоча б він тільки підписав документ; діяли і взаємні доручення підписувати документи, якщо хтось не міг прийти з причин адміністративного нагляду чи арешту). Крім того, О. Тихий був звинувачений у незаконному зберіганні вогнепальної зброї (ст. 222).

Обшуки у справі Руденка і Тихого були майже у всіх членів Групи, у знайомих. Були викликані як свідки під час слідства десятки осіб з усієї України, з Москви. Формально відкритий, насправді ж закритий процес відбувся 23 червня – 1 липня 1977 року в Дружківці на Донеччині, в «ленінській кімнаті» «Змішторгу», заповненій «спецпублікою». Щоб установу не можна було знайти, з неї зняли вивіску. Допитаних свідків, усупереч правилу, виводили з зали, піднаглядних І. Кандибу та Л. Лук'яненка після допиту силоміць відправили додому (29).

Рідні Руденка і Тихого про суд довідалися тільки 25 червня з повісток на допит. У зал суду не допустили 80-річну матір Тихого, синів Миколу і Володимира. Володимир намагався запросити захисника з Києва, сам захищати батька, але йому відмовили. З автобуса, що їхав у Донецьк, зняли Петра Вінса з товаришем. Їх відвезли в міліцію, обшукали, забрали гроші, купили квитки на літак і відправили в Київ. Петра Старчика і Кирила Подрабінека затримали «для з'ясування особи» і відправили в Москву.

На суді не була оголошена низка документів, зате свідком звинувачення виступив професор Донецького університету Ілля Стебун з твердженнями, що Тихий схилив його до ворожої діяльності, даючи йому на рецензію свою машинописну книгу «*Мова народу. Народ*». (Це його М. Руденко свого часу захищав від звинувачень у «космополітизмі»).

Процес у справі Руденка – Тихого, незважаючи на вжиті заходи, був висвітлений по радіо «Свобода». Він не дезорганізував, а навпаки, ще більше активізував діяльність інших членів Групи, хоча кожний, хто хоч як-небудь був причетний до діяльності Групи, потрапляв під пильний нагляд, з ним «розмовляли», його схилили стати донощиком, або ж звільняли з роботи, виключали з інституту, викидали з черги на квартиру і т. п.

2 березня 1977 р. заарештований в Одесі близький до Групи Василь Барладяну. Ст. 187-1, три роки карних таборів. За три тижні до кінця терміну, 29 лютого 1980, він одержав ще 3 роки за тією ж статтею.

23 квітня 1977 року в Києві були заарештовані Микола Матусевич і Мирослав Маринович. Обом інкримінована ч. 1 ст. 62. Крім того, Матусевичу – ч. 1 ст. 206 «Хуліганство», за фактом 1972 року. Слідство тривало більше півроку з розрахунку, що молоді люди не витримують психологічного натиску, покаються і це можна буде використати для дискредитації правозахисного руху. Але М. Матусевич узагалі відмовився брати участь у розслідуванні й у судовому процесі, а М. Маринович не давав показів. Суд відбувся в м. Василькові Київської обл. 22–27 березня 1978 року. Як і перші засуджені, ці теж не визнали за собою вини. Вирок – 7 років ув'язнення в таборах суворого режиму і 5 років заслання.

Улітку 1977 року радіо «Свобода» почало висилання ґрунтовної заяви письменника Гелія Снегірьова (формально він не був членом УГГ) про зречення радянського громадянства та уривки з його есею «Набої для розстрілу, або Нене моя, нене» – про сумнозвісну «справу СВУ» («Спілка визволення України» – цілком сфабриковану ГПУ в 1929 році справу, яка поклала початок тотальному нищенню української інтелігенції). 22 вересня Г. Снегірьов був заарештований. Почалася нова серія обшуків і допитів. Унаслідок голодування і катувань Снегірьов у березні 1978 року був розбитий паралічем. 1 квітня в газеті «Радянська Україна» з'явилася підписана його ім'ям покаянна заява, безсовісно сфабрикована КГБ. Тяжко хворого, його перевели в Жовтневу лікарню, де тримали під пильним наглядом до смерті, що настала 28 грудня. Труп спалили в крематорії.

8 грудня 1977 року заарештований у Києві член Групи Петро Вінс – син ув'язненого лідера баптистів України Георгія Вінса. 30 діб арешту за звинуваченням у «хуліганстві». 15 лютого 1978 він одержав 1 рік за «дармоїдство».

12 грудня 1977 року в Чернігові заарештований за звинуваченням в антирадянській агітації і пропаганді Левко Лук'яненко, який перебував там під адміністративним наглядом після звільнення в січні минулого року. Крім документів Групи, йому інкримінували як антирадянські статті «Зупиніть кривосуддя!» – на захист художника Петра Рубана, «Рік свободи», «Проблеми інакодумства в СРСР» та інші. Під час слідства Л. Лук'яненко тримав тривалу голодівку, відмовився від радянського громадянства. 20 липня 1978 року Чернігівський обласний суд у м. Городні виніс вирок: 10 років позбавлення волі в таборах особливого режиму і 5 років заслання з визнанням особливо небезпечним рецидивістом. Про «відкритість» процесу свідчить хоча б той факт, що Оксану Мешко, яка їхала в Городню, зняли з автобуса і відправили в зворотньому напрямку.

У 1978–1980 рр. були репресовані майже всі члени-засновники Групи, але на їхнє місце зі впертою одержимістю йшли нові й нові люди. Так, у Групу вступили Петро Вінс (лютий 1977), Ольга Гейко-Матусевич (14 травня 1977), Віталій Калениченко, Василь

Стрільців (жовтень 1977), Василь Січко (26 лютого 1978), Петро Січко (30 квітня 1978), Юрій Литвин (червень 1978) Володимир Малинкович (жовтень 1978), Михайло Мельник (листопад 1978), Василь Овсієнко (18 листопада 1978). Вступ до Групи в кожному випадку був свідомим актом хоробрости й жертвовности: адже оголошений її член тримався на волі лічені тижні чи місяці. Дехто працював як неоголошений член, залишаючи заяву, якою просив вважати його членом Групи з моменту арешту. Були випадки написання наперед останнього слова, бо не було певности, що його вдасться виголосити на майбутньому суді.

Протиставляючи репресіям законність і легалізм, Група 14 жовтня 1977 року подала до Ради Міністрів УРСР клопотання про реєстрацію її як громадської організації й надання їй офіційного статусу. Після арешту М. Руденка нового Голову не обирали, але неформальними лідерами її були Олесь Бердник (до арешту 6 березня 1979 року) та Оксана Мешко.

Улітку 1978 року Група оприлюднила програмовий документ *«Наші завдання»*, де заявила, що виходить із *«засад єдності загальнолюдських і національних прав українських громадян»*. Захист національних прав українців та громадян інших національностей, а також релігійних прав, був поставлений на перше місце в її діяльності.

Група в особі Йосифа Зісельса захищала запроторених у психіатричнки, в особі Петра Григоренка – права кримських татарів, в особах Петра Вінса, Ольги Гейко – права віруючих. Загальнодемократичні тенденції в ній представляли Леонід Плющ, Володимир Малинкович. В окремих її документах ішлося про соціально-економічні права.

Авторський колектив, яким вважала себе Група, виявився надзвичайно продуктивним: за три перші роки, працюючи в умовах постійного ризику, він створив сотні висококваліфікованих, скрупульозно вивіренних і добре зредагованих правозахисних документів, які склали б кілька томів. Це десятки Меморандумів та Інформбюлетнів про порушення прав конкретних людей.

Матеріали доводилося возити до Москви, звідки вони передавалися за кордон. Спроба передати добірку матеріалів консулові США в Києві закінчилася побиттям і ув'язненням Петра Вінса. Багато документів вилучалося при обшуках і викрадалося кагебістами. В Оксани Мешко на Верболюзній, 16, було проведено 9 трусів. Їй кілька разів перекопали садок. У хаті навпроти встановили пост із камерою нічного бачення, а на неї саму було вчинено збройний напад, щоб довести літню жінку до інфаркту.

Для підтримки правозахисного руху в Україні українська діаспора вже в листопаді 1976 року створила *Вашингтонський Комітет Гельсінкських Гарантій для України* (Богдан Ясень – псевдонім Осипа Зінкевича), який разом з *видавництвом «Смолоски» ім. В. Симоненка*

збирав і видавав матеріали УГГ українською та англійською мовами, популяризував діяльність Групи в правозахисних і політичних колах світу. Найзначніші його справи – видання книг:

Український правозахисний рух. Документи й матеріали Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінкських Угод. Передмова Андрія Зваруна. Упорядкував Осип Зінкевич. Українське Видавництво «Смолоסקип» ім. В. Симоненка. Торонто – Балтимор. 1978. 478 с.;

Інформаційні бюлетені Української громадської групи сприяння виконанню гельсінкських угод. Випуски: ч. 1, 1978 р.; ч. 2, 1978 р.; без-номерний, березень 1979 р.; ч. 1, 1980 р.; ч. 2, 1980 р. Упорядкував Осип Зінкевич. Післяслово Ніни Строкатої. Комітет Гельсінкських гарантій для України. Українське видавництво «Смолоסקип» ім. В. Симоненка. Торонто – Балтимор, 1981. 200 с.;

Українська Гельсінкська Група. 1978–1982. Документи і матеріали. Упорядкував і зредагував Осип Зінкевич. Українське Видавництво «Смолоסקип» ім. В. Симоненка. Торонто – Балтимор. 1983. 1000 с.

Згодом почав діяти Американський громадський комітет сприяння виконанню Гельсінкських угод (Роман Купчинський). Коли ж за кордоном опинилися Петро Григоренко (США) та Леонід Плющ (Франція), у жовтні 1978 року почало діяти *Закордонне представництво УГГ*. До нього долучилися Надія Світлична, Ніна Строката-Караванська. З 1979 року за кордоном почав виходити «*Вісник репресій в Україні*» українською та англійською мовами (редактор-упорядник Н. Світлична). Документи Групи, що потаємно надходили з України, публікувалися в періодиці й виходили окремими виданнями. Надія Світлична почала вести передачі на радіо «*Свобода*» про правозахисний рух – їх, попри глушіння, потай слухала вся мисляча Україна.

22 травня 1978 року в Групу вступив засланий у Якутію після ув'язнення В'ячеслав Чорновіл. У лютому 1979 року оголосила себе членами УГГ ціла група політ'язнів і засланців: Оксана Попович, Богдан Ребрик, Василь Романюк (згодом – Патріярх Володимир), Ірина Сенік, Стефанія Шабатура, Данило Шумук, Юрій Шухевич-Березинський (тепер він каже, що насправді з ним не зв'язалися). У жовтні 1979 членами Групи стали Йосиф Зісельс, Зіновій Красівський, Ярослав Лесів, Петро Розумний, Іван Сокульський, пізніше Микола Горбаль (21 січня 1980), Михайло Горинь (листопад 1982) Валерій Марченко (жовтень 1983), Петро Рубан (1985).

З 1979 року КГБ розгорнуло проти Групи справжню війну. Репресії проти причетних до неї набули мафіозного характеру. Україною прокотилася хвиля карних процесів проти правозахисників за цинічно сфабрикованими справами: «дармоїдство» (Петро Вінс), «опір міліції» (Василь Овсієнко, Юрій Литвин), «хуліганство» (Вадим Смогитель, Василь Долішній), «спроба звалтування» (Микола Горбаль, В'ячеслав Чорновіл), «порушення паспортного режиму»

(Василь Стрільців), «незаконне зберігання зброї» (Петро Розумний), «виготовлення, зберігання і збут наркотиків» (Василь Січко, Ярослав Лесів). Україна стала свого роду полігоном КГБ, де випробовувалися найбрутальніші методи. Причетних до Групи били невідомі чи міліція (Петра Вінса, Юрія Литвина, Василя Долішнього), жінкам погрожували зґвалтуванням (Ользі Гейко), підкидалися документи (Михайлові Гориню), за захист рідних ув'язнювали дружин (та ж Ольга Гейко-Матусевич, Раїса Руденко), матерів (76-літню Оксану Мешко). Ніхто з членів Групи не виходив на волю: незадовго до звільнення, а то й у день звільнення жертві фабрикували нову справу (Василь Овсієнко, Юрій Литвин, Микола Горбаль, Василь і Петро Січки, Ярослав Лесів, Іван Сокульський, Ольга Гейко, Василь Барладяну). Тільки такими методами на початку 80-х років удалося фактично припинити діяльність Групи.

Усього в Групу за час її існування вступила 41 особа. (Крім них, УГГ 1982 року поповнилася двома іноземними членами, а в кінці 1987 року було кооптовано ще шістьох). 24 з 41 були засуджені у зв'язку з членством у Групі. Вони відбули в концтаборах, в'язницях, психіатричках, на засланні понад 170 років. Загалом же на страсному рахунку 39 членів Групи – понад 550 років неволі. Група розплатилася п'ятьма життями: Михайло Мельник наклав на себе руки напередодні неминучого арешту 9 березня 1979 року. Чотири в'язні табору особливо суворого режиму ВС-389/36 (селище Кучино Чусовського р-ну Пермської обл.) загинули у неволі: Олекса Тихий 5 травня 1984, Юрій Литвин 4 вересня 1984, Валерій Марченко 7 жовтня 1984 і Василь Стус 4 вересня 1985. Тільки один член УГГ – Володимир Малинкович – був вигнаний за кордон уночі проти 1 січня 1980 року, немалою мірою тому, що він неукраїнець.

Ось подальша, після арешту Л. Лук'яненка, далеко не повна, хроніка репресій проти УГГ.

8 грудня 1978 р. ув'язнений на 3 роки за ст. 187-1 активіст руху євреїв за виїзд, член УГГ Йосиф Зісельс (м. Чернівці). Через три роки після звільнення, 19 жовтня 1984 р. – ще на 3 роки за цією ж статтею.

9 січня 1979 року Василь Стрільців (м. Долина Івано-Франківської обл.) засуджений на 3 місяці виправних робіт за «образу» директора школи – трирічної давнини, а 25 жовтня він заарештований за «порушення паспортного режиму» за ст. 196 – 2 роки. 22 жовтня 1981 р. звинувачений за ч. 1 ст. 62 – 7 років таборів суворого режиму і 4 роки заслання.

За сфабрикованою справою «опір міліції» (ч. 2 ст. 188-1) 7–8 лютого 1979 на 3 роки засуджений Василь Овсієнко (с. Леніне, нині Ставки, Радомишльського р-ну Житомирської обл.). 9 червня 1981 заарештований у таборі і засуджений за ч. 2 ст. 62 ще на 10 років таборів особливо режиму і 5 років заслання. Особливо небезпечний рецидивіст.

6 березня 1979 року заарештований Олесь Бердник, Київ. Ч. 2 ст. 62, 6 років особливого режиму і 3 роки заслання. Особливо небезпечний рецидивіст.

6 липня 1979 р. батько і син Петро і Василь Січки (м. Долина Івано-Франківської обл.) заарештовані і засуджені за ст. 187-1 на 3 роки. Батько — суворого режиму, син — посиленого. Їхній молодший син і брат Володимир (не член УГГ) 4 грудня 1981 р. після безпідставного виключення з університету відмовився служити у війську і був засуджений на 3 роки. Не звільняючи, Петра 16 червня 1982 за тією ж ст. 187-1, а Василя 3 грудня 1982 р. за «зберігання наркотиків» (які йому підкинули в тумбочку) засудили ще на три роки.

6 серпня 1979 р. заарештований за звинуваченням в опорі міліції (ч. 2 ст. 188-1) Юрій Литвин (с. Барахти Васильківського р-ну Київської обл.). 3 роки карних таборів суворого режиму. Заарештований у таборі 2 березня 1982 р., за ч. 2 ст. 62 засуджений ще до 10 років таборів особливого режиму і 5 років заслання. Особливо небезпечний рецидивіст.

3 жовтня 1979 р. заарештований у с. Пшеничне Солонянського р-ну Дніпропетровської обл. Петро Розумний — «незаконне зберігання холодної зброї» (вилучили кишенькового ножика, коли їздив до політзасланця Євгена Сверстюка в Сибір), ст. 222-3, 3 роки карних таборів.

23 жовтня 1979 р. заарештований у Києві за сфабрикованим звинуваченням у «спробі згвалтування» Микола Горбаль. 5 років карних таборів суворого режиму. За день до звільнення порушена справа за ч. 2 ст. 62 — 8 років таборів особливого режиму і 5 років заслання. Особливо небезпечний рецидивіст.

15 листопада 1979 року заарештований у м. Болахів Івано-Франківської обл. за сфабрикованим звинуваченням у виготовленні та збуті наркотиків (ст. 229) Ярослав Лесів. 2 роки ув'язнення. У травні 1981 р. знову заарештований у таборі за таким само звинуваченням — 5 років.

29 листопада 1979 р. заарештований у м. Васильківка Дніпропетровської області Віталій Калиниченко. Ч. 2 ст. 62. 10 років таборів особливого режиму і 5 років заслання. Особливо небезпечний рецидивіст.

20 лютого 1980 року в Одесі заарештована Ганна Михайленко, яка була неоголошеним членом Групи. 8 років катувань у психіатричках.

12 березня 1980 р. заарештований у м. Моршині Львівської обл. Зіновій Красівський і відправлений досиджувати невідбутий термін 8 місяців та заслання 5 років.

12 березня 1980 р. заарештована в Києві Ольга Гейко-Матусевич. 3 роки за ст. 187-1 у карному таборі. У момент звільнення заарештована за ч. 1 ст. 62 — ще 3 роки таборів суворого режиму.

2 квітня 1980 р. на засланні в Якутії В'ячеславові Чорноволу пред'явлене сфабриковане звинувачення у «спробі згвалтування» — 5 років карних таборів.

11 квітня 1980 р. у Дніпропетровську заарештований член Групи Іван Сокульський, а 1 липня близький до Групи Григорій Приходько (с. Александрополь Синельниківського р-ну Дніпропетровської обл.). Засуджені до 5 років в'язниці, 5 років таборів особливого режиму і 5 років заслання. Визнані особливо небезпечними рецидивістами. 3 квітня 1986 р. Сокульський засуджений у в'язниці м. Чистополь ще на 3 роки за сфабрикованим звинуваченням у «хуліганстві» (ч. 2 ст. 206).

14 травня 1980 р. у Києві заарештований Василь Стус, який прилучився до УГГ ще восени 1977 року, будучи на засланні в Магаданській області. Ч. 2 ст. 62. 10 років таборів особливого режиму і 5 років заслання. Особливо небезпечний рецидивіст.

Кагебісти не посоромилися на саме Різдво Христове, 7 січня 1981 року, з особливим цинізмом, засудити на півроку позбавлення волі і 5 років заслання за ч. 1 ст. 62 майже 76-літню киянку Оксану Мешко, перед тим протримавши її 75 діб на психіатричній експертизі. Її везли етапом на берег Охотського моря 108 діб.

30 червня 1980 року за співпрацю з членами УГГ в с. Гута-Логанівська Малинського р-ну на Житомирщині заарештований Дмитро Мазур. Ч. 2 ст. 62, 6 років таборів суворого режиму і 5 р. заслання. На засланні був тяжко побитий, двічі тікав і двічі (у жовтні 1986 р. та в лютому 1988 р.) був суджений на 1 рік карних таборів.

23 березня 1981 у м. Пустомити Львівської області заарештований останній в Україні член-засновник УГГ — Іван Кандиба. Ч. 2 ст. 62. 10 років таборів особливого режиму і 5 років заслання. Особливо небезпечний рецидивіст.

15 серпня 1981 заарештована дружина М. Руденка Раїса — формально не член Групи, але її «неодмінний секретар». Ч. 1 ст. 62, 5 років таборів суворого режиму і 5 років заслання.

3 грудня 1981 у Львові заарештували Михайла Гориня, підкинувши примітивно сфабриковані «антирадянські» тексти — насправді ж за підготовку 4—7 бюлетнів УГГ, на чому його не змогли спіямати. Ч. 2 ст. 62. 10 років таборів особливого режиму і 5 років заслання. Особливо небезпечний рецидивіст. Формально М. Горинь був прийнятий у Групу в прогулянковому дворіку табору Кучино в листопаді 1982 року.

2 вересня 1982 року на засланні в Актюбинській області Казахстану заарештований за ст. 56, ч. 2 (аналог ст. 62 КК УРСР) близький до Групи Зорян Попадюк. Як прооперований на туберкульоз, засуджений на 10 р. таборів не особливого, а суворого режиму та 5 р. заслання.

21 жовтня 1983 р. заарештований журналіст Валерій Марченко (Київ). Ч. 2 ст. 62. 10 років таборів особливого режиму і 5 років заслання. Особливо небезпечний рецидивіст.

29 листопада 1985р у м. Прилуках Чернігівської обл. заарештований Петро Рубан. Ч. 2 ст. 62. 9 років таборів особливого режиму і 5 років заслання. Особливо небезпечний рецидивіст.

Увесь цей час тривали репресії проти звільнених політичних в'язнів, які виявляли найменші ознаки нонконформізму. Їх не приймали на роботу за фахом (Кузьма Матвіюк, Ігор Кравців, Надія Світлична, Григорій Маковійчук, Любомир Старосольський, Ганна Михайленко, Василь Лісовий, Олесь Сергієнко, Євген Пронюк, Василь Долішній та інші). Їм кожні півроку продовжували адміністративний нагляд, щоразу посилюючи його, пред'являли попередження за Указом Президії Верховної Ради СРСР від 25 грудня 1972 року про кримінальну відповідальність.

Боротьба триває

Тим часом, бачачи розгром УГГ, виникають спроби відновити підпільну діяльність. 1979 року в Івано-Франківську був викритий «Український національний фронт» (Микола Крайник, Микола Зварич, Іван Мандрик – останнього під виглядом виклику у відрядження забрали троє невідомих, а через три дні дружині повідомили, що він покінчив самогубством. На суді виявилось, що до УНФ-2 входило біля 40 осіб, вони вели виключно просвітницьку діяльність, зокрема, видали №№ 10 і 11 «Українського вісника».

У кінці 70-х – на початку 80-х років у кількох містах України існувало коло молодих людей, що називало себе «Люди доброї волі» (лідер – Тетяна Метельова). Воно вело просвітницьку та правозахисну роботу.

Окремої уваги заслуговує рух кримських татар за повернення на свою історичну батьківщину.

У 1980 році з'являється звернення *Українського патріотичного руху*. Анонімні автори (тепер відомо, що цей текст написав Василь Стус) констатували, що СРСР перетворився на військово-поліційну державу, яка має далекосяжні імперські цілі. Вільна Україна могла б стати надійним захистом Заходу від комуністичної експансії, тому деколонізація ССРСР – єдина гарантія миру в усьому світі.

В умовах тотального контролю тривають спроби ідеологічного обґрунтування руху опору. Починаючи з 1973 року філолог Юрій Бадзьо, заробляючи на прожиття фізичною працею, потай працював над фундаментальною історіософічною працею «*Право життя*» – про становище українського народу в СРСР, де його позбавлено минулого, сучасного і майбутнього, бо він призначений стати матеріалом для створення «нової історичної спільноти – радянського народу». Автор стояв на позиціях «демократичного соціалізму», послуговувався марксистською термінологією, але нещадно критикував ленінізм. Кагебісти викрали його рукопис на 1400 аркушів. Через рік при обшуці забрали другий варіант (450 аркушів),

та за два місяці до арешту (23 квітня 1979) він устиг зробити третій, за що дістав 7 років ув'язнення та 5 років заслання. Це був свого роду теоретичний підсумок шістдесятництва, узагальнення його історичного досвіду (30).

У камері табору особливо суворого режиму в Сосновці (Мордовія) потай писав працю *«Грані культури»* Іван Гель (31). Він досліджував витoki тоталітарної російської системи, способи і методи ідеологічного тиску на уярмлені народи з допомогою науки, освіти, культури. І. Гель розрізняє дисидентів (які критикують радянську систему зсередини) і учасників національно-визвольного руху. Він докоряє Заходові за свідоме замовчування національних проблем в імперії, а російським дисидентам — що уникають принципової оцінки цих проблем. Адже з відкритим осудом русифікаторської політики виступив тоді хіба лише Андрій Буковський у відкритому листі О. Косигіну.

Значний внесок в осмислення ролі правозахисного руху в Україні зробив Юрій Литвин, написавши в квітні 1979 року статтю *«Правозахисний рух в Україні, його засади та перспективи»* (32). Стоячи загалом на анархо-синдикалістських позиціях, він розглядає правозахисний рух як протиборство суспільства, яке прагне якомога більшої свободи, з державою, яка намагається рухатися до деспотизму. Силу українського правозахисного руху він вбачає у високих моральних якостях правозахисників, що він є гідною ланкою світового руху та що він неполітичний.

Над великим дослідженням з історії України працював виключений з аспірантури історик Михайло Мельник (працю вилучили з обшуком 6–7 березня 1979 року, після чого автор 9 березня наклав на себе руки), над спогадами — Борис Антоненко-Давидович (їх викрали).

Теоретична думка правозахисників підводила до висновку, що правове суспільство в Україні не може постати як наслідок реформування існуючої системи, за колоніального становища України. Це можливе тільки за умов її незалежності.

Хоча владі жорстокими репресіями вдалося приглушити правозахисний рух в Україні, та остаточно вона його не викорінила. 1981 року, у 9-у річницю арештів, у Києві були розклеєні листівки: *«Співвітчизники! 12 січня — День українського політв'язня. Підтримайте його!»* Це була справа рук п'ятьох молодих інтелігентів, троє з яких українці, двоє євреїв. Журналіст Сергій Набока, перекладач Леонід Мілявський, математик Лариса Лохвицька, ендокринолог Інна Чернявська дістали по три роки ув'язнення за «наклепи на радянську дійсність», виявлені в їхніх статтях та віршах. Наталка Пархоменко, мати малої доньки, була звільнена.

Колишній політв'язень Йосип Тереля вдається до відчайдушної спроби продовжити відкриту правозахисну діяльність у Галичині:

9 вересня 1982 року п'ятеро українських греко-католиків оголосили себе *Ініціативною групою захисту прав віруючих і Церкви*. Її членом стала Стефанія Петраш, чоловік якої Петро, сини Василь і Володимир були ув'язнені за правозахисну діяльність. 24 грудня Й. Тереля знову опинився за ґратами.

Заарештовані правозахисники не йшли на жодні компроміси. Вони саботували розслідування, суди, не підписували протоколи допитів, не визнавали свої дії злочинними, відмовлялися від радянського громадянства. Це була відкрита конфронтація з окупаційною владою. Склався парадокс: правозахисники протестують проти порушень законів, а каральні органи новими репресіями намагаються довести, що порушень законності немає...

Група діяла й у неволі. Так, у 1979 році з табору особливо суворого режиму Сосновка (Мордовія) вислизнуло *«Звернення українського національного визвольного руху в справі української самостійності»* (відоме ще як *«Заява 18-ох політв'язнів»*, автор Л. Лук'яненко), де викривався колоніальний характер влади в Україні.

Окремо слід згадати документ *«Спроба узагальнення»* Олекси Тихого та Василя Романюка (1978), у якому автори проголошують вищим принципом громадського і міжнаціонального співіснування Загальну декларацію прав людини ООН, пакти і документи ООН про незалежність і суверенітет націй і народів. Автори пропонують для врятування нації від духовного і культурного знищення прийняти певні норми поведінки для українця. Вони зводяться, в основному, до пасивного спротиву русифікації: уживати тільки рідну мову, не служити в армії за межами України, не їхати на роботу за межі України. Крім того, дотримуватися загальнолюдських норм поведінки: не лихословити, не пиячити, не наживати предметів розкоші, не нагромаджувати грошей, а витратити їх на добродіяння. У висновку Романюк і Тихий пишуть: *«Не треба порушувати закони. Достатньо користуватися законами, які проголосила Конституція СРСР»*.

Блискучим зразком правозахисної публіцистики є *«З таборового зошита»* Василя Стуса (33), що, вкупі з висуненням його поетичної творчості на здобуття Нобелівської премії, коштувало йому життя.

З усіх членів Групи тільки один Олесь Бердник покаявся після 5 років ув'язнення і був звільнений у квітні 1984 року (34).

Захоплює хоробрість наших жінок – Оксани Мешко, Ольги Гейко, Оксани Попович, Надії Світличної, Ірини Сенік, Ніни Строкатої, Стефанії Шабатури, Раїси Руденко, які до кінця витерпіли неволю в нелюдських умовах і зберегли свої душі незаплямованими. А ті жінки, які залишилися у «великій зоні», були опорою й підтримкою в'язнів. Віра Лісова й Олена Антонів, щомиті ризикуючи, розподіляли допомогу родинам політв'язнів, яку збирали в Україні і яка надходила з Фонду Олександра Солженіцина (для

поїздки на побачення, на спорядження пакунка). По суті, Україна 80-х років, як не раз у нашій трагічній історії, трималася на козацьких дружинах, матерях і сестрах, таких як Ганна Михайленко (ув'язнена 1980 р. в психіатричці на 8 років), Стефанія Петраш (дружина Петра, мати Василя і Володимира Січків), Валентина Чорновіл та Агєна Пашко (сестра і дружина В'ячеслава Чорновола), Ольга Горинь (дружина Михайла Гориня), Ніна й Алла Марченко (мати і тітка Валерія Марченка), Михайлина Коцюбинська, Леоніда Світлична (дружина Івана Світличного), Ольга Стокотельна (дружина Миколи Горбала), Світлана Кириченко (дружина Юрія Бадзя), Ніна Обєртас, Ольга Бабич (сестра Сергія Бабича), Таміла Матусєвич (сестра Миколи Матусєвича), Валєнтина Сокоринська (дружина Олєся Бердника), Надія Лук'яненко (дружина Левка Лук'яненка), Валєрія Андрієвська (дружина Євгена Сверстюка), Люба Хєйна (дружина Мирослава Маринєвича) та інших. Вони їздила на побачення, вивозили інформацію, переправляли її за кордон, морально підтримували в'язнів і страждали разом з ними, а часто й гірше за них, тому що кагебісти шантажували не тільки їх самих, але й дітей.

Коли чоловіки, сини і брати пішли на війну – козацькі матері, жони і сестри взяли на себе тягар їхнього захисту, виховуючи в той же час нове покоління козацьких дітей (в українській мові, на відміну від російської, «воспитать» – «виховати», цебто насамперед зберегти дітей від небезпеки, а не прогєдувати).

Щє 23 вересня 1981 року, у доповіді на 13-му Національному з'їзді Американської асоціяції сприяння славістичним дослідженням у м. Пасіфік-Гров відомий дослідник політичної думки Іван Лисяк-Рудницький відзначив:

«...підтвердженєна фактами значуїсть українських дисидентів не викликає сумнівів. Жєртєвність цих хорєбрих чоловіків і жєнок свідчить про незламний дух української нації. Їхня боротьба за людські й національні права узгоджуєтьєся з тенденцією світового загальнолюдського поступу в дусі свободи. Українські дисидєнти вірять, що правда свободи переможє. Тим, кому пощастило жити у вільних країнах, не лїчить вірити менше» (35).

До такого висновку підштовхує піднесений стиль більшості документів Групи, що відзначила в 1981 році й Ніна Строката в післяслові до видання Інформбюлетнів (36).

Сила і величєзна моральна перевага українських правозахисників над режимом полягали в тому, що вони не стали підпільниками, а підписували документи своїми іменами, відкрито демонстрували легалізм, апелюючи до радянського закону і міжнародних правових документів, підписаних СРСР.

Українські правозахисники мали заслужєну повагу й моральну підтримку в демократичному світі. 1978 року лідєри Московської, Української і Литовської гєльсінкських груп були висунуті на здо-

буття Нобелівської премії миру. 1985 року на Нобелівську премію в галузі літератури була висунута творчість члена Групи Василя Стуса. Але Москва розв'язалася з ним у традиційний російський спосіб: «Нет человека – нет проблемы». Стуса поспішили знищити в карцері «табору смерті» Кучино, знаючи, що цю премію присуджують у жовтні кожного року – але тільки живим.

Московська Гельсінкська група припинила свою діяльність у вересні 1982 році, бо одні її члени були ув'язнені, інші викинуті за кордон. Були розгромлені Грузинська, Литовська й інші групи. Українським же правозахисникам був один шлях – у російські концтабори. Майже всі будучи в неволі, вони твердо вирішили не здаватися. Члени УГГ, які сиділи в таборі особливого режиму ВС-389/36 у с. Кучино Пермської області, порадилися – і Українську Гельсінкську Групу не розпустили. (До речі, на особливому, камерному режимі в Кучино в період від 1 березня 1980 до 8 грудня 1987 року – у різний час і в різних камерах – сиділи члени УГГ Олесь Бердник, Микола Горбаль, Михайло Горинь, Віталій Калиниченко, Іван Кандиба, Юрій Литвин, Левко Лук'яненко, Валерій Марченко, Василь Овсієнко, Петро Рубан, Іван Сокульський, Василь Стус, Богдан Ребрик, Олекса Тихий, Данило Шумук, іноземні члени УГГ естонець Март Ніклус і литовець Вікторас Пяткус, які вступили в УГГ у найтяжчу годину – в 1982 році. А поруч на суворому режимі сидів Микола Руденко. Усього 18 осіб. Ніде й ніколи вони не збиралися в такій кількості). Умови в неволі були справді особливо суворі: камерне утримання, неякісна їжа і брудна вода, заборона одержувати ліки й літературу з волі, запроторення до карцерів, робота, один підцензурний лист на місяць, позбавлення побачень – окремі в'язні роками не бачили нікого, крім співкамерників і наглядачів... Недарма Кучино стали називати «табором смерті».

Перебудова прийшла в концтабори суворого режиму на початку 1987 року у вигляді «помилувань», на особливий режим – у 1988-му. Тобто влада й далі вважала правозахисників злочинцями, але проявила до них «милосердя». Реабілітовані вони були, основному, після ухвалення Закону УРСР *«Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні»* від 17 квітня 1991 року.

У середині 80-х років навіть правляча верхівка СРСР переконалася, що тоталітарна держава повністю вичерпала свої внутрішні можливості, тому мусила звернутися до суспільства, щоб оновитися його силою. Політика «гласности» означала, що держава неохоче, але потроху відмовляється від тотального контролю над друкованим словом. Суспільство скористалося цим негайно: з'явилася маса видань, які раніше називалися б самвидавом – разових, кількарізових і періодичних. Вони формували громадську думку і стали тим кайлом, що день-у-день довбало тоталітарний режим – і він почав піддаватися. Якщо ще арештовували – то на тиждень-

два, якщо розганяли мітинг чи демонстрацію – то протести були ще більшими. Право на свободу слова, зібрань, сумління, зрештою, право на громадську і політичну діяльність, об'єднання в політичні партії суспільство вибороло тяжкими зусиллями перш за все горстки правозахисників – пасіонарних особистостей, які пройшли гарт у тюрмах і концтаборах. Вони як апостоли стали сіллю землі. Конкретніше – моральним та ідейним осердям багатьох громадських та політичних організацій, які почали формуватися. 3 червня 1989 року на Львівському майдані в Києві відбулися установчі збори Всеукраїнського товариства політичних в'язнів та репресованих, яке очолив Євген Пронюк.

Як тільки в період «гласности» й «перебудови» перші гельсінкці опинилися на волі, вони відновили правозахисну діяльність. 6 вересня 1987 року Василь Барладяну, Іван Гель, Михайло Горинь, Зорян Попадюк, Степан Хмара, В'ячеслав Чорновіл оприлюднили Заяву про створення *Української ініціативної група за звільнення в'язнів сумління*, де поставили вимогу звільнити і реабілітувати всіх політв'язнів; виключити з Кримінального кодексу статті, за яким ув'язнювали опозиціонерів; повернути в Україну тіла в'язнів сумління, що загинули в неволі. 8 вересня в Москві було створено *Міжнаціональний комітет захисту політв'язнів*. Величезну роль у руйнуванні СРСР і демократизації суспільства відіграли *Наради представників національно-демократичних рухів народів СРСР*, де брали участь лідери українського правозахисного руху В. Чорновіл, М. Горинь, Л. Лук'яненко, С. Хмара та інші. Одна з перших таких нарад відбулася в липні 1988 року у Львові.

З 1987 року починають виникати перші так звані неформальні об'єднання, які розширювали рамки дозволеного, де обговорювалися пекучі проблеми суспільства, де явочним порядком здійснювалася найважливіша зі свобод людини – свобода слова. Так, *Український культурологічний клуб* постав у Києві 6 серпня 1987 року (37), *Товариство Лева* у Львові – 19 жовтня 1987 (38).

Одночасно в Галичині розгортається підтриманий УГГ – УГС потужний рух за відновлення репресованої Української Греко-Католицької Церкви. У травні – жовтні 1989 р. *Комітет захисту УГКЦ* (Василь Січко, Степан Хмара, Ярослав Лесів та інші) організують голодівки в Москві з вимогою легалізувати репресовану Церкву. 17 вересня 1989 року у Львові відбувся 250-тисячний мітинг греко-католиків біля Собору Святого Юра. 5 червня 1990 року в Києві відновлюється Українська Православна Автокефальна Церква. Легалізуються гнані досі протестантські церкви.

30 грудня 1987 року було оголошено про відновлення діяльності Української Гельсінкської Групи. Відновлений улітку 1987 року В. Чорноволом журнал *«Український вісник»* став її друкованим органом, члени редколегії Богдан Горинь, Василь Барладяну, Пав-

ло Скочок, Віталій Шевченко, Степан Сапеляк, Микола Муратов – новими членами Української Гельсінкської Групи.

11 березня 1988 року за підписами Михайла Гориня, Зіновія Красівського і В'ячеслава Чорновола було опубліковано «Звернення Української Гельсінкської Групи до української та світової громадськості» про відновлення діяльності УГГ. Звернення підтримали члени УГГ Левко Лук'яненко (він тоді ще був на засланні в Томській обл.), Оксана Мешко (Київ), Микола Матусевич (на засланні в Читинській обл.), Зіновій Красівський (Львівська обл.), В'ячеслав Чорновіл (Львів), Михайло Горинь (Львів), Петро Розумний (Дніпропетровська обл.), Василь і Петро Січко (м. Долина), Йосиф Зісельс (м. Чернівці), Ярослав Лесів (Івано-Франківська обл.), Ольга Гейко-Матусевич (Київ), Василь Стрільців (Івано-Франківська обл.) і кооптовані в УГГ у грудні 1987 року Василь Барладяну (Одеса), Богдан Горинь (Львів), Павло Скочок (Київська обл.), Віталій Шевченко (Київ), Степан Сапеляк (Харків), Микола Муратов (Москва). Усього 19 осіб. Головою УГГ оголосили Л. Лук'яненко, за його згодою. Виконавчий Комітет складався з трьох робочих секретарів: М. Горинь, З. Красівський, В. Чорновіл. Діяло *Закордонне Представництво УГГ* у складі Микола Руденко, Надія Світлична, Леонід Плющ, Ніна Строката-Караванська.

Виконком узався скласти новий програмовий документ – *Декларацію принципів Української Гельсінкської Спілки*. Його розробили В'ячеслав Чорновіл, Богдан і Михайло Горині. Принципи були частково оголошені на 50-тисячному мітинзі у Львові 7 липня 1988 року братами Горинями, яким удалося досягти до слова, а В. Чорновіл поширював текст Декларації. З цього моменту починається історія *Української Гельсінкської Спілки*, яка, власне, ставила перед собою вже виразно політичні цілі. Тобто була передпартією, доказом чого є відмова влітку 1989 року Міжнародної Гельсінкської Федерації прийняти УГС до свого кола. 29 квітня 1990 року Установчий з'їзд УГС перетворив її на першу в Україні політичну організацію, альтернативну КПРС/КПУ – Українську Республіканську партію.

Щоб продовжити традицію неполітичного правозахисного руху в Україні, 16 червня того ж року з ініціативи Оксани Мешко було створено Український комітет «Гельсінкі-90».

Отже, правозахисний рух в Україні був невід'ємною частиною загальнолюдського поступу в дусі свободи. Він виник на ґрунті національно-визвольного руху та опозиційної комуністичній ідеології інакودумства, поставленою тоталітарною державою поза законом, із суспільної необхідності захищати елементарні права людини від постійних порушень їх із боку держави – у соціально-економічній, національно-культурній сфері, щодо релігії (39).

Українська громадська група сприяння виконанню гельсінкських угод посідає в історії українського національно-визвольного і правозахисного руху визначне місце. Її можна порівнювати з Кирило-Мефодіївським братством (1845–1847). Але якщо Братство після арештів не залишило по собі організаційних структур, то в УГГ в зародковому стані бачимо витоки більшості нині чинних в Україні правозахисних організацій, національно-демократичних і націоналістичних партій, які разом з іншими чинниками привели Україну до незалежності, де відкрилася можливість побудувати правове суспільство, яке відповідатиме як волелюбному духові українського народу, так і букві міжнародних правових актів.

Бібліографія

1. Лісовий Василь. *Культура – ідеологія – політика*. – К. Видавництво імені Олени Теліги, 1997. С. 229.
2. Алексеева Людмила. *История инакомыслия в СССР. Новейший период*. – *Весть*. Вильнюс – Москва (VIMO), 1992, с. 191.
3. Захаров Евгений. *Диссидентское движение в Украине (1954–1987)*. // *Права людини*, 1998, № 2 (114). – С. 6–9.
4. Лисяк-Рудницький Іван. *Радянська Україна з історичної перспективи*. У книзі: *Історичні есе*. Том 2. Київ, «Основи», 1994, с. 458.
5. Див.: *Маринович М. Спокутування комунізму*. Дрозобич, 1993, 45 с.
6. Лук'яненко Левко. *До історії українського правозахисного руху*. *Прес-бюлетень УРП-Інформ*. Випуск 42 (182). 18 жовтня 1994 року. С. 7–10.
7. Захаров Е. *Назв. пр.*, с. 6.
8. Лисяк-Рудницький Іван. *Радянська Україна з історичної перспективи*. У книзі: *Історичні есе*. Том 2. Київ, «Основи», 1994, с. 463.
9. *Там же*, с. 466 та ін.
10. Касьянов Георгій. *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років*. – Київ, Либідь, 1995. С. 30.
11. *Опублікована під назвою: Українські юристи під судом КГБ. Сучасність*, 1968.
12. Лисяк-Рудницький Іван. *Політична думка українських підрадянських дисидентів*. У книзі: *Історичні есе*. Том 2. Київ, «Основи», 1994, с. 477.
13. Див. про це: *Чорновіл В'ячеслав. Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)*. Збірник матеріалів. 1968. Перевидано «Меморіалом» 1991 р. у Львові.
14. *Цит. за книгою: Касьянов Г. Незгодні..*, с. 51).
15. Лук'яненко Л. *Назв. пр.*, с. 8.
16. Касьянов Г. *Незгодні..*, с. 96–98.
17. Див., напр., «*Відкритий лист до Івана Дзюби*» Василя Стуса. *Твори в 6 т. 9 кн.* Львів: Просвіта, 1994–99. Том 4, 441–443.
18. Лисяк-Рудницький І. *Історичні есе*, т. 2, с. 480–481.
19. Русначенко Анатолій. *Національно-визвольний рух в Україні*. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги. – 1998. – С. 105–140.

20. Русначенко Анатолій. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років. — К.: Видавничий дім «КМ Аcaдетіа», 1999. С. 221–232.
21. Шпорлюк Роман. Імперія та нації / Пер. з англ. — К.: Дух і Літера, 2000. С. 277.
22. Стус Василь. Твори. — Львів: Просвіта. Т. 4, с. 443.
23. Касьянов Г. Незгодні., с. 119–121.
24. Лісовий Василь. Відкритий лист до членів ЦК КПРС і ЦК КП України. — Зона, 1994, № 8, С. 125–148.
25. Глузман Семен. Уроки Світличного. У кн. «Доброокий. Спогади про Івана Світличного.» К.: Видавництво «Час», 1998. — С. 478.
26. Хейфец Михайло. Українські силуети. Нью-Йорк: Сучасність, 1983. С. 273–285. (укр. і рос. мовами); інші видання: Михайло Хейфец. Українські силуети. // Поле відчаю й надії. Альманах. — К.: 1994. С. 137–392; Михаил Хейфец. Избранное. В трех томах. Харьковская правозащитная группа. — Харьков: Фолио, 2000.
27. Українська Гельсінкська Група. До 20-ліття створення. Документи. Історія. Біографії. Видання УРП. Підготували Вахтанг Кініані та Василь Овсієнко. Київ, 1996. С. 29–32.
28. Руденко Микола. Найбільше диво — життя. Спогади. Київ — Едмонтон — Торонто: Таксон, 1998. — С. 433.
29. Українська Гельсінкська Група. 1978–1982. Документи і матеріали. — Балтимор — Торонто: Українське Видавництво «Смолоסקип» ім. В. Симоненка. 1983. С. 605–624, 779–781.
30. Бадзьо Юрій. Право жити. // Україна в складі СРСР, людина в системі тоталітарного соціалізму. — К.: Таксон, 1996. — С. 400.
31. Говерля Степан. Грані культури. — Лондон: Українська видавнича спілка. 1984, 184 с.; Гель Іван (Степан Говерля). Грані культури. Львів: Наукове товариство імені Т. Шевченка. 1993. 216 с.
32. Див. у книзі: Литвин Юрій. Люблю — значить живу. Публіцистика. Упорядник Анатолій Русначенко. — К.: Видавничий дім «КМ Аcaдетіа», 1999. С. 56–62.
33. Стус В. Твори, т. 4, с. 485–502
34. Заява О. Бердника опублікована в газеті «Літературна Україна» 17 травня 1984 року.
35. Лисяк-Рудницький І., Історичні есе, т. 2, с. 486–487.
36. Строката Ніна. Післяслово до видання: Інформаційні бюлетені Української громадської групи сприяння виконанню гельсінкських угод. Упорядкував Осип Зінкевич. Українське видавництво «Смолоסקип» ім. В. Симоненка. Торонто — Балтимор, 1981. С. 175.
37. Набока Сергій. Український культурологічний клуб. — Український альманах. 1997. Варшава: Об'єднання українців у Польщі. 1997. С. 154–156.
38. Романишин Юрій. Товариство Лева. Там же, с. 157–159.
39. Литвин Юрій. Люблю — значить живу. С. 56.

1992–2004.

Базарська трагедія

Визвольні змагання українського народу 1917–1921 років доби-гали трагічного кінця. Восени 1920 року під ударами червоних військо Української Народної Республіки разом з вимушеними союзниками – поляками – відступило до Збруча. 9 жовтня польські власті дійшли згоди з більшовицькою Росією про перемир'я, що дало змогу Семенові Будьонному вдарити по українському війську. Воно мусило перейти Збруч. 26 тисяч старшин і козаків, опинившись хоч і на своїй землі, та в чужій державі, вимушені були скласти зброю. Вони були інтерновані в концтабори, де терпіли нужду і голод, знемагали від епідемії, тратили бойовий дух і мерли.

Тим часом захланні сусіди за допомогою західної дипломатії, яка – на свою ж біду – не захотіла сприяти становленню самостійної української держави, розшматували живе тіло України: Закарпаття опинилося під Чехословаччиною, Бессарабія та Північна Буковина дісталися Румунії, Велику Україну загарбала більшовицька Росія, Волинь та Галичину окупувала Польща.

Та український народ не припинив боротьби. За даними В. М. Фрунзе, в 1921 році в підросійській Україні діяло близько 40 тисяч повстанців – в основному, селян, які боронилися від лєнінської продрозверстки. Звичайно, на зиму ця активність підупала, і це мусило знати керівництво УНР у вигнанні.

У колах інтернованих зріла думка допомогти повстанцям, зробити ще одну спробу визволити Україну. Керівництво УНР, яке діяло на території польської держави в нелегальних умовах, зуміло домовитися з польськими властями, щоб вони не перешкождали спорядженню в Україну бойових груп.

Восени 1921 року у Львові почав діяти штаб Української Повстанчої Армії. Керував ним, за наказом Головного Отамана Симона Петлюри, генерал-хорунжий Юрко Тютюнник. Начальником штабу був призначений полковник Юрко Отмарштайн. Готувався Другий Зимовий (або ж Листопадовий, Льодовий) похід. Охочих поляки звільняли з концтаборів, але зброю та спорядження штаб мусив роздобувати сам усілякими правдами та неправдами. Учасники походу згадували: кому дісталася поржавіла рушниця, інший мусив скинути пасок, щоб було на чім ту рушницю носити, а хто йшов геть без нічого в надії відбити зброю у ворога. Не всі мали й чоботи – йшли в постолах.

Похід вирішено було розпочати одночасно трьома групами. Бессарабська група під проводом генерал-хорунжого Андрія Гулого-Гуленка зазнала поразки, шойно перейшовши кордон. Поділь-

ська група під орудою полковника Палія-Сидорянського пройшла рейдом 1500 км аж під Київ, громлячи окупантів, і шасливо повернулася за кордон, утративши трьох убитими і маючи 25 поранених.

Третя, найбільша, але найгірше озброєна, Волинська група під проводом самого генерал-хорунжого Юрка Тютюнника вирушила в похід 4 листопада 1921 року двома бригадами, що ними командували полковник Ступницький та генерал-хорунжий Володимир Янченко. На 800 вояків (за іншими джерелами 902) мали всього 400 гвинтівок, 120 тис. набоїв, 8 кулеметів, 120 ручних гранат.

Перейшовши кордон за Новоград-Волинським, тютюнниківів розгромили загін чекістів у селі Журбовичі, декілька продзагонів, а награбований ними хліб роздали селянам. 6–7 листопада захопили Коростень, але не змогли його втримати: із Житомира надійшли два бронепотяги і тисяча курсантів Школи червоних старшин. Та все ж повстанці встигли звільнити з в'язниці 470 в'язнів, в основному, селян, які не здавали хліба продзагонам. Полковник Отмарштайн вважав заду Коростеня поразкою і радив повертатися за кордон, та генерал-хорунжий Тютюнник вирішив іти далі на схід, щоб з'єднатися під Києвом з Подільською групою. Рушили через Дідковичі, південніше містечка Базар повернули на південь через село Ксаверів, станцію Чоповичі, що західніше Малина, рухалися на Радомишль з наміром захопити його. Але біля села Чайківка 12 листопада їх перестріла бригада Григорія Котовського, яка надалі невідступно їх супроводжувала, вчиняючи дрібні наскоки та шукаючи вигідної для бою позиції. За розповіддю очевидця, червоні, відступаючи ввечері, гукали словами популярної тоді пісні: «До свидання, до завтра, до восьми часов утра!»

Обтяжена пораненими валка перейшла було шлях Житомир – Київ біля села Городське, але раптом різко повернула біля села Кочерів на північ у напрямку Димера, де мала з'єднатися з Подільською групою. У селі Леонівка дізналися, що Подільська група пройшла сюдою кількома днями раніше. Аж тоді було вирішено рухатися на захід, до польського кордону.

Уночі проти 17 листопада загін переправився через Тетерів між селами Вахівка і Блітча, зайнятими котовцями. Тоді випав глибокий сніг, був мороз, але лід був тонкий. З переправи майже ніхто не вийшов сухим. Змучені походом, доночували в Милях Миньках, де затрималися майже до полудня 17 листопада. Шойно валка підвід вийшла на поле в напрямку села Звіздаль, як на неї напала червона кіннота, близько трьох тисяч. Зав'язався жорсткий бій, у якому загинуло близько 400 повстанців. Котовці рубали й поранених на підводах, і беззбройних їздових. Тільки 120 старшин і козаків зі штабом включно, хто був на конях, у тому числі Ю. Тютюнник і Янченко, зуміли пробитися до лісу під селом Зві-

здаль і 20 листопада прорватися за кордон. 537 старшин і козаків потрапило в полон, у тому числі багато поранених.

Півтора кілометрами південніше села Звездаль (нині Народицького району), на полі, де тепер радіоактивний могильник, стоїть пам'ятник червоного граніту з написом: *«Бійцям бригади героя громадянської війни Г. І. Котовського, які в листопаді 1921 року розгромили в цих місцях велике угруповання білобандитів. Встановлено на честь 70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції». Тобто в 1987 році. «Білобандитів»... Так фальсифікується історія.*

Полонених, у тому числі й поранених, відконвоювали до містечка Базар, зачинили в церкві та двох синагогах. Базарці пам'ятають це. Галина Василівна Єсипчук, яка мала тоді 16 років, розповідає, що її батько (суддя) якраз заколов кабана, то мати дала їй вузол свіжини і наказала віднести її полоненим до церкви. Інші жінки теж приносили харчі. Варта пропускала їх. А ще Галина Василівна носила містечковому фельдшерві полотна для перев'язок. Він дуже зрадив, бо не мав чим перев'язувати поранених, яких у нього була повна хата.

21 листопада 1921 року 359 полонених, у тому числі й поранених, котівці вивели за село, зачитали постанову «п'ятірки» про розстріл їх як «ворогів народу». Запропонували перейти на бік червоних, але вістовий Степан Щербак за всіх відповів, що України вони не зрадять. Розповідають, що померли, співаючи гімн «Ще не вмерла Україна»...

Ось уривок з тексту постанови, взятий нами з книжки Дмитра Герчанівського *«Вигнати окупанта»*, виданої в Мюнхені 1963 року (Видання Крайової управи Братства кол. Вояків I-ї Української Дивізії УНА в Німеччині), стор 121–122:

«Наезд случился какраз в тот момент, когда советскими республиками брошено все, не исключая частей Красной Армии, на хозяйственный фронт. В результате банде удалось, избежав боя, продвинуться в глубину территории УССР. Аж направленная против нее кавчасть наступила ее, и в районе М. Миньки уничтожила.

Зарублено в бою свыше 400 чел., захвачено 537 чел., в том числе и раненые. В момент боя некоторые из высшего командования, видя безвыходность положения, сами себя расстреливали и взрывали бомбами. Всего перед чрезвычайной комиссией (пятеркой) предстало 443 чел., остальные умерли от ран до прихода комиссии или находились в тяжелом состоянии и оставлены до излечения. Руководствуясь велением революционной совести, основываясь на всем выше изложенном и дабы предупредить новые подобные преступления, при участии оставшихся на территории соседних с нами государств бандитов всех оттенков и показать всему капиталистическому миру и его наймитам, что власть Советов беспощадно карает всякого покушающегося нарушить ее мирную работу, Чрезвычайная Пятерка постановляет:

1. Лиц, перечисленных в приложенном к сему списку, в числе 359 человек, как злостных, активных бандитов – РАССТРЕЛЯТЬ.

2. Лиц высшего командного состава и гражданского правления, прибывшего со штабом армии Тютюнника в числе 41 чел., направить для дополнительного допроса следственными органами.

3. Бывших красноармейцев, попавших в плен в 20 году и примкнувших к банде с целью вырваться из плена в числе 42 чел. направить в особый отдел К. В. О. для проверки.

Председатель Ч. Ком. Гарькавий

Члены: Ливищ, Иванов, Котовский, Фриновский

Секретарь: Литвинов

м. Базар, 22 ноября 1921 года»

Наказ підписали:

«Командующий Войск Округа: Якир

Член Реввоенсовета Окр.: Затонский

Нач. Штаба Окр.: Генштаба Паука».

Далі в цій книзі опубліковано список усіх 359 розстріляних. (Він уточнений у книжці, яку видав Роман Коваль з моєю участю: Рейд у вічність. К. Діокор, 2001).

Як бачимо, наказ підписано вже після здійснення вироку, продиктованого єдиною ліше «революционной совестью...»

...Серед людських городів у Базарі є дві могили, порослі бур'янами. У меншій поховано пораних, у більшій, метрів 40 довжиною, – розстріляних.

Та ж Галина Василівна Єсипчук пам'ятає, що деяких полонених справді відправляли до Києва. Хтось із базарців і там пробував передавати їм харчі, але довідався, що їх уже розстріляли. Тут, у Базарі, тижнів через два після розстрілу вона в подружки бачила одного українського воїна, розмовляла з ним. Такий інтелігентний був, каже. Розповідав, що у війську було багато освічених людей. Він якимось дивом вибрався з могили. Дивно, що не тікав з Базару, де ще деякий час стояли котовці. Отож вони ввіймали його і розстріляли вдруге... Ця російськомовна інтелігентна жінка до сих пір не може розповідати про ті звірства без сліз.

Уже й не такі старі люде пам'ятають, що в 1941 році, за німецької окупації, українські націоналісти зорганізувати тут велелюдне відзначення 20-ї річниці базарської трагедії. Керував ним Олег Кандиба-Ольжич, закатований пізніше в німецькому концтаборі Заксельхаузен. Знову пролунало тут «Ще не вмерла Україна...», засвідчуючи волю народу змагатися за свою незалежність. Було воздвигнуто й освячено хрест. Щодо німців оунівці зберігали в цім ушануванні нейтралітет. Та нових окупантів не цікавило, що там відзначають завойовані ними «аборигени»: вони побачили, що в українців є сильні організації, здатні піднімати (поки що на мирні акції) тисячі людей. Це становило загрозу їхній владі. Тож уже наступної ночі гестапівські агенти почали арештовувати учасників

подій у Базарі, в довколишніх селах, потім у Коростені, Радомишлі, Житомирі. Більшість утримували в Радомишльській тюрмі та в Житомирі, в тюрмі на вулиці Пушкінській. На початку грудня на Мальованці в Житомирі їх почали розстрілювати. За тодішніми підрахунками, на Житомирщині було заарештовано і розстріляно не менше 721 чоловіка. Із-під розстрілу вдалося втекти лише декільком, у тому числі провідникові ОУН(м) на Житомирщині, колишньому професорові педінституту Волинцеві (він загинув у 1943 році). Це було друге грізне попередження всьому українству Наддніпрянщини, яке сподівалося на оживлення національних настроїв, на створення своїх легальних структур за толерації німецьких окупантів. (Перше: арешт у липні 1941 уряду УНР, третє — розстріл у Бабиному Яру української інтелігенції на чолі з Оленою Телігою в лютому 1942 року). Відтоді українство взялося за підготовку до збройної боротьби, відмовившись від подібних велелюдних акцій, які викривали всіх активістів.

Восени 1990 року Житомирські організації Української Республіканської партії, Спілки Незалежної Української Молоді та Народного Руху України закликали все свідоме українство взяти участь у вшануванні героїв Базару. Приєдналися всеукраїнські організації, було видано листівку. Активісти відвідали Базар, подали заяву місцевій сільраді про намір провести в неділю, 25 листопада, панахиду. Хоч відомо, що згідно з постановою Верховної Ради УРСР від 26 вересня 1990 року для проведення панахид на кладовищах та окремих похованнях ніякого окремого дозволу не треба. Народний депутат, секретар НРУ Микола Поровський виступив на сільському сході, який прихильно прийняв цю думку. Але напередодні панахиди, 24 листопада, газета «Вечірній Київ» опублікувала «Телеграму в номер» з Базару, що «проведення подібної акції, яка носить виражену антирадянську спрямованість, може призвести до конфлікту. Базарська сільська рада народних депутатів відмовила в проведенні цієї церемонії. Нам у першу чергу треба рятувати дітей від убивчої радіації, а не розпалювати ворожнечу серед людей, які і так потерпіли від Чорнобіля», — писалося в повідомленні. А ще ж недавно голова сільради Марія Кириленко та голова колгоспу Анатолій Помінчук не мали нічого проти. (Останній навіть дав розпорядження трактористові Юрієві Кононському нагорнути могили, а 12 малинських рухівців однієї суботи впорядкували їх. Скоро тракториста звільнили з роботи).

Два автобуси, які мали вийти з Житомира, були затримані в місті: у водіїв відібрали дорожні листи. Перегородили тракторами дорогу під Новоград-Волинським і не пропустили волинян та галичан. 24 листопада житомиряни Ігор Лук'яничук та Валерій Колосівський узяли на візок легкової машини дубового хреста, якого мали намір установити на могилі, і рушили до Базару. Але побли-

зу с. Базар їх зупинила міліція. Дозволили йти з хрестом пішки. Тільки-но вони почали від'язувати хреста, як над'їхало декілька автобусів з комуністичними партактивістами, які стали погрожувати перекинути їхню машину. Не пропустили. Довелося повернутися назад. (Того хреста голова Малинської районної організації НРУ Володимир Олексієнко та колишній політ'язень з Гути-Логанівської Дмитро Мазур уночі принесли в Базар і сховали в куцах: він пролежав там цілий рік).

Тим часом у Базарі зібралися місцеві та приїжджі люди, чекали панахиди та дивувалися, чому в селі так багато міліції та чужих людей у цивільному.

Киянам удалося проїхати двома автобусами до села Пиріжки, що за Малином. Звідси дорога відгалужується на Базар, 28 кілометрів. Два ваговози перекрили дорогу. Міліцейська залога чоловік 50. Майор міліції заявив нам, що нас до Базару не пропустять, бо там стоять селяни з вилами і ломами, мовляв, він не хоче, щоб нас побили. Пропонує поїхати двом-трьом подивитися, що там робиться. Зупинив нам якусь машину.

Зголосилися Олександр Ковтуненко, Дмитро Гірченко з Київського Руху та я. У Недашках справді стоїть натовп чоловік триста. Є там і селяни, але щось надто багато явно не селян, бо декотрі й російською мовою розмовляють. У новеньких куфайках, при білих сорочках із краватками, у пижикових шапках. І без ломів та вил. Зате з однотипно написаними гаслами: «Ганьба нашадкам Петлюри та Бандери!», «Не допустимо націоналізму та екстремізму!». Валяються в калюжі два українські прапори, бланки реєстрації громадян України. Згодом ми дізналися, що годину тому цей натовп розправився з малинськими рухівцями, побив Володимира Олексієнка.

Розмова не вдається, суцільні нападки: «Забирайтеся до свого Львова, бандерівці!» – «Та ми з Києва, а я навіть із сусіднього Радомишльського району...» Називаємо свої імена, розповідаємо про намір провести панахиду на могилі загиблих християн. Журналіст газети «Радянська Житомирщина» Фурманчук старанно записує. Я теж записую – на диктофон. Це роздратовало одного. Спочатку в мене якась жіночка зірвала значок «УРП», потім одночасно вихопили торбинку з записником, сотнею листівок та ксерокопією книжки Д. Герчанівського «Вигнати окупанта» (про Базар). Диктофон згодом повернули, але вже без батарейок і кришки, яка їх прикриває, та без касети. Заштовхують нас у машину, погрожують її перекинути, якщо не поїдемо геть. Але я уперся руками у дверці, заявляючи, що не поїду звідси, доки не повернуть пограбовані речі. Укинув, що було ще в кишенях із речей, у машину і залишився сам у роздратованому гадючнику. Тут він увесь накинувся на мене.

З труднощами я добрався до майора міліції, який сидів у машині, але мене ніхто не захистив. Натовп стусанами поніс мене

геть із села. Коли відпускали — сідав на узбіччі дороги, демонструючи, що не піду звідси, доки не повернуть пограбованих речей. Надто я шкодував за записником. Тоді два «професіонали» взяли мене за комір куртки та за рукава (аж гудзики посипалися): «Знаєш, кого так водять? Баранов!» Протягнули мене метрів 300 і там, де вже не було натовпу, одночасно вдарили по печінці та лівій нирці. Мені перехопило дихання. «Уйди сам, не то ты отсюда вообще не выйдешь», «Отобьем печень и почки — тогда тебе не нужен будет твой Рух». Довелося послухатися... Підперши кулака під печінку, пішов у напрямку Пиріжків. (Через три тижні в мене розійшлася жовч і я відлежав місяць у лікарні).

Мене підібрали малинські рухівці, які проїхали сільськими дорогами. Володимир Олексієнко розказав мені, що годину перед тим його витягли з машини за чуба, побили, пошматовувати ото прапор... Довезли мене до роздоріжжя під Пиріжками, куди вже приїхав третій автобус із Києва із народним депутатом Миколою Поровським та священниками. Майор згодився пропустити один наш автобус із десятьма нашими людьми для переговорів. Поїхав і я. Але переговори нічого не дали. «Селяни» в новеньких куфайках, білих сорочках та пижкових шапках не для того тут зібралися з чотирьох районів. З них тільки голова Народицького райвиконкому Кравченко та другий секретар Малинського райкому КПУ Дідківський назвалися, решта воліли залишитися «безіменними». Але я згодом установив імена зо двох десятків компартактивістів Малинського, Народицького, Коростенського і Овруцького районів (голова Народицького райвиконкому Кравченко, його заступник Момотенко, III секретар Народицького РК КПУ Виговський, II секретар Малинського РК КПУ Дідківський, II і III секретарі Коростенського райкому Трокоз і Кисіль, інструктор райкому Бердников, голови колгоспів з Дідковичів Матвійчук, з Ушомира Лопатюк).

Житомирське обласне радіо декілька днів підряд прокручувало виступ обурених доярок, фальсифікуючи події давні і сьогочасні. Фурманчук у «Радянській Житомирщині» написав, що після «інциденту» секретар УРП, себто я, сів у машину і поїхав. Нехай читач думає, що секретарі УРП роз'їжджають як секретарі ЦК КПУ...

Володимир Олексієнко та я подали заяви Генеральному прокуророві УРСР. Спочатку нам відмовили в порушенні кримінальної справи «за відсутністю складу злочину», але ми назвали десятки свідків, ба, я розшукав у Коростені одного зі своїх кривдників (Гусев Владімір Ніколаєвіч, голова Коростенської організації «афганців»), але хто зважиться свідчити за мене? От якби треба було засвідчити, що хуліганів секретар УРП — слідство назбирало б триста свідків. А так — слідство потихеньку прикрили, навіть не повідомивши нам про це. Що ж дивуватися: ще всі ті, хто вів слідство і судив мене в 1973, 1979 і в 1981 роках, сидять на своїх

посадах, а то й пішли на підвищення. Департизація правничих органів як елемент правової держави не стане дійсністю, доки колишні комуністи зберігають монополію практично в усіх сферах, насамперед у формуванні громадської думки.

Треба визнати, що наш «десант» зазнав 1990 року провалу. Це сталося тому, що ми ще не мали своїх сильних структур на периферії, не маємо сильної конкурентноспроможної преси, щоб донести народові правду про його минуле, зруйнувати нав'язані десятиліттями комуністичної пропаганди уявлення, що Українська Народна Республіка — це щось вороже українському народові. Якщо базарці, яким достатньо було одного виступу М. Поровського і декількох листівок, уже були готові сприйняти панахиду прихильно, то мешканці довколишніх сіл практично нічого про це не знали. Ми їх полишили на поталу безсовісним брехунам, які добре знають, що відстоюють. Але свідомий народ не потерпить наруги над могилами своїх предків і не дозволить ніяким визискувачам сидіти на своїй шиї.

А світлу пам'ять героїв Базару ми таки вшануємо. 21 листопада 1991 року минає 70 років з дня трагічної загибелі 359 героїв та 50-ліття арештів сотень патріотів у 1941 році. На могилі в Базарі — хоч цей уражений радіацією край і має бути покинутий людьми — має стати хрест і кам'яна плита з іменами всіх 359. Панахиду призначено на 17 листопада.

1 листопада 1991 року

Прим. 1991 року житомирські організації УРП, СНУМу та НРУ встановили на могилі хрести і таблицю з іменами всіх 359-ти. 2000-го року коштом Об'єднання українських вояків і Української Автокефальної Православної Церкви Великобританії на могилі встановлено пам'ятник роботи житомирського скульптора Олександра Бориса. 2002 року поблизу тих могил перепоховали рештки вояків, які загинули на полі бою. Їхні могили в лісах знайшли базарець Павло Єсипчук та житомирянин, у минулому політв'язень Сергій Бабич.

Антирадянська книжка

Сергій Білокінь. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. К.: Київське наукове товариство ім. Петра Могили, 1999. — 448 с.

У Музеї Тараса Шевченка 25 листопада 1999 року представлено працю всього попереднього життя Сергія Білоконя. Вона, на мою думку, знаменує, що настав час неемоційного, немітингового, а суворо наукового осмислення нашого недавнього минулого, з якого ми так тяжко виходимо — з непоправними втратами.

Книга присвячена пам'яті світлих людей, що стали жертвами колишньої системи. *«Кілька моїх добрих друзів, з ким я був близький, — пише С. Білокінь, — у різні роки убито. Багато кому з дуже добрих знайомих вкорочено життя під претекстом читання й «розповсюдження» книжок, котрі тоді читали й давали читати далі ми всі. Це була робота тієї самої відомої колишньої установи, — тепер вона, здається, не існує. Своїми злочинами, спрямованими проти близьких мені людей, бруталністю, з якою вона повелася зі мною, вона зробилася моїм особистим ворогом».*

Ця книжка є справді антирадянською і справді антикомуністичною — за радянських часів жорстоко карали за куди меншу правду про ту владу.

Мені важко в цій рецензії обійтися без публіцистики, як її послідовно уникає С. Білокінь: кожне його судження прив'язане до конкретного факту. У книзі 2400 покликань на документи. Він ніде не переказує джерел, а цитує їх з усіма помилками. Він не перекладає тексти, російську термінологію та назви репресивних органів (ГПУ, НКВД, КГБ). Як сумлінний науковець, С. Білокінь досліджує свій предмет (а саме: механізм нищення людей) по-науковому скрупульозно. Але коли читаєш розділи «Добір людей для майбутнього суспільства» (с. 147–156), «Ліквідаційні класифікації» (156–160), а потім заглянеш у кінець книжки (с. 346–359) і дізнаєшся, що основна маса людей, які чинили терор, були малограмотні, самоуки або з двокласною освітою, то думаєш, що ця по-науковому розроблена теорія нищення людей дісталася їм якимось езотеричним способом. Та не від Бога, а від Сатани. А вони були лише слухняними її провідниками. Бо як можна навч бачити, що механізм, гвинтиками якого є й вони, неминуче винищить і їх самих, — але залишатися в ньому, не повстати проти нього?

Кандидат філологічних наук (1978) Сергій Білокінь добре відомий українським науковим колам і громадськості. Він належав до

наймолодших шістдесятників: ще підлітком був вхожим до майстерні художниці Алли Горської, яка його широко любила. Починаючи з 1969-го, Сергій Білокінь опублікував дослідження про кількох репресованих діячів української культури – Степана Таранушенка, Михайла Бойчука, Людмилу Старицьку-Черняхівську, Федора Ернста, Василя Базилевича, Вероніку Черняхівську та інших. Після провалу путчу ГКЧП, коли напіввідкрилися архіви колишнього КГБ, з листопада 1991 р., С. Білокінь простудіював півтори тисячі слідчих справ, протоколи Політбюро ЦК КП(б)У, багато спогадів репресованих. На презентації автор з ноткою заслуженої втіхи сказав, що в двобої з архівною службою СБУ він таки переміг, хоча його шлях до тих архівів був нелегким. Праця робилася не так за підтримки, як усупереч бажанням СБУ, у боротьбі за окремі документи.

Натепер відкриті для дослідників тільки слідчі справи тих репресованих, які згодом були реабілітовані. «Дела оперативного наблюдения», «дела оперативной разработки» (досє) досі закриті, хоча давно вже втратили своє оперативне значення. Це показала сама СБУ, опублікувавши оперативні справи СБУ, М. Грушевського, О. Довженка (*Володимир Пристайко, Юрій Шаповал. Справа «Спілки Визволення України». Невідомі документи і факти. К.: Інтел, 1995; Володимир Пристайко, Юрій Шаповал. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. К.: «Україна», 1996*). А звичайний дослідник досі не може одержати циркулярів цього відомства, його наказів. Досі не визначені законом строки секретності. Усе залежить від ставлення архівного чиновника до конкретного дослідника. Досі вказують: читайте ось до цієї сторінки і не далі. Два місяці тому автор пішов до колишнього Партархіву уточнити якусь деталь, а завідувачка читальним залом із задоволенням сказала: «А цей фонд уже не видається».

Хитрування довкола архівів КГБ почалися з середини 50-х років. І ось чому. У секретній для радянського народу (та не для світу) доповіді на XX з'їзді КПРС М. Хрущов сказав, як несправедливо репресували «чесних комуністів» Рудзутака, Ейхе, Тухачевського, натякнув, що за вбивством Кірова проглядає тінь Сталіна. Але ні словечка він не сказав про методи колективізації, про знищення селянства, діячів культури, письменників, священиків. Тобто з цим усе було правильно.

У середині 50-х років здійснюлася хвиля реабілітації. Реабілітовували таких бандитів, як Тухачевський (він придушував селянські повстання – «антоновщину» на Тамбовщині – застосовуючи гази, хімічну зброю). Вихваляли Затонського, який запровадив «колективну відповідальність» за реальні чи уявні злочини: за них відповідала не лише конкретна людина, а й її оточення. Іменами реабілітованих або й не репресованих злочинців позивали вулиці (Урицького, Постишева, Косіора, Воровського, Фрунзе, Котовського,

Артема, Петровського, Кіквідзе), їм поставили пам'ятники (Г.І. Петровський, пам'ятник якому бовваніє на вул. Грушевського в Києві, перше ніж стати «всеукраїнським старостою», разом з Д. Курським і В. Бонч-Бруевичем підписав 5 вересня 1918 року «Постанову Совнаркому про червоний терор» – він тривав до 1991 року).

Під хвилю реабілітації 50–60-х рр. удови деяких репресованих письменників теж виклопотали її (Зеров, Куліш, Курбас). Причому, їх реабілітували як «чесних комуністів». Хто носив печать «націоналіста» – не міг бути реабілітованим.

Автор марно намагався дістати справи реабілітованих чекістів. Перед тим, як бути репресованими, вони знищили людей, які згодом виявилися невинними, і теж були реабілітовані. Отже, влада реабілітувала явних злочинців – поруч з їхніми жертвами. Злочинців реабілітують досі: на с. 367 рецензованої книги опубліковано довідку від 09.06 1997 (з тризубом!) про реабілітацію Сергія Пустовойтова, який до арешту 23 липня 1937 року був начальником відділення СПО УГБ НКВД УССР. Розстріляний. А цей Пустовойтов керував цілою фабрикою фальшування справ проти української інтелігенції!

Головна думка книги: заперечити пануючу в сучасній історіографії тезу, що в усіх тих злочинах винна одна особа – Сталін. У роки горбачовської «гласности» навіть писали, що Сталін був психічно хворий і що, мовляв, спалахи репресій в СРСР відповідають перебігу його хвороби. Так прищеплювалася думка, що якби на місці Сталіна був, скажімо, Каменєв чи Кіров, то репресій не було б. Під час останньої виборчої кампанії нас намагалися переконати, що нинішні комуністи «не такі». Насправді ж комуністична ідеологія, де б і коли б вона не застосовувалася на практиці, передбачала **винищення частини населення, непридатної для будівництва комунізму.**

Якщо німецькі окупанти, сказав на презентації С. Білокінь, могли оточити квартал, захопити всіх людей і розстріляти кожного десятого чи й усіх – то це був грубий, примітивний терор. Російські народники свого часу вже ходили далі: вони висували ідею знищити всіх людей, старших 25 років – як носіїв неправильної, на їхню думку, свідомости. Спадкоємці тих «бомбистів» (по-сучасному – терористів) – большевики – здійснили свій план зміни свідомости населення на глибоко науковій основі, знищуючи не все населення, а лише його найактивнішу частину. Він ґрунтувався на марксистсько-ленінській теорії класової боротьби. Усю внутрішню політику влади комуністів автор зводить до двох напрямків:

- 1) формування нової породи людей – будівників комунізму,
- 2) ліквідація тих частин населення, які з якихось причин не можуть бути будівниками комунізму.

Українці з їхньою глибокою релігійністю, індивідуалізмом, приватновласництвом, прив'язаністю до свого клаптика землі явно не

годилися як матеріал для будівництва комунізму – і на це вказували високопоставлені радянські чиновники. Ми підлягали знищенню як нація. Рештки українського народу мали стати матеріалом для створення «нової історичної спільноти – радянського народу», основою якого мали стати російська людність, мова, культура. Увійти в комунізм українцем не можна було. А принаймні 38% виборців України, які проголосували за комуніста П. Симоненка, досі не розуміють, що вони обирали собі смерть. Якби цього «населенію» – не приведи, Господи! – ще один голод і ще один раунд репресій, то рештки його проголосували б за комунізм на 99%...

Автор досліджує, як з перших днів існування радянської влади за ініціативою і під керівництвом Леніна методами обліків, анкетування і паспортизації було створено могутню інформаційну управлінську систему, яка знала про склад населення все. Усі люди мусили складати автобіографії, заповнювати анкети з десятками запитань (про соціальне походження, у яких військових формуваннях служили, у яких партіях і громадських організаціях були і хто вас туди рекомендував, чи були репресовані, чи мали серед родичів репресованих, чи є родичі за кордоном, чи були хитання щодо правильності лінії партії. «Колебався вместе с партией», – написав один дотепник). По суті, твердить С. Білокін, це були самообмови. Маючи цю інформацію, Політбюро ВКП(б) в належний час приймало рішення про ліквідацію тієї чи тієї категорії населення.

2 червня 1937 року розпочалася наймасовіша, ежовська «чистка» суспільства. Цього дня Політбюро ЦК ВКП(б) схвалило документ П 51/94 «Про антирадянські елементи». Операція розпочиналася за наказом НКВД СРСР № 00447 5 серпня 1937 року і тривала до 15 листопада 1938. На кожну республіку, область, район були спущені ліміти на репресування за I і II категоріями (I – на розстріл, II – на ув'язнення, співвідношення 3 до 1). Знизу розгорнулося соціалістичне змагання за перевиконання лімітів, висувалися «зустрічні плани» й вимоги збільшити ліміти. Так, нарком внутрішніх справ УРСР Ізраїль Мойсейович Леплевський тричі звертався за таким збільшенням.

Українську національну аристократію (дворянство, поміщиків) як клас цілком було знищено ще на 1925 рік. Голодом і «розкуркуленням», засланням до Сибіру знищено кращу частину українського селянства, чим смертельно травмовано правікову українську хліборобську культуру. Повністю ліквідовано українське духовенство (УАПЦ). Ліквідовані всі члени Центральної Ради. Усі члени українських громадських організацій і партій (у тому числі Української комуністичної). Знищено майже всю Спілку письменників (з 200, які склали СПУ в 1934, на 1939 залишилося 36). Ніхто з категорії, яка підлягала знищенню, не міг вижити. Через дрібненьке ситечко було пропущено – прошарок за прошарком – усе населення. Уна-

слідок цього було знищено найкращу, найактивнішу, найосвіченішу, найпродуктивнішу його частину. На розплід залишили покірних «плохих овець», яких «схрещували» з привезеним агресивним, безбожним, «матоязичним населенієм». Одного тільки 1934 року у виморені голодом села східних областей України було переселено 240 тисяч сімей з Росії — це називалося «допріселеніє». Пройдється нині центральним, Печерським районом Києва (як і центральним районом кожного обласного центру) — це майже поспіль нащадки енкаведистів та окупантів, завезених сюди «для обрусенія края» та для здійснення окупаційної влади. Тут у 1998 році заледве не пройшов у народні депутати комуніст-росіянин, противник незалежності Грачов Олег Олексійович. Я був членом виборчої комісії Старокиївського округу № 223, то знаю.

«Зв'язок часів урвався, — пише С. Білокінь, — багато рис нашого часу не випливають з попередньої культури українського народу. Вони не гомогенні... Большевизм перервав історичні зв'язки. Жоден сучасний український міністр, жоден посол в інших країнах, жоден директор установи і підприємства не ведуть свій рід від гетьмана Михайла Ханенка, графа Григорія Милорадовича, полковника Мартина Небаби. Прийшли інші люди, які знають лише по два-три покоління предків. Ніхто не живе в тому самому домі, у тій самій садибі більш як 80 років. Усіх зірвано з місця. Ніхто не має вдома речей далі, як дідуся чи бабусині. Усе пограбували й понищили чи все пропало під час війни. Рідко хто живе тими самими ідеалами, що його дальші предки. Коріння обрубано, душу нації погвалтовано» (с.14).

Так створювався «єдиний советський народ». Подобається це нам, чи ні, а він був і досі є. Недарма комуністи принципово не визнають нас українським народом — тільки «народом України». Ми й справді є тяжко хворе суспільство, яке склалося з недобитків знищених класів, з недобитків українського народу. Наше суспільство має маргінальний характер. Воно позбавлене національного хребта. Свідомі українці не становлять його основу. Найбільші власники в нас — неукраїнці (один був вибився — зараз сидить у тюрмі за кордоном). Пануюча культура й освіта — неукраїнська. Засоби масової інформації — неукраїнські. Найбільша Церква — неукраїнська. Вона молиться за чужий уряд, чужу державу і перемогу російського війська в загарбницькій війні. Разом з нею за це ж моляться Президент України і його дружина. На значних територіях України, в тому числі в столиці, щоб поводитися українцем (принаймні послідовно говорити українською мовою) — потрібно неабияких психологічних зусиль. А то й небезпечно — за українську мову не одного побито.

Чи не настав час безсторонньо, по-науковому визначити, чому так сталося, хто в цьому винен? Не для того, щоб виставити рахунки сусідам — ближнім і дальнім, а для того, щоб знати, з ким і які

будувати стосунки в майбутньому, чого від кого сподіватися ближчим часом. Дай Боже, щоб чудеса Господні ставалися й на нашій землі і в наш час, але я думаю, що наші сусіди впродовж ближчих 50 років будуть приблизно такими, як і в минулі 500 років. Нинішній спалах мілітаристського психозу в Росії у зв'язку з Ічкерією – тому доказ. В особі Росії нормальну сусідку будемо мати не скоро. Навіть тоді, коли російська імперія розпадеться, росіяни не скоро позбудуться синдрому імперської величі. А нам розказують байки про Росію як стратегічного партнера і навіть гаранта незалежності України... Чи загляньмо в документ «Штатний розклад НКВД на 1937 рік» (с. 346–359) – і виявимо, що його керівництво на всіх рівнях – це майже поспіль не українці. То хіба це була українська держава? В іншій книзі, «Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. Том 2». К.: Сфера. – 1998. С.14, сказано, що в 1935 році 40% складу НКВД УРСР становили євреї. У 1940 – усього 4%. Теж розстріляні. Але й після того держава не стала українською.

На відродження піде багато десятиліть. Господь нас вихопив з над самісінької прірви і дав ще один шанс. Якби незалежність нам була дана через років 15-20, то вона була б уже ні до чого (як більшості білорусів). Але пам'ятаймо, що Господь і гнівається на ледачих, і позбавляє їх Своєї ласки. Тож щоб відродження відбулося, потрібно надзусиль не одного покоління української еліти, яка шойно починає формуватися.

Як колишній учитель, я виставляю книжці Сергія Білоконя найвищу оцінку. Її вихід у світ – велика подія. Настає час осмислення соціальної й культурної катастрофи нашого народу. Фундаментальне дослідження С. Білоконя (попри невеликий наклад – 500 прим.) ближчим часом стане фактом свідомості української еліти, що формується. Але щоб ці знання стали фактом свідомості народу, потрібні зусилля великої кількості людей. Хоча, зрозуміло, авторові хочеться й далі працювати в архівах, щоб розширювати фактичну частину дослідження, я таки раджу йому не пошкодувати часу на цикл своїх радіопередач і добиватися до телебачення.

29 листопада 1999 року.

Прим. С. Білокінь 14 березня 2000 року захистив цю книжку як докторську дисертацію з джерелознавства (17 «за», 2 «проти»). 2001 року вона відзначена Національною премією імені Тараса Шевченка.

Нам не личить вірити менше, або Зерно, кинуте в землю

Ще 23 вересня 1981 року, доповідаючи на 13-му Національному з'їзді Американської асоціації сприяння славистичним дослідженням у м. Пасіфік-Гров, відомий дослідник політичної думки Іван Лисяк-Рудницький відзначив: «...підтверджена фактами значущість українських дисидентів не викликає сумнівів. Жертовність цих хоробрих чоловіків і жінок свідчить про незламний дух української нації. Їхня боротьба за людські й національні права узгоджується з тенденцією світового загальнолюдського поступу в дусі свободи. Українські дисиденти вірять, що правда свободи переможе. Тим, кому пощастило жити у вільних країнах, не личить вірити менше». (Іван Лисяк-Рудницький. Політична думка українських підрадянських дисидентів. У його книзі «Історичні есе. Том 2. Київ, «Основи», 1994, с. 486–487).

Що ця віра була діяльною силою, переконає нас щойно випущена у світ у Києві видавництвом ім. Олени Теліги книга Анатолія Русначенка «Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років».

Презентація книги зібрала 29 вересня 1998 року в Київському Будинку вчителя (Будинок Центральної Ради) біля трьохсот людей, у тому числі багатьох із тих, хто творив і досі творить нашу історію в новітню добу, а також істориків і політологів.

Книгу представили її рецензент доктор історичних наук Олексій Гарань та видавець Голова ОУН Микола Плав'юк. В обговоренні виступили учасники національно-визвольного руху доктори філософії Євген Сверстюк, Василь Лісовий, Микола Роженко, молоді історики аспірант Віталій Кулик, студентка Києво-Могилянської Академії Ірина Солоненко та інші. Вів презентацію Василь Овсієнко, нині заступник Голови Республіканської Християнської партії.

Анатолій Русначенко виніс на суд величезний том – 720 сторінок – густого тексту. 300 сторінок – це побудований на досі невивчених матеріалах історичний нарис. 400 сторінок – документи. Цеківські, кагебістські, самвидавські і ті, що самвидавом не стали, бо були заарештовані ще до поширення.

Уперше маємо скрупульозні дослідження про групу «Об'єднання» (діяла 1956–59 в Комі та в Україні, лідери – звільнені політ'язні Володимир Леонюк, Ярослав Гасюк), про Український національний комітет (1956–61, Львівщина, Богдан Грицина, Іван Коваль), Українську національну партію (1961–67, Тернопільщина,

Євген Гогусь, Євген Грицишин), Ходорівську групу (1958–62, Федір Проців, Михайло Ханас, Федір Дронь).

Більше ми знали про Українську Робітничо-Селянську Спілку (1959–61, Левко Лук'яненко, Іван Кандиба, Львівщина) та про Український національний фронт (1963–67, Дмитро Квецко, Зіновій Красівський, Ярослав Лесів, Михайло Дяк, Мирослав Мелень, Іван Губка, Григорій Прокопівич, журнал «Воля і Батьківщина»). Уже є значна література про шістдесятників, Українську Гельсінкську Групу та Спілку, але мало хто досі вивчав їх за архівними матеріалами, як це зробив А. Русначенко.

Уперше оприлюднено матеріали про підпільні групи 70-х років (Український національно-визвольний фронт, 1970–73, Зорян Попадюк, Яромир Микитко; Спілку української молоді Галичини, 1972–73, Дмитро Гриньків; Росохацьку групу, 1972–73, Володимир Мармус). Тут же маємо нарис про національно-визвольний рух кінця 80-х – початку 90-х років. А. Русначенко є першим дослідником робітничого руху цієї доби.

За влучним спостереженням Левка Лук'яненка, підпільні організації, які творилися в 50–60-х роках, як правило, не виростили поза межі півтора десятка осіб (12 – їхня критична маса. 12-ий з учнів Ісуса Христа – Іуда. Це не випадкова цифра, як усе в Святому Письмі). Лідерів цих груп страчували, членство одержувало величезні терміни, а тяжко набутий ними досвід гинув для руху, натомість досвіду боротьби з ним набував ворог – КГБ. Але яка цілеспрямованість національного духа – до громадянських свобод, до національної державности! Усі ці групи, партії, необ'єднані шістдесятники, об'єднані правозахисники-гельсінкці, окремі подвизники разом творили спадкоємний, цілеспрямований національно-визвольний рух.

Спочатку це були групи, які мали намір продовжувати збройну боротьбу, збирали зброю або хотіли її мати. Та настало усвідомлення, що нація, яка програла черговий тур збройної національно-визвольної боротьби, мусить удатися до інших, правових, легальних форм. Той таки І. Лисяк-Рудницький ще в 1963 році писав: *«Після півстоліття масових і неослабних репресій сам факт появи відкритого опозиційного руху здавався майже чудом»* (Цит. вид., с. 477).

Цілком закономірно, відзначає А. Русначенко, що національна думка виходила з данності – існування УРСР, номінально наділеної правами суверенної держави, яку треба було спробувати наповнити українським змістом. Звідси продовження лінії націонал-комунізму (Л. Лук'яненко, І. Дзюба). Мала продовження й лінія традиційного інтегрального націоналізму (В. Мороз). Однак обидві ці лінії закономірно зайшли в глухий кут, перестали бути життєздатними, бо оперті були на невластиві духові часу тоталітарні ідеології.

Головна ж течія національно-визвольного руху пролягала в руслі поєднання боротьби проти національного гніту з боротьбою за демократичні людські права (шістдесятництво та правозахисний, гельсінкський рух), що співпало з основним напрямком поступу людства. У 60–80-х роках різного роду дисиденти домагалися умов для політичної діяльності, насамперед свободи слова. Це був геніальний згод: поставити український національний інтерес у контекст протидії демократичного Заходу з тоталітарним СРСР, опершись на внутрішнє та міжнародне право. Цей шлях, поєднаний військово-психологічним, ідеологічним, економічним протидієм, з вичерпанням внутрішніх ресурсів СРСР, призвів до краху російської комуністичної імперії і проголошення самостійної української держави.

Мало було сіячів на цій ниві – але вони були. Дослідники визначають кількості – до тисячі осіб, які активно проявили себе в цю добу як опозиціонери. Та доки Україна посилала людей у концтабори – на цю сучасну Січ – вона засвідчувала, що ще жива і бореться. Сусідня Білорусь була так підкошена в 20–30-х роках, що не спромоглася на таких волонтерів – тож досі не може вирватися з російської орбіти.

Що ця книга – значний здобуток української історіографії – не викликає сумніву. Але учасники презентації повели розмову в руслі осмислення, як проросло зерно, кинуте в землю тими хоробрими чоловіками й жінками? Чому глушать добрі пагони терня й бур'ян? Чому досі ми не можемо сказати, що перемогли? Чому українці досі упосліджені на своїй землі? Чому ми не скористалися тими об'єктивними економічними передумовами (згадаймо дані Німецького банку про можливості України) та сприятливими міжнародними обставинами, щоб утвердитися? Чому досі мільйони українців живуть поза українською культурою, мовою, ментальністю, поза українською історією? Чому кожен крок до нашого утвердження дається так тяжко? Чому шістдесятники досі часом виявляються чи не найпередовішою частиною інтелігенції? Де ж нове покоління подвижників?

Хоч маємо вже 7 років незалежності і ціле десятиліття свободи слова (принаймні в тому, що ніхто за сказане чи написане Слово вже «не поведе тебе в кайданах» – Т. Шевченко), ще не можемо похвалитися, що належно описали й осмисли цей відтиск нашої історії і зробили її набутком суспільної свідомості, інструментом виховання свідомого українського громадянства.

Одна з причин такого становища в тому, що надто мало вивчено зі спецзборів документів тієї епохи. Та й негусто в нас українських меценатів, котрі ладні утримувати талановитих українців. «Учорашні» ж, які щільно опосіли державу і тепер видають себе ледве чи не за її творців, аж ніяк не зацікавлені в широкому

Скиньмо чужі окуляри! або Вихід з полону

Русначенко А. М. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. – К.: Універсальне вид-во «Пульсари», 2002. – 519 с.: іл.

Автор цієї фундаментальної монографії відомий своїми книгами «Пробудження. Робітничий рух на Україні в 1989–1993 рр.» (1995), «Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років» (1998), «Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років» (1999). Тепер маємо першу в українській історіографії книгу, в якій він всебічно висвітлює національно-визвольну боротьбу українського народу 40–50-х років у контексті боротьби народів Східної Європи.

Цей невгамовний подвижник історичної науки опрацював величезну кількість архівних документів зі сховищ України, Білорусії, Литви, Латвії та Естонії. Книга зроблена на рівні сучасної світової історичної науки, себто вона позбавлена ідеологічних та національних стереотипів та упереджености в ставленні до фактів. На її презентації 9 жовтня 2002 р. в Будинку вчителя історик Віктор Коваль сказав, що Анатолій Русначенко підбив підсумок численним дослідженням цієї проблематики і «закрив тему» в тому розумінні, що віднині вже треба досліджувати окремі її проблеми, регіони, періоди.

Автор чітко проводить концепцію: це була саме національно-визвольна боротьба, в якій тривало становлення національної та державної ідентичности українського, білоруського, литовського, латвійського та естонського народів за умов зіткнення двох тоталітарних імперій – нацистської Німеччини та більшовицького СРСР. Вона велася на теренах, які перед тим були незалежними державами або їх населення активно боролосся за державність, отже чітко сприймало і радянську, і німецьку владу як окупаційну. Щоправда, радянська окупація цих теренів у 1939–40 роках викликала деяку дезорієнтацію національних еліт, бо частина їх мала ілюзії, що їх рятують від більшого зла (Західну Україну та Західну Білорусію – від польської окупації, а Литву, Латвію та Естонію – від загрози німецької окупації). Але зло, принесене на радянських багнетах «першими совітами» (арешти, депортація сотень тисяч найактивніших людей) було таким переконливим, що з наближенням нового окупанта, німецького, майже всюди виникали на-

дії на порятунок з його допомогою. Так, естонські, литовські військові загони попереду вермахту очищали окремі терени від радянської влади, а ОУН(р) проголосила 30 червня 1941 року відновлення Української Народної Республіки.

Розділ «Антинімецький фронт українського визвольного руху» розвіює весь той «бред історіяльний» (Г. Сковорода), який десятиліттями нагромаджувався довкола УПА. Адже УПА постала за німецької окупації для боротьби саме проти цієї окупації. Її антинацистська збройна боротьба мала за мету відновлення на власній території Української самостійної демократичної держави. УПА постала як цілком легітимна збройна сила українського народу за наказом уряду УНР (Андрія Левицького) в екзилі. Тобто це було продовження національно-визвольних змагань за нових умов. УПА вела визвольну війну виключно на своїй території проти іноземних загарбників. Тому вона не потребує визнання чи невизнання сусідніх держав-загарбників (і сучасних їх спадкоємців – Польщі, Німеччини, Росії), а тим паче ніякої реабілітації від сучасної Української держави. Визвольна війна сама собою є священною. Ставлення до УПА, визнання чи невизнання її воюючою стороною в Другій світовій війні є лакмусовим папірцем на визначення прихильників і противників української державности. Той факт, що УПА досі не визнана такою на державному рівні, є феноменальним явищем у Європі. Так не визначилася в оцінці національно-визвольного руху ще хіба Білорусія. Це означає, що в цих наших країнах досі панують не національні, а постколоніальні сили, які ведуть свій родовід із російської імперії або, щонайменше, досі психологічно не вийшли з російського полону.

Автор чесно досліджує ідею колаборації. Спроби частини національних еліт України, Білорусії, Литви, Латвії та Естонії домовитися з німецькою владою про створення національних збройних формувань, підпорядкованих Німеччині, справді були. Її ініціатори мали надію створити з них зародки національних армій. Але колаборанти не мали особливого успіху в жодній із цих країн. Вони не дїждалися поступок з боку Німеччини і тільки дискредитували себе. Переважала орієнтація на власні сили.

Несприйняття Гітлером ідеї хоч би відносної незалежності України (як і інших згаданих країн), арешт і ув'язнення 5 липня 1941 року лідерів відновленої УНР С. Бандери, Я. Стецька, які на допиті в Берліні принципово відмовилися відкликати проголошення держави, розстріл уже в липні 150 активістів УНР, подальше переслідування і винищення без суду і слідства членів ОУН швидко звели нанівець ілюзії щодо німців.

Режим, установлений новим окупантом, був різним на різних теренах, і це зумовило інтенсивність спротиву. Німці якоюсь мірою толерували білоруський національний рух, установили відносно

м'який режим у Прибалтиці і не виявляли своїх планів знищення в майбутньому цих народів, але одразу запровадили жорстокий режим у рейхскомісаріяті «Україна». Тому саме на українському Поліссі вже восени 1941 року виникають загони УПА. Саме в Україні розгорнувся найпотужніший рух опору німецьким окупантам. Автор наводить буквально тисячі фактів збройних сутичок і великих боїв, причому УПА розгорнула війну проти німецьких окупантів практично на всій території України. Німецькі власті мусили відтягувати на боротьбу з УПА величезні сили. Ці факти вибивають ґрунт з-під уявлень, що організований націоналістами рух був тільки західноукраїнським. Жаль, що в книзі нема географічного покажчика: тоді було б чітко видно територіяльний розмах цієї боротьби. Радянська партизанка не йде ні в яке порівняння з націоналістичною. Якби німецька окупація, пише автор, потривала ще рік, то вся Україна була б у вогні боротьби за національне визволення.

Український національно-визвольний рух був найпотужнішим і найбільш організованим у регіоні. Недарма він претендував на координуючу роль. У рецензії нема можливості розглянути протинімецькі рухи в інших країнах, скажу лише, що віднині ми маємо своє, українське джерело знань про них.

Збройний опір «другим совітам» характеризувався ще більшою масовістю та інтенсивністю. За підрахунками автора, через УПА з 1944 до 1954 року пройшло 400 тисяч чоловік. Це означає, що його підтримувало практично все населення. Таке ж співвідношення щодо кількості населення та учасників опору і в інших народів, окрім білорусів, які, будучи тяжко виснаженими радянськими та німецькими репресіями 20–40-х років, уже не спромоглися на спротив.

Окупаційний режим створив такі умови, що безпечніше було піти до лісу, ніж співіснувати зі владою. Середня тривалість життя в партизанці була 2 роки. Насильницька смерть стала буденним явищем, страх перед нею впав. Натомість відданість справі визволення Батьківщини була масовою. Відомо тисячі випадків, коли повстанці отруювалися зашитою в ковчир трійкою, стрілялися останньою кулею, підривалися останньою гранатою, забираючи з собою ворогів. Це нечувано в жодній іншій християнській країні. Японські камікадзе і самураї, нинішні палестинські і чеченські бойовики чинили і чинять самогубства почасти з ритуальних та релігійних мотивів – їм обіцяно рай на тім світі. А християнин же знає, що індивідуальне життя є найвищою цінністю, що самогубство є такий само гріх, як і вбивство...

Знаючи цю героїчну сторінку історії нашого народу, гірко спостерігати ганебну зраду національних інтересів з боку деяких «народних» депутатів: вони не знають, що за народ, за Батьківщину, за власну честь, яка є частиною гідності народу, треба навіть

помирати. У них нема чіткої мети, нема принциповости і готовності пожертвувати собою задля національного інтересу. А це було нормою поведінки покоління борців і політиків 40–50-х років.

Скрупульозно і без національної упереджености розглядає автор українсько-польський конфлікт, боротьбу на Закерзонні, українсько-єврейські стосунки, ставлення країн Заходу до українсько-го та інших рухів.

Припинити національно-визвольний рух окупантам удалося лише завдяки масовій депортації населення та ліквідації приватного землекористування, що призвело до втрати матеріальної бази рухів. Звичайно, далася взнаки втома населення від багатолітньої війни, фізичне вичерпання того справді героїчного покоління. Але все одно цей рух уповільнив радянізацію, русифікацію і колективізацію. Принаймні колективізація, зауважує автор, тут відбулася без масового голоду, як на Великій Україні. Терміни «лісові брати», «бандерівці» навки запали у свідомість «братнього» російського народу, як і «петлюрівці» та «мазепинці». А головне, рух опору ствердив національну самосвідомість.

Коли народ вичерпався фізично, він удається до інших методів – ненасильницьких, правових. Мутація, що відбулася в українському народі внаслідок об'єднання в одній державі з більш національно свідомою західною гілкою, далася взнаки в наступні десятиліття, коли виник рух шістдесятників, потім правозахисників, помилково йменованих на західний лад дисидентським. Адже дисидентство – це ревізіонізм, відступництво від пануючої ідеології, а більшість шістдесятників і правозахисників мали свою, некомуністичну ідеологію. Саме західні області стали базою руху за незалежність на межі 80–90-х років, а прибалтійські народи пробили перші діри в імперії. Вони відновили свою державність, а ми – проголосили її наново і таким чином урвали традицію УНР, і це має свої негативні наслідки.

Вихід книги «Народ збурений» є продовженням тієї ж національно-визвольної боротьби, але іншим методом. Так, через фундаментальну історичну науку, кожна нація утверджує себе на своїй землі.

Віднині кожен політик, який збирається щось говорити на цю тему, має звідки елементарно підчитати, щоб не видаватися дрімучим невігласом. На жаль, наші політики до бібліотек не ходять, а керуються стереотипами, які захрясли в їхніх мізках з піонерського дитинства. Вони досі дивляться на українську історію крізь російські окуляри.

Але ж не всі такі. Бо книжка вийшла завдяки фінансовій підтримці Українського Народного Руху та гранту Американської ради наукових товариств (ACLS).

Ж. Сучасність. 2003. – Ч. 5 (505). – С. 96-98.

Думки світлі і вдячні

Горбаль М. А. Один із шістдесяти. Спогади на тлі ювілейного року. — К.: АртЕк, 2001. — 400 с.: фот.

У Київському міському будинку вчителя 12 вересня 2001 року відбулася презентація книжки відомого правозахисника, члена Української Гельсінкської групи, народного депутата України П скликання Миколи Горбала (10 вересня йому виповнилося 61 рік). Це дуже оригінальна книжка, жанр якої Михайлина Коцюбинська визначила як помежівний: мемуари і щоденник 2000-го року. Звідси й назва. Така форма дає багато простору для думки і створює відчуття правди моменту, адже велика правда про кожного з нас складається з правди конкретних моментів. Ця книга займе своє місце в літописі нашого життя.

Євген Сверстюк, який вів цей велелюдний вечір, почав з того, що це, власне, книжка двох Горбалів — Миколи, якому в батьковому сні довелося перейти по сухому Червоне море («Яко по суху пройдоша море Червоне»), і його старшого брата Богдана, нині вже покійного художника-примітивіста, ім'я якого стало відоме світові всього кілька років тому. Богдановими малюнками щедро ілюстрована книжка.

«Його люди називали блаженним, — сказав Є. Сверстюк, — бо він не дивився на те, на що дивляться люди, але бачив щось глибинніше і суттєвіше. Він був вічно в собі. Обидва сини сільського інтелігента з села Воловець на Лемківщині Андрія Горбала (сільський інтелігент — це завжди краще, ніж добре вишколений інтелігент) і селянки Теклі нітрохи не схибала супроти традиції і віри батьків, пройшовши пекло ХХ століття.

Про цю книжку, — продовжив Є. Сверстюк, — я би сказав, що вона дуже важлива. Кожен, хто її прочитає чи прогляне — не забуде. Дві її визначальні прикмети: 1) правдивість — про що і про кого б автор не писав. Усе забезпечене сумлінням; 2) автор постійно думає про важливе. У наш час думати про важливе і бачити головне — це дар, який треба цінувати. Це своєрідна мемуаристика: спроба написати щоденник одного року життя на тлі спогадів про минуле. Це свого роду палімпсест: на тлі попередніх текстів автор пише те, що зараз на душі в нього».

Справді-бо: в цій книжці знайдемо живі враження від найважливіших подій «переступного» 2000 року: «парламентської революції» 1 лютого, зникнення Георгія Гонгадзе, «касетного скандалу» 28 листопада. А поруч — вражаючі картини фізичних і психологічних

тортур у політичних і карних таборах за 16 років неволі. Виразно постають перепушені через серце Автора постаті Івана Світлично-го, Миколи Коца, Івана Сокульського, Бориса Антоненка-Давидовича, Василя Стуса, Гелія Снегір'ова – і все це щира правда. Ба, як зауважив Богдан Горинь, автор виводить і людей, здавалося б, зовсім недостойних його пера, але він ніби «дотягує» їх, щоб і вони були кращими. Автор, як давні праведники, чується приреченим говорити безпощадну правду про сучасників: хтось же в цьому грішному суспільстві мусить дотримуватися абсолютних критеріїв. Зазвичай на таку позицію для годиться схвально кивають головами, але охочих жити за нею небагато, продовжив В. Овсієнко. Та від цього слово праведника не маліє, не минається і не скасовується. І стосується воно всіх на цій землі живущих, незалежно від того, чують вони його чи ні. Читаючи такі речі, пригадуєш «Подражаніє 11 псалму» Т. Шевченка, який сокрушався серцем:

*Мій Боже милий, як то мало
Святих людей на світі стало.
Один на одного кують
Кайдани в серці. А словами,
Медоточивими устами
Цілються і часу ждуть,
Чи скоро брата в домовині
З гостей на цвинтар понесуть?*

«З цієї книжки, – сказав далі Є. Сверстюк, – вимальовується дивний чоловік. Він був тричі репресований, витерпів пекло політичних і побутових таборів, а повернувся звідти просвітленим. Повернувся людиною, яка сповнена любови й довіри до світу і бажання говорити з тим світом. Він не з тих людей, які народилися, щоб сидіти в окопах. Навпаки: він готовий розшукати першого свого слідчого Бідьовку, який за ненадрукований і навіть недописаний вірш «Дума» намотав йому термін, і запропонувати: а чому б нам не написати спільну книжку?

— *Я не вмію писати, Миколо Андрійовичу.*

— *Не лукавте, Григорію Петровичу, у мене зберігся протокол обшуку в Летячому, написаний Вами, – блискуче написаний. Отаким стилем і пишійть, я а напишу, що робилося в моїй застрашеній душі, коли я сидів у вас у підвалах КГБ. А потім усе це разом з'єднаємо в один твір. Ми не маємо права зараз дивитися один на одного вовком. Україна потребує консолідувати націю, і якщо це буде відверта книжка, з неї впливе, хто був зацікавлений, щоб ми були розсварені, щоб убивав брат брата (с. 131).*

Горбаль може розговорити капітана міліції, у кабінет якого його привезли в День прав людини 1978 року, – і вони розлучаються друзями: наступного разу він не обшукав Мальву Ланду, яка

привезла Горбалеві тексти в'язнів з табору. Горбаль готовий по-дружньому поговорити з колишнім інспектором відділення міліції Кравченком, з колишнім інженером ракетного заводу Кучмою, з колишнім юрконсультантом заводу «Ленінська кузня» Потебеньком. Але їх позаносило так високо, що вони вже самі себе не пам'ятають і вже не вміють говорити. Моральні оцінки – за найвищими мірками – знайдуть тут на себе і Леонід Кравчук, і «захисник» Василя Стуса та Юрія Литвина Віктор Медведчук, і Суркіс, і Мороз... Цікаво, як вони на них зреагують?

Є багато людей, які черпають снагу й моральну силу з того, що вони колись зробили. Для в'язня дуже важливо, щоб за ним щось числилося: якщо за ним ходили, то було чому. Якщо про нього говорили західні радіостанції – то було про що. Але якщо чоловік сів нізашо, як Микола, – то він мусив мати опору в якихось святинях минулого. Небагато з нас мали ці святині».

Носіями тих святощів був батько, про якого мати казала: «Твій батько був святий чоловік». Не тільки тому, що молився щодня за Великою Книжкою, а що жив за законами людського співіснування, викладеними у Святому Письмі, і навчив тих святощів своїх дітей. Тому публіка не була подивована, коли Богдан Тернопільський від імени Патріярха Київського і всієї України-Руси Філарета вручив греко-католикові Горбалеві орден Святого архістратига Михаїла. Він нагороджений як християнин.

«Читаючи цю книжку, я уявив собі, як густо червонітимуть юристи, які судили таких людей, як Микола, як читатиме християнин, пам'ятаючи «І остави нам довги наша, яко же і ми оставляємо довжником нашим», – сказав Миколин краянин, член товариства «Лемківщина» Степан Зеньо. – Але найбільше буде зворушений читачем, бо заново пройде дорогу депортації цієї гілки українського народу, що позбулася батьківщини».

482 тисячі лемків було депортовано в СРСР, а решта 140 тисяч на Великдень (28 квітня) 1947 року були розсіяні по Польщі. Загалом було виселено 622 575 лемків, фізично знищено 4 717 осіб... Микола згадав, як вивозили на Східну Україну їхню родину, і батько, почувши, що під колесами гуркотить міст, підняв його високо у вагоні: «Дивися, сину: Дніпро! Дніпро!»

Тепер лемки з товариства «Лемківщина» прийшли привітати свого краянину: співали разом з ним його, Горбалевих, пісень, написаних їхньою говіркою. Горбаль не народжений був політиком – політиком його зробило КГБ. Він музикант і вчитель музики, але за другого ув'язнення, від роботи в кам'яному кар'єрі йому покорчило пальці і він уже не береться за інструмент. Співали його пісень сестри Галя і Леся Тельнюк («Сльози сестер не падуть на землю» – такі слова сказала судді Миколина сестра, а він написав таку пісню), Ганна Солонична («Цвинтарі»), студентка Віденської консерваторії Олен-

ка Нечай, а фрагменти з книжки читали Кирило Булкін та Галина Стефанова.

Зараз книжок не читають, сказав на завершення Автор. Ось пан Осип Зінкевич, директор видавництва «Смолоскип», каже: «Погано, що не зробили іменного покажчика до книжки». Я кажу: «Погано зробив, що дав зміст. Бо людина погортає книжку: отут про мене. І більше не читає». А якби був покажчик, то й того не читали б. Тому цього надалі не буде: ні змісту, ні покажчика. Я до цього ставлюся з розумінням. Для того є презентації, щоб зацікавити... А що послали мене в ув'язнення – то це була благодать Божа. Бо в Летячому чи в Борщеві ніколи не знав би я Світличного, Стуса, Сверстюка – це тепер визначальні для України постаті...»

14 вересня 2001 року

ПРОРИВ ДО ВОЛІ

16 жовтня 1997 року минуло 90 років з дня народження видатного правозахисника, члена-засновника Української Громадської Групи сприяння виконанню Гельсінкських угод генерала Петра Григоренка. З цієї нагоди громадськість Києва влаштувала в Будинку вчителя вечір його пам'яті, в якому взяв участь його син Андрій, що прийшов зі США одержати посмертну нагороду свого батька – Орден «За мужність» I ступеня. Це було перше в Україні нагородження цим орденом. Поклопоталася за це Республіканська Християнська партія.

Петро Григоренко народився в Приазов'ї, мав вищу військову освіту, був заступником командуючого Далекосхідним фронтом у 1939 році, пройшов усю Другу світову війну, та вже на її початку критикував Сталіна за військову недалекоглядність, у зв'язку з чим мав неприємності зі СМЕРШем, а чин генерала дістав лише 1959 року. 1961 року захистив докторську дисертацію. І одразу виступив проти створення нового культу – Хрушова. За віщо його, завідувача створеного ним першого в СРСР відділення кібернетики, вигнали з Академії ім. Фрунзе на Далекий Схід. Там він 1963 року створив «Спілку відродження чистого лєнінізму», поширював листівки, за що 2 лютого 1964 року його заарештували й кинули до психіатрички, де поставили діагноз «психопатія», розжалували до рядового. З усуненням Хрушова діагноз скасували. П. Григоренко писав: «Я бачив тільки один шлях: назад до Леніна. Однак це була помилка. У нашому житті сталися незворотні зміни, і ніхто не може повернути стрілку назад у 1924-й або навіть у 1953-й... Зараз відкрита боротьба в межах закону за демократизацію нашого суспільства...»

Ось де витоки правозахисного ненасильницького руху, який у супрязі з політичним та економічним тиском Заходу, зрештою, призвів СРСР до краху.

П. Григоренко написав історико-публіцистичний памфлет «Приховування історичної правди – злочин перед народом», де вказав на причини колосальних утрат СРСР у війні. Виступив проти окупації Чехословаччини в 1968 році. Підтримав кримських татар у їхній боротьбі за повернення на історичну батьківщину.

7 травня 1969 року П. Григоренко знову був запроторений до психлікарні де провів 5 років. Київський психіатр Семен Глузман за матеріалами справи встановив, що Григоренко ніколи не мав психічних захворювань. За що, у свою чергу, розплатився десятьма роками неволі. Вийшовши 1977 року на Захід, Григоренко сам закликав експертизи, яка визначила: «Всі риси його особистості

радянськими діагностами буди деформовані. Там, де вони знаходили нав'язливі ідеї, ми побачили стійкість. Де вони бачили марення — ми виявили здоровий глузд. Де вони вбачали нерозсудливість — ми виявили ясну послідовність. І там, де вони діагностували патологію, — ми зустріли щиросердечне здоров'я».

У зв'язку з ювілеєм видатного правозахисника я звернувся до голови Української Гельсінкської групи Миколи Даниловича Руденка з запитаннями.

В. О.: Микола Даниловичу, хоч Ви прийшли на цей світ на 13 років пізніше, та в свідомості нас, молодших, Ви обидва належали до еліти радянського суспільства. Перед обома Вами відкривалися ще більші перспективи, але обидва Ви відмовилися від тих перспектив. Заради чого? Ви близько знали Петра Григоренка, то чи могли б пояснити, як відбувалося його та Ваше усвідомлення того, що не можна бути причетним до злочинної комуністичної ідеології та практики?

М. Р.: Справді, між нами багато спільного. Я пройшов майже такий самий шлях — од вірного лєнінця, сталініста до дисидента, політв'язня, який цілком заперечує марксизм-лєнінізм, з трагічним почуттям сприймає те, що діялося в сталінські часи. Петро Григорович помер у моєму теперішньому віці, передчасно.

Про Петра Григоровича не хотілося б говорити банальностей, що це була видатна, добра людина, людина високої совісті й таке інше. Це само собою зрозуміло. Я хотів би сказати про Григоренка так. У моєму житті було кілька людей, яких я вважаю найвидатнішими представниками людства. Знаючи таких людей, починаєш шанувати земну людину взагалі, вірити, що людина створена для високого подвигу і високого мислення.

З Григоренком ми дружили сім'ями, я зупинявся і жив у нього в Москві, а він у нас у Києві. Я його знав дуже добре. Що мене в ньому радувало і навіть дивувало? Якась дитяча чистота душі, дитяча непорочність. Зберегти таку чистоту душі може тільки надзвичайна людина, тому що чистота душі завжди викликає ненависть у демонічних натур, у людей, які не вміють жити правдою. Я був знайомий з Андрієм Сахаровим, хоч не так близько, як із Григоренком. На небосхилі дисидентства вони були поруч. Бо й Сахаров людина надзвичайної відкритості. Це — ні слова брехні, жодної неправди, ніякої пози... Тому з Григоренком було дуже легко дружити. Це була людина, яку не треба було розгадувати. Навіть у рисах його обличчя навіть у старості лишалося щось дитяче, надто ж коли з'являлася усмішка — цей індикатор дитячої непорочності. Як ото в Христа: «Будьте як діти». Не досвідом і не розумом, а непорочною чистотою душі. Так він і жив: як мислив, так і йшов. За це я його любив, як любили й інші люди. Він був людиною великих християнських чеснот.

В. О.: Відколи Ви знали Григоренка?

М. Р.: У кінці 1975 року я поновлював собі інвалідську пенсію (бо був демобілізований як інвалід війни), то КГБ скористався цим і запроторив мене до психоневрологічного шпиталю. До мене прийшла жінка, що назвалася Оксаною Яківною Мешко, з листом від Григоренка. Він прочитав мої «Економічні монологи», які ходили в «самвидаві», і був захоплений моєю критикою Маркса з позиції для нього дуже несподіваної — з боку сонячної природи додаткової вартості. Лист був не дуже грамотною українською мовою, але ж він ще чотирнадцятирічним поїхав з України і все своє життя користувався тільки російською. Навіть таке знання української дивувало, а головне, що він не переставав думати про Україну та жити інтересами української нації. Написав, що хоче познайомитися зі мною, запрошував до себе. У Москві я тоді бував часто, бо вже включився в дисидентський рух. Його дружина Зінаїда Михайлівна повела мене до лікарні, де він тоді лежав. Ми розмовляли годин дві, доки його не забрали на процедури. Враження було надзвичайне: ніби ми знайомі все життя. Він узявся написати передмову до моїх «Економічних монологів» і написав дуже добре.

Я пройшов ті самі стадії, що й він — од праведного марксиста-ленінця до українського патріота, то знаю, як це відбувалося. Коли розвіялася ілюзія марксистської доктрини, за яку ми віддавали життя, то постало питання: а чиї ми діти? Якого народу? Ми збагнули, що нації виникли не випадково, це був Божий задум. Коли апостоли мали йти проповідувати народам Святе Євангеліє, то їм дано було знання різних мов. Бог створив людину, Бог створив і націю. А що створене Богом, те гідне пошанування і того, щоб віддати за нього життя. Під час нашого знайомства в Григоренка був саме цей період національного прозрівання. Пам'ятаю, переглядали фільм «Звичайний фашизм», і Григоренко, розмірковуючи, сказав: «Так, Богдан Хмельницький зробив велику помилку, що приєднав Україну до Росії. Та помилка викривила історичний шлях українського народу».

Він був у нас у Києві. Тоді довкола нас із Раїсою й так було ціле кішло кагебістів, а коли у вересні 1976 року приїхав Григоренко — то за ним ще ціла свита московських. Він гостював у мене близько місяця в Кончі-Заспі. Навпроти нашого будинку був кіно-театр, то його закрили, влаштували там спостережний пункт з апаратурою нічного бачення. Така було щільна опіка...

В. О.: А як виникла ідея створити Українську Гельсінкську групу?

М. Р.: Одразу після виникнення Московської групи, у спілкуванні поміж нами двома. Цю думку підтримали Оксана Мешко, Олесь Бердник, Левко Лук'яненко. Оскільки в Києві не було іноземних представництв, журналістів, то П. Григоренко взяв на себе роль нашого «зв'язківця» з Московською групою, членом якої він

був, та й з цілим світом. Він негайно «озвучував» усі наші матеріали. До речі, спочатку пішла була інформація, що в Україні створена філія Московської групи. Це від західного стереотипу про нашу вторинність. Але Московська група негайно спростувала це непорозуміння. Ми одразу виступили як самостійна сила, маючи на оці майбутню незалежність.

В. О.: Коли я в березні 1977 року повернувся на волю, то написав у двох примірниках інформацію про становище в мордовських концтаборах. Передав до Української та Московської груп. І дуже швидко одержав відповідь — поштівку від Петра Григоренка, писану українською мовою. Пам'ятаю фразу: «Добре, що одразу визначилися». Уже 30 листопада 1977 року він поїхав до США, щоб зробити операцію. Мав твердий намір повернутися, тому утримувався від політичних виступів. Радіо «Свобода» намагалося взяти інтерв'ю з ним про арешт Вас і Олекси Тихого. Він відповів однією фразою: «Мені серце болить за моїх близьких друзів». Але 13 лютого 1978 року указом Президії Верховної Ради СРСР Григоренко був позбавлений громадянства. Він скликав прес-конференцію і сказав, що це найсумніший день у його житті: «Мене позбавили права померти на Батьківщині». Отоді він пішов у наступ! Влада гадала, що, випустивши советського дисидента, позбулася клопоту: незручно було втретє ув'язнювати всесвітньо відому людину. А він виявився ще й свідомим українцем. Та ж таки «Свобода»: «От ви були російським генералом...» — «Я ніколи не був російським генералом. Я був советським генералом, а родом я українець. І приїхав сюди представляти Українську Гельсінкську групу».

Треба сказати, що українців тоді за кордон принципово не випускали. Московським дисидентам іноді давали вибір: виїзди або ж посадимо. Українцям же був один шлях: у тюрму. КГБ дав маху: Григоренко створив закордонне Представництво УГГ, яке стало тим кайлом, що постійно довбало російську комуністичну імперію. У ньому активно працювали Леонід Плющ і Надія Світлична. (Іхні виїзди за кордон — теж на рівні чудес).

М. Р.: Коли ми з дружиною Раїсою, відбувши ув'язнення, приїхали в січні 1988 року до Америки, то вже не застали Григоренка живим. Ми підхопили його творіння. Це була поважна громадська організація. Нас підтримував Білий дім. Петро Григоренко мав такий авторитет, що фактично стояв на чолі демократичних сил української діаспори.

В. О.: Це в 70-х роках Сам Господь сподобив кращі українські уми поставити українське національне питання на міжнародну правову основу, і цей шлях виявився правильним: він привів до перемоги.

Народна газета. — 1997. — № 42 (322). — Жовтень.

УКРАЇНСЬКИЙ ШЛЯХ

Український народ, наше життєве середовище в результаті проведених над нами в ХХ столітті чужинецькою владою жорстоких соціальних і економічних експериментів, опертих на «економічне вчення» Карла Маркса та «теорію пролетарської революції» Фрідріха Енгельса, зазнали непоправних утрат, унаслідок чого виникла загроза самому нашому існуванню на своїй землі.

Упровадження в практику мертвонародженої Марксової теорії додаткової вартості (яка нібито зумовлюється експлуатацією м'язових зусиль робітника), призвело до винищення мільйонів людей у концтаборах, трудових арміях та колгоспах, до виснаження ґрунтів і природних ресурсів.

Насправді додаткова вартість, капітал — ця справжня енергія прогресу — створюється винятково сонячною енергією, насамперед через фотосинтез, і нагромаджується у злаках. Бо справді: коваль з 20 кг заліза викує не більше 20 кг цвяхів, а селянин, укинувши зерня в ґрунт, збере 20 зернят, а то й 100. Промисловість уже вичерпує сонячну енергію, законсервовану впродовж мільйонів років у вигляді нафти, газу, вугілля. А проростає вона на Землі насамперед через рослинність. Урожай, вітер, морські прибої, атмосферні опади, які наповнюють ріки, — це фактично невичерпні джерела сонячної енергії для людства, якщо воно розумно й ошадливо ними порядкуватиме. Або ж його чекає загибель.

На цю фундаментальну помилку вказав К. Марксові геніальний український учений Сергій Подолінський. Той визнав її в останньому абзаці IV-го тому свого «Капіталу», але його друг Ф. Енгельс так і не опублікував його. Рідко хто з «марксистів» дочитував Маркса до кінця...

Народився Сергій Андрійович Подолінський 19 (31) липня 1850 року в селі Ярославці Звенигородського повіту на Київщині (тепер Шполянського району Черкаської обл.). Закінчивши природничий відділ фізико-математичного факультету Київського університету зі званням кандидата наук, він захистив дисертацію та отримав диплом лікаря у Бреславському (тепер Вроцлавському) університеті (1878). Працював у періодиці: журнал «Вперед» та «Київський телеграф»; видавав спільно з М. Драгомановим та М. Павликом часопис «Громада». Його перу належить кілька політичних розвідок. Іван Франко назвав монографії С. Подолінського — «Ремесла і фабрики на Україні» та «Здоров'я людей на Україні» (1877) — «книгами, якими б могла повеличатися кожда нація». Та найбільшу славу вченому при-

несла робота «Людська праця та розподіл енергії». Її було опубліковано в Росії, Німеччині, Італії та Франції. Тут порушено планетарні проблеми світової енергетики, вказано нові шляхи перетворення сонячного світла. Український учений, економіст-природознавець не лише по-новому збагнув сенс людської праці («свідоме нагромадження сонячної енергії на Землі»), а й дав поштовх для виникнення цілої науки — про ноосферу В. І. Вернадського.

Царська охранка переслідувала вченого. Він тяжко захворів і з «прогресивним паралічем мозку» був перевезений матір'ю весною 1885 року до Києва.

Помер Сергій Подолінський 30 червня (12 липня) 1891 року. Його поховано на Аскольдовій могилі. Нині плін покоїться на Звіринецькому кладовищі.

*Микола Шудря, письменник,
лауреат Державної премії ім. Т. Шевченка.*

Українські вчені й мислителі XIX і XX століть прозирали добрий шлях у майбутнє людства. Опертий на «економічну таблицю» французького вченого-фізіократа XVIII ст. Франсуа Кене науковий доробок українця Сергія Подолінського розвивав Володимир Вернадський — перший президент Української Академії наук. Незалежно від них до тих само висновків прийшов у 60-х роках письменник, філософ і правозахисник Микола Руденко. Книга його вибраних економічних праць «Енергія прогресу. Нариси з фізичної економії». К.: Молодь, 1998. — 528 с. — плід сорокалітніх роздумів над законами природи, які сприяють економічному процвітання. Вона викликала жвавий інтерес у суспільстві.

Щоб наростав загальносуспільний прогрес, пише М. Руденко, у сільському господарстві завжди має залишатися не менше, ніж $3/5$ виробленої ним продукції, а $2/5$ мають порівну розподілятися між промисловістю і державою. Сільськогосподарські виробники продукції $1/5$ частину прибутку мають витратити на поліпшення ґрунтів, захист від ерозії, придбання добрив тощо. Інша п'ята частина вкладається у тваринництво, яке дає їй органічне добриво. Ще $1/5$ витрачається хліборобами на свої потреби та на відновлення засобів виробництва. Лише за такого розподілу здатна вироблятися і нагромаджуватися енергія прогресу. Вона виробляється ґрунтом, який прогресивно збагачується і таким чином нарощує врожайність.

Якщо держава починає живосилом втручатися в розподіл збіжжя і залишає селу лише 2 одиниці фотосинтезу, то хліба, як правило, хлібороби для себе не мають (вони голодують або прохарчовуються біля своєї худоби — коренеплодами й молоком), а ґрунти втрачають родючість.

Науковий доробок українських учених дає підставу говорити про існування оригінальної української економічної школи, яка

опирається на фізичну економію – учення про енергію прогресу. Історик Олена Апанович (померла 21.02. 2000) у брошурі *«Агрокультура українського селянства й козацтва в контексті ідей С. Подолинського та В. Вернадського» – Севастополь: Дзвін Севастополя. – 1999. – 26 с., доводить, що ми, українці, завжди жили у згоді з Богом, з Матір'ю-природою, доки безбожний чужинецький комунізм не зруйнував наш спосіб життя. Тож знаменно, що вчення розвивається саме на українській, цій споконвіку хліборобській землі. Може, це і є шлях до української цивілізації, яку пророкував Тарас: «Встане Україна і розвіє тьму неволі, світ правди засвітить...»*

Виходячи з цього, українські науковці, прихильники цілісного вчення про людину, природу і космос, з ініціативи Миколи Руденка створили 3 березня 1999 року громадську організацію – Наукове товариство імені Сергія Подолинського – для розвитку й поширення фізичної економії та запровадження її у суспільні відносини. Воно зареєстроване під № 0229-99 Г. О. Київським управлінням юстиції 29 жовтня 1999 року.

Товариство поставило своїм завданням дбайливе збереження та розвитку світоглядних ідей і методологічних традицій національної економічної школи, виховання, особливо в молоді, ощадливого, господарського ставлення до природного середовища задля забезпечення тривалого і безпечного життя людства на Землі, виховання в українського народу переконання, що найбільшим його багатством і основою економічного процвітання є дана нам Богом земля.

Дійсного члена Української Вільної Академії, лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка Миколу Руденка обрано Почесним Головою Товариства. Очолює Товариство доктор економічних наук Володимир Шевчук. Товариство сформувало план дій. Найважливішими своїми завданнями Товариство визначило пропаганду знань про фізичну економію, тому постановило на всю потужність використати ювілей – 150-річчя з дня народження С. А. Подолинського. Члени Товариства організували низку виступів по радіо й телебаченню, у пресі (М. Руденко, І. Власенко, В. Шевчук, Л. Корнійчук, М. Шудря, Н. Федосова). Члени Товариства читають лекції студентам.

15 грудня 1999 року в Будинку літератора з ініціативи Почесного Голови НТП Миколи Руденка відбулися Відкриті збори, що стали своєрідною презентацією Товариства. Другою значною акцією Товариства були Урочисті збори НТП 17 липня 2000 року в Будинку літератора з нагоди 150-річчя з дня народження С. А. Подолинського. 7 грудня 2000 року Товариство разом з Київським Національним Економічним Університетом провело Міжнародну наукову конференцію, присвячену 150-річчю від дня народження С. А. Подолинського «Учення Сергія Подолинського і цивіліза-

ційна еколого-економічна перспектива», матеріали якої вийшли окремою брошурою.

Восени 2000 року вийшла книга: *Подолинський С. А. Вибрані твори / Упоряд.: Л. Я. Корнійчук. — К.: КНЕУ, 2000. — 328 с..* Це вперше в Україні член Товариства, професор Київського національного економічного університету Людмила Яківна Корнійчук зібрала під однією обкладинкою найважливіші економічні праці Сергія Подолинського. Передмова до неї скомпонована з праць М. Руденка.

Укрпошта за нашим поданням видала конверт з портретом С. Подолинського.

Товариство разом з Національною Спілкою письменників України, Республіканською Християнською партією та Київським міським будинком учителя скликало на Миколи, 19 грудня, Урочисті збори громадськості м. Києва з нагоди 80-річчя Миколи Руденка, якому в цей день за нашим та Спілки письменників клопотанням присвоєно звання Герой України.

1999, 2000.

Свідчить Олена Апанович

Виступ на «Липневих читаннях» 2002 року.

Слід би подякувати російському президентові Путіну, що він знайшов термін на означення того, що відбувалося в академічних інститутах Києва 30 років тому. Це була «зачистка». Вичищення українського елемента з науки.

Я не був науковцем. Я того 1972 року щойно закінчив філологічний факультет Київського університету і потрапив під «зачистку» 5 березня 1973 року як учитель української мови та літератури Ташанської середньої школи на Переяславщині. А мав би потрапити 6 липня 1972 р. («Раніше сядеш – раніше вийдеш», – жартують в'язні). Оскільки це я завозив до друкарки Раї на ст. Немішаєве папір і копіювальний папір для друкування «Відкритого листа до членів ЦК КПРС і ЦК КП України» Василя Лісового, то й мав забирати в неї віддруковані екземпляри. Та оскільки я вже мусив вибратися зі студентського гуртожитку, то сказав В. Лісовому, що приїду в Немішаєве зі своєї Житомирщини, заберу листа до села, зроблю конверти зі шпалери, приїду до Києва і розішлю його. Але Лісовий велів мені не приїздити: «Самі впораємося». Поїхав Євген Пронюк – і його в дорозі заарештували.

Та я хочу повести сьогодні мову не про себе, а про одну з «вичищених» з Інституту історії АН УРСР – Олену Михайлівну Апанович, яку в 60-х роках не дарма називали чи не «єдиним мужчиною в українській історичній науці».

У рамках програми Харківської правозахисної групи я маю вже до 150 записів автобіографічних розповідей колишніх політв'язнів та дисидентів. У серпні 1999 року я записав і Олену Михайлівну. Вона померла 21 лютого 2000 року. До її сороковин мені вдалося опублікувати в журналі «Політика і культура» № 10 (45) 2000 року фрагменти її розповіді. Але сьогодні хочу оприлюднити інші фрагменти: як її «вичищали» з науки та як згодом поновлювали.

Олена Михайлівна розповідає, що влітку 1972 року її відкликав з відпустки академік Скаба Андрій Данилович, секретар ЦК КПУ з ідеології. «Він мені, пам'ятаю, якісь завдання давав. А я кажу, що вже муситиму другу путівку здавати. А він мені в обличчя розсміявся і каже: «Нічого, третю купите!» А мене викликали просто для того, щоб звільнити.

А потім у вересні нас з Оленою Станіславівною Компан викликали на профспілкові збори Інституту історії. (Михайло Брайчевський уже на той час повернувся в Інститут археології і там його раніше за нас на кілька днів звільнили.)

Мені вже розповіли, що перед зборами засідав профком інституту. Голова профкому (його прізвище я недавно відновила) каже, що це ж «сорняк» (це про нас), що це треба з корінням виривати. І на основі рішення профкому відбуваються ті збори. Я кажу: «Олено Станіславівно, майте на увазі, що вже все вирішено, то давайте нічого не говорити. Без дискусій». Я так у вікно дивилася, а той голова профкому все до нас звертається. І Олена Станіславівна не витримала, щось сказала. А тому голові профкому потрібні були наші висловлювання, чи що. І вони проголосували одностайно. Ніхто не протестував. Лише один у 1995 році на презентації моєї книжки каюся, що ми Олену Михайлівну не підтримали. Це було у вересні 1972 року. Ярослав Дзира пам'ятає дату, у нього пам'ять цупка на дати.

Коли я побачила на дошці оголошень наказ цього Скаби, якого я називала «запрограмованим роботом» (це взагалі така людина, «ненависник націоналістів», як він казав, і нас він ненавидів), – так я коли прочитала, кинулася тоді на третій поверх до Федора Павловича Шевченка, який тоді був директором Інституту. Його знімав секретаріат... Так я кинулася, щоб просто поговорити, цей біль зняти, а він так подивився й каже: «Я ж нічого, Лена, не можу зробити». (Він з сорок четвертого року нас по іменах називав). Бачу, що він складає книжку, і пригадала, що його раніше за нас звільнили. А потім говорили, що це двоє націоналістів зібралися на якусь нараду».

Далі О. Апанович розповідає, як було заборонено навіть згадувати її ім'я в публікаціях, не можна було покликатися на її праці. Її прийняли в Центральну наукову бібліотеку старшим науковим співробітником. «Прийшов до мене в бібліотеку такий Гапусенко, співробітник Інституту історії. Показує мені свій рукопис – він написав статтю з історіографії козацтва. Козацтво вже тоді було ідеологічним криміналом. Але йому, мабуть, замовили цю статтю. Гапусенко мені каже: «Олено Михайлівно, от подивіться: у мене тут було ваше прізвище, а мені його викреслили». А я кажу: «То ваша проблема. Якщо ви пишете статтю з історіографії козацтва, то не можете мене викреслити з історіографії. Я ж пишу на цю тему, є моя книжка «Збройні сили України першої половини XVIII ст.», видана «Науковою думкою» 1969 року. Ви можете мене покритикувати, але не замовчати. Бо це вже буде не наука».

«На науковій конференції мене намагалися не пускати, я їздила хіба в Москву, в Ленінград. Там я могла виступати, там мої виступи друкували в матеріалах конференцій. А в Україні – ні».

Справді, подивімося видання: *Олена Михайлівна Апанович: Біобібліографічний покажчик. (До 80-річчя від дня народження і 55-річчя наукової діяльності).* / Упорядник С. Данилевич. – К.: Вид-во імені Олени Телги, 1999. – 79 с. Воно вийшло ще за життя Олени Ми-

хайлівни. Якщо до 1972 року в неї щороку було по десятку-два публікацій, то 1973 року – жодної, 1974 – одна в Москві, 1975 – одна в газеті «Молодь України», 1976 – по одній у Москві і Ленінграді, 1977 – одна в Ленінграді... І так аж до «перебудови». А з 1988 – їх уже по кілька десятків щороку.

Треба було писати історію ЦНБ. О. М. Апанович написала найважчу частину – про період її створення. «Ви ж знаєте, що бібліотека була створена 1918 року, за гетьмана Павла Скоропадського, а придумали, що 1919-го. Всі сміялися з нас!» Академік Бабій викреслив її ім'я як співавтора. «У нього вже була частина мого рукопису. Я була така безправна... Та потім він мене викликає і каже: «Я був ТАМ». ЦК називали «хатою», а він був ТАМ – у КГБ, так я зрозуміла. І розповідає мені, що оскільки я така «одиозна фігура», «мечений атом», як нас називали, тому що ми під наглядом КГБ були – саме тому він вирішив не робити це без санкції, на випадок, якщо я буду протестувати, чи що. А вони йому сказали, що не треба цього робити. Бо в журналі «Сучасність» за кордоном пишуть, що я ходжу без роботи. «А ми покажемо, що вона друкується!» Треба було дати «відсіч ворогам». Таким чином я залишилася в авторах історії ЦНБ». (Це видання: *История Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР / С. К. Гутянский, Е. М. Апанович, Е. М. Кравец и др. – К.: Наук. Думка, 1979. – 227 с.*)

Далі йде простора історія книжки *В. И. Вернадский: Жизнь и деятельность на Украине / К. М. Сытник, С. М. Стойко, Е. М. Апанович; АН УССР. – К.: Наук. Думка, 1984. – 235 с.* Друге, виправлене і доповнене видання 1988 р. Цю історію білоруска Апанович розповідала почасти російською мовою – так її й цитуємо. Дещо переказуємо скорочено.

Працюючи над «Історією ЦНБ», О. М. знайшла щоденник В. Вернадського і розповіла про це ботаніку з Чернівців Стойку Степанові Михайловичу: «Ви знаєте, якимось треба так зробити, щоб знайшлася якась людина, яка б займала високий пост, трошки розумілася в цінностях науки і розуміла, що це таке». А якраз виступав Костянтин Меркурійович Ситник, який був наглядцем, куратором бібліотеки. Я побачила, як він гарно виступає, і сказала Стойкові, що до нього важко потрапити. А Стойко каже, що разом з Ситником учився, що він пише для нього статті, які Ситник навіть не читає, а сам нічого не написав. Він обіцяв з ним поговорити. Вже збирався виїжджати, але це спеціально вирішив залишитися.

Стойко поговорив з Ситником, і через два тижні я таки до нього потрапила і розповіла про свою знахідку. То він встав, потиснув мені руку і висловив мені вдячність від науки, бо треба починати піднімати Вернадського, споруджувати йому пам'ятник, бо Вернадському пам'ятник є тільки в Москві на кладовищі. І запитав

мою думку як спеціаліста. Я сказала, що надрукувати цей щоденник ми не можемо, тому що там є такі місця... Але я думаю, що треба написати статтю, в якій дуже поширено давати цитати, які можна, бо інакше не пропустять. Кажу: «Може, Москва допоможе?» – «Ні-ні, ні в якому разі! Це ми повинні видавати».

А перед тим мене вже хотіли звільнити з ЦНБ. Та цей Ситник пише папірець, щоби включити в план роботи Апанович підготовку книжки про Вернадського. І їм довелося поступитися. Мої друзі казали, що я врятувала Вернадського, а Вернадський мене врятував для науки, бо вже був підписаний наказ про моє звільнення з бібліотеки.

Стойко сказав, що напише про біосферу Вернадського. Ситник мені підказав подивитися, які ще є матеріали. Я знайшла масу документів. Складається колективна монографія, з двох частин. Я написала 100 сторінок. Тоді Стойко Степан Михайлович каже: «Олено Михайлівно, зробимо книжку. Думав, що брошура вийде, а коли є матеріал, то можна книжку зробити». Я півроку сиділа над матеріалами і написала вже, по суті, першу частину. Я вивчала біографію, збирала по крупинках... Пізніше, за перебудови, я написала статті, доводячи його українську ментальність – Ви ж знаєте, що він нащадок запорозьких козаків? Це по батьковій лінії, а по материній – з української козацької старшини».

О. М. написала для «Комсомольской правды», яку тоді редагував Аджубей, статтю про В. Вернадського. «Я пригласила Федора Вольвача, чтобы сделал примечания как биогеохимик. Сытник прочитал статью, ему понравился мой текст, и он говорит, что ее надо скорее давать в печать. Он подписал как соавтор».

«Книгу мы издали так. Сначала договорились, что первую часть документа, где много латыни, подготовит закарпатец ботаник Стойко. Он знает латынь, знает термины Вернадского. Он увиливал, а я его просто за шиворот привлекала, чтобы он тоже помогал. Договорились так, что первая часть будет Сытнику – сто страниц о связях Вернадского с Украиной, а второй раздел, учение Вернадского о живом веществе – Стойко, а я открыла дневник и работы Вернадского. Москвичи были в восторге – они не знали об этом. Стойко говорит: «Олено Михайлівно, щоб це скоріше вийшло, віддайте цей розділ директору, Сытнику, который вообще ничего не делал – чтобы он не препятствовал». Я настолько была возмущена, что сказала: «Так что, вы хотите, чтобы я была литературным негром?» Я так была возмущена – друг называется! Так дальше Сытник говорит: «Не надо, чтобы было по разделам – пусть будут общие авторы». Потому что все поймут, что так написать, как я, ботаник Сытник не мог...»

Но самое интересное вот что, слушайте. Введение должен был написать академик Борис Патон. И я подготовила это введение. Причем Сытник первый стоит как соавтор – всегда же начальство

сначала. А я настолько хотела, чтобы эта книжка была издана... Я с братом советовалась, как мне сказать, если Сытник будет стесняться, то я готова, чтобы моей фамилии не было – лишь бы только она вышла. И еще мы с Мишей советовались, как сделать так, чтобы его, Сытника, не оскорбить. А он – совершенно спокойно... Это я вам просто так хочу сказать... Это такая сторона дела, о которой я нигде не писала и никому не рассказывала. Но это нравы этого ничтожества, который академика Миколу Холодного уничтожил, академика Дмитра Зерова уничтожил, а потом хвалится, что он именем Холодного назвал институт. Холодный – это друг Вернадского. Я все это по материалам знаю.

И вот Патон должен был подписать введение, которое я написала. Приезжает Патон на заседание Президиума. Как раз тогда говорили о биосферных заповедниках. Патон никак не хотел брать на себя эти биосферные заповедники. А доклад должны были делать Сытник и Стойко. Президент Патон отказался подписать введение к книге. Когда он отказался, то Сытник заявил Стойко: «Вы знаете, я тоже не буду соавтором книги – я буду вас поддерживать». Значит, уже побоялся, понимаете. Наша библиотека близко от Президиума, и этот Стойко Степан Михайлович пришел в перерыве ко мне и спрашивает, что же делать. Я говорю: «Вы должны уговорить Сытника, чтобы он не уходил из авторов, иначе книга не выйдет. Вы представляете, какая подлая жизнь у нас – в других странах борются против плагиата, против присвоения авторства, а мы умоляем его, чтобы он был в авторах. Какая страшная жизнь у нас, как перевернуты все ценности!»

Стойко после этого возвращается поздно (а я, как всегда, вечером работала) и говорит: «Елена Михайловна, такая победа!» Оказывается, что Стойко (он доктор наук, работал во Львовском филиале Института ботаники, которым руководил Сытник) второй раз выступал на заседании Президиума. Он говорит: «Я знал, что Цицерон учил, что если вы выступаете, то должны сначала привлечь внимание слушателя каким-то таким ударом, чтобы его поразить, – а потом вы можете говорить что угодно, вас уже будут слушать. И я это применил. Я сказал, что наша Академия опоздала на двадцать лет. Двадцать лет назад в Чехословакии вышла книжка по этой проблеме, очень подробная монография. И все восторжеслись. А так – сидят, одни правят верстку, там же много людей разных специальностей – и математики, и химики. А другие откровенно спят. И я здесь применил этот прием – я сказал, когда речь шла о биосферных заповедниках, шо найвидатніший природознавець ХХ століття Володимир Іванович Вернадський розробив не тільки вчення про біосферу, а й про біосферні заповідники. Зараз ці заповідники практично розробляються в багатьох країнах світу. А саму практичну розробку було зроблено, на жаль,

не в нас, не від нас вона пішла по світу, а до нас прийшла з Парижу». И все встрепенулись. И тогда Патон вынужден был согласиться на эти биосферные заповедники. Тогда он уже и нашу рукопись взял посмотреть. О введении уже не говорилось – мы его имя сняли. Но он уже отнесся благосклонно к книге. Тогда и Сытник остался как соавтор. Конечно, книга пошла».

«Але пізніше з цим Стойком я взагалі не хотіла справу мати, бо це, по-перше, він запропонував, щоб мого імені під книгою не було. Коли книга вже була майже готова, зробили таку рекламку з його портретом. Українською, російською і англійською мовами. Поніс він її якомусь клерку з Президії АН, функціонеру якомусь нікчемному, який курував їхній інститут. А той каже: «А чого ви зв'язалися з Апанович? За нею ж слідкує КГБ! Підіть до Ситника, щоб він викреслив її ім'я». І це він мені по телефону дзвонить. Я кажу: «І ви пішли?» – «Я пішов, але Ситника не було». Ви уявляєте? Друг називається! Після того минув якийсь час – і він мені дзвонить: «Оце, Олено Михайлівно, в Рівному була конференція. Був Константин Меркур'євич Ситник. Я нагадав йому історію з книжкою про Вернадського, то він сказав, що це нічого, це раніше було». А це вже наближалось до перебудови. Я подумала: «Ах ти негідник!» Отакі справи були».

А ще – виступала якось Олена Михайлівна на конференції в Чернівцях. «Звонит Михайлина (а он отделением института в Черновцах заведовал), интересуется телефоном Елены Станиславовны Компан, а я спрашиваю: «А як збірник?» – «Вийшов». – «Так ви мені вишліть, бо там же моя стаття». – «Я повинен вам сказати, що Андрій Данилович (Скаба) розпорядився, щоб Ваше ім'я викреслили і щоб підписався я і Шинкарук – тодішній секретар вченої ради інституту, і ще третій з Чернівців». Слушайте – это прямо бандитизм! Що це таке? Отак робилося. Нас не садили, не заарештовували, бо це в рамках нашої роботи було важко. Це не арешт, але, по суті, заборона на професію! А коли звільнили – то що це таке? Це був просто розбій у науці.

Це дуже важко переживалося. Це не тільки незахищеність, а взагалі ми, виходило, без усяких прав – що хотіли, те з нами й робили. Я вважаю, що це прояви якогось... В усякому разі, переслідування таке, що було дуже важко.

Ще й таке було, що забороняли мені зустрітися з людьми. Дізналися, що Апанович у бібліотеці працює – валом пішли консультуватися. Бо я паліограф, а вони не можуть прочитати давні тексти, то я їм читаю. Коли це побачили, то завідуючий віддав наказ, що тільки він може давати консультації. Закрили цей шлях, але люди все одно приходили.

Було таке совєцьке правило, що зарубіжжя не допускати до фондів бібліотеки. А я, коли приїжджали, тайком показувала людям, щоб вони знали. То коли вони приходили – працівників бібліотеки посилали виймати з картотеки цілі ящики і ховати.

Була така Патриція Кеннеді, спеціалістка по архівах і бібліотеках. Вона і в Росії, і на Україні склала такі огляди. А їй усіляко перешкоджали, навіть ненавиділи її. Я кажу їй, що яке це щастя – у нас ніяких можливостей нема цього робити. Яке щастя, що це робиться... Ця Патриція Кеннеді хотіла зі мною поговорити. А мені: «Олено Михайлівно, ця Кеннеді з вами хоче поговорити, так ви говоріть те, те, те», – повчає мене.

Я зрозуміла, що даремно їй щось говорити, висловлювати своє невдоволення. Кажу, що мене буржуазною націоналісткою називають, а я навіть не українка. А вона каже, що якраз найчастіше націоналісти – не українці: Франко – німець... І когось вона ще трьох назвала.

А потім мені замдиректора, який став директором, коли Гутянський помер, – каже: «До мене прийшов наш куратор». Це кагебіст. Такий куратор був у кожному інституті, в кожному архіві, в кожному відділі.

Коли вже прийшов новий директор, коли вже, по суті, почалась перебудова, він доповідав перед завідуючими відділами і секретарем парторганізації (мені потім розповідала моя подруга), що деякі скорочення повинні бути, дехто піде на пенсію, от Апанович – вона ж не хоче і не вміє працювати. Навіть секретар парторганізації – вона, щоправда, у відділі моєї подруги працювала, а я цьому відділові дуже багато допомагала, – вона каже: «Як це не може? Що це таке?» Тоді ця моя подруга, заввідділом, збирала мої публікації, книжки (вже й книжка про Вернадського вийшла), показала йому, то він здивувався і попросив, щоб я прийшла. Я прийшла, розповіла дещо, а він каже: «А чому ви не скаржились?» Я кажу: «А кому скаржитися? Кому? Коли тут дискредитація така і дискримінація! Коли я на вулиці йшла зі своїм приятелем, доктором наук, то він представив мене якомусь учителеві-пенсіонеру як автора «Збройних сил України» – то він руку цілувати... Це за стінами бібліотеки – а хто мене тут захистить?»

Після цієї розмови я прийшла, отак за столом до дев'ятої проплакала, ридала, пригадувала всі ті образи. Таке страшне було життя... Повинна сказати, що потім я зі співробітниками бібліотеки здружилася, вони мені й зараз рідні. Тільки з цим начальством... Так я проплакала, потім пригадала вислів Льва Миколайовича Толстого, що людина всемогутня, вона може досягти великого, коли вона має силу волі, коли вона спрямована до мети, але «человек становится безконечно слабым, когда он начинает себя жалеть». И я вот подумала: а я, все-таки, как ученый, состоялась, как они мне ни мешали – так правда же? И все, и мне стало легче! А то мне жизнь казалась такой страшной и жуткой! Эти преследования на каждом шагу...

Я люблю афоризми – там у меня над кроватью висело такое: «Какое море мелких неудач, какая бы беда ни угнетала – руками

стисни горло и не плачь, засядь за стол и все начни сначала!» А потом я увлеклась йогою и медитацией. Ленинградский поэт перевел индийские формулы медитации — я себе такое выбрала: «Ритм творчества — он побеждает и крепости, и бастионы зла». Вот сидеть и работать!

Далі я запитав Олену Михайлівну, чому вона так і залишилися «кандидатом у науку». Михайло Брайчевський же став доктором. Вона відповіла: «Треба було написати таку ніби доповідь, і це було б як захист. Але я подумала, що я взагалі дуже емоційна — то це мені буде дуже дорого коштувати. Краще я книжку напишу. На мене й зараз звалилися безкінечні пропозиції, і я за першу половину 90-х років видала три книжки. За книжку «Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі» мені 1994 року присудили премію імені Тараса Шевченка. Премію вручав Олесь Гончар — така традиція — в музеї Шевченка. Я виступила коротко і сказала, що коли Україна одержала незалежність — я так сказала, як було і як я думала, — я сіла і подумала, як я у своєму віці, зі своїми можливостями і силами можу допомогти розбудові української держави, і вирішила, що оскільки в українського народу була вкрадена національна історична пам'ять, то я мушу взяти участь як історик і філолог в написанні книжок, статей, щоб допомогти повернути цю національну та історичну пам'ять; і те, що мене зараз нагороджують найвищою премією, — це є визнання моєї праці. А що премія осяяна Шевченковим ім'ям — це мене підіймає на найвищі висоти духовності. Це було сказано широко. Мені кажуть, що моє ім'я — це вже вище, ніж академік».

Я запитав також, як Олену Михайлівну поновлювали на роботі в Інституті історії. Вона розповіла: «Голова Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих Євген Пронюк звертався до Патона з запитання: а що з тими вченими, яких звільнили з роботи? А той сказав, що ми це питання вирішимо. То мене Валерій Смолій приймав і каже: «Куди ви хочете, Олено Михайлівно?» Я кажу: «Як куди? Я хочу в той відділ, в якому я профі — це колишній відділ феодалізму, а зараз — середніх віків». А він каже: «Але ж тут Котляр і Сергієнко?» А Котляр мене як вогню боїться, тому що коли була перша археографічна конференція, то я виступила проти нього. Він написав був рецензію на книжку Киценка «Хортиця в героїці і легендах». Та рецензія послужила підставою того, щоб Киценка зняли з роботи заступника голови Запорізького облвиконкому — обком партії покликався на цю рецензію Котляра. Це засідання вів Федір Павлович Шевченко. А я кажу, що висловлювання Котляра реакційніші, ніж маніфест Катерини II про зруйнування Січі. Він доводить, що русское правительство запізнилося ліквідувати Січ на півтора століття, тому що, поперше, Запорозьке військо — це відстале військо, воно заважало

розвиткові військового мистецтва в Росії; воно перешкоджало заселенню – ви розумієте? Козацька Січ знищена, запорозькі землі поділили між поміщиками та іноземними переселенцями, а ті привезли кріпаків і поселили... І ще щось третє. Тож Смолій каже: «Тут же Котляр». Я кажу: «Ви знаєте, мені, мабуть, не дуже багато залишилось біологічного часу – як уже Бог дасть. То я не буду його витрачати на деструкцію, на боротьбу, щось доводити. Я буду тільки конструктивно працювати».

На мою думку, ці свідчення Олени Михайлівни Апанович дуже цінні для з'ясування обставин погрому 1972 року в академічних інститутах Києва. Це теж частина драматичної історії України: як метрополія душила Україну руками нікчемних малоросів.

*Матеріали 10-х Липневих академічних читань.
Випуск 1. К., 2002. С. 48–57.*

Між нами, філологами, кажучи...

В основу статті покладено виступ перед студентами-філологами Київського Національного університету ім. Т. Шевченка 21 лютого 2000 року в рамках «Днів національної мови»

Чи не найпершою в Україні статтею «перебудовного» характеру була «Два крила і безкрилля української літератури» Івана Дзюби, що опублікована в «Літературній Україні» 1987 року. Я читав її ще в концтаборі Кучино на Уралі. Іван Дзюба як нерв нації чутливо реагував на зміну політичної ситуації і підштовхував закоцобле в страхові недобите українство: уже можна говорити. І поміж іншим сказав, що зараз потрібно в 10 разів збільшити набір на філологічні факультети, готувати багато вчителів української мови, бо практично все населення України неписьменне по-українському, усіх треба перевчати.

На жаль, таким само неписьменним залишається населення України донині. Я зумисне кажу «населення», яке нам ще належить консолідувати в український народ. Допоки що в нас в Україні є фактично два народи – український, який почувається національною меншиною, і «народ України», який поводить як більшість. Цей «народ України» у свою чергу складається з російських окупантів та їхніх нащадків і хохлів – породи, яка виведена російськими окупантами за три з половиною століття внаслідок сатанинської селекції (українців пересівали на дрібненьке ситечко, все краще знищували, а на розплід залишали «плохих овець» – оцих хохлів).

«Народ України» (хохли й окупанти) вміє читати найбільші в Україні газети «Факты» і «Сегодня», вміє розмовляти суржиком, ближчим до російської, ніж до української мови, і при цьому не розрізняє, яке слово з якої мови. Він досі живе переважно в російській культурі і не мислить себе поза російською геополітикою, тобто психологічно досі перебуває в російському полоні. Він обирає своїми депутатами таких само окупантів або хохлів, яким українське походження все життя заважало робити кар'єру на імперському поприщі.

Щоб довести свою запряженість колонізаторам, ці обранці «народу України» до останнього часу підтримували започатковану ще Івашкою Брюховецьким традицію: він за намовою «старшого брата» попросив собі у Великого князя Московського дружину «из ваших великоросов» і боярський титул – бо українське гетьманство вже стало замізерним. Одруження з московкою (росіянюкою) було запорукою успішної кар'єри в Україні.

Проте навіть маючи в ліжку московських шпигунок, майже всі малоросійські гетьмани (включаючи Миколу Скрипника і Петра Шелеста) закінчували як «изменники престола». Хіба що Володимир Щербицький залишився вірним московському престолові до самої смерті.

Тепер ці психологічно ушербні, малограмотні хохли, збагнувши матеріальну вигоду від незалежності (не треба ділитися шматком зі «старшим братом»), намагаються пригадати мову й культуру свого дитинства. І пригадують її хіба в дитячому обсязі. А вийти на повноцінний, дорослий рівень володіння українською мовою — вже неспроможні: «Ум слабоват и здоровье не позволяет», — казала госпожа Простакова («Недоросль» Фонвізіна). У філологічній науці це явище має назву «напівмовність» (російською — «полужычие»). Убоге їхнє мовлення означає й ушербне мислення. Відчуваючи свою власну ушербність, вони неспроможні й на рішучий захист української мови. То щоб їх мали за цивілізованих європеїв, кажуть, що вони — за рівноправність мов. І пустили зранену, тому неповноварту (вона вже не побувала в усіх сферах життя суспільства) українську мову у «вільне плавання» в умовах вільного ринку. І от вона захлинається в російському морі. Це на 9-му році нібито української державности...

Російський уряд дбає про становище російської мови не лише в Росії, а й у колишніх колоніях. Він звільнив від податків друковану продукцію. А український уряд не дбає про зміцнення позицій української мови навіть в Україні. Він обкладає однаковими податками як україномовну, так і російськомовну продукцію. Ніякого заохочення український видавець не має. Тобто уряд повідкривав усі заставки для російськомовної продукції — друкованої й усної.

Обиватель нутром відчув, що національної революції в Україні не сталося, тому не варто йому тратити зусиль на вивчення української мови. Він знову каже: «По-українски не читаю». І по суті він нічого не втрачає. Усе, що треба для нормального життя в Україні, він має російською мовою.

Збувається побажання Івана Драча, щоб росіянинові жилося в Україні краще, ніж у Росії, а євреєві краще, ніж в Ізраїлі. Росіянин в Україні має все для задоволення своїх національно-культурних потреб, але тут його не гонять на війну в Чечню. Євреї в Україні має всю повноту економічної влади — і зовсім не боїться палестинських терористів. «Народ України» задовольняється «Фактами», а я, самотній українець, щодня ходжу біля розкладок у пошуках україномовної газети і обурююся: «Все для окупантів. І нічого для аборигенів». Щоправда, зовсім вільно обурююся, без страху, бо знаю: поки-що *«ніхто не поведе тебе в кайданах»* (Т. Шевченко). І хочеться мені резервації в Києві, де продавці і контролери трамваю знають, «какая разница» поміж гривнею і рублем (принаймні що гривня шестеро дорожча від рубля).

У 60–70-х роках хохлацький академік Іван Білодід обгрунтував, що в українського народу дві рідні мови. Живими символами білодідівської «гармонійної двомовности» були Штепсель і Тарапунька. Перший говорив доброю російською, другий припасованим до сприйняття окупантів українсько-російським язичієм. Нині маємо Штепселя й Тарапуньку в одній особі – таке собі опудало, що називається Верка Смердючка. *Вона* не володіє жодною мовою (розмовляє двома мовами вкупі). *Вона* не належить до жодної культури (це явище взагалі позакультурне). *Вона* не належить до жодної нації. І навіть до жодної статі. І оця образлива карикатура на українство і на все людство кимось дуже грошовитим фінансується! Це щоб ми, українці, «дивились та мовчали», та думали, що оце ми отакі й є. Де там з нашою мовою та культурою на новорічний бенкет, де балюють справжні господарі України! Нас, українців, для екзотики в телевізорі покажуть хіба на Різдво – з колядками та щедрівками. А на щодень дивіться кудлатого Кіркорова та небритого Табачника з гармошкою (хоча не гірший баяніст є в нас у кожному сільському клубі).

Окупанти нехотя дозволили нам мелодію національного гімну, але зась співати «Запануємо ми, браття, у своїй сторонці» (*дозволили аж 2001 року!*). Бо в цій державі пануємо не ми, не українці. І зміна власника поки що не передбачається. Один українець спробував було панувати – опинився в тюрмі аж в Америці. З цього приводу я придумав майже анекдота. «Хто були перші капіталісти в Західній Європі та Америці?» – «Пірати. Вони грабували на морі, а капітал вкладали у свою економіку». – «І в нас перші капіталісти – пірати. Тільки вони грабують на суші, у свого народу, а капітал вивозять за море, і він працює на економіку інших народів».

Отже, наша біда – у відсутності патріотизму. Точніше, у відсутності патріотичного законодавства, яке давало б можливість нашому капіталові працювати на свій народ. Хто ж його, таке законодавство, нам написував, як не окупанти?

За таких умов уживати термін «українське суспільство» можна хіба умовно, так само як і «українська держава» – бо ні те, ні друге ще не наповнене українським змістом. Важко назвати його й двомовним та двокультурним. Хіба «напівмовним».

Як же консолідувати це роздвоєне суспільство?

Ми небезпідставно тішимося відсутністю міжнаціональних конфліктів в Україні. Але конфліктів нема доти, доки українці не відстоюють своїх законних національних прав, а покірно піддаються тотальній русифікації. Як тільки віце-прем'єр Микола Жулинський заїкнувся про ці права – як конфлікт негайно розгорівся. Москва почала на нас гримати, дружно задзвякотіли всілякі «общества». І такі конфлікти неминучі в майбутньому. Побоювання «русскоязычного населення» щодо «насильственной украинизации» небезпідставні.

Воно розуміє, що з утвердженням української державності доведеться йому з нами, українцями, помінятися ролями: російська мова буде витіснитися у сферу лише їхнього національно-культурного життя та побуту, як це досі було з українською мовою.

Згідно з С. Хантінгтоном, у світі головним джерелом конфліктів надалі буде вже не економіка та ідеологія, як досі, а культура. Нація-держава залишиться головною дійовою особою в міжнародних справах, але найзначніші конфлікти розгортатимуться між націями і групами, які належать до різних цивілізацій. (*С. Хантінгтон. Столкновение цивилизаций? – Полис. – 1994, №1, – с. 33–48*).

Саме до таких різних цивілізацій належать українці та росіяни. Росіяни й українці не з однієї «колиски». Поміж нами є глибокі антропологічні, расові відмінності. Українці належать до рільничої, осідлої культури, а угрофіннослов'янський субстрат – росіяни – до мисливської. Звідси відповідна схильність до інтенсивного та екстенсивного господарювання. Українець прив'язаний до свого клаптика землі, а росіянин напівкочівник. Йому нічого не варт було покинути ділянку, яка перестала родити, перебратися на іншу (навіть за тридев'ять земель), «срубить избу», випалити нову ділянку лісу. Коли й ця перестане родити – піти далі: «везде русская земля». І тепер нічого не варто знятися з місця і піти «на освоение окраин», «на обрусение края». Протилежне в нас ставлення до володіння власністю: общиннокомуністичне в росіян та приватне в українців. В Україні «що не байрак, то козак, що не козак – то воля». Росії демократія ні до чого: це стабільно показують результати виборів. Українцям властива глибока релігійність – росіянам безбожництво. Українці глибоко шанують матір, родинні зв'язки – росіяни «матерятся».

Таким протилежним культурам неможливо вжитися на одній території, в одному суспільстві. Тому впродовж трьох з половиною століть, особливо в ХХ, носії російської ментальності послідовно винищували, асимілювали й депортували українців до Сибіру, щоб самим опосіти нашу багату землю, об'їсти її, переробити наші багатства на екскременти, збагатитися нашою силою й посунути далі на «освоение», «приобщение», «присоединение», «освобождение» нових територій.

Це ж факт, що українська мова витіснена з багатьох сфер і територій. І не тому, що вона гірша за російську. Французький мовознавець Андре Мартіне пише, що «мова перемагає своїх суперників не в силу якихось своїх внутрішніх якостей, а тому, що її носії є войовничішими, фанатичнішими, культурнішими, заповзятливішими» (*Новое в лингвистике. Вып. 1 – С. 81–82*). Не скажу про вищу культурність «матоязычного населения», але всім відома його войовничість, фанатичність, заповзятливість і агресивна непоступливість в усьому, що стосується національного питання на

завойованих територіях (*«Где русский лапоть ступил, там русское»*). То ж скільки не шебечи «солов'їною мовою» про її красу, мелодійність – але допоки нею не заговорить власник, роботодавець, командир, міністр, президент – вона не буде пануючою. Доки «свідомі українці» вимахували прапорами, чужинці заволоділи власністю і опосіли всі ці посади. Ми не спромоглися зайняти ці місця тому, що позиції українців в Україні слабші, ніж позиції росіян. Кажуть, щоб покорити народ, доволі знищити чи підкупити його еліту (2–3 % населення). Унаслідок згаданої вже сатанинської селекції в Україні винищено найактивніший, найздібніший елемент, залишено лише «плохих овець», до яких домішано таку масу чужорідного елемента, що корінний етнос поки що неспроможний його асимілювати.

Згадаймо 20-і роки. Російські більшовики, які спочатку нічого й чути не хотіли про якусь українську державність, скоро відчували силу українства і мусили тимчасово погодитися хоч на обмежену державність. Фізично й морально здоровому християнському українському, переважно селянському, народові вони дозволили початкову освіту рідною мовою – і вже через 10 років українською заговорювало й місто. Економічний, інтелектуальний, людський потенціал України тоді становив половину «союзного». Це означало, що в СРСР формується два центри – Москва і Україна. Двоцентрима імперія скоро розлетілася б на друзки (як це сталося з доволі ліберальною імперією Австро-Угорщиною невдовзі після того, як угорці домоглися собі рівних з австрійцями прав). Москві не залишалося нічого іншого, як фізично підірвати Україну. Селянство – носія національної хліборобської культури – російська влада виморила голодом, а інтелігенцію винищила репресіями. «Украинская интеллигенция не заслуживает на доверие», – сказав російський імперіяліст Сталін. Його соратники навч бачили, що український етнос з його індивідуалізмом, потягом до приватновласництва, з його релігійністю не годиться як матеріал для виведення «новой исторической общности – советского народа, строителя коммунизма». І почали інтенсивно замінювати його привозним населенням та нововиведеними «гомосовєтікусами» (плохі хохли на це годилися як матеріал). Національне відродження українського народу захлинулося в крові. Окупанти і їхні прислужники з хохлів додушували український народ у часи Брежнєва та Щербицького. Недобитки українського народу масово відхлинули від української мови та культури. Ще одне покоління, ще 15–20 років – і більшості населення України незалежність була б уже непотрібною, як непотрібна незалежність більшості білорусів.

Господь вихопив нас з-над самісінької прірви і дав останній шанс.

Чи стане Україна українською за умови, коли основною частиною власності в Україні володіють неукраїнці? Не стане. Неукра-

інців влаштовує російськомовна незалежна Україна – аби її можна було доїти (експлуатувати) незалежно від Москви. Влаштовує така неукраїнська Україна й асимільованих українців. Їм з російською, як тому героєві Гончареву «Собору» «какось льокче». Нашадок українського повстанця Ігор Бакай видає російськомовну газету «Сегодня». Не знаю, як його батько – але син переможений. Його влаштовує російська Україна.

Наївно чекати, що чужинці змилосярдяться над нами, недобитками, і дозволять українській мові й культурі стати пануючими. Українська мова й культура стануть пануючими в Україні лишень тоді, коли основними власниками України стануть українці. Основне джерело багатства в Україні – земля. Хто стане її власником – той скоро перебере у свої руки й решту економіки.

Здавалося б, зараз, коли йде розпаювання землі, українці мають шанс стати власниками України. Але ж ми з вами знаємо, що за «процвітаючого соціалізму» на селі винищено найкращих господарів, а русифіковане місто висмоктало найздібніший елемент. Між нами, вчителями-філологами, кажучи, на селі залишилися переважно двійчники і трійчники, які поспивалися і не хочуть бути самі собі панами, тобто господарями. Їх навчили й слово таке ненавидіти – пан. Пан – то, мовляв, експлуататор. Коли пан – то сам собі господар, суверенна особистість. Двійчників влаштовує наймитування в голови колгоспу, де можна щось заробити, а щось відокрасти, але ні за що не відповідати.

Така сумна перед нами руїна. Але не впадаймо у відчай. Ніщо само нам не зробиться. Маємо мирний час. Він працює на нас. Тяжко, поволі, але українство відроджується й опановує Україною. Українців стає все більше в порівнянні з окупантами й хохлами. Маємо під боком ослаблену Росію, яка ближчим часом не піде на нас війною. Тож закачуймо рукава, нагнімося – і працюймо. Бо ми – вчителі свого народу. Працюймо, як працювали наші предки. Перед нами приклад Галичини, де перед тим, як постала УПА, років 80 років працювала «Просвіта». Дай нам, Боже, хоч 40 біблійних років, але мирних, – і ми введемо свій народ з єгипетської неволі. 8 років уже працюємо – ще треба 32. Якраз на ваш педагогічний стаж. Але зате на старості літ будете втішатися: ми не найгірше з поколінь українців. Український рід не урвався на нас. Навпаки: ми піднесли українство на рівень інших цивілізованих націй. Ми станемо повновартим народом, якому національний геній не дарма пророкував роль творця нової цивілізації:

*...Встане Україна
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить.*

Вісті тижня. – 2000. – №5 (28). – Квітень.

«Українську оббрехав Голготу...»

Пане Редакторе журналу «Київ!» Мене вкрай здивувала поява у Вашому загалом добропорядному часописі такої вульгарної речі, як «Черга у воджі: хто крайній?» Миколи Холодного (ч. 4–5 1995 р., с. 138–146). Чи Ви не знаєте політичного і морального обличчя цього колись талановитого поета, який став жертвою — в повному розумінні цього слова — комуністичного терору з усіма негативними його наслідками? Це людина з переламаним моральним хребтом, і ніякий протез уже його, на жаль, не випростає. Свобода свободою: Холодному вільно писати, що йому заманеться, але навіщо Вам множити його ушербні писання? Сказано ж бо в «Катехізисі», що сприяти гріху — то є гріх. Ви, пане Перебийніс, узяли цей гріх на себе... Навіть мовчати на гріх — то теж гріх. Тому я не змовчу.

То тільки привід для Холодного — рецензувати посібник для вчителів «Нові імена в програмі української літератури» Всеволода Неділька («Освіта», 1993). Якби послухати Холодного, то ту програму треба було б розширити невідь до яких меж, увести в неї сотні імен, що фізично неможливе та й не потрібне в шкільній програмі. Можна було б критикувати автора за принцип добору авторів. І ніби до цього береться Холодний... Але ж! Мета Холодного — довести, що не тільки він, а й усі найбільші нинішні моральні авторитети — «вмазані». Ба, про своє гріхопадіння він воліє узагалі промовчати, не забуваючи, однак, величатися «політ'язнем».

Читали й ми листи Василя Стуса 1972 року до Шелеста, Овчаренка і Щербицького. Читали-смо й заяву Холодного в «Літературній Україні» від 6 липня «На терези совісті». То різних рівнів речі. І кагебісти це добре розуміли. Бо Стусових листів таки не опублікували тоді. «Не дотягували» вони «до кондиції». А заява Холодного — ще й «перетягувала». Холодного тоді хутенько випустили, бо він уже не становив для КГБ ніякої вартости. Як і для опозиції. Ще кілька років тому М. Холодний і сам чітко усвідомлював, чим для нього був той апокаліптичний рік. «Я помер у 1972 році» — так назвав він свій літературний вечір у Будинку літератора. І в тому була гірка правда. І важко дорікати Холодному за те, що він зламався, — бо то вина тоталітарного режиму.

Скажу, що й я стояв тоді перед таким самим вибором: або психіатричка, де з тебе зроблять людиноподібну художину, або лукаве каяття та визнання себе винним. Я «визнав себе винним». Був такий гріх. Але кагебісти мені не повірили і таки послали, спасибі їм, на «перевиховання» в Мордовію. Тим я зіп'явся на ноги. І Стусові не повірили. Після першого терміну вліпили ще один вирок, який став йому смертним. Бо Стус таки не зрікся свого прямиостояння.

А Холодний, потоптавши власне сумління, вижив. А тепер сміє топтатися – по мертвому...

Стус, бачте, *«мало не помінявся ролями зі своїми антиподами»* (с. 142). Стус *«став жертвою доносу якоїсь своєї знайомої, з котрою не знайшов спільної мови на курорті в Трускавці»*. *«Після героїського, дехто вважає, хуліганського викрику В. Стуса 1965 року на прем'єрі фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» у кінотеатрі «Україна» (...) перед режисером на все життя опустився шлагбаум»*.

Як усе це зрозуміле обивателеві, до думки якого апелює Холодний! І як це відводить убік від справжніх винуватців – отих самих, які зламали хребта Холодному. І не лише йому. Усіх отих слідчих і оперативників, наглядачів-чекістів і цекістів – аж до нинішніх спадкоємців їхньої слави. «Вони ще й досі ходять поміж нами і ми їм руки подаєм», – писав Максим Рильський. Хоч би й той слідчий КГБ Леонід Берестовський. Це він під керівництвом начальника слідчого управління капітана Пархоменка зламав хребта Холодному, а потім узявся за мене. І хвалився мені в 1973 році, що Холодний тут (на Володимирській, 33) покався і написав декілька патріотичних віршів. Знаємо, що то за «патріотизм», коли він з вуст кагебіста...

«Минуть роки, і Стуса реабілітують», – з наївною простотою пише Холодний (с. 142). А Холодного – не реабілітують, бо ні за що. Він сам реабілітував КГБ, визнавши себе винним (*«все товкти, товкти зболілу жертву, щоб вирвати прощення за свої одвічні окрутства...»*, – це написав Стус, а не Холодний). А з писань Холодного випливає, що до підручників Стус і йому подібні потрапили завдяки *«кримінальному, пак, патріотичному минулому»* (с. 146). А загинули вони *«в герці з однопалатниками у спецпсихолікарні чи від приступу дванадцятипалої кишки у в'язничному лазареті»* (с. 146). *«Одні від переохолодження, а інші від перегріву»*. (Це натяк на Стуса і Григора Тютюнника). Який психопатичний цинізм!

Холодний не встиг за два-три місяці скуштувати всіх принад ув'язнення – він злякався їх і поспішив викупитися, то ж не знає, що записки *«З таборового зошита»* в передостанній рік життя писалися в Кучинському таборі особливо суворого режиму (камерного) не як підцензурні, а як потаємні. То був, сказати б, заповіт Василя Стуса. І характеристики сучасникам і попередникам там виписані суворі, але справедливі, з моральним правом на те. З тієї, здавалося б, герметично закупореної пляшки, в якій ми сиділи без надії вийти живими, він таки зумів переслати на волю ті записки. Казав мені: «Було в мене зо два-три виходи». Здається, більше нікому того в Кучино не вдалося (*див. про це розповідь Баліса Гаяуска в розділі «Музей у Кучино...»*). Їх одержала Надія Світлична й опублікувала, знаючи, чим це обернеться для Стуса. То що, вина на ній? Бо саме ці публікації – та ще ймовірне висунення на Нобелівську премію – були останніми приводами для знищення Стуса. Горбачову не хотілося мати в камері Нобелівського лавріата – ані

звільнити його. Знаючи, що Нобелівську премію присуджують 24 жовтня — тільки живим — Горбачов руками лагерної адміністрації знищив Стуса 3 вересня 1985 року. А Холодний тоді ще дописував пасквілі на Бориса Антоненка-Давидовича, Григорія Кочура, Оксану Мешко, Володимира Забаштанського. *(Коли Володимирові Забаштанському прочитали цю мою репліку, то він подзвонив мені й подякував, додавши, що пасквіль на нього звучав так: «Бачу, як Забаштанський своїми дерев'яними руками лічить заокеанські срібняки і при цьому блищать його шкляні очі і скриплять залізні зуби». Дуже дотепно! Бо в мене справді дерев'яні руки, шкляні очі і залізні зуби. Але ж який суперцинізм!»).* А ниньки Холодному ходить об тім, щоб бути в підручнику поруч зі Стусом...

*Колись Холодний свині пас
І пах від смороду і поту.
Цей поетичний ловелас
Українську оббрехав Голготу.*

Не знаю, коли це Василь написав. Не цитував мені цього, я вичитав цього вірша вже на волі. Стус у камері розповідав про свої стосунки з Холодним, згадував, що й у його помешканні він не раз ночував. З задоволення читав його вірш «Привид». Але оцінку діянням Холодного давав точну. Та не вважав потрібним удостоїти його згадкою в передсмертному «Таборовому зошиті». Але пророче написав:

*Ще кілька літ — і увірветься в'язь.
Колючий дріт увійде в сни діточі.
І всі назнаменовання пророчі
Захочуть окошитися на нас.*

Опадає романтичний туман з нашої боротьби за права людини й право нашого народу на життя. «Пощезнуть всі перевертні й приблуди», — писав інший великий Василь, Симоненко. Усі злочинці й жертви будуть названі поіменно. Та залишаться моральні подвиги й моральні падіння. Залишиться чисте золото поезії і громадянського подвигу Василя Стуса. А коло неї і дрібка широкого золота автора «Крику з могили». Але нікому не потрібні будуть мідяки його правди. І люди дивуватимуться, що вже в час, коли впали залізні пута, коли вітер свободи уже дармовий, коли стань на белебені та й мели собі, що хочеш — і «ніхто не поведе тебе в кайданах», у цей час на розпутьях велелюдних, що називалися журналами, знаходилися дрібні міняйли, що спекулювали тими жалюгідними мідяками, уявляючи себе ревнителями свободи слова.

Василь Овсієнко, нині секретар Української республіканської партії, особливо небезпечний рецидивіст із 13-літнім «стажем». Уже реабілітований.

Київ. — 1996. — № 2. — С. 8–9.

«Мужчина» & «жінка»

Я належу до традиційної української культури. Тобто мислю українською мовою, в моїй пам'яті українська історія, за доброго настрою в моїй голові бринять українські мелодії. Намагаюся дотримуватися народних звичаїв і християнських заповідей. Вважаю, що доволі чітко відрізняю українське від неукраїнського (неукраїнське не означає вороже, а просто не своє). Почуваю себе суверенною, незалежною, самостійною особою, яка поважає себе і, закономірно, очікую від оточення належної до себе поваги. Бо й сам в інших людях вбачаю таких само суверенних осіб. Одне слово, я сам собі пан і вважаю, що всі люди прагнуть бути такими ж. В українській культурі таку самостійну особистість називають «паном». У польській, словацькій, литовській – так само «пан» (в останній «понас»). У росіян така самостійна особистість називається «гаспадин», у білоруській «спадар» («господар»), у німецькій «гер», в англо-саксонській «містер», у французькій «мсьє», в італійській «сеньйор», в іспанській «дон». Є відповідники щодо осіб жіночої статі, а також неповнолітніх, неодружених осіб. В українській це «пані», «паніч», «панна».

Тим часом за панування комуністичної ідеології в ці терміни було вкладено негативний, класовий зміст: пан – це експлуататор. Треба визнати, що немало до такого сприйняття слова «пан» прислужилася й класична українська література.

«Я різав все, що паном звалось» – у Шевченка.

«То пани, а ми – люде» – у Панаса Мирного.

«Мужики цікаві стали, Чи ж ті кості білі vsюди, Чи блакитна кров пролетється, Як пробити пану груди?» – у Лесі Українки.

Радянський класик Павло Тичина перейшов до практики: «Всіх панів до 'дної ями, Буржуїв за буржуями, Будем, будем бить!». Набили мільйони «панів», серед яких чомусь найбільше виявилось просто українців, які нікого ніколи не експлуатували – інтелігенції, селян і робітників.

Але ті ж таки класики не мали іншого слова, щоб звернутися один до одного, як «пане». Перегляньмо лишень їхнє листування. А той таки арфоголосий Тичина виспівував: «О панно Інно». Часом класики вживали дуже милозвучне звертання «пане добродію».

Навіть наші селяни – принаймні у свято – зверталися один до одного: «Добрий вечір тобі, пане господарю!»

Російську комуністи (українських практично не водилося) намагалися силою нав'язати нам, українцям, слово «товариш» як звер-

тання до всіх членів суспільства. «Наше слово гордое «товарищ» нам дороже всех красивых слов». «Товарищ Сталин», «товарищ Берия», «товарищ Брежнев»... Але в цьому «товаристві» зазвичай було вчорашніх «товаришів» обзивати «ворогами народу» і розстрілювати. Навіщо мені такі товариші? Я не з їхнього кровожерного «товариства», яке називалося ВКП(б), КПСС, КПУ. Я з іншої культури.

В українській культурі слово «товариш» означає член товариства. «Панове товариство», – звертався отаман до січової ради. «Пане товаришу», – зверталися козаки один до одного. Отже, це корпоративне звертання. Люди, об'єднані спільним інтересом, члени одного товариства (профспілки, громадської організації, політичної партії) – усе це справді «товариші». Але перший-ліпший зустрічний на вулиці або пасажир трамваю – далеко не завжди мені товариш. Він для мене невідома, але суверенна особа. Тобто пан.

Примусове вилучення з лексики звертання «пане», «пані», «панове» з одного боку, а свідоме чи підсвідоме несприйняття звертання «товаришу», «товаришко» з другого, призвело до психологічної руйни: люди не знають, як одне до одного звернутися. «Молодой человек», «девушка». Але відчують при цьому незручність, бо висловлюються неточно. Тому, долаючи це почуття незручності, найчастіше звертаються зовсім безлико:

– Вибачте, чи не скажете ви...

– А скажіть, будь ласка...

Або звертаються одне до одного зовсім по-печерному: «мужчина», «женщина».

Я намагаюся чемно відповісти, починаючи зі слів «пане» чи «пані». Але іноді додаю:

– Чи може ви, пані (пане), цікавитися мною як жінчиною?

Пані або пан ображається:

– А разве вы не мужчина?

– Хіба не видно, що я юнак? Або дід? А вам що до того, що я жінчина?

Іноді, якщо це не дуже грізна на вид «жінчина» (або «жінчина»), зважуюся сказати:

– А я соромлюся, коли мною цікавляться як жінчиною отак прямо в трамваї.

Це вже небезпечно, бо оточення починає винуватити мене в нечемності. Я захищаюся афоризмом свого приятеля:

– Я жінчина для своєї дружини. І для коханки. А для вас я пан.

– Смотри ты, пан нашелся...

У трамваї:

– Жінчина, не прижимайте меня!

– Шановна пані, я вас притискую не як жінчина, а як пасажир. Бо й на мене напірають.

— Кака я вам пани?

Опущена до печерного віку істота не хоче бути сама собі панею. Не хоче бути особистістю. Психологічно вона досі живе в бардаку, який називався «Советський Союз», у совковій культурі, де незалежна особистість не культивувалася. Там були «мужчини» і «жінщини», головною суспільною функцією яких було плодити «трудо-вые ресурсы» і «трудящиеся массы» для «строек социализма» і концтаборів. «Производители производственных сил». Як бугаї і корови. Як півні і кури.

Уже понад десятиліття радіо і телебачення день при дні товче: «Пані та панове», «Пані та панове», а ми все одно, як збоченці або печерні дикуни: «Мужчина!», «Женщина!»

А може, замість скандалити, як оце я, нарешті зважимося, пані та панове, демонструвати на вулиці, в трамваї, на роботі живі зразки української культури? Тоді починаймо прямо сьогодні жити як цивілізовані люди, які поважають себе. Як пані та панове, паничі й панночки. Як добродії та добродійки.

Бо ж ми не гірші за людей — містерів, сеньйорів, герів, донів, мсьє, спадарів і господ.

Українці й українки, шануймося, бо ми того варті!

30 жовтня 2000 року.

ХАМОВІ ДІТИ

Я не втручався в екзальтовану колотнечу довкола імени Олеся Бузини, який повідав нам, темним українцям, що найголовнішим фактом біографії Тараса Шевченка був випадок, коли він п'яним лежав у калюжі. Сперечатися з Бузиною якось бридко. Але знаний тележурналіст уночі проти понеділка 13 серпня 2001 року навіщо підлив оливи в уже пригаслий було вогонь. Мабуть, щоб поішити україноненавистників напередодні 10-ліття Незалежності.

Півторагодинна їхня бесіда нагадала мені коротенького вчительського анекдота, де питається, яка різниця між півнем та інспектором райвно. Півень розгрібає лайно і шукає зерно, а інспектор райвно розгрібає зерно і шукає лайно.

Свого часу я сказав був своєму приятелю, що цього копрофага (пожирача екскрементів) не зупинять ніякі високоморальні та розумні аргументи. Він розуміє хіба мову кулака. От якби якісь добрі козаки притягнули нечестивця до громадського туалету, узяли за ноги та опустили головою в таке миле йому середовище. Хай би побулькав – і випустили. «Щоб без телесних повреждений, – зауважив приятель. – Але де ж ти тепер у столиці України знайдеш справжніх козаків і громадський туалет? УНСО тільки прапорами розмахує, доки ОМОНу не видно».

Любителю геростратової слави Бузині утішитися б, що, нарешті

*Найшовсь-таки один козак
Із мільона свинопасів,
Що царство все оголосив:
Сатрана в морду затопив.*

Ні, йому ще хочеться гучних ляпасів, щоб про нього говорили в усіх засобах масової інформації: ближчим часом він повідає нам щось гидке про Михайла Грушевського. Як Грушевський сварився з Сергієм Єфремовим. При цьому, звичайно, фундаментальна 10-томна «Історія України-Руси» одного та «Історія українського письменства» другого виявляться дрібничками, не вартими його уваги. І про Агатангела Кримського. Бо він нещасливо закохався в Лесю Українку – та так і не одружився. І це викликає в Бузини патологічні підозри. А що вчений знав 60 мов і як його знищило НКВД – це Бузину не цікавить.

В історії України стільки зайшлих і власних високопоставлених злочинців і катів – ні, Бузина спеціалізується на вишукуванні темних плям на національних достойниках. Особливо ж його непокоять особистості, яких називають «батьками нації», – по них йому

особливо втішно потоптатися. Надто ж по батькові нації Тарасові Шевченкові. Та все те, що повідав світові Бузина про Шевченка, знає кожен, хто прочитав його біографію та спогади про нього. Але ж Бузина прочитав як розтлінний блюзнір.

Пошана до батьків – елементарна українська і християнська чеснота. Що ж стосується надуживання вином, то це відомо з біблійних часів. Пам'ятаєте, Ной робив вино, упився ним і лежав оголений у наметі своєму. І побачив син його Хам наготу батька свого та розказав надворі обом братам своїм, Симу і Яфету. Тоді Сим і Яфет узяли одежину, позадкували та й прикрили наготу батька свого (*Книга Буття, 9: 18-27*).

Оце синівська поведінка: прикривати батьків сором. А виносити батьків сором на люди, сміятися з батька – це і є хамство. Воно не минулося безкарно Хамові: за батьковим прокляттям він і все насліддя його стали рабами братам своїм.

Ця репліка була опублікована в «Українському слові» 30 серпня та в «Інформбюлетені» 3 вересня 2001 року. Аж лихий спокусив мене придбати за цілих 10 гривень брошурку О. Бузини «Вурдалак Шевченко», написану «общою мовою», «дабы усем было понятно». Сказано ж бо в Катехізисі: **«Поганих книжок і часописів не читати»**. А я обгорнув брошурку газетою, щоби хтось не побачив, що я таку бяку в руках тримаю. Та ще й дав її **Євгенові Сверстюкові**. А він каже:

– О. Бузину лають, не читаючи. – А даремно. І непереконливо. Досить прочитати першу сторінку, щоб усе зрозуміти і засоромитись.

Книжка «Вурдалак Шевченко» починається з глобального погляду на літературний Олімп. Звичайно, українська тема є його подразником пораноїдалного збудження. Але справа тут у загальній культурі. Це навіть не лакей Смердяков, який наслухався від Івана Карамазова про культуру і сміливо судить про все. У Бузини немає і того. Ось що він пише на с. 3 про письменників:

«Вот зло жрет мороженное в углу Пушкин, недовольный тем, что ему дали только камер-юнкера, а не камергера. Вот Толстой проповедывает о непротвивлении злу насилием, втайне поджидая минуту, когда можно ударить на тройке к цыганам. Гоголь беседует о богословских тонкостях с заезжим католическим аббатом...» і так далі.

Ви бачите, що чоловік зовсім не знає, хто такий Пушкін, Гоголь, Толстой. Що ж до Шевченка, то тут О. Бузина рішуче проти, щоб колишнього кріпака пускати до літературного салону.

– А про що думають наші шпики? – часом хтось жартував у хаті Івана Світличного або Василя Стуса. Адже ми сиділи в хаті декілька годин, а вони мерзли на вулиці в темних закутках. А приблизно так само несхвально і підозріло вони думали про нас, як Бузина про Шевченка, Толстого і Гоголя. От тільки не було для них газети «Кієвські весті», щоб відвести душу. До-

водилося обмежуватися коротким звітом, коли N зайшов у під'їзд дому №... і коли вийшов. Уявлення їхні про нас були приблизно такі, як уявлення Бузини про Шевченка і його оточення.

«Я часто думаю, що случилось бы, если бы казачок Энгельгардту не понадобился?» (С. 30). Цікава прогностична думка для голівського Петрушки.

«Жандармы неодобрительно листали книги», — пише Салтиков-Шедрін. У наші дні Шедріну довелося б простежити процес далі. Жандарм того часу знав своє місце, що йому не дозволено переступати поріг, де, як пише Бузина, «сверкающие полукруглые окна бального зала». У наші дні той самий жандарм «продвинувся» і став писати свої думки та спостереження до газети «Кієвські вѣдомости». І вони знайшли свого читача.

О. Бузина невдоволений з того, що так щастило в житті тим прославленим і великим», які від нього по суті не відрізняються. Щастило за життя і посмертно. Особливо кріпакові Шевченку.

Лакеї дуже багато думають про «самых главных». «Чем-то очень нравился Тарас Григорьевич кровожадному Иосифу Виссарионовичу! Так нравился, что кремлевский горец не забыл о его 125-лети...» (С. 6). Тут сміла думка ліберального «дослідника» ступила на слід незайманий і навіть страшний для літературних лакеїв соцреалізму. Якби вони мали хоча б натяк на прихильне ставлення Сталіна до Шевченка, то про це були б написані цілі книги. Але на цьому місці було вождівське камінне мовчання, яке лакей чує здалеку. Тому до Бузини ніхто не торкався цієї делікатної теми. Запобіглива челядь обмежувалася цитуванням В. Леніна, який рекомендував однопартійцям використати в цілях пропаганди проти уряду факти заборони ним вшанування пам'яті Шевченка. Уся борзописна челядь тихенько розуміла, що «дело Шевченко» знаходиться в тих самих руках, що й за попереднього режиму. Тільки тактика заборони замінена тактикою максимального використання популярного імені і «всенародного прославлення» під керівництвом ВКП(б) і НКВД.

Однодумців у О. Бузини завжди було багато. У себе на фермі або й у казармі вони могли говорити про Шевченка так само, як пише О. Бузина. Перекривлене цитування Шевченка українською мовою було достатнім доказом їхньої лояльності і «правильної лінії». Але до трибуни таких, звичайно, не допускали.

Свобода слова — це велике завоювання часів перебудови. Офіційна преса стала «жовтою» пресою. Власники газет люблять публікувати однодумців, які стежать за модою. «Розвінчування мітів» стало модою в історії і в літературознавстві. От тільки вийшла велика плутанина з цим словом. Люди малокультурні думають, що міти — то образи звеличувані, шановані.

Звичайно, вже коли виявляти сміливість, то на прикладі великих. Якби Герострат підпалив конюшню, а не Олександрійську бібліотеку, то хто б про нього згадував?

Розвінчування мітів є справою демонтажу тоталітарної системи. Історики повинні заглянути за ширму «Переяславської ради» і «перемоги Червоної армії під Нарвою і Псковом», а також з'ясувати справжню історію «героїв Краснодону» та Зої Космодем'янської.

Але прочитання Шевченка, Пушкіна, Гете — це усталені факти культури. Над тим працювали і працюють кращі уми епохи. Якби нам пощастило відкрити справді не відомі сторінки їхнього життя — це рішуче нічого не змінить у трактуванні й оцінці їхніх образів. Згадайте, як комсомольці 20-х років влаштовували суди над Гете, що нібито він, будучи міністром, засудив Маргариту на страту. Звичайно, розголос не йшов далі комсомольських осередків.

Що ж стосується примітивного трактування, то цього не уникнути: шкільні вчителі можуть навести десятки прикладів «прочитання» класиків на зразок О. Бузини.

Коли рівень культури в суспільстві падає, найнижчий рівень виходить на поверхню, і це шокує добropорядних громадян. А епатаж і є метою авторів-одноденок. Він же може стати прибутковим бізнесом, коли неучтво корумпується з брудним капіталом.

До речі, викривлене сприймання характерне для світу кримінального, де панують свої поняття і свій жаргон. От, наприклад, як інтерпретується Євангелська історія в блатному світі — за оповіданням Бориса Антоненка-Давидовича «Хто такий Ісус Христос». Розмова відбувається на нарах.

— Добре, а фаміліє ж його як?

— Дурню, хіба ж у Бога може бути фаміліє? — скрушно хитає головою Митрич і переходить до найтрагічнішої частини оповідання, де, сподівається, вже не буде безглузких запитань.

— І Пілат Понтійський пустив би був Ісуса Христа, хоч сам був не християнської віри, та жиди зняли такий твалт, що Пілат Понтійський аж вуха замулив. «Як то не підходить під статтю? — кричать жиди. — Таж він підбурював людей проти самого імператора римського!» Тут Пілат Понтійський бачить, що жиди Ісусові Христу контру шують, а це вже діло серйозне, бо коли вони наступляють на нього імператорові (а це все дно, що у нас Сталіну) — то буде і йому непереливки...

— Стривай, Митричу, от ти кажеш усе — жиди, жиди, — не терпів, щоб не спитати, Обезяна, який цілком проінявся незвичайним сюжетом. — А сам Ісус Христос якої ж нації був?

— Як це якої? — дивувався Митрич з безмежної дурости Обезяни. — Звісно, російської! І питає ж таке!..»

(Б. Антоненко-Давидович. Сибірські новели.
Тюремні вірші. — Балтимор — Торонто:
«Смолоски» ім. В.Симоненка. — 1990. С. 26).

Звичайно, постсовєцька культура жовтої преси уже високо піднеслася над нарами, але не настільки, щоб наблизитися до катедри. Тому так актуальний нині захист культури від профанації.

НАШ ПРЕЗИДЕНТ У РОСІЙСЬКОМУ ПОЛОНІ

«Ампутація України була б для Росії смертельною». Отто фон-Шенгаузен БІСМАРК, рейсхканцлер Німеччини в 1871–1890 рр.

«Потерять Украину – потеряют голову». Володимир Ілліч ЛЕНІН, голова Совнаркому Росії в 1917–1924 рр.

«Без України Російська імперія неможлива». Збігнєв БЖЕЗИН-СЬКИЙ, державний секретар США в 70-х роках.

«Росія без України обійдеться, а Україна без Росії – ні». Леонід Данилович КУЧМА, президент України з 1994 року.

Чи потрібні коментарі до цих висловлювань? Sapienti sat. Розумному досить, казали римляни.

Розумному, але не нашому малограмотному Президентові.

Німецький канцлер у другій половині XIX ст. розумів, що Росія без України неможлива як імперія, як світова держава.

Російський більшовик на початку XX ст. знав, що без українського хліба, вугілля, залізної руди його перефарбована в кривавий колір комуністична імперія не встоїть.

Очевидним це є й для видатного сучасного геополітика, який вважає проголошення незалежності України однією з найбільших світових подій XX століття, бо цим скінчилося протистояння Схід – Захід.

Україна становила половину економічного і людського потенціалу Російської імперії (СРСР). Але імперія, в якій витворювалися два центри, довго не могла би встояти (як Австро-Угорщина), тому Росія завдала Україні низку тяжких ударів: ослабила її війнами, голодом, репресіями, знищила національну еліту, разом з Німеччиною під час Другої світової війни пограбувала її, вивізши або знищивши наше устаткування, хліб, худобу. І десятки мільйонів людей: від 1917 до 1956 року, коли стихли масові репресії, ми втратили половину української людности. 1 січня 1992 року Росія ще раз пограбувала Україну на 150 млрд. доларів, вивізши всю готівку, відмовилася повернути наші заощадження в Держбанку СРСР, відтак запустила друкарські верстати, підвищила в себе зарплату і ціни – і росіяни за безцінь повивозили наші продукти і товари. Нова «червона мітла»...

Передчуваючи свій неминучий крах, Російська імперія (СРСР) заздалегідь подбала, щоб зв'язати економіку України своїми смертельними обіймами. Вона висмоктала нашу нафту, наш газ, спалила наше вугілля. З'ївши наше, російські економісти й політики сказали:

«А тепер будемо їсти кожен своє. Потрібно скинути мільйонів 100–150 з газової та нафтової труби». І першими (в липні 1991 року) проголосили незалежність Росії від пограбованих колоній. Тепер ми купуємо в Росії енергоресурси за ціну, яку вона диктує.

Розпад Російської імперії (СРСР) у кінці 80-х років ХХ століття почався насамперед з економічних причин. Вона розпалася б років на 15 раніше, якби не війна на Близькому Сході між Ізраїлем та арабами, внаслідок якої у світі подорожчали енергоносії і в Західній Європі виник попит на російський газ (пам'ятаєте «газ–труби», «Уренгой–Памари–Ужгород»?).

Зараз услід за так званими союзними республіками з Російської імперії вириваються (і вирвуться!) так звані автономії. Цей процес незворотний. Росіяни криком кричать, що через півста років у Росії буде більше мусульманського населення, ніж християнського, – а Чечні відпустити на волю не хочуть. Надуванням хирлявих путінських щік Росія не зарятується: її бюджет нині в сотні (sic!) разів менший, ніж бюджет США чи Західної Європи. Росія, втративши Україну, перестала бути світовою державою. Російська нація внаслідок постійного заковтування явно нестерпних для її імперського шлунка шматків не спромоглася сконсолідуватися. Її населення зледащило, спилося і морально деградувало. У середині ХХІ ст. Росія в кращому разі стане чимось на зразок Канади, тільки вбогої, до того ж, її потрясатимуть національно-визвольні рухи, доки вона не розпадеться.

А наш Президент тримається Росії, як воша старого кожуха!

Уламок імперської економіки, що дістався Україні, – це енергомістка видобувна та воєнна промисловість. Щоб усамостійнити нашу економіку, її потрібно докорінно перебудувати. Щоб вона виробляла те, що потрібно самій Україні. І що в нас куплять іноземці. У тому числі ті ж таки росіяни. Це розумію навіть я, філолог. Президент же України, який досі не вийшов з російського полону (і не бажає з нього виходити!), уперто зриває економічне усамостійнення України. Остання кинута ним фраза, що Росія без України обійдеться, а Україна без Росії ні – або нерозумна, або зумисне злочинна: вона прирікає нас на вічну залежність від Росії. Цією фразою Президент деморалізує нас як націю. Так думати може лише нікчемний васал, а не президент самостійної держави.

Л. Кучма нагадає мені Б. Хмельницького, який ніяк не зважувався стати самостійним – шукав протекції то в короля Польського, то в князя Московського, то в султана Турецького, то, нарешті, в короля Шведського (за що москалі його й отруїли). Так і Л. Кучма: як тільки йому припекло – зараз заметався поміж Путіним і Квасневським... І вже чітко визначився: поспішно здає Україну Росії.

Гріш нам ціна, що терпимо цього капітулянта, васала Москви, на посаді Президента України.

13 квітня 2001 року.

ПОСТГЕНОЦИДНА УКРАЇНА

Виступ на Другій міжнародній конференції «Голодомор 1932–1933 рр.: дійові особи та механізми здійснення» в Міжрегіональній академії управління персоналом 28 листопада 2003 року

Шановні пані та панове!

5 березня 2003 року минуло 50 років від дня смерти Великого деспота Сталіна. Це була також 30-та річниця мого першого арешту. Я відзначив ці невеселі ювілеї у Варшаві виступом на конференції, присвяченій історії сталінізму в Центральній та Східній Європі з цікавою назвою «50 LAT PO», тобто «ЧЕРЕЗ 50 РОКІВ».

21 серпня я мав дещо веселіший ювілей – 15 років останнього звільнення. Відзначив я його, заваривши для друзів міцного зеківського чаю, який стимулює роздуми про те, чому ми, колишні політв'язні, вийшовши на волю, не витягли з російського полону всю Україну, чому влада України не робить висновків з недавнього історичного минулого і тиснеться в обійми Москви? Чому історики не роблять чітких висновків: що сталося з Україною в ХХ столітті, хто тому винен і що нам далі робити? Не для того, щоб виставити рахунки сусідам – ближнім і дальнім, а для того, щоб знати, з ким і які будувати стосунки в майбутньому, чого від кого сподіватися. Бо запущений в обіг термін «тоталітарний режим» тільки затуманює минуле: можна подумати, що це українці самі собі створили той «тоталітарний режим» і мучилися в ньому.

Дай Боже, щоб дива Господні ставалися й на нашій землі і в наш час, але я гадаю, що наші сусіди впродовж ближчих 50 років будуть приблизно такими, як і в минулі 500 чи, принаймні, 100 років. Якщо 1917 року в Росії до Установчих зборів за партію виборної свободи (конституційних демократів) проголосувало 4,5% народців, за більшовиків – 22,5%, за партію бомбистів (соціалістів-есерів) – 40%, то на президентських виборах 2000 року ситуація навіть погіршилася: демократ Г. Явлінський набрав 5,80% голосів, спадкоємець більшовиків Г. Зюганов 29,21%, а бомбист В. Путін – 52,94%. (*Вениамин Иофе. Границы смысла. – СПб: «Мемориал», 2002, с. 47. Слід додати, що на виборах до Державної Думи 2004 року до неї не обрано жодного демократа*). Тож сподіватися на демократизацію Росії і що в її особі ми ближчим часом матимемо нормальну сусідку, нема підстав. Спалахи імперського, мілітаристського психозу у зв'язку з Ічкерією та з косою Тузла, свідоме отруєння газом (невідомим навіть лікуючим медиком) сотень своїх співвітчизників у концертному залі на виставі «Норд-Ост» – переконливі

докази, що Росія і демократія – речі несумісні. Ментальність народу – категорія дуже стійка. Навіть тоді, коли російська імперія остаточно розпадеться, росіяни не скоро позбудуться синдрому імперської величі та бомбистських, себто терористичних, насильницьких нахилів. Про це нам потрібно постійно пам'ятати і бути насторожі. Завжди треба чекати агресії з боку Росії. Слова, що Росія є гарантом безпеки для України, звучать цинічно: Росія – найнебезпечніший наш сусід.

Але небезпека на нас чигає також ізсередини.

1991 року Україна постала як незалежна держава з усіма ознаками суверенітету: структурами влади, державними атрибутами, представництвом на міжнародній арені тощо. Але Україна (як і Білорусь та Молдова) принципово відрізняється від країн Центральної Європи та Прибалтики, які в той самий час звільнилися від російської комуністичної окупації. Розпад «соціалістичного концтабору» і самого СРСР призвели до відновлення раніше втраченої незалежності Литви, Латвії, Естонії, до повної незалежності Польщі, Угорщини та інших країн Центральної Європи. Політична ж верхівка комуністичної України не відновила незалежність, покликаючись на акти 22 січня 1918 року і 30 червня 1941 року, а заново проголосила незалежність. Себто вона не визнала себе спадкоємницею української державності, а лише відокремилася від СРСР, «Виходячи зі смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року» (*Акт проголошення незалежності України, 24 серпня 1991 року*).

Ми пам'ятаємо, що проголошення незалежності ініціювала національно-демократична частина Верховної Ради УРСР – Народна рада (1/3 депутатів), але Акт про незалежність підтримали майже всі депутати (крім чотирьох). Більшість депутатів тоді були комуністами. Ними керувало не прагнення національного визволення, а бажання зберегти за собою владу в Україні. Відтоді й донині при владі в Україні перебуває, в основному, та сама радянська номенклатура, яка складається переважно з людей, далеких від розуміння національних інтересів титульної української нації, а часом і відверто ворожих до України. Це не національна, а територіальна панівна верства, яка не є носієм національних цінностей і не має чітких державницьких орієнтирів. Хоча більшість із них українського походження, та вони надійно русифіковані і психологічно орієнтовані на російську культуру, а в політиці – на зорі Кремля. Значна частина їх неукраїнського походження, вони народилися поза Україною, формувалися поза українською культурою. І ті, і другі не володіють азами культури титульної нації, вони не вивчали в школі (або погано вивчали) українську мову й культуру, а часто й демонстративно не бажують її знати. Лише у

крайньому випадку вони вдаються до «ритуального україноговоріння» — на офіційних імпрезах та перед телекамерами. Вони з труднощами читають промови українською мовою (а потім виполіскують від неї рота), мова їхня бідна, їхнє мовлення до смішного неправильне. Незалежність упала на їхні голови як стихійне лихо, і вони змушені тепер пригадувати мову свого дитинства, яку встигли надійно забути (бо вона заважала їм робити кар'єру), але далі дитячого мовного рівня неспроможні сягнути — «ум слабоват и здоровье не позволяет» (*госпожа Простакова, Фонвізін, «Недоросль»*). Їм не вистачає слів, тому вдаються до жестів, інтонацій, ідіом (наприклад, до універсального російського мату).

Філологічна наука визначає таких людей як напівмовних. В інших державах такі люди вважаються ненатуралізованими і до державної служби просто не допускаються як неписьменні, малограмотні. В Україні ж саме ці ненатуралізовані, малограмотні люди і є панівною верствою. Нинішній уряд України є не українським, а, по суті, «збіркою ССРСР»: прослідкуймо лишень, хто з міністрів де народився і хто він за національністю, яка його рідна культура. Сам Президент до виборів на цю посаду писався «руським».

Даремно сподіватися, що люди, які мають проблеми з національною ідентичністю, будуть здійснювати українську національну ідею, тобто будувати українську державу. Україна для них не батьківщина, а територія і населення для експлуатації і грабежу. У кожного з них своя національність, а найважливіша ідея — уврвати з України якомога більше, затягнути якомога далі, щоб там нажертися. Але така ідея не об'єднує, а роз'єднує. Вона руйнівна для України.

Саме такий — неукраїнський і маріонетковий — уряд у нас був на початках радянської влади, у 20-х і 30-х роках. Точніше, то був не уряд, а окупаційна адміністрація. Вона привела український народ до голоду, репресій, до фактичної втрати державности. Цим же шляхом веде нас і нинішній неукраїнський уряд, очолюваний кримінальним злочинцем на кличку «Хам». Та за советської влади не можна було стати навіть колгоспним бригадиром, а тепер маючи дві судимості, можна бути прем'єр-міністром, а то й президентом. Або керувати адміністрацією президента. Як низько ми опустилися...

Чому ми так низько опустилися? Невже нас не пече сором?

Згаданий «тоталітарний режим», тобто державність однопартійного, тоталітарного зразка, була принесена в Україну 1917–1920 рр. на російських багнетях. Адже Ленін 16 грудня 1917 року оголосив ультиматум Українській Центральній Раді і через 48 годин розпочав війну проти УНР. Українська національна еліта під той час була нечисельною, економічно й інтелектуально слабкаю, щоб організувати народ на відстоювання і будівництво національної державности, як це зуміли національні еліти Фінляндії, Польщі, Литви, Латвії та Естонії. Ми на той час були нацією

з неповною соціальною структурою, тобто нацією фактично без своєї панівної верстви, без еліти.

І все ж таки просто завоювати Україну більшовицька Росія не змогла, то вона вдалася до компромісу: створила нібито українську більшовицьку державу. Військовий нарком Росії Лев Троцький, посилаючи на Україну своїх пропагандистів, учив їх, що треба переконувати українське населення українською мовою і говорити, що більшовицька влада і є українською. Соціальна демагогія (обіцянки дати селянам землю, а робітникам заводи та фабрики), поєднана з військовою силою, взяла гору: в Україні встановилася більшовицька влада.

Проте керівна комуністична верства в Україні у своїй більшості з самого початку була неукраїнською, тобто окупаційною. Звідки взялася Комуністична партія (більшовиків) України? Підписуючи в березні 1918 року Берестейський мир, російські більшовики мусли відмовитися від претензій на Україну. Але щоб почати на Україні повстання проти німців, вони 5–12 липня 1918 року створили в Москві Комуністичну партію (більшовиків) України як складову (і невід’ємну!) частину РКП(б). В Україні тоді діяло всього 4.364 більшовики (*Історія Української РСР, т.6, вид. «Наукова думка», 1977, с. 306*) і то, в основному, в промислових районах Сходу та Півдня. Перегляньмо прізвища большевиків, які згадуються в тій *«Історії...»* – майже поспіль російські та єврейські, лише зрідка трапляються українські.

У складі КП(б)У українці почали становити більшість шойно аж у середині 50-х років. А першим секретарем ЦК Компартії України українець став тільки в червні 1953 року – Олексій Іларіонович Кириченко. Доти її очолювали неукраїнці:

П’ятаков Георгій Леонідович, секретар ЦК КП(б)У з липня до вересня 1918,

Гопнер Серафима Іллівна, в. о. секретаря ЦК КП(б)У з вересня до жовтня 1918,

Квірінг Еммануїл Іонович, секретар ЦК КП(б)У з жовтня 1918 до березня 1919; з квітня 1923 до березня 1925; генеральний секретар до квітня 1925,

Косіор Станіслав Вікентійович, секретар ЦК КП(б)У з травня 1919 до листопада 1920, генеральний секретар ЦК КП(б)У з липня 1928 до червня 1930; перший секретар з червня 1930 до січня 1938,

Молотов В’ячеслав Михайлович, перший секретар ЦК КП(б)У з листопада 1920 до грудня 1921,

Мануїльський Дмитрій Захарович, перший секретар ЦК КП(б)У з грудня 1921 до квітня 1921,

Каганович Лазар Мойсеєвич, генеральний секретар ЦК КП(б)У з квітня 1925 до липня 1928; перший секретар ЦК КП(б)У з березня до грудня 1947,

Хрущов Микита Сергійович, в. о. першого секретаря ЦК КП(б)У з січня до червня 1938, перший секретар з червня до 1938 до березня 1947 та з грудня 1947 до грудня 1949,

Мельников Леонід Георгійович, перший секретар ЦК КП(б)У з грудня 1949 до липня 1953.

(Див.: *Виталий Врублевский. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы.* — К.: *Довіра*, 1993. С.9).

Усі вони поводитися в Україні як окупанти в завойованій країні. Так було на всіх рівнях влади: українці до влади допускалися лише для декору і за умови, що вони слухняно проводитимуть колоніальну політику Москви. Як тільки Москва запідозрювала найменший ухил — зараз їх відстрілювала. Та й своїх окупаційних адміністраторів теж не милувала.

Чому я наголошую на національному моменті? Бо якби в Україні була українська (хай найгірша!) влада — хіба вона так безбожно нищила б свій народ? Пора вже називати речі своїми іменами, інакше ми психологічно ніколи не вийдемо з російського полону.

Український політолог зі США Іван Лисяк-Рудницький (*Радянська Україна з історичної перспективи. У книзі: Історичні есе. Том 2. Київ, «Основи», 1994, с. 458*) вважає, що все-таки тодішню радянську владу на Україні можна розглядати як компроміс між пробудженими українськими національними і російськими окупаційними силами. Адже, щоб утриматися в Україні, партія більшовиків, у якій українці становили мізерну меншість, мусила рахуватися з потужним наростанням національних сил, тому підтримала політику коренізації, тобто українізації. Формувалася течія націонал-комунізму (Микола Скрипник, Микола Хвильовий, Олександр Шумський), так що «гріх комунізму» є й на частині української еліти. Але процес ставав неконтрольованим. Українці швидко формувалися в модерну націю. Оскільки українцям був чужий тоталітаризм, вони, безперечно, скоро наповнили б Україну на самостійну демократичну державу. Уже звучало гасло Миколи Хвильового «Геть від Москви!» — у розумінні культурної орієнтації, уже Волобуєв говорив про економічну самостійність. А закамурфльована під СРСР Російська імперія не могла мати два центри притягання: вона швидко розлетілася б на друзки, як перед тим розпалася Австро-Угорщина, коли угорці домоглися собі рівних прав з австрійцями.

Українці в першій половині ХХ ст. становила половину економічного, людського й інтелектуального потенціалу Російської імперії (СРСР).

Тому російські окупаційні сили вже з 1929 року перейшли в рішучий наступ проти українства як такого, щоб ослабити його.

Теза Й. Сталіна, що українська інтелігенція не заслуговує довір'я, означала на практиці тотальне фізичне винищення в 30-х роках нової української еліти, що формувалася вже переважно в лоні КП(б)У та Української Автокефальної Православної Церкви. Початок винищенню було покладено «справою СВУ» – цілком сфабрикованої ГПУ «Спілки визволення України». Черговою жертвою стало українське селянство, далі – українська історія і мова як ознаки національної самобутності, що означало не що інше, як тотальну русифікацію.

Українці як етнос з нашою глибокою релігійністю, індивідуалізмом, приватновласництвом, прив'язаністю до свого клаптика землі не годилися для будівництва комунізму – і на це вказували високопоставлені радянські чиновники. Україна мала бути стерта з лиця Землі, а рештки українського народу мали стати матеріалом для «нової історичної спільноти – советського народу», основою якою мали стати російська людність, мова, культура. Увійти в комунізм українцем не можна було в принципі.

Репресивні органи до «очищення» суспільства від елементів, які не годилися для будівництва комунізму, в тому числі українців, уже були готові. Адже з перших днів існування радянської влади за ініціативою і під керівництвом Леніна вони контролювали все населення (через прописку, анкетування, автобіографії, паспортизацію, доноси) і в потрібний момент могли вилучати з суспільства цілі категорії, цілі групи населення.

Національний склад керівних органів ЧК-ГПУ-НКВД УРСР з самого початку був поспіль неукраїнський (див. *«Штатний розклад НКВД УРСР на 1937 рік»* у книзі Сергія Білоконя *«Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.)*. Джерелознавче дослідження. К.: Київське наукове товариство ім. Петра Могили. С. 346–359). Репресивні органи очолювали виключно неукраїнці: Всеволод Балицький, Ізраїль Леплевський, Амаяк Кобулов, Олександр Успенський, Іван Серов (усі, крім останнього, теж розстріляні). Там же поіменно названо керівників відділів у центрі та обласних управлінь – українські прізвища там зустрічаються дуже рідко.

На с. 14 книги про Соловецький етап *«Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії. Том 2»*. Вид-во «Сфера», Київ, 1998, сказано, що в 1935 році 40% складу НКВС УРСР становили євреї. У 1940 їх там лишилося всього 4%. Вони теж були розстріляні, але нам, українцям, від того не легше, бо перед тим вони спровадили на той світ мільйони українців і неукраїнців. Отже, більшовики-євреї були лише інструментом у руках російського більшовизму. Твердити, що більшовизм був єврейським явищем – це стріляти не в той бік, де сидить справжній ворог. Нас вивозили до Сибіру, а не в Палестину, ми підлягали тотальній русифікації, а не іудеї-

зації, зрештою, нам не робили обрізання... Результат більшовизму: панівними в Україні є російська мова і культура.

Основна маса людей, які чинили репресії, були малограмотні, самоуки або з початковою освітою. Мимоволі думаєш, що ця по-науковому розроблена теорія нищення людей дісталася їм якимось езотеричним способом. Та не від Бога, а від диявола. А вони були лише слухняними її провідниками. Бо як можна навід бачити, що механізм, гвинтиками якого є й вони, неминуче винищить і їх самих, — але залишатися в ньому, не повстати проти нього?

Українську національну аристократію (дворянство, поміщиків) як клас було цілком знищено ще на 1925 рік. «Розкуркуленням», депортацією до Сибіру та голодом знищено було кращу частину українського селянства, чим смертельно травмовано правічну українську хліборобську культуру. Повністю ліквідовано українське духовенство (УАПЦ). Ліквідовані всі члени Центральної Ради, усі члени українських громадських організацій, насамперед «Прогресу», і партій (у тому числі Української комуністичної — «боротьбистів»). Знищено майже всю Спілку письменників (з 200, які склали СПУ в 1934, на 1939 залишилося 36). Ніхто з категорії, яка підлягала знищенню, не міг вижити. Через дрібненьке ситечко було пропущено — прошарок за прошарком — усе населення. Це була сатанинська селекція — за гіршою ознакою. Унаслідок цього було знищено найкращу, найактивнішу, найосвіченішу, найпродуктивнішу частину народу. На розплід залишили покірних «плохих овець». Їх «схрещували» з навезеним з Росії агресивним, безбожним, «матозичним населенням». Одного тільки 1934 року у виморені голодом села східних областей України було переселено 240 тисяч сімей з Росії — це називалося «доприселеніє». Сотні ешелонів «колгоспників» формувалися в російських губерніях і завозилися в Україну. Тисячі так званих «фахівців» було переведено в Україну на керівні посади. Пройдяться нині центральними районами Києва, обласних центрів, великих міст — вони майже поспіль заселені нащадками енкаведистів та окупантів, завезених «для обрусенія края» та для здійснення окупаційної влади. Вони і їхні нащадки досі здійснюють владу в Україні. Це не просто російськомовна — це російська за духом влада, яка в душі кипить ненавистю до всього українського, і ця ненависть часто проривається в чиновників назовні.

Кількість жертв репресій, депортацій і голоду не піддається підрахунку. Це була приблизно третина українського народу. У результаті «чистки», яка відбулася в 30-х роках, український народ залишився без своєї інтелігенції, без своєї провідної верстви, без українського міського населення, тобто знову залишався народом з неповною соціальною структурою. Темною отарою, без своїх провідників, без пастирів, брів він назустріч своєму історичному небуттю. Можна сказати, що історична Україна — це соціологічно

випалена земля, в тому сенсі, що в її розвитку стався кардинальний розрив, унаслідок якого українці «на нашій – не своїй землі» (Т. Шевченко) опинилося в ролі національної меншини, загнаній в гетто – на село, що вимирає, а в місті вони – на задвірках. Отже, внаслідок геноциду відбулася значна зміна генотипу населення. Для значної частини сучасного населення Україна не є батьківщиною у розумінні єдності «мертвих, живих і ненароджених» (Т. Шевченко).

Коли плановий відстріл «керівних товаришів» з середини 50-х років припинився, то стихійно почала формуватися нова керівна еліта – вже переважно на основі корінного населення. Хоча їй «почину» належало бути російськомовною, позбавленою повноцінної національної свідомості, та все ж виявилось, що жодна сторона – як українська, так і російська – не визнали згаданий вище компроміс між українськими і російськими силами остаточним. (див.: *Лисяк-Рудницький Іван. Радянська Україна з історичної перспективи. У книзі: Історичні есе. Том 2. Київ, «Основи», 1994, с. 466 та ін.*). Приперта обставинами 1991 року, бажаючи захистити свої місцеві (не національні!) інтереси, ця «еліта» відважилася на самостійне плавання, але маяком їй досі правлять зорі Кремля. Психологічно вона досі перебуває в російському полоні, тим паче, що економіка України значною мірою вже узалежнена від економіки Росії.

Репресії, депортації, голодомори, знищення Церкви, тотальна русифікація вибили український етнос із нормального русла розвитку. Він досі не може від них оговтатися. В Україні маємо, за визначенням американського дослідника українських проблем Джеймса Мейса, **постгеноцидне суспільство**. У нас практично немає спадкової української інтелігенції («*Чи був у нас хоч один літератор, який не ганяв би курей з городу?*» – Іван Драч). Недобитки українського народу досі не можуть витворити своєї національної еліти, не можуть консолідуватися і перемогти в своїй країні. Слова національного гімну «Запануємо ми, браття, у своїй сторонці» залишаються добрим побажанням для українців – не дарма Верховна Рада визнала цей текст державним гімном лише після того, як власність уже була розподілена, в основному, поміж неукраїнцями.

Політичні і громадські організації українців слабкі, вони піддаються маніпулюванню, підкупу, залякуванню, їх легко руйнують, засилаючи агентуру (УРП, НРУ), або нейтралізують: вони ніби є, але їхньої присутності в суспільстві не відчувається (Товариство репресованих, «Просвіта», «Меморіал»).

Недобитки українського народу неспроможні виробити спільну думку щодо свого майбутнього. Вражають результати соціологічних опитувань: третина висловлюється, скажімо, за вступ до НАТО, третина – категорично проти, третина – «з відповіддю не визначилися». Тобто населення не має ніякої думки щодо свого майбутнього. І так практично з усіх кардинальних питань. Часто

одні й ті самі люди виявляють паралельну орієнтацію на протилежні цінності, підтримують несумісні імперативи розвитку.

Чи це не парадокс: ушановувати 300 українських юнаків, які 29 січня 1918 року дали перший бій російському більшовицькому війську на станції Крути на підступах до Києва і всі загинули, – а «Днем захисника Вітчизни» вважати 23 лютого, коли, за легендою, нібито в Росії було створено Червону Армію, яка скоро окупувала Україну?

Хіба не цинізм: оголошувати рік Росії в Україні у рік 70-річчя голоду, влаштованого нам тією ж Росією? При цьому ні російський уряд, ні проросійський уряд України і не заїкаються про вибачення. Не кажучи вже про компенсацію тим небагатьом уже українським політв'язням і засланням, які побудували в Сибіру залізниці, шахти і цілі міста. Остарбайтери одержують компенсацію від Німеччини – а вестарбайтери, до яких належу і я, ніколи не діждуться від Росії ні копійки.

Влада справила 85-ліття Володимира Щербицького, за 17-річне правління якого (1972–1989) відбулася тотальна русифікація, ув'язнено сотні правозахисників, побудовано Чорнобильську АЕС... *«Це як, скажімо, вірувати в Бога і продавати душу сатані»* (Л. Костенко).

Якщо в часи Сталіна відбулося фізичне «очищення» суспільства від небажаних елементів, у тому числі від українців, то в 60–80-х роках, особливо в часи Щербицького, велася тотальна русифікація українців, внаслідок чого відбулися незворотні процеси: значна частина українців стала вважати своєю рідною мовою і культурою російську і вже не збирається повертатися до українства. Що зріс відсоток тих, які назвали під час перепису рідною мовою українську – це лише ностальгія за втраченим. Реально русифікація прогресує. У середовищі молоді, яка вже виросла під синьо-жовтими прапорами і навчається переважно в українських школах та університетах, вимахує на стадіонах синьо-жовтими прапорами, українська мова практично не побутує, українська культура для неї другорядна. Поняття батьківщини у них розмите, важко уявити, щоби вони клали за неї «душу й тіло» у війні з найбільш імовірним агресором – Росією. Мусимо говорити про ще одне втрачене покоління і сподіватися хіба на «ефект третього покоління», яке, може, повернеться до свого коріння. А може й ні. Бо на території України нині твориться Росія № 2, Малоросія, яку в будь-який момент можна буде, за висловом М. Салтикова-Щедріна, «упразднити за ненадобністю». Фактично в нинішній Україні є дві України. Одна українська, а друга проросійська. Одна антирадянська, а друга таки радянська. Чіткої межі між ними нема, але перша тяжіє до Галичини, друга до Донбасу. Це різні цивілізації, різні культури, різні мови, різний мелос, різні церкви. Вони голосують за різні – протилежні – партії. На Заході слово націо-

наліст означає просто патріот, на Сході (та й по державному телебаченню) воно звучить як кримінальне звинувачення, навіть якщо ти просто розмовляєш українською мовою. Захід тягнеться до Західної Європи – Схід плекає антизахідні тенденції, тягнеться до російсько-білоруського союзу і домагається другої офіційної мови (російської).

У нас вибирають не між добрим і кращим, а між поганим і гіршим, аби лише зберегти поганенький мир. У західній цивілізації суспільний конфлікт є творчою незгодою і рушієм розвитку, він розв'язується через вибори – у нас же панічно бояться конфлікту («лиш би не було війни»), бо очікують від нього кровопролиття.

На Сході непорушно стоять монументи Леніну, вулиці носять іменами найбільших катів України і більшовиків-злочинців – на Заході чи не в кожному місті є вулиця Бандери, Чорновола і Стуса. У Харкові ставлять пам'ятник російському маршалові Жукову, який кинув на убій мільйони українців і підписав наказ про виселення всіх українців до Сибіру, – на Заході насапають могили січовим стрільцям і воякам УПА. А посередині, у Дніпропетровську, одночасно називають вулиці іменами антагоністів – Олеса Гончара і Володимира Щербицького.

Є загроза розколу України на дві держави. Точніше, є загроза, що нові шматки української території будуть обрушуватися в російське море. Дехто каже: якби ми одразу відмовилися від комуністичного русифікованого Донбасу, то на решті території вже мали б справді українську державу.

Хочемо того, чи ні, але приблизно половина населення України – це досі «совєтський народ». Недарма комуністи принципово не визнають нас українським народом – тільки «народом України».

Ми справді є тяжко хворе суспільство, яке склалося з недобитків знищених класів, з недобитків українського народу. Наше суспільство має маргінальний характер. Воно позбавлене національного хребта. Свідомі українці не становлять його основу. Найбільші власники в нас – неукраїнці. Пануюча культура й освіта – неукраїнська. Засоби масової інформації – неукраїнські. Найбільша Церква – неукраїнська. Вона молиться за чужий уряд, чужу державу, за перемогу чужого війська (над нами, зрозуміла річ). Разом з нею за це ж моляться Президент України і його дружина.

На значних територіях України, в тому числі в столиці, щоб поводитися українцем (принаймні послідовно говорити українською мовою) – потрібно неабияких психологічних зусиль. А то й небезпечно – за українську мову не одного побито.

Настав час безсторонньо, по-науковому визначити, що сталося в Україні, хто цьому винен і що робити?

Мій виступ здається дуже песимістичним. Але я не вважаю, що ситуація в Україні безнадійна. Мене тішать результати виборів

31 березня 2002 року. У нас половина депутатів обиралася за партійними списками, а половина — у мажоритарних округах. Найбільше голосів за списком набрав блок «Наша Україна» Віктора Ющенка (24%). Разом з іншими опозиційними силами він переміг. Тобто народ висловився за зміну влади, бо політика попередньої влади не відповідає його інтересам. Це знак того, що суспільство стає громадянським і більш стійкішим до пропагандистських маніпуляцій. Але, на порушення ст. 5 Конституції, яка гласить, що ніхто не має права узурпувати владу, партії, які набрали менше половини голосів, насправді узурпували її. Якщо результати виборів не виконуються, то народ має право усунути узурпаторів від влади будь-якими способами. Дай Боже, щоб він зробив це на чергових виборах.

На нищення нас як нації імперія витратила багато зусиль і досягла великих успіхів. Ще років 15-20, ще одне покоління — і рятувати вже, може, не було б чого і для кого. Уже Україна мало кому була б потрібна, як мало кому потрібна Білорусь. Господь нас вихопив з-над самісінької прірви і дав ще один шанс. Отже, ми Йому потрібні. Але пам'ятаймо, що Господь і гнівається на ледачих, і позбавляє їх Своєї ласки. Тож, щоб відродження відбулося, потрібно надзусиль не одного покоління української еліти, яка щойно починає формуватися і одночасно формує сучасну європейську націю.

Персонал. № 2. — 2004. — С. 12–17.

КГБ дав нам роботу на всю решту життя

Інтерв'ю журналу «Українська культура» з виконавчим директором Харківської правозахисної групи Євгеном Захаровим та правозахисником, у минулому політв'язнем Василем Овсієнком.

Іван Малюта. Панове, наш читач хотів би знати, що це за організація — Харківська правозахисна група — та що це за «Міжнародний біографічний словник дисидентів Центральної та Східної Європи та колишнього СРСР», над яким ви працюєте.

Євген Захаров. Харківська правозахисна група існує з 1988 року як підрозділ «Меморіалу», а з 1992 р. — як окрема юридична особа. У ній тепер біля 50 членів, у штаті працює 25 осіб. Ми видаємо бюлетень «Права людини», ведемо широку просвітницьку роботу, спрямовану на формування правової свідомості громадян, організуємо семінари й конкурси серед студентів і старшокласників, видаємо багато правничої літератури, намагаємось допомогти людям у конкретних випадках порушень їхніх прав державними органами, аналізуємо стан з дотриманням деяких ключових прав людини — свободи висловлювань, захисту від катувань і жорстокого поводження та інших.

І. М.: Ви теж колишній політв'язень?

Є. З.: Бог милував, але я був близький до цього. Я розповсюджував літературу самвидаву, у 80-х був у Харкові представником Фонду допомоги політв'язням, організованого О. Солженіциним, листувався з друзями-політв'язнями, які були в таборах. Це була досить небезпечна справа...

Тож цей проект — лише одна з наших тем. Ми його виконуємо разом з нашими колегами в інших країнах Центральної та Східної Європи та колишнього СРСР. Він має загальну назву «Східна Європа — спільна земля» і спонсорується в межах цього проекту. Це суто громадянська, не державна справа. Вона тримається на активній громадянській позиції окремих людей, на ентузіязмі. Нас підтримують зарубіжні благодійні фонди. В Україні на цю діяльність ми ще грантів не отримували.

Центр проекту у Варшаві. Одним із його результатів має стати Словник дисидентів. Польщі в ньому відведено 150 імен, колишньому СРСР за винятком національних рухів — 210 імен, Україні — 120, решті країн менше. Цей Словник має вийти англійською, польською та російською мовами. Крім того, кожний національний партнер — а вони є практично в усіх країнах цього регіону — дістає право видати Словник своєю мовою, на свій роз-

суд доповнивши свою національну частину. Ми цим правом неодмінно скористаємося. Уведемо до нього кількесот імен. Сьогодні ми вже закінчуємо свою частину Словника: підготували 120 біографій обсягом в середньому 5000 знаків кожна, підготували вступне есе, коротку хроніку національно-демократичного руху, бібліографію, фото кожного персонажа.

Щоб виконати таку роботу, необхідно зібрати інформацію у вигляді документів, фотографій, книжок, спогадів, рукописів про новітній період української історії, пов'язаний з моральним спротивом тоталітарному режимові та політичними репресіями. Тобто ми збираємо матеріали з історії правозахисного руху в Україні у післясталінські часи – до перебудови. Формуємо архів, маємо намір створити музей, де сконцентрувати якомога більше джерел, щоб ними могли скористатися майбутні історики. Зараз час нагромадження джерел. Доки ще живі більшість учасників тих подій, їх потрібно записати. Автобіографічні розповіді – неоціненне, а часом ледве чи не єдине джерело. Адже матеріали судових справ далеко не завжди відображають істину: суд мав свою правду, а підсудний свою, яку часто приховував. Тепер же колишній в'язень може не боячись розповісти все. Ми знаходимо цих людей, беремо в них аудіо- і відеоінтерв'ю, копіюємо їхні матеріали і на цій основі пишемо біографічні нариси. Ми намагаємося працювати на науковому рівні, але розуміємо, що він може бути забезпечений лише тоді, коли не стане ніяких обмежень на доступ до інформації. Адже досі державні архіви закриті. Доступитися до документів практично не можна.

Тепер архіви збирає багато хто. Я недавно дізнався, що дехто з киян передав свої матеріали московському «Меморіалові». А це втрата національного багатства. Його треба концентрувати в Україні. Але хто в нас за такі матеріали платить гроші? Я так думаю, що нехай вони збираються будь-де, аби не пропали назавсім.

Скоро ХПГ видасть список або каталог осіб, які були репресовані з політичних мотивів від середини 50-х до середини 80-х років. Ідеться про засуджених або репресованих у позасудовому порядку (наприклад, запроторених з політичних мотивів у психіатричні лікарні). У нашому списку близько двох тисяч осіб.

Василь Овсієнко. Українські дослідники Іван Лисяк-Рудницький, Георгій Касьянов, Анатолій Русначенко пишуть, що в цей період «засвітилися», тобто проявили значну активність, були засуджені або пройшли по справах десь від 700 до 1000 осіб.

Є. З.: Насправді більше. Ми включаємо учасників правозахисного, політичного, релігійного, робітничого спротиву, «відмовників». Я впевнений, що це далеко не все. Таких людей було значно більше. Цю добірку ми хочемо видати, щоб удосконалити методологію пошуку: кого ми шукаємо, які категорії людей. У нашому

списку обов'язково будуть помилки. Його треба вважати робочим документом, який пригодиться майбутнім історикам. Тож ми при нагоді хочемо закликати колишніх репресованих, їхні родини, знайомих, щоб вони відгукнулися і приєдналися до нашої роботи. Звертається до нас так: **61002, Харків-2, а/с 10430, тел./факс (057) 700-67-71.**

І. М.: Наскільки широка буде інформація в цьому списку?

Є. З.: Довідки будуть невеличкі. Роки життя, діяльність, репресії, подальша доля. 5–7 рядків на особу. У кого дві-три судимості – то більше. У Словнику ж будуть доволі просторі біографічні нариси.

І. М.: Пане Василю, чому ви, філолог, відомий правозахисник і політик (адже досі є заступником голови Республіканської Християнської партії), зосередилися нині на Міжнародному Словнику дисидентів Центральної та Східної Європи та колишнього СРСР?

В. О.: Якщо щось відбулося, але про це не написано – то його й не було. І навпаки, якщо чогось не було, а про нього пишуть і говорять – то воно таки було! Міфи, які застряли у свідомості людей, часом діють ефективніше, ніж історичні факти.

На жаль, історія – не завжди те, що було, але те, що записане. Якщо учасники значних суспільних подій, очевидці та обізнані люди не подбають, щоб записати правду, то настануть нові часи і нові люди, які напишуть історію за своїм розумінням. Або так, як їм треба. Або як їм замовлять. Тож щоб історія була правдивою і справедливою принаймні щодо нас, мусимо зафіксувати її на папері й опублікувати. І вже цього історична наука не посміє обминути.

Тепер мені часто доводиться повторювати ці слова, бо ми, українці, якось не вміємо подбати про належне утвердження себе у світі. Скажімо, ми становили 16% населення ССРСР, а в кожному політичному таборі впродовж усієї радянської влади ми становили близько половини контингенту (був такий мудрий термін). А це означає, що українці завжди боролися за свої людські й національні права. Правда й те, що за однакові дії в Україні російські окупанти карали куди тяжче, ніж у Москві. У період перебудови російські письменники підіставали з шухляд те, чого не могли опублікувати за тоталітарного режиму. А українці не мали чого діставати. Бо російська влада старанно витрушувала все не тільки з шухляд, а й із душ. Разом з душами. Правда й те, що українці були дуже стійкими, рідко хто ламався в неволі. Правда, що й режим там для нас, українців, був тяжчим уже в силу того, що утримували нас на чужині (в Мордовії та на Уралі). Нам тяжче було організувати вихід інформації про себе на волю, за кордон. А тим часом в табірних акціях спротиву основною силою були таки українці. І даремно українофоби і самоїди вправляються в анекдотах, які ми, українці, погані. Ми не гірші за людей. А в дечому й кращі.

І от я дізнався, що готується Словник дисидентів і що Україну в цьому проекті представлятиме Харківська правозахисна група. (Я би казав: «Словник опору». Бо слово «дисидент» означає «інакодумець». Тобто відступник від офіційної ідеології. В Україні були й такі, але багато хто з самого початку мав інший, не комуністичний світогляд. Але цей термін уже утвердився в Західній Європі і з тим нічого не можна зробити).

На пропозицію виконавчого директора ХПГ Євгена Захарова я вступив до неї і вже ось майже два роки працюю як координатор програми. І вважаю, що моя участь у цьому проекті корисна. Хоч я за фахом філолог, та знаю правозахисний рух ізсередини (ув'язнений був з 1973-го до 1988-го, з перервою, загалом на 13,5 року, в тому числі за участь в Українській Гельсінкській групі). Я знайомий з дуже багатьма учасниками правозахисного і національно-визвольного руху, тому мені легше з ними розмовляти. Я орієнтуюся в літературі самвидаву, перечитую дослідження. Тобто я перекваліфікуюся на історика правозахисного і національно-визвольного руху. І при цьому я би не сказав, що моя політична активність підупала. Навпаки, ця тематика дає мені можливість кваліфіковано вести антикомуністичну, антиімперську пропаганду і просвітницьку роботу. Адже я виступаю як публіцист (сього року відзначений премією ім. Василя Стуса), а як просвітянин обійшов із лекціями сотні студентських та учнівських аудиторій. Учителі, студенти охоче слухають мої розповіді про шістдесятників, правозахисний рух, школярі – про Василя Стуса, творчість якого вони вивчають. Місцеві організації Республіканської Християнської партії влаштовують такі зустрічі. Я витримую по декілька виступів на день. Зі мною беруть інтерв'ю місцеві газети, радіо, телебачення. Не треба агітувати за свою партію – доволі лише згадати її. А які ми люди і чи варто з нами мати справу – хай судять самі.

Ось, скажімо, вирушив я «на етап» у Галичину 19 січня 2000 року, а повернувся до Києва 12 лютого. За 24 доби відвідав і записав розповіді 29 колишніх політв'язнів і привіз 72 години аудіозаписів (три доби чистого говоріння!). Потім поїхав у Коломию, до Чорткова. Попутно виступив у двох університетах, семи училищах, кількох школах. Попри те, що здобув неоціненні скарби, я мав неабияку втіху від спілкування з рідкісними в цьому світі, дорогими моєму серцю людьми: Дмитро Квецко, Григорій Прокопович, Мирослав Мелень з «Українського національного фронту», їхні послідовники Зорян Попадюк і Яромир Микитко, Любомир Старосольський, члени Української Гельсінкської групи Мирослав Маринович, Оксана Попович, Ірина Сенік, Богдан Ребрик і десятки інших. Тішуся, що всі вони залишилися такими ж високими духом, якими я їх знав особисто, з розповідей чи з літератури. Скажу вам, що в наш час (у 60–80-х роках) катєбісти добирали в неволю ви-

сокоякісні кадри. Це в 20–40-х косили всіх підряд. У політичних таборах концентрувалися справді найкращі люди нашого часу. І я мав щастя там з ними спілкуватися! А тепер відвідую їх, знайомлюся з їхніми родинами. Це прекрасні люди. У них славні дружини і ще славніші дітки. Скажімо, 16-річний син Яромира Микитка Олекса записав мені чудові свої пісні на слова Ліни Костенко і Василя Стуса, а другокласник Василько Мармус наспівав повстанських пісень та політичних коломийок («Зголосився комарик до повстанців, щоб кусати москалів-голодранців»). Його батько Володимир разом із вісьмома хлопцями підняв над Чортковом національні прапори вночі проти 22 січня 1973 року.

Певно, що найбільше таких людей у Галичині. Скажімо, в Коломийському районі є ціле «кубло антирадянщиків» – 1958 року тут засудили десятох хлопців на чолі з Богданом Германюком – «Об'єднану партію визволення України». Більшість із них із села П'ядики. А з села Печеніжин – «Спілка української молоді Галичини», заарештована навесні 1973 року (лідер Дмитро Гриньків). У Коломії живуть репресовані священники Зиновій Карась та єпископ-ординарій Коломийський і Чернівецький Павло Василик. Там живе легендарний повстанець, а потім антирадянщик зі «стажем» 32,5 року Мирослав Симчич. Але я й у Києві та довкола нього записав декілька десятків людей. Наприклад, по сім годин мені наговорили Михайло Горинь та Євген Сверстюк – хто б цих заклопотаних людей «розколов» на таке? Я недарма називаю себе «хазяїном пересилки»: багато хто з колишніх політв'язнів, приїхавши до Києва, зупиняється в мене. Отут я й ставлю перед ними диктофон. Тепер готуюся до мандрів на південь України.

Як правило, це довільна, жива, не обмежена часом розповідь. Але я допитуюся:

– якого ви роду (може, родичі брали участь у національно-визвольній боротьбі, були репресовані);

– де навчалися, в яких роках;

– у чому полягав ваш спротив, що було інкриміновано;

– коли заарештували й судили;

– де вас утримували; найзначніші акції протесту в неволі – дати, вимоги, покарання, найяскравіші епізоди;

– які маєте публікації, де писалося про вас;

– коротко – що робили після звільнення.

Є. З.: Ми списуємо ці аудіоінтерв'ю на папір і даємо людині внести виправлення – тоді воно стає документом. Інтерв'ю, окрім В. Овсієнка, записують та обробляють також Ірина Рапп, Софія Карасик (їхні чоловіки теж сиділи по три роки за «наклепи на радянську дійсність» за ст. 187-1, а самі вони зазнали позасудових репресій), Борис Захаров, Володимир Каплун. В'ячеслав Баумер розшифровує записи. Технічну роботу виконує Ольга Звягінцева,

базу даних робить Олександр Агеєв. Він верстає всі наші видання. З цих аудіоінтерв'ю ми хочемо видати книжку. Може, й не одну. З відеозаписами допомагає нам Вахтанг Кіпіані.

Крім того, ми започаткували серію видань з нашого архіву – спогади людей, які брали участь у правозахисному русі. Хочемо показати різні варіанти духовного спротиву тоталітарному режимові. Готуємо до видання тритомник Михайла Хейфеца, куди увійдуть його «Українские силуэты», «Место и время», «Военнопленный секретарь» (*вийшов 2000 року*) та інші твори про в'язнів Мордовських таборів 70-х років – В. Стуса, В. Чорновола, М. Руденка, З. Попадюка, П. Саранчука, П. Айрікяна та інших. Недавно політв'язень, член Української Гельсінкської групи Петро Січко знайшов спогади своєї вже покійної дружини Стефанії Петраш, теж політв'язенки, про славу їхню родину (їхній покійний син Василь Січко був членом УГГ, відсидів 6 років за правозахисну діяльність, син Володимир – 3 роки). До книги увійдуть також розповіді самого Петра Січка про себе і родину, вироки, заяви, знімки. Уже вийшли спогади дисидентки Діни Камінської «Записки адвоката», яка захищала Володимира Буковського, Анатолія Марченка, Юрія Галанскова, Анатолія Щаранського. Досі в Луганську живе й працює адвокатом Неля Яківна Немиринська. Вона захищала Миколу й Раїсу Руденків, Йосифа Зісельса, Віктора Некіпелова, віруючих, Худенка в Казахстані. Написала нариси про десять своїх справ. Вона зберегла багато матеріалів, а дещо ми їй знайшли.

У рамках проекту «Східна Європа – спільна земля» надалі робитиметься ціла Енциклопедія дисидентства. Треба буде написати статті не лише про окремих людей, а й про найзначніші події, організації, твори самвидаву. Насамперед маємо скласти перелік, що саме треба до неї включити.

В. О.: Московська «Хроника текущих событий» давно гуляє в Інтернеті. А Чорноволого «Українського вісника», «Вісника репресій в Україні» Надії Світличної ніхто туди не ввів. А це ж неоціненні джерела! А хто укладе корпус українського самвидаву? Це ж кілька томів! Хто складе енциклопедію українського опору? Знаю, що за це береться видавництво «Смолоскип» імені Василя Симоненка. Бачу, що й там нам треба взяти участь, бо ж маємо багато готового матеріалу.

Одне слово, КГБ дав нам роботу на всю решту життя. Ще й мало буде.

*ж. Українська культура. – 2000. – № 5-6 (907),
травень-червень 2000) р. С. 10-11.*

ПОТОПТАВШИ ГОРДИНЮ

Діалог: Василь Овсієнко – Євген Сверстюк

*Честь, сумління – популярні слова! Але за ними – глибинні почуття, заховані на дні душі. Про них не говорять – їх свято березуть за всяку ціну, тобто за них розплачуються навіть ціною життя. Березуть від чужих посягань **честь імени, честь роду**. Народна максима «бережи честь замолodu» ставить честь як моральний скарб особи. «Бо хто раз скурвився, то вже назавжди», – підсумовує свої життєві спостереження відомий англійський письменник-філософ Джордж Орвел. «Лицар без страху й докору», – так говорили про честь у лицарському світі. «Ми бідні, але чесні», – говорили селяни, відкидаючи життєві спокуси. Про честь, як і про релігійні почуття, не говорили. Честь берegli. Добрі люди берegli свою честь, а не займалися честю іншого. Просто почуття чести не дозволяло займатися тим священним, що сам таїш у глибині серця. У невибагливому обивательському світі честь плутають із самолюбством. Коли хтось скаже обивателєві правду у вічі, той ображається і лементує, що роблять посягання на його честь. Збоку слухають і посміхаються. Урази самолюбства доводиться терпіти скромно і стримано. А от уже честь треба обороняти всіма силами і стояти за свою честь грудьми. Хоча й тут маємо нерідко справу з хибним розумінням чести, що траплялося в дуелянтів минулих століть. Вони демонстрували готовність боронити честь, найчастіше станovu, наприклад, офіцерську. Хто ж займався чужою честю замість своєї? Це було справою юрби.*

Нагадаємо: 30 грудня 1998 року Дарницький районний суд розглянув цивільну справу у зв'язку з позовом С. Пінчука проти Є. Сверстюка – «за образу як ученого і як особи» – з вимогою компенсації в 5 тис. грн. Точніше, два позови: перед засіданням було додано ще один позов з вимогою до відповідача ще 5 тис. грн. за завдані матеріальні та моральні збитки голові комісії достойників чести (С. Пінчук при Будинку письменників України очолює клуб «Український пантеон», який донедавна мав назву «Український Пантеон Достойників чести»), а також за втрату часу і здоров'я. Суд відхилив позов за браком достатніх підстав.

Але для історії залишилися кінокадри і кадри в очах. Вони засвідчують «втрату часу і здоров'я» не тільки С. Пінчука.

1. Викликані до суду свідки – науковці, редактори – сказали професорові С. Пінчуку: «Нам соромно. Давайте поговоримо всі,

адже ніякої особистої ворожнечі немає – просто було різке заперечення «комісії» з боку відповідача. «Ні, тільки суд!»

2. Оскільки суддям важко розібратися, котрий доктор наук має більше рації, вони вимагали додаткових матеріалів. Відповідач дав судді ксерокопію з довідника «Письменники Радянської України». З неї видно, що С. Пінчук – член СПУ і член КПРС. З цього приводу позивач у повторній скарзі зазначив, що суддям «було дано хабаря».

3. Відповідач звернувся до голови Спілки письменників Ю. Мушкетика та до голови Конгресу української інтелігенції І. Драча з проханням публічно висловити оцінку створення «Комісії визначення достойників честі», оскільки це стосується української культури і не може бути просто суперечкою двох осіб. Обидва умили руки. Лише Михайлина Коцюбинська від себе написала до суду свої судження.

3. Суддя поцікавився, чи зареєстрована «Комісія прийому достойників честі». Позивач відповів: «Комісія не зареєстрована, але вона існує при РУН-вірі, яка зареєстрована».

4. На всіх засіданнях суду був присутній Василь Овсієнко, якого свого часу пробували залучити до «комісії». Телекамера зафіксувала емоційну сцену: позивач звернувся до судді: «От кого треба притягнути до судової відповідальності, це Овсієнка». Овсієнко відповів: «Очевидно, на тій підставі, що я вже тричі притягався до кримінальної відповідальності за антирадянську діяльність, але в сумі відбув лише 13,5 року, що не дотягує до 25-річного терміну перевиховання».

Отже, крім «утрати часу і здоров'я» історія збагатилася яскравим прикладом ставлення професора, доктора філологічних наук і члена Спілки письменників України до дисидентів, які були засуджені за літературну і громадську діяльність і реабілітовані «іменем УРСР».

Василь Овсієнко: Нарешті про «пантеон достойників честі» заговорила преса. Але тільки у зв'язку з судовим позовом С.Пінчука, і то на рівні скандалу. Дехто навіть каже: «Навіщо їм сваритися між собою?» Так, начебто у Вас були якісь свої причини для сварки. А з чого насправді все почалося?

Євген Сверстюк: Почалося з сорому. Часто відчуваю пекучий сором, коли дивлюся наші телепрограми або читаю деякі публікації. У газеті трапилось мені прочитати, що Шевченка якась комісія удостоїла честі... Я прочитав ще раз, подумав, може, то витівка якогось Бузини? Але ні, бачу, пишуть серйозно і не 1 квітня! Тоді я схопився за голову і про всяк випадок перевірів себе, зателефонував приятелів: «Ти чув, Шевченка прийняли в «достойники честі»?» – «Якого Шевченка?» – «Тараса Григоровича». – «То

не смішно – то гупо», – була відповідь. – От і мені так здається, тільки слово «гупо» я б посилив.

Газета забулась. Але з'явилася нова!

В.О.: Я помітив, що всяка амбітна істота чіпляється насамперед за Шевченка. Той пропонує записати його у святці, канонізувати. Інший, навпаки, – в п'яниці. Той організовує товариство «шанувальників Шевченка», а інший реагує на те лайкою – на адресу Шевченка ж... Що їм, нема чого робити? І все це – люди з вищою освітою...

Є.С.: Я думаю, це питання до патопсихолога, і досить серйозне питання. А коротко я б це назвав браком культури. Знаєте, вона ставить межі і виробляє чуття міри.

В.О.: Передусім у розумінні делікатности, етичної культури. Хоча освоєння культури, погодьмося, також бракує.

Є.С.: Бачите, колись ми мали неписьменних селян, котрі були настільки культурними, що не за своє діло бралось тільки ледащо. Советська напівосвіченість дала право всім судити про все, від Бога починаючи. Але у вузькому діапазоні: «Я начальник – ти дурак, ти начальник – я дурак».

В.О.: Найбільше допікає моральна невиробленість, грубість і самовпевненість неука, звичного догідливо вихваляти вождів, зате хамовито ганьбити «ідейно чужих», і то великих людей, чи то за ідеалізм, чи за націоналізм, чи за релігійність. Особливо ж за відхилення від політичного курсу партії. При цьому та «сміливість» називалася «ідейністю». Тепер маємо рецидиви прищепленої хвороби. Тільки раніше вибирали недостойників, тепер – з протилежним знаком.

Є.С.: Звичайно, зараз С. Пінчук ображається і апелює до суду, коли його комісію назвати малими людьми, що взяли на себе комічну роль нагороджувати за чесноти великих. Звичайно, тут передусім брак чуття гумору, без якого важко уявити філолога. Коли Шевченко писав: «Дурні та гордії ми люди», то позбавлені такого почуття відносять ці думки до часів кріпацтва. Але ж розумний читач відчуває, що це треба брати стосовно себе: «Дурний та гордий чоловіче».

В.О.: А то вже, вибачайте, ображає самолюбство, бо ж «человек – это звучит гордо».

Є.С.: Гордина – вона сліпа і глуха. І даремно ми думаємо, що то хвороба високих начальників. Оті всі маніпуляції з великими іменами, прагнення «приватизувати» великих людей історії, потім сортувати на достойників і недостойників, намагання судити їхню поведінку, виставляти їм оцінки «прогресивний» чи «реакційний» – це, з одного боку, зухвальство миші, яка кусає за ніс мертвого лева, а, з другого боку, це той гріх, проти якого застерігав Христос: «Не судіть, щоб і вас не судили»... Звичайно, доктор наук міг би зайнятися дослідженням поняття чести в творчості Шевчен-

ка, Франка чи Лесі Українки, і такі спостереження мали б вартість. Але ж то було б скромне заняття, порівняно з тим, щоб виставити великих у чергу перед комісією. А крім того, серйозне дослідження – то велика праця...

В.О.: Що то за комісія? Звідки взялася та комісія? Я щось не можу зрозуміти: хто вибирав ту комісію? Якщо вони самі зголосилися, то таким, напевно, треба було б пройти попереднє атестування на кваліфікацію. А той, хто їх добирав, – може, він має від когось мандат?

Є.С.: Ви натякаєте, що це має бути мандат від одного гоголівського героя, що залишив свої «Записки»? Бо навіть ЦК КПСС таких мандатів не видавав.

В.О.: Я б швидше порівняв це з гоголівським самозваним ревізором, який почав розбухати від самонавіювання і рости від певності, що ніхто не поставить його на місце. А очей у Сірка йому не позичати.

Є.С.: Тоді візьмімо ще одного героя, який скуповував «мертві душі». Пригадуєте, як Собакевич вихваляв чесноти покійного коваля і набивав йому ціну? Тут та сама чичиковська ідея, тільки ще краща: бери всіх з історії безплатно, разом з усім їхнім моральним капіталом і славою, а потім повертай їм по часточці тієї слави – під оплески юрби.

В.О.: Ти диви: виходить, усі гоголівські герої мають спільний корінь. А все ж таки не можу собі уявити, яка людина може погодитися входити в таку комісію! Адже прийнято приховувати такі нахили, як-от судити, пертися занадто високо і взагалі втрачати міру і скромність.

Є.С.: Уявіть собі: входить Головний над достойниками до кімнати, а там стоїть Шевченко. Головний хотів би уточнити деякі справи Шевченкової честі. Але поет дивиться на нього мовчки і наче не бачить. Тоді той бац поета по плечу: «Як справи, Тарасе Григоровичу?» Поет мовчить і дивиться, наче не бачить. Головний здогадується і, як кіт, пійманий на спробі залізти на стіл, тихенько виходить... з «комісії».

В.О.: Правда, можна уявити й інше: Входить дебелий чоловік без стуку до кімнати: «Добрий день, Тарасе Григоровичу. От гаразд, що вас застав. Я можу включити вас у «Пантеон достойників честі» – хочете? Звичайно ж, хочете... Але нам неясно, як закінчилися ваші справи з княжною Репніною... Є й інші питання... Чого ви дивитесь так на мене? Я доктор філологічних наук. Я пройшов таку школу, якої ви не проходили. Так що не думайте, що ми тут усі «раби з кокардою на лобі». До речі, вас уже судили за необережні висловлювання...»

Є.С.: А й справді, коли ти вже очолюєш комісію, то треба вміти себе добре поставити перед тими всіма претендентами, які

пробують пройти через твою комісію. Звичайно, починати з чемності: «Добрий день, Іване Яковичу. Я ваш земляк. Ви в університеті не викладали, а я викладав. Я вас добре знаю. Але, знаєте, є багато неясностей у вашому «Зів'ялому листі». Звичайно, ви маєте право пускати літературну містифікацію. Але я маю право вас перевірити, чи годитеся ви в «достойники чести». Іван Франко ніби й не помічає співбесідника, а водночас очима показує на вірш «Люнатикові», де чорним по білому написано:

*Я б вам душі переродив,
Я б вам випрямив хребти,
Я б людей з вас повиводив,
Навіть з мавр, таких, як ти.*

Шеф комісії зміряв поглядом автора того вірша і одразу ж його притиснув: «На вашому місці я б приховав такі вірші. Ви сиділи три рази в криміналі? Вам мало того? То ще можете раз сісти — за образу особи. Тоді вам ще повезло, що малисьте справу з делікатним Остапом Луцьким. Чесно скажу вам: особисто я цього вам не спустив би так легко. Я вас поважаю як Великого Каменяра, але Франко — Франком, а честь — честью. Ви, звичайно, хочете потрапити в наш список «достойників чести». Але над вашою кандидатурою комісія ще мусить добре подумати. Поки що вибачте: вас багато, а я один.

Далі — хто там? А, Леся Українка! Моя землячка! Сідайте, прошу ласкаво. Знаєте, за час вашої відсутності багато про вас понаписувано. Але більше про творчість. Мене ж цікавить передусім правильність вашої поведінки. Розумієте, Ларисо Петрівно? Особистої поведінки. Тут я, перегортаючи всі папери, бачу, навколо вашого імені з'явилися підозри. Ви не дивуйтеся так дуже: сто років тому були одні вимоги, а зараз інші. Тоді вас ніхто не питав, чого ви їздили до Ольги Кобилянської. Тепер і запитують, і зразу ж самі й відповідають. Тільки я тут ні при чім — я на вашому боці. Та ви не дивіться на мене так, наче я Той, що в скалі сидить. Я знаю вас і вашу творчість не гірше за вас. Усе знаю, усе розумію. До речі, я не згоден з вашими судженнями про честь:

*Хай гине честь, сумління,
Аби упала ця тюремная стіна.*

Не подумайте, що я обстоюю ту стіну, але, признайтесь, тут вас трохи заносило. І, на жаль, не тільки тут. От хоч би взяти ще один відомий вам вірш:

*Нехай же ми раби, невільники продажні,
Без сорому і чести, хай же так!*

Даремно ви так за всіх розписуєтесь, Ларисо Петрівно. Я, наприклад, не дозволю, щоб про мене так говорили, навіть клясики!

Про сором – соромитися мені нічого, мушу вам сказати. А щодо честі – то тими питаннями я завжди займався, а не тільки тепер займаюсь. Ви ж повинні розуміти, що раз я тут позбирав вас на предмет приймання чи не приймання в «пантеон достойників честі», то себе я мусив прийняти насамперед. Що б то була за комісія, якби вона складалася з недостойників?

В.О.: Я вас благаю: виключіть цей мікрохвон! Це ж недостовірні розмови з класиками. А такі розмови завдають моральних і матеріальних збитків!

Є.С.: Чому це недостовірні? Адже перш ніж приймати їх у достойники, очевидно, треба провести з клієнтами подібні розмови? Інша справа, що тут у нас не буде магнітофонного запису, який ми могли б принести до судової зали. Я й не наполягаю на тому, що тут є документальна правда: тут є художня правда. Звичайно, хтось може назвати це сатирою. Але хіба доктор філологічних наук може ліквідувати жанр сатири? Навіть большевики не могли її ліквідувати. Навпаки, вони залицялися до сатири і тільки трішки хотіли її обмежити:

*Нам нужны
Салтыковы-Щедрины
И такие Гоголи,
Чтобы нас не трогали.*

Отже, ми зовсім не зачіпаємо особи, а тільки зачіпаємо її функції. Так би мовити, критикуємо «окремі недоліки».

В.О.: Та яка тут може бути критика? Які тут можуть бути недоліки – в організатора й натхненника збору достойників честі?! У нього передбачається не менше чеснот, ніж у них усіх. Збирати й оцінювати багатих може тільки багач, оцінювати чесних може чесний, а оцінювати розумних може найрозумніший. Не дурень же! Так що заховайте свої мірки про слабку і скромну людину, обтяжену якимись недоліками. Тут це просто не пасує. До речі, в поемі Гоголя Чичиков був загадковий, його ідеалізували дами, а хтось із обивателів навіть порівняв його з Наполеоном. Нарешті я розумію, чому Степан Петрович на суді говорив, що Є. Сверстюк виступає проти нього з заздощів і що йому самому хотілося б очолювати таку комісію.

Є.С.: Звичайно, як тут не позаздрити, коли бачиш, що справді великому кораблеві – велике плавання. Та ще й у нейтральних водах. Уявляєте, скільки в тих водах карасів? Один карась хоче приятеля запровадити в достойники, а другий і сам хоче туди потрапити. А тут з усіх чотирьох сторін можна сидіти з вудками.

В.О.: Чому карасів – у тих водах скільки акул, а скільки китів можна наловити...

Є.С.: Е, не кажіть! Найкращий навар з карасів. Наприклад, містер Еванс з американського берега закидає позолочені гачки на

карасів з традиційною наживкою – марнослав'я. Уявляєте: на ваш стіл падає довгастий білий конверт з Америки з наполегливим проханням – URGENT! (невідкладно!). У світі, де ніхто ніким не цікавиться, раптом з'ясується, що п. Еванс з Північної Кароліни пам'ятає про ваші заслуги і пропонує вам стати ЛЮДИНОЮ РОКУ або, коли ваше ім'я більше відоме, – ЛЮДИНОЮ ПЛЯНЕТИ! На моєму столі зараз три свіжі довгасті конверти. В одному з них пропозиція нагородити мене медаллю за особливий внесок у культуру – до 2000 року. Ну, яка ж душа не розімліє від такої уваги, знаючи, що, крім п. Еванса, ніхто тебе не оцінить і не нагородить! І жодна душа не почуває себе незаслуженою! Подумає, подумає – і погодиться з п. Евансом, що саме вона є людиною року!

В.О.: Найцікавіше те, що таких «людей року» назбирається багато. Мабуть, кожен, хто зробить грошовий внесок.

Є.С.: Звичайно. І якби їх разом усіх зібрати, можна було б прочитати в очах кожного здивування: «Що я тут – людина року, це ясно всім, але чого вас сюди принесло?» На ярмарку марнославства всі душі прозорі, як порожні чарки. І всі схожі, і це розуміє ловець карасів.

В.О.: Але він працює законно в нейтральних водах. Він нікого не силує і не маніпулює мертвими. Відомо, що Земля кругла: де не стань – ти на вершині. То ж кожен має право увияти себе великим. А вітер свободи тепер дармовий – стань на белебні та й мели, що хочеш. І ніхто, як казав той же Шевченко, «не поведе тебе в кайданах».

Є.С.: Задля справедливости зазначмо, що в п. Еванса немає ні некрофільних мотивів, ні невизначених понять, які в кожному епоху мали різне значення. Один тільки С. Пінчук знає, як прирівняти поняття про честь в XVII ст. і в XX. Еванс говорить про заслуги, а там уже кожен перелічить собі і знайде підтвердження.

В.О.: У середньовіччі заслуги Богдана Хмельницького розцінювалися не як його особисті, що видно хоч би з назви твору «*Милость Божія, через Зиновія Богдана Хмельницького Україну свободившая*». Божа ласка діяла через нього. І автори середньовічних творів вважали себе лише знаряддям у руках Божих – така християнська традиція.

Є.С.: З позицій своєї РУН-віри голова комісії попередньо скритикував би «християнські ілюзії» гетьмана. Але простив би йому, «*бо до чести це не має відношення*». А тим часом воно якраз має. Лицарські чесноти, лицарське поняття чести є породженням християнства. Тільки в християнстві з'явився принцип безкорисності, що лежить в основі етики. Роби добро так, щоб ніхто не бачив. І хай твоя ліва рука не знає, що робить права. Християнський геній часто творив анонімно. Подивіться найбільші дива землі – готичні храми Італії, Франції, Німеччини – хто їх творив?

Чому ті геніяльні митці не залишили своїх імен? Бо вони творили на славу Божу. І якби до такого майстра підійшов літописець з пропозицією відзначити, то одержав би у відповідь слова Христові: *«Відійди від мене, сатано, бо ти думаєш про земне»*. Отже, честь була не в тому, що він не зв'язувався з маркітанкою і не привласнив чужого. Честь — у тихій молитві, якої ніхто не чує, у молитві, виспіваній у різьбі й малюнку, у скромності, яка уникає похвали, у потаємних добрих ділах. У чистоті на зразок Франціска з Асіз або на зразок онучки Ярослава Мудрого.

В.О.: Виходить, з хомутом «достойників чести» до таких птахів небесних і підходити сором. На відміну від карасів вони зовсім не реагують на спокусливі гачки.

Є.С.: Я гадаю, що «Перший достойник» теж був сковородинцем і міг би відповісти: *«Не так тії ворога, як добрії люде. І окрадуть, жалкуючи, плачучи осудять»*. Ніхто так тяжко не осудив Шевченка, як муруге нецтво своїми незграбними похвалами і обтяжливими епітетами. Від його імени, а водночас і від себе, Леся Українка запитувала тих запопадливих величальників:

*Громадонько моя поштива,
Де ти набрала сього дива?*

В.О.: Ще треба зважити, що та старосвітська громадонька була у своїй простоті непорочною порівняно з фарисеями советської школи.

Є.С.: У всякому разі була простосердшою і не була такою прагматичною і матеріалістичною, як нинішнє неопоганство, яке хоче змоделювати власних божків. Ще півбіді, якби моделювали з себе. А то ж зменшують до своїх потреб наших великих, досі не звільнених з обіймів ленінізму. Вони ще не дочекалися вільного вивчення, гідного висвітлення. Звісно, можна умити руки і чекати. Чи не здається Вам часом, пане Василю, що ми посідали тут на березі на старих кувалдах, а вода спливає, а вода пливе, та все піниться... Може, ми справді заздрісники в очах тих хлопців, які стрімголов летять на «мерседесах»? Ось потрусімо свої кишені: там повно візитівок. Телефонувати туди, звичайно, не будемо, але хоч прочитаймо. Там же що не візитка, то якийсь президент, директор, академік... Знаєте, скільки тепер академіків? Ніхто не знає! Вони ж тепер, так би мовити, майже безплатні... А тим часом кожна фірма потребує марки.

В.О.: Коли брати з нальоту, то згадувана комісія виготовляє свою продукцію все ж таки з добротного матеріалу. Не рівняти ж достойників із президентами чи академіками. Деякі журналісти навіть вирішили, що комісія *«робить благородну справу»*. Очевидно, на тій підставі, що вона має справу зі шляхетним матеріалом.

Є.С.: Воно то так. Тільки все одно напрошується питання з голевівським натяком: *«комісія по прийому до пантеону»* — це ніби

фірма. Але ж вона нічого не виготовляє! Вона тільки сортує імена, давно вже розсортовані історією. І як би це делікатніше сказати, вже в звучанні комісії є щось від комісарів з надзвичайними повноваженнями. А ми всі пам'ятаємо безцеремонність комісарів стосовно всіх живих. Що ж до мертвих — *de mortibus aut bene nihil* (про мертвих або добре, або нічого). Це вже розуміли погани римляни. Християни ж поминали у молитвах усіх рівних перед Богом, примовляючи: «*Їхні імена і діла Ти Один знаєш*». Смиренно. Шумовиння на ярмарку марнослав'я вщухають. На могилі ставлять хреста. Як поставили на Шевченковій могилі. То тільки большевики зняли хреста, понавозили бетону, граніту. Вони й на своїх могилах ставлять бовванів зі своєю подобою і навіть на цвинтарі продовжують старі ігри. Але справжньої пошани і чести як не було, так і нема... Одне слово, я думаю, що нам треба навчитися наших ВЕЛИКИХ шанувати як учителів. Бо ми ж прийшли з советської школи, де використовували їхні імена та їхні цитати. Та школа вчила **використовувати** — і мертвих, і живих.

В.О.: Незручне місце ми тут посіли — над течією. Хіба хто тепер оцінить таку високу позицію?

Є.С.: Оцініть! Ще не все пропало: ось у мене лежить ще одне запрошення від п. Еванса. Я можу ще когось рекомендувати. Виявляється, «ви один з небагатьох, обраних для номінації» (витріть, витріть непристойну сльозу). Отже, уважайте, маємо по медалі на брата. Щоправда, медалі золоті, за кожную треба внести \$199,50. Треба, як тепер кажуть, шукати спонсора.

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

Судячи зі згадки в «Літературній Україні» 19 листопада 1998 р. про те, що 23 листопада 1998 р. в Будинку письменників України на засідання клубу «Український Пантеон Достойників честі» виносилося питання «Дмитро Вітовський, Іван Світличний. Доповідають Ольга Страшенко та С. Пінчук», довга черга вже наближається до шістдесятників.

Через Вашу газету ласкаво просимо не торкатися імен Валерія Марченка і Василя Стуса. Вони за життя не просили визнання і тепер не потребують апробації згаданою комісією.

Що стосується нас, їх рідних, то ми одержали цілком достатнє задоволення від газетних повідомлень про честь, якої удостоєно... Т.Г. Шевченка і Б. Хмельницького.

Ніна МАРЧЕНКО-СМУЖАНИЦЯ,

Валентина ПОПЕЛЮХ (СТУС).

Літературна Україна. — 1999. — 18 березня.

Р.С. Залишилася неопублікованою заява С. Пінчука, яку він хотів би бачити в друку за підписом... Є. Сверстюка, а саме:

«Я, Сверстюк Є.О., цим спростовую свої несправедливі закиди на адресу письменника Пінчука Степана Петровича як нібито некомпетентної і невідповідної особи в справах визначення українських достойників чести...» і т.д.

Це звучить так зворушливо, що відповідач готовий був би визнати за позивачем всіляку компетентність. Одне, що стоїть на заваді — це моральна правомірність такого марнославія. І друге: дуже вже советська манера в пана професора С. Пінчука вимагати, щоб хтось під тиском суду підписувався під запропонованим йому текстом. А текст, погодьмося, дуже зворушливий.

Справді, чи не час винести на обговорення громадськості питання про честь? Хто чим платив за честь. Хто де був у минулому і хто на що має моральне право претендувати в українській державі? Тим паче, що на чолі її з'являються люди, які кажуть, що їм «нічого соромитися сімдесяти з лишком радянських років нашої історії». А один «лицар плаща і кинджала», запеклий борець з «українським буржуазним націоналізмом», не пріч від того, щоб очолити державу, проти самого духу якої перед тим боровся років з 30. Вони, либонь, теж вважають себе лицарями чести і так зворушливо братаються з деякими колишніми в'язнями сумління...

...А книжка Бориса Антоненка-Давидовича, яка мала б сколихнути камінні душі, за метушнею дрібних душ пройшла майже непоміченою.

Є.Сверстюк

КАВА НА ТРЬОХ, або Міт про дисидентів

(16 червня 2002 року: Євген Сверстюк,
Микола Горбаль, Василь Овсієнко)

Василь Овсієнко: Під час відзначення 30-річчя арештів української інтелігенції (1972) та 25-річчя створення Української Гельсінкської Групи (1976) люди питали: а де тепер шістдесятники? Де правозахисники? Де поділися колишні дисиденти?

Але будь-яке з'ясування починається з термінів. Якщо з шістдесятниками і правозахисниками більш-менш зрозуміло, то наскільки правильним є вживання накинутаго нам Заходом терміну «дисидент»? Адже дисидент — це відступник від пануючої ідеології, по суті, ревізіоніст. У нас були люди, які починали з критики комунізму, скажімо, Іван Дзюба, Микола Руденко, Петро Григоренко. Але в нас також були зроду націоналісти, були віруючі різних напрямків. Вони не відступники від комунізму. У них — своя віра. Та й декотрі дисиденти від комунізму потім пішли значно далі, по суті, вони перейшли на нові ідеологічні рейки. У нас народжувався свій термін: **рух опору**. Його фактично підказав Валентин Мороз, написавши 1969 року статтю «Хроніка опору». По-моєму, такий термін ширший, об'ємніший і прийнятніший.

Євген Сверстюк: До цього я додав би, що багато хто дотримувалася загальноновизнаної фразеології, насправді не приймаючи комуністичних поглядів. Вони творили бродильне середовище і загальне тло. Термін «дисидент» прийшов до нас через Росію. Там були люди, батьки яких, або й вони самі, займали певне становище в советській адміністрації. Вони відходили від основної лінії, тому вони справді дисиденти (Литвинов, Красін, Григоренко). Вони хотіли чистого, чесного, справедливого комунізму.

Микола Горбаль: Захід цікавився людьми з відомими прізвищами. Адже їхнє дисиденство було симптомом переродження комуністичної системи.

Є. С.: Зараз багато людей люблять говорити на звичні і вже прописні теми під шапкою дисидентів так, як говорять про гривню, називаючи її рублем. Як назвати той рух, який був у нас і який закінчився арештами? І що це був за рух? Чи ті особи, про яких говорять, як про дисидентів, створювали цей рух? Чи вони продовжували справу репресованих попередників, починаючи від

Шевченка? А коли вони були ув'язнені, то чи в матеріалах їхніх карних справ проступає розуміння того, ким вони були і за що вони ув'язнені? Чи це розуміли тільки люди, які збоку спостерігали за цим рухом і збоку могли його належно оцінити?

Я хотів би зробити кілька застережень щодо перечитування «справ». Дехто їх цитує і каже: «Чорним по білому». А тим часом це стандартні сценарії, під які підганяють конкретні імена і факти.

Слід застановитися і над тим, чи матеріали справ є відображенням справжнього руху тих років, чи вони є лише відображенням чиновницького «руху» в КГБ? Бо, по-перше, кагебісти порушували справи, виграшні для них, кон'юнктурні, відповідно до чергової вказівки. По-друге, проти осіб, на яких натрапили, хто «засвітився». Але вони не знали тих, хто не «засвітився».

Нарешті, чи порушували вони справи там, де справді було потрібно в інтересах їхньої держави та їхньої ідеології? Чи вони порушували справу тому, що мали надто широкі штати, і всі мали звітувати про «роботу», мали показувати, який є великий рух опору, а вони не встигають з ним упоратися, тому їх не тільки не треба скорочувати, а навіть навпаки, їм треба давати більші дотації, більші чини і «жалованія». Це теж треба серйозно розглянути, бо в тій совєтській системі це відомство було дуже важливе, чи не найважливіше, починаючи з часів Леніна, дуже впливове на верхах, дуже добре фінансоване і відповідно якоюсь мірою навіть «добірне». Вони відрізнялися від чорноробів з міліції і навіть порівнювали свої голубі погони з погонями пілотів: «Мне сверху видно все – ты так и знай».

Отже, цей фактор відповідно теж треба врахувати, бо ми бачили в таборах людей, яких не було ніякого сенсу брати і яких можна було б легко залучити до якихось служб господарчих чи адміністративних і вони би там потонули.

В. О.: Ви так міркуєте, ніби КГБ мало б дбайливо ставитися до національних кадрів, які збочили від комунізму, і їх, заблуканих овець, слід би повернути в лоно істинної віри. Коли насправді КГБ захищало інтереси російського імперіялізму в Україні, найменованого комунізмом. А в комунізмі нам, українцям, місця не передбачалося. Нам слід було розчинитися в «єдиному совєтському народі», «приобщитися к великой русской культуре», тобто неодмінно русифікуватися. Талановитий український поет Василь Стус у комунізмі не потрібен був.

М. Г.: Гадаю, за колоніального стану України не дуже важливо, який режим – комуністичний чи царський. Шевченка за слово заслали на 10 років не комуністи, але від цього не легше. Стус не потрібен був би будь-якій колоніальній адміністрації. В історіографії «демократичної» Росії місця для України нема й зараз. Даруйте, що відхилився від теми.

Є. С.: Маєте рацію. Але зараз ми говоримо про варіант «плавного» переведення активності людини в інше річище. Кагебісти мали свої розцінки, вони вели довголітні спостереження, і коли писали нам у вироках: «Але з урахуванням особи підсудного визначити максимальний термін – 7 років ув'язнення в таборах суворого режиму та 5 років заслання», то вони знали, що пишуть. У цьому розумінні «урахуванням особи» давалася оцінка небезпечності особи для їхньої системи. Бо не тільки літературні вечори в різних інститутах були підривними, і не тільки ідеологічно небезпечний (у 1965 році) виступ там, де вони його зовсім не чекали. Коли чоловік офіційно запрошений на обласну конференцію вчителів з доповіддю, то, отже, дирекція відповідає за цю доповідь. Аж тут раптом «ідеологічна диверсія», якої ще не було на Волині! (*Ідеться про виступ Є. Сверстюка 1965 року перед учителями в Нововолинську. – В. О.*). Вони враховували також, що кожна така людина вела щоденні розмови зі щоденними знайомими, їх не можна було проконтролювати. Усе це входило в поняття активності особи – «учет личности». Очевидно, у них це називалося «не заслуживающий доверия». Це щодо конечности репресій. Наскільки вони відображають загальну картину – і кількістю людей, і протоколами, і зібраними матеріалами?

У людей зараз досить приблизне уявлення про ту пору, про те покоління та про різних осіб. Меншає людей, які пам'ятають ті часи, тому зараз враження багатьох формується на основі того, що люди пишуть про себе, що пишуть про інших. Має значення, зокрема, й кількість написаного. На мій погляд, написано кількісно багато – якісно дуже мало. Є тенденція до якоїсь поверхової ідеалізації, до якоїсь огульності. І люди відчують цю тенденцію, люди відчують неправду в некритичному висвітленні. Правду треба писати про всіх, незалежно від того, яку вони дорогу вибрали і яку роль грали.

Говорять про «міт шістдесятників». Цей міт об'єднує людей, яких нема підстав об'єднувати. Бо він створюється з історії людей справді героїчного поколю, але також і з розмов про себе деяких людей, які практично не мають чого сказати. Тим часом натрапляєш на щось таке, що можна назвати гіперболою, а можна і – введенням в оману. Думаю, що головним чином звідти йде дискредитація поняття «шістдесятники». Не можна вибудовувати ряд з імен Стуса, Мельничука і Сапеляка. Невідповідність між знайомою особою і витвореним образом її. І є багато невдоволених – і читачів, і «героїв»: «Нас не люблять, нас дискредитують, недооцінюють як шістдесятників». Але тут треба поставити питання, поперше хто, по-друге, кого і, по-третє, на якій підставі.

Люди читають переважно поточний газетний, брошурковий матеріал, і цей матеріал набив їм оскому. Ці повторення, звеличен-

ня, якання викликають велику підозру. Я пригадую, як виступав у Криму в одній аудиторії, і якась дівчинка-студентка поставила мені запитання: «От ви пішли на протистояння зі владою. Це героїзм чи політична діяльність? Як це назвати?» Я відповів приблизно так: «Ці слова, які ви вжили, майже нічого не пояснюють. Вони неточні і в даному разі некоректні. Фактично, я був такий самий, як ви зараз. І в той час мені потрібно було в чомусь себе по-справжньому реалізувати, бо я за своєю натурою не належав до тих, що грають дурня. Грають у професора, грають у партійця, грають у діяча. Я просто хотів чесно працювати на тій ниві, на якій я побачив, що бракує такої праці. У мене були ілюзії, що при бажанні чесно працювати можна й там спробувати. Але я швидко переконався, що це абсолютно неможливо – на тій зіпсутій ниві працювати чесно, бо всі ніші вже зайняті догідливими робітниками, яких цінують, а моя нонконформістська праця не буде прийнята, бо вона «ідейно шкідлива». Від самого початку там мені не світить ні робота, ні зарплата. Тоді я почав працювати на повну міру моїх сил і давати вихід енергії так, як я міг – у самвидав. А оскільки самвидав – це була фактично боротьба з советською цензурою, з советською партійною системою, і його певною мірою підтримував Захід (там друкували), то цілком ясно, що я реалізувався в літературі опору. Я опинився «по той бік барикад» не через героїчні наміри, а через елементарну потребу молодості жити чесно». Приблизно така була моя відповідь, і вона була добре сприйнята.

Такі запитання повинні ставитися кожному репресованому. І на них повинен відповідати кожен, хто ввійшов в історію як репресований.

В. О.: Власне, йдеться не так про страждання, як про звіт про роботу.

Є. С.: Бо «репресований» – це не є ні титул, ні професія, ні імідж. Це частина біографії. Але треба дати собі звіт, якою мірою ти був по-справжньому репресованим. Ще до репресій. Якою мірою ти заслужив ці репресії. Тобто якою мірою ти свідомо йшов вибраною дорогою, розуміючи, що ця дорога йде проти течії. І чим це закінчиться.

Чи це розуміло багато людей? У книжчині про Івана Бенедиктовича Бровка *«Добром нагріте серце»* (К.: УПП, 1995) я навів одну розмову з мамою: «Ну, дитино, ти подивися: не один же ти їх не любиш. Їх цілий світ не любить. Але якось світ намагається з ними жити, якось миритися і знаходити з ними якусь мову. А ти не хочеш прийняти цієї влади. То вона тебе просто знищить».

То були міркування на рівні селянського розуму. У працівників науково-дослідних інститутів, які знали більше, були трохи складніші міркування. Але тут уже зафіксована міра твоєї несумісності, твоєї вибраної дороги – оком людини, яка тебе любить і дбає про тебе.

М. Г.: Не так легко відмежувати невдоволених від тих, що робили діло, потрібне на той час...

Є. С.: Були люди, які просто поділяли загальне невдоволення, бо невдоволення було масовим. Це невдоволення можна було виявляти по-різному. Були тоді радянські демонстративні «патріоти», були криві патріоти, які намагалися з трибуни і щось трошки сказати, але потім похвалити партію, уряд і вождя. Були «патріоти» нарвані, які хотіли одним словом засвідчити свою опозицію, а на працю їх уже не вистачало. Було досить багато людей, здатних далеко піти у своїх антисоветських розмовах, а вже передрукувати якийсь самвидавний матеріал вони не згодні. І не через те, що технічно не можуть. Навіть коли ти сам передрукуєш, то похвалять за сміливість, але іншому не передадуть. Тобто діапазон тих «невдоволених» був страшенно широкий і, в основному, задовольняв державу, зацікавлену в слухняності.

Деякі люди потрапляли в табори через створення якихось підпільних організацій. Або через намір створити таку організацію. Це теж вимагає коректної оцінки, бо коли чоловік потрапив в ув'язнення, то він попередньо потрапив на їхню експертизу. Ця експертиза загалом була досить жорстка і твереза. Хоча, разом з тим, вона була фальшивою, бо звіт писався відповідно до того, що потрібно було написати вищому начальству.

Але експертиза була твереза, і то теж дуже важливо вивчити, що чоловік являв собою на слідстві. Що він говорив. Як він оцінював себе й інших. Адже час минув, а особа залишилася та сама.

Звичайно, відповіді слідчому треба читати з поправкою на те, що ніхто не хотів сідати в тюрму, ніхто не хотів ставити під удар своїх близьких, ніхто не хотів, зрештою, ставити під загрозу своє життя, яке, по суті, щойно розпочиналося і ще не реалізувалося. Ніхто не хотів кинути в пашеку те, що мав найціннішого. Навіть коли уявляв свій вибір як жертву батьківщині. І тому треба з належною обачністю врахувати при читанні матеріалів справи й те, що людина не хоче демонстративно перти проти рожна, тобто не дає «героїчних» показів, які були б такими смачними нинішнім газетяркам. Навпаки, вона дає стримані, зважені, мінімальні свідчення і показує мінімальне значення своєї особи, щоб вони її не переоцінили, щоб вони не надавали їй занадто великого значення і, відповідно, не дали занадто великого терміну. Разом з тим, людина відстоює свою позицію і свою особу в тих принизливих обставинах, і то надзвичайно важливо, як вона обстоює себе й інших людей.

В. О.: Дуже в нерівних умовах були ті, що діяли підпільно, і ті, що могли доводити легальність своєї діяльності.

Є. С.: Власне тому я би не давав занадто високої оцінки собі чи Іванові Світличному за таке обстоювання, бо в нас оборонний арсенал був набагато більший, ніж у того сільського хлопця, якого

впіймали з листівкою. Ми могли говорити на рівних з майорами і вищими чинами. Нам було легше відстоювати себе, бо ми мали ширше поле, на яке можна опертися. А коли в чоловіка була лише опозиційна настроєність і він робив щось приховане, а вони його викрили, то ясно, що він був пійманим, і йому не так легко було себе відстоювати і не «каятися», хоч би й лукаво.

А все ж таки при всьому цьому важливо з'ясувати, ким був чоловік до ув'язнення і якою мірою він цього ув'язнення заслужив. Це важливо з'ясувати тому, що майже завжди чоловік залишається таким самим в ув'язненні, ким він був до ув'язнення. Таким самим він буде й після ув'язнення. І не треба творити легенд про диво, яке трапилося з якоюсь особою після арешту.

Я наголошую на цьому, бо важливо не творити легенд і не робити приблизних узагальнень, де буде багато неправди і дешевої дискредитації самого руху, який все ж таки був свідомим національним опором і протистоянням. А для створення цього опору була потрібна передусім системна щоденна праця впродовж багатьох років. Власне, цю працю я би назвав мірилом значущості, вартості діянь тієї чи іншої особи.

Якщо порівняти нас із репресованими учасниками УПА, то одна справа – тривалий і винахідливий опір Гриця Герчачка (1930 р. н. *Ув'язнений за участь у підпіллі УПА на 25 років (1952–1977), нині живе в Канаді, художник*), одна справа – організований, тривалий і розумний опір сотника Мирослава Симчича (5.01.1923 р. н., *командир Березівської сотні УПА. Ув'язнений 4.12.1948 р. на 25 років, за участь у страйку повторно на 25 років. Звільнений 7.12.1963 р. Без суду 28.01.1968 р. ув'язнений ще на 15 р., під кінець терміну – на 2,5 р. Загалом 32 роки 6 місяців і 3 доби неволі. Живе в Коломиї Івано-Франківської обл. Активний діяч. Книжка про нього Михайла Андрусика «Брати грому», Коломия: Вік, 2001, інтерв'ю В. Овсієнка з ним опубліковане в ж. «Сучасність», ч. 2 і 3 2002 р.), інша справа – участь у русі чоловіка, якого піймали в схроні. Ясно, що всі вони були учасниками. Але ми зараз говоримо про осіб, які творили рівень.*

Оскільки осіб, яких репресували за політичну, культурну, літературну діяльність, не так багато, то дуже важливо розрізнити особистості і не узагальнювати. Тобто не дискредитувати поняття через надмірне його розширення. Бо в тіні узагальненого поняття може сховатися багато зайців.

В. О.: Я би пом'якшив ваше твердження, що людина якою прийшла в ув'язнення, такою там буде і такою ж звідти вийде. Може, це стосується старших людей. Але сиділо чимало зовсім молодих людей, студентів, і навіть з незакінченою середньою освітою. Скажімо, мене посадили в 23 роки не як автора самвидаву, а за його розповсюдження. Я не сягав якогось там високого рівня. Можна навіть сказати, що теж був дисидентом, бо був «невдово-

лений окремими сторонами суспільного життя» і критикував їх. Насамперед, щодо національного питання, становищем української мови й культури. Звичайно, я розумів, що така критика веде до арешту, але не зовсім був до нього готовий. Спасибі кагебістам, що за вуха дотягнули мене «до кондиції». Арешт і ув'язнення означали, що я «в опрічне попав число» (за Котляревським).

М. Г.: Значить, побачили, що затятий...

В. О.: Хоча мені здавалося, що кагебсти переоцінили мене, що даремно вони називають мене «українським буржуазним націоналістом». Бо який з мене, селянського хлопця, щойно після університету, «буржуазний»? І не один же я такий був. Але ви добре сказали про експертизу: кагебсти бачили тенденцію розвитку тієї чи тієї особи і вживали превентивних заходів, щоб з неї не виросло більшої для них небезпеки. Одних вони зупиняли, прийнявши до аспірантури або у свою партію, інших, навпаки, — закидали в глибоку провінцію чи й поза Україну і топили в побутових проблемах. Хто ж не піддавався, того вони «дотягували» до того рівня, де вже рубають голови. Пам'ятаю, коли на суді 1973 року прокурор Макаренко лудженим голосом прорік: «Пронюк, Лісовий і Овсієнко, вступивши в злочинну змову...», то я повів оком по «спецпубліці»: чи ніхто не сміється. Бо хіба це про нас?

Але раз мене так високо оцінили, то вже, прибувши в табір, де сиділи повстанці-25-літники, треба було шануватися і dorостати до того рівня, спинатися по тих шаблях, на які тебе викинуло. Бо сором було б перед Миколою Кончаківським, який поклав мені на плече руку і сказав: «Нічого, пане Василю. Відсидите не гірше за людей. Я ось уже трийцять шостий рік воюю. Як пішов у підпілля в трийцять дев'ятому...». То мої чотири роки так зіщулилися... Відверто скажу, що перший рік Мордовії був для мене більшою школою громадянського становлення, ніж Київський університет. Уже з того шабля не можна було зіскакувати, бо за тобою вже щось стоїть. Уже твоя особиста людська гідність стала частиною національної. Тим паче, що там був повний «інтернаціонал», у якому українці мали заслужену репутацію найстійкіших людей. Яюсь Василь Долішній, котрий сидів раніше за повстанський рух, а це сів за самвидав, побачивши мене за книжкою, напівжартома, а по суті дуже серйозно, сказав: «Учіться, пане Василю, вас сюди послали на вишкіл. На вас нація покладає великі надії». 25-літник Володимир Казновський сказав: «Ви є цінний чоловік».

Є. С.: А це й дуже важливо: сходження на певний шабель, з якого не можна зіскакувати. Але окремі зіскакували. Це були одиниці. Я маю на увазі не тільки Василя Захарченка, який «передумав», але й тих, які відбули, зіграли там свою роль, а після того почали спекулювати на цьому, почали робити з цього свою професію. Вони не зайнялися освітою, щоб, маючи певний гарт, за-

їняти належну позицію і гідно її тримати, виконувати свій обов'язок. Вони почали себе вигадувати. З одного боку, їх хтось вигадує, похваливши, з другого боку, – він сам себе вирішив похвалити. У результаті виходить профанація минулого. Це розмін на дрібні п'ятаки того, що справді було пов'язане з глибокими переживаннями, стражданнями і духовними прозріннями.

М. Г.: Думаю, що будь-якій людині хочеться бути кращою, ніж вона є насправді. І не вважаю це фактором негативним. Гірше, коли сенсом її буття стає вдавати з себе такого, замість бути таким. Коли вдосконалення себе підмінюється, як ви, пане Євгене, кажете, «вигадуванням себе».

В. О.: За останні чотири роки я мав розмови з дуже багатьма колишніми політв'язнями, бо за програмою Харківської правозахисної групи записую їхні автобіографічні розповіді. У матеріялах карних справ дві правди: правда заарештованого і правда слідства. І обидві вони обкраяні. Тепер же люди розповідають справжні факти і оцінюють їх згідно зі своїм сумлінням. І дуже рідко хто щось вигадує і прикрашає. До мене є певне довір'я, бо ж ми пройшли приблизно ті самі кола: якщо хтось і спробував би збрехати, то я ж це побачу... У мене таке враження, що колишні політв'язні чітко усвідомлюють своє місце і значення, хоча з гіркотою сприймають як той факт, що національна революція в Україні не відбулася, так і нинішнє своє невідповідне затраченим зусиллям становище.

Ішли в неволю ті, в кого була людська гідність, честь. А в кого вона була з гнилизною – того ламали ще на далеких підступах. Я часом навіть хвалю КГБ: у наш час воно добирало високоякісні кадри на ту новітню «Січ Запорозьку». То в 20–40-х роках вони діяли за принципом: «Вали кулем – там разберем», бо тоді фізично винищувалися цілі категорії населення, непридатні для будівництва комунізму. До особи не дуже приглядалися.

Є. С.: Це важливий момент: відповідальність за націю, усвідомлення того, що ти висунутий долею для великої гри, в якій ти повинен гідно грати.

М. Г.: Забігаючи наперед, пане Євгене, скажу, що відчуття власної значимости, на жаль, не для всіх репресованих зіграло позитивну роль. Дехто був здатний до явної гіперболізації своєї винятковости, а для деякого дистанція «великої гри» виявилася задовою. Як на мене, то тільки відчуття Божої правди робить людину стабільною як у найгірших умовах, так і в умовах благодатних. Тут доречно згадати про стійкість Валентина Мороза в тюрмах і падіння на вільному Заході, де йому забракло відчуття реальности.

Є. С.: Ви добре сказали: відчуття Божої правди. Тільки уточнімо, чи це відчуття страху Божого? Чи гріха гордині? У давнину казали з жахом: «У того чоловіка нема страху Божого». Тобто ніяких внутрішніх обмежень. А гординя – не випадково перший

серед людських гріхів. Це щось таке, що росте разом з людиною і до певної межі є позитивним самоствердженням у життєвій боротьбі. Перший ангел утратив цю межу – і з нею втратив і позитивне начало. Але у Люципера при цьому вистачило блиску, щоб запліднити своїм духом цілі покоління «царів ума», філософів і поетів, які одягли гординю в тогу вченості Фавста або Гарольдів плащ. На цьому відчутті межі ми виховувалися. По суті, нас рятують не так приказки «Не кажи гоп, поки не перескочиш» і «Буде так, як Бог дасть», як рятують удари, коли надто заносимо голову. У зека гординя легалізована: він мусить виробити твердість і певність себе в умовах принижень. Але тільки в доброму світі гордість переростає в гідність. У злomu світі межі розхитуються, а відсутність морального опору в людині чи в довколишньому середовищі спонукає переступати межі пристойності. В. Мороз же потрапив у структуроване суспільство, де нагадують: «У нас закон твердий, і один для всіх». А там, де бракує культурного і вимогливого середовища, є нагода розпезатися і Хлестаковим, і навіть Митрофанушкам («Все те, чого мій Митрофанушка не знає – все те дурниці», – каже його мати).

В. О.: Я маю запис радіопередачі колишнього політ'в'язня Степана Сапеляка від 1999 року. Власне, то був його творчий вечір у Тернополі, а обласне радіо зробило з того радіопередачу. Ось зачитую найбільш одіозне місце (підкреслено тільки те, що явно не відповідає дійсності):

«Відбув я той свій тяжкий термін. Це вже був 1984 рік... Зайшов до академіка Сахарова. Він дав мені якись перші копійки, щоби вижити, і поїхав я жити до матері, сюди, на Тернопільщину. Я тільки в двері, не встигли ми ще обійнятися з мамою, як через 5–6 хвилин прийшли вищі офіцери КГБ і звинували у зв'язках з «Солідарністю». Тоді польська «Солідарність» уже зафігурувала в політиці. Це було ніби основним аргументом, щоби мене виселити з Галичини. Я довго не забарився. Звісно, що нікуди не попреш, мама плаче, але каже їдь, тому що можуть убити. Я... приїхав у Москву. Сахаров та його російськомовне оточення – ми пішли з голодіркою в КГБ ССРСР до Андропова. Прийшли туди, кинули матраци і почали довгу голодірку. Але десь після тижня часу мене викликали в спецвідділ, у так званий 5-й відділ, і дозволили поселитися на Харківщині. Я приїхав в один із колгоспів, працював причетником у тракториста. Це був 1985 рік, а вже у 1987-му вночі до мене в колгосп заїхали гості «бобиком», попросили вийти. Я вийшов, посадили в той «бобик», привезли до харківського літовища. Посадили у вертоліт, чую, що це Москва, Росія. «Волгою» привезли в Прокуратуру ССРСР і зачитали мені постанову про позбавлення громадянства. Я був спроваджений в еміграцію.

Я опинився в Мюнхені вночі, але мене зустрів Генріх Бьолль і ціла низка німецьких письменників. Я був членом німецького Пенклубу, і бельгійського...

Коли ми прилетіли в Німеччину, полковник мені сказав: «Наконец, Степочка, говори, что хочешь!» Вони, такі радісні, викинули мене з того вертольота, я стою, одяг, як на ніч спати лягав, я ж не знав, що повезуть кудись. Я стою і справді, нікого не чую, тільки німецька мова і вітер гуде — нікого, ні німця, ні поліція, тільки той полковник. А я їм кажу: «Де я?» Я то чую десь там літаки сідають, але це ж воєнне літовище. Чую, наче німецька мова. Тільки один потиснув мені руку і сказав: «Говори, что хочешь». А що ж говорити — ніхто ж мене не слухає, я стою сам і думаю собі: «Що ж мені робити?» Нарешті бачу — поліція поспішає. Прилетіли тою машиною і щось по-німецьки, я не розбираю, баварський діалект. Привезли мене на цивільне літовище, а там уже, звичайно, українська діаспора мене зустрічала».

Маленький коментар. Степан Сапеляк був заарештований 19 лютого 1973 року, мав 5 р. ув'язнення і 3 р. заслання, отже, звільнився в лютому 1981 року, а не 1984.

Академік Андрій Сахаров з січня 1980 року до грудня 1986 безвійно жив у висланні під суворим наглядом у м. Горькому, тому не міг бути в Москві 1984-го. Це суперфантастична річ — тижнева голодівка в коридорах КГБ!

Генріх Бюльль помер 1985 року. Але щось подібне було з Олександром Солженіциним... А насправді Степан Сапеляк їздив за кордон на гостьове запрошення у березні 1989 року і був там кілька місяців. Тоді вже не «видворяли».

Якби він фантазував щодо себе самого, то це б тільки посміятися, але ж він у тій радіопередачі зводить наклепи на своїх посправників і ганьбить порядних хлопців, які сумлінно відсиділи своє, але не стануть публічно розповідати, що справу про вивішування українських прапорів у Чорткові 22 січня 1973 року кагебісти «розкрутили», починаючи саме зі Степанових показів. Він попався через місяць найпершим, бо похвалився комусь: «Що тут у вас, у Львові! Он у нас у Чорткові — хлопці прапори вивісили!» Тоді його — хап! Степан опирався три доби...

Я маю кілька десятків зауважень до розповіді С. Сапеляка, але ніде їх не оприлюднював, бо ж незручно такі речі говорити. Та ось чую: мають вийти його спогади, навіть з благословення Миколи Жулинського. Якщо вони в такому ж дусі, як тернопільська радіопередача, то це ж доведеться відкладати інші свої справи та витратити зусилля на спростування. (Книжка вже вийшла: *Степан Сапеляк. Хроніки дисидентські від головосіку. Невольничя мемуаристика. К.: Смолоскип, 2003*. За моєю порадою, автор познімав чи виправив деякі сумнівні місця. Тим часом вийшла мною впорядкована книжка «*Юнаки з огненної печі*». Х.: ХПГ, Фоліо, 2003 — автобіографічні розповіді учасників Росохацької групи. Там сказана вся правда. Хоча теж є кілька помилок. І чимало технічних: надто поспішали ми її видати до 30-літнього ювілею).

Є. С.: Ні, пане Василю, навіть якщо його фантазії торкаються його самого, то це теж важливо. Усе треба називати своїми іменами, як це ви робите. Бо Степан не є сам по собі. Коли чоловік хибує в самооцінці, то він хибує і в оцінці інших. Є ще такий Йосиф Тереля, він за кордоном пише, як перескакував кордони, а є такі, які цю полову тут розносять...

В. О.: Педагоги знають, що в підлітковому віці людина схильна буйно фантазувати. Аж так, що сама вірить у свої фантазії. І дивується та ображається, чому їй інші не вірять. У Йосифа цей період розтягнувся на всю решту життя.

Ще з іншою міркою треба підходити до поетів – то люди особливого складу. Щоб створити геніяльний твір – треба накрутити пружину своїх емоцій. Правда, в межах «художньої правди».

Є. С.: Одна справа – справжній поет, він неординарний у багатьох вимірах. Інша справа – людина, яка трохи пише вірші. Ми говоримо про такого собі маленького барона Мюнгаузена. І не барон, і не Мюнгаузен, а бреше. «Душа наїлася – та й бреше. І бреше так – не приведи...», – як писав Микола Вінграновський.

М. Г.: Може, й не бреше, але явно фантазує. Та якщо письменник не відрізняє фантастики від фантазування, то він здатен породити щось дуже химерне в моральному плані. Веду мову про письменника-фантаста, який волею долі опинився в русі опору. І Бог з ним, що не витримав ув'язнення – «розкавсяся», але це не завадило йому пнутися в пророки сфантазованої ним «духовної республіки». То що ж це за дух такий?

1989 року, коли я був у США, мені показали відеозапис вечора, де цей письменник-фантаст виступав перед українською громадою на пророчо-містичні теми. Запамяталась прикінцева фраза: «Що б ми не робили, де б ми не були і з ким би не були, пам'ятаймо, що з нами завжди присутній ще один – Ісус Христос». Гарно сказано, та хто б говорив... Я тоді просив Бога, щоб не зустрітися з фантастом в одній залі, бо довелось би встати і запитати: «Шановний, а тоді, коли ви писали під диктовку КГБ свою покайну заяву, якою ганьбили весь національний опір, ви не відчували, що з вами був той Третій?» (*Див.: Олесь Бердник. Вертаючись додому. // Літературна Україна. – 1984. – 17 травня. Коли відбувалася ця розмова, О. Бердник ще жив. Помер 18.03 2003 р.*). Може, він уже покавсяся, що колись кавсяся. Але така грішна думка дорікнути йому в мене тоді виникла. Найбільше не хотілося б когось осуджувати, але бувають моменти, коли промовчати видається аморальним.

В. О.: Власне, подвійні особи ставлять тебе в аморальну ситуацію – потурання, або в необхідність принципового осуду, ніби зверхню...

Є. С.: Чесні судження – це не осуд. Коли група молодиків з естради співає кредо свого «пророка»: «Будда, Люцифер, Христос»,

то з зали виходять також атеїсти. А скількох людей спокушає і збиває з дороги такий фантаст?!

В. О.: До мене дійшов ксеровідбиток з макета чергового числа журналу «Золоті ворота». Це, сказати б, особистий журнал колишнього політв'язня Павла Скочка, який сидить собі на своєму Острові (так називається його село в Рокитнянському районі Київщини) і час від часу, як хтось дасть грошей, видає його. Востаннє, 1999 року, як видно з контексту (кого П. Скочок хвалить), гроші давали чи товариш Олександр Мороз, чи то пан генерал Євген Марчук – вони обидва тоді хотіли стати президентами репресованої їхньої партією нації. Кого тільки Павло там не обляпує – «і мертвих, і живих, і ненарождених». Утім, ні: добір чіткий. Павлова хула падає не на ворогів української нації, а здебільше на тих, хто становить її гідність.

Забагато чести було би вступати з Павлом у полеміку та правдатися з приводу кожного його випадку. Бачу таку картинку: стоїть парубійко серед калюжі з закасаними холошами і обдрипує болотом усіх, хто проходить мимо. Передусім тих, хто в білому.

Павло шукає спонсора, щоб видати цей свій журнал. Будьмо певні, знайде: ворогів у нас доволі.

Є. С.: Мабуть, гіпертрофоване самолюбство – на ґрунті невдоволення. Чоловік себе не знайшов, і намагається задержувати змагатися з іншими, зневажаючи їх.

Я думаю, як пояснити такі загадкові мутації в суспільній свідомості, як раптове перетворення кагебістського генерала в національного героя. Або раптове перетворення в'язня, який багато років просидів і витерпів, у «великого політичного діяча». Це обманює людей. Ці міти шкідливі тим, що вони збивають людей з пантелику. Коли хтось там сказав, що то добрий кандидат у президенти – інший посміється. Але коли це каже Левко Лук'яненко! Депутат! Коли це твердить вимоглива Ірина Калинець!

Це вже не просто політична помилка, яку через два роки можна визнати у «Вечірньому Києві» (*№ 2 (16679), 12 січня 2001 р.*), а одна з форм дискредитації політв'язнів узагалі. Якщо ти – політичний діяч, то як ти міг не помітити, що в Росії тягнуть кагебіста до верховної влади – і в Україні теж тягнуть кагебіста до влади? Міркування Сергія Ковальова було елементарним, коли заходила мова про генерала Лебеда: «Це якесь непорозуміння: як можна генерала пропонувати в президенти?» Саме поняття генерала його насторожило. Хто ж не знає, що це таке? Та студенти знають. Але коли вже хтось виступає від імені всіх, то давайте зберемося, обговоримо. Аж ні: незгодні для них узагалі не варті уваги. Юрій Бадзьо 21 січня 1999 року в Будинку вчителя заявляє: «Середовище політв'язнів підтримує генерала Марчука».

В. О.: Його навіть порівнювали з генералом де Голлем. Тільки не зауважили дрібничку: генерал де Голль боровся за незалежність Франції, а генерал Марчук – проти незалежності України...

Я вже не раз підкреслював, що Всеукраїнське Товариство політичних в'язнів і репресованих мало би відігравати в нашому репресованому Марчуками суспільстві роль його сумління. Воно мало б давати оцінки суспільним явищам і публічним особам. І суспільство мало б до тих оцінок прислухатися. Але наше Товариство успішно нейтралізоване. Воно ніби є – водночас його в суспільстві нема. Це владу цілком влаштовує. А в засоби інформації зрідка пробивається хіба що його підтакування владі циніків. Мабуть, саме ці заслуги голови секретаріату п. Тамари Пахолок з подачі голови Товариства п. Євгена Пронюка належно поціновані паном Президентом: 26 листопада 2001 року її нагороджено Орденом Княгині Ольги. За успішну нейтралізацію Товариства політв'язнів. Вона – не політв'язень і ніяким чином не репресована, але ця пані якраз на своєму місці: через неї багато хто з колишніх політв'язнів просто не ходить у Товариство.

Є. С.: Для прикладу. Євген Пронюк, на той час депутат, запросив мене виступити на 60-літньому ювілеї Василя Стуса у філармонії. Від адміністрації Президента виступив пан Смолій і сказав, що Стус посмертно нагороджений Орденом Ярослава Мудрого п'ятого ступеня. Тут сам пан Пронюк підхопився і побіг до трибуни. І сказав у такому дусі, що він висловить спільну думку, коли подякує особисто Президентові, урядові, «владі нашої незалежної України» за ту велику роботу, яку вони проробили для вшанування Василя Стуса. Пронюк не повернувся на своє місце, не підійшов до мене, бо знав, що робить, і що я йому скажу. Чи добре, що ми тільки обмінялися поглядами? Недобре. Він мав би бути викликаний на обговорення в тому ж Товаристві. Мало б бути поставлене питання про його негідний вчинок. Він мав би перед усіма вибачитися за зневаження імені Поета отаким совковим ритуалом вірнопідданості. Така в нас має бути форма співіснування і співпраці після разом пережитих пекельних років.

В. О.: Багато невдоволених Товариством політв'язнів, але ніхто не хоче в ньому піднімати бунт, бо це ж скажуть: б'ються за булаву. А то така булава, за яку ніхто братися не хоче. Це ж треба дбати за приміщення, вислуховувати гіркі сповіді колишніх політв'язнів, знаючи, що нічим ти їм не допоможеш. Бо ж хіба це не цинічна насмішка над нами: пан Президент видає 29 листопада 2001 року Указ за № 1147/2001 «Про довічні державні іменні стипендії громадянам України, які зазнали переслідувань за правозахисну діяльність». Тих стипендій призначено аж 50, по 100 грн. місячно! Коли в списках того ж Товариства політв'язнів понад 30 тисяч осіб! Більшість із них мають мізерні пенсії і бідують.

А скільки ще не реабілітованих, насамперед вояки УПА! Тим часом енкаведисти і наші кати кагебісти, які все життя боролися проти незалежності України, мають від ненависної їм Української держави солідні пенсії. А пан Президент визнав особами, що мають особливі заслуги перед Україною – кого б ви думали? Героїв Радянського Союзу, Героїв соціалістичної праці, депутатів Верховної Ради СРСР і УРСР. Тобто колонізаторів і найвірніших слуг російського імперіялізму в Україні.

Товариство – нічирк про це. Тепер порядному чоловікові бійся, щоб пан Президент за компанію, прикриваючи тобою нечестивців, не нагородив чим-небудь, бо це ж доведеться демонстративно відмовлятися...

Є. С.: Не бійтеся, такої дрібниці там крохобори не пропустять. Досить двох прикладів: відзначення 85-ліття Щербицького – на догоду його однопартійцям, і визнання УПА воюючою стороною – на догоду патріотам-конформістам. Адже невизнання УПА – це фірмовий совковий знак на чолі кучмівської влади. Порядна влада віддала б шану репресованим патріотам уже з першого дня свого існування.

Що ж стосується Щербицького – то тут хіба що розвести руками: «Поганому виду немає встиду». Цей ставленник Кремля був єдиним всенародно освистаним комуністом ще на посаді першого секретаря і став посміховиськом, яке вже не мало сили захищатися. За нього трималися налякані номенклатурники, як воші – кожуха, аж доки не прийшов генсек із Москви і не викинув того кожуха на смітник – на догоду невдоволеному народові.

Але що не кажіть: «Україна без Щербицького» і «Україна без Кучми» – в цьому є зворушливий перегук. Ми дожили до крайніх форм виродження. Коли той, що вже є ніким, знову хоче, хоч і не може.

В. О.: Усі малоросійські гетьмани, за визначенням Петра I, були «изменники престола». Включаючи Миколу Скрипника і Петра Шелеста. Тільки Щербицький залишався вірним Москві до останнього заляканого подиху. А давайте запропонуємо засобом масової інформації завести рубрику «До 85-ліття Володимира Васильовича Щербицького». Є що згадати!

М. Г.: Це могло б бути цікаво, коли будуть згадувати люди принципи й розумні. Інакше вийде «вписування в контекст». Саме такої ясної критичної мови бракує в нашому суспільстві.

Публікується вперше

Лист до В. В. Щербицького

Цар Петро Перший мав рацію, що всі малоросійські гетьмани — «изменники престола». Московського, звичайно. Навіть Микола Скрипник та Петро Шелест — «изменники». Тільки Володимир Васильович Щербицький залишався вірним московському престолові навіть тоді, коли його холуйська вірність уже й Москві очі мозолила. Адже, починаючи з першого екологічного мітингу в Києві 26 квітня 1988 року найпопулярнішим гаслом в Україні стало «Геть Щербицького!» 28 вересня 1989 року приїхав «хазяїн» з Москви (М. Горбачов) і викинув усенародно освістаного і вже безпорадного Першого секретаря ЦК КПУ на смітник історії.

Мабуть, саме ці сумнівні лаври «видатного діяча» занепокоїли Президента Леоніда Кучму: Кабінет міністрів постановив ушанувати В. Щербицького на державному рівні з нагоди 85-річчя з дня його народження, що минає 17 лютого 2003 року. Уже створено організаційний комітет на чолі з віце-прем'єром Володимиром Семиноженком.

Таке могли придумати або дуже обмежені люди, або потаємні вороги Леоніда Даниловича з його ж оточення, які вирішили, що пора вже збирати палаюче вугілля на бідну голову свого патрона. Бо так і напрошується зворушлива аналогія: «Україна без Щербицького — Україна без Кучми!» Або: «Геть Щербицького разом з Кучмою!»

Але якщо влада наказує святкувати — то святкуватимемо по-радянському. Насамперед, як у добрі радянські часи, заводьмо по всіх газетах рубрику «До 85-ліття В. В. Щербицького». Пропоную перший матеріал.

Недавно моя сестра Надія, пораючись у материному обійсті в Ставках на Житомирщині, виявила у схованці мого листа до В. Щербицького, написаного 15 грудня 1978 року. Тоді саме пішла така хвиля: учорашнім політв'язням фабрикувати кримінал. Мені дісталася майже шляхетна «справа»: «опір працівникам міліції». А могли сфабрикувати «наркотики», «спробу згвалтування», «крадіжку»...

На мій лист із канцелярії ЦК КПУ надійшла бюрократична відписка: «Справа буде розглянута в належному порядку». Я дістав 3 роки таборів суворого режиму. Та оскільки за домовленістю з Оксаною Яківною Мешко мене після арешту було оголошено членом Української Гельсінкської Групи, то під кінець тих трьох років я дістав ще 10 років таборів особливого режиму, 5 років заслання і визнаний особливо небезпечним рецидивістом. За двома полі-

тичними справами (ст. 62, «антирадянська агітація і пропаганда») я реабілітований. За цією кримінальною — досі ні. Натомість влада України намагається реабілітувати в очах суспільства Щербицького...

*Володимиру Васильовичу Щербицькому,
Першому секретареві ЦК КПУ*

Нарешті на мене звалилася біда сподіванна. Нарешті я знаю, хто я. Я не розбійник, не злодій, не гвалтівник, не божевільний, навіть не антирадянщик, ким уже звук бути, — я хуліган, що вчинив опір працівникам міліції, та ще й погрожував їм розправою, ба, напав на одного благочестивого янгола-міліціонера та відірвав йому знаменитого казенного гудзика на віцмундирі. І я тепер трохи успокоєний, бо знаю, що мене чекає. Тепер мені «світить» 5 років ув'язнення, де мене суворим режимом та тяжкою працею «виправлятимуть» від хуліганства. Там, якщо не «стану на шлях виправлення», дуже просто буде мене «розкрутити» ще на який завгодно термін, адже серед зарізяк знайти провокатора і лжесвідка куди простіше, ніж на волі. Та й тут знаходять. А хто там стане слухати мене, «закоренілого злочинця»? Неважко буде там просто провалити мою нестандартну голову, щоб не продукувала більше небажаних думок, та ще й «широю мовою»... Утім, від першого «виправлення» маю стільки хвороб, що недовго й сам протягну, дарма що не маю ще й 30 років. Це така реальна перспектива, що я не сумніваюся в ній на жоден відсоток. І в ці дні ми вдвох з 69-річною матір'ю вже наче маємо покійника в хаті. Уже я зрихтував собі речовий мішок із немудрим невірницьким скарбом — я ж бо стріляний горобець і добре затвердив, що живу в країні необмежених можливостей. Адже мене вже раз «виправляли» невідь від чого аж чотири роки. (Я нібито пропагував та агітував проти радянської влади; один «вихователь» тоді сказав мені: «Лучше бы ты воровал». А я, бачите, не послухав його та хуліганю...)

Так от, торбина вже готова, залишається тільки написати цього прощального листа до Вас, Володимире Васильовичу. Ще покладаюся на пошту, бо згодом матиму офіційних цензорів, які до неродичів листів не пропускають.

Вибачте, що розпочав листа так зопалу. Бо й «кримінальна справа» моя почалася так само. Та й недовго зволікатиметься, ожогу мушу приспішитися.

18 листопада 1978 року мене, колишнього в'язня сумління (я зараховую себе до «неіснуючої» категорії політ'в'язнів), навістили двоє добрих людей, щоб побачити, як я тут живу, втішити бодай словом, бо я прип'ятий тут при самій шії адміністративним наглядом скоро вже дав роки після «звільнення», і ще ніде за межами району не бував. Цими людьми виявилися Оксана Яківна Мешко

та Ольга Олексіївна Орлова. Перша, сподіваюся, Вам відома, а друга – сестра Сергія Бабича. Він такий само «викрадач зброї», як я оце «хуліган», відбуває 15-річне ув'язнення у Вінницькій тюрмі.

Отож комусь вельми не сподобалося, що до мене в гості приїхали такі люди. І щойно ми вийшли на автобусну зупинку, як нас затримало двоє міліціонерів і один чоловік у цивільному. Вони не сказали, хто вони, чого хочуть, на якій підставі нас затримують. З порушенням елементарних правил етики і правил затримання вони завезли нас до сільради, там ще довго не називалися, а підстав затримання так і не пояснили. Більше того, вони нас допитали і без санкції прокурора обшукали жінок, але не виявили, чого хотіли, і мабуть, через це вельми розгнівалися на нас: гвалтом затягли жінок до воронка (одній з них 73 роки!) і вивезли їх геть із села. Мене ж один із них, капітан Славинський, брудно по-російському виматюкав, схопив за комір і так шамотнув, аж я вилетів у двері. При тому він пообіцяв, що влаштує мені цю «справу» і я, мовляв, буду надалі в ув'язненні «пропагувати свої ідеї» та «свою ширую мову».

Обуренню моєму не було меж. Я уваженько переглянув Кримінальний кодекс і нарахував щось із дев'ять статей, які були порушені щодо нас. Що було робити? 1 грудня я подав на громадян Славинського, Базленка і Смаглія до суду. Наслідок виявився дуже скоро: 8 грудня кримінальну справу було порушено... проти мене, за ст. 188-І, ч. ІІ КК УРСР («опір працівникам міліції з застосуванням насильства»)! Славинський і Базленко з подачею до суду мене, виявляється, ще й випередили, звівши на мене несосвітні наклепи (Смаглій таємниче «щез»).

Ось так за моє жито та й мене побито. Скажете, що диму без вогню не буває? А таки буває. Це – саме той випадок. І що я можу вчинити – супроти? Я певен, що навіть моїх свідків захисту (Мешко та Орлової) на суд не викличуть. Тоді й мені там нічого робити.

Як же все це розцінювати, Володимире Васильовичу? Давно вже розкритиковані і надійно забуті «порушення радянської законності і соціалістичної демократії», а ось маєш такий рецидив... Може, це просто «самодіяльність» Славинського, Смаглія та Базленка, які не зуміли виконати «завдання», наламали, як то кажуть, дров і тепер у такий мерзенний спосіб рятують свої шкури? Тоді я закликаю Вас установити справедливість і покарати їх за наклепництво. Але я побоююсь, що це – не «самодіяльність», а «партійна лінія» щодо тих, хто не поділяє комуністичних поглядів і зважається про це відкрито говорити. Недарма ж на розправу зі мною послали парторга райміліції Славинського. Надто вже я став комусь кісткою в горлі, надто вже треба спровадити мене за колючий дріт, за ґрати і замордувати мене непосильною працею і не-

людським режимом. За яким правом і за віщо? Чи ж я не така людина, як усі люди? Чи я не хочу жити і не маю природного права на життя? А мене нищать тільки за те, що я про дещо думаю не так, як комусь хотілося б. Але звідки знати, хто з нас ближчий до істини? Чи не ліпше б вислухати одне одного? А якщо така вже нетерпимість — то випустіть мене геть із цієї держави, я ж про це прошу вже цілий рік. Тут мені нема роботи за фахом (я — вчитель), нема свободи пересування, тут мені давно погрожували новим криміналом і от здійснюють його, тут мені нема ніяких життєвих перспектив, тут мені нема самого життя...

Якби-то Славинські мали хоч трохи державного розуму (далебі!), то вони б розуміли, як дорого обходиться державі, престижеві Вашої партії кожна отака «справа» дисидента-правозахисника, як дорого доведеться заплатити за розправу наді мною. Вони зрозуміли б, що така «справа» наближає той невблаганний час, коли виконавці й організатори їх будуть усенародно зневажені, зганьблені і обльовані (саме цим — визнаю! — я «погрожував» Базленкові). Я кажу це не задля зловтіхи. Тут ідеться про моє життя. Я боюся за нього. І тут немає місця для дріб'язкового честолюбства, а тим паче для зловтіхи.

Я прошу захистити мене від свавільної розправи, від кривосуддя.

Я закликаю Вас чинити розумно, по-державному.

Дайте мені хоч однісіньку нагоду пересвідчитися, що справедливість десь таки є.

*15 грудня 1978 року. Василь ОВСІЄНКО,
поки що мешканець села Леніне Радомишльського району
Житомирської області, 260367.
Українське слово. 2002. — № 32. — 8 серпня 2002 року).*

З виступу на прес-конференції в Будинку літератора 17 лютого 2003 року, в день 85-річчя з дня народження В. В. Щербицького

На пропозицію мого друга Дмитра Мазура (згодом теж політв'язень) я тоді, в січні 1979 року, попросив свою матір Фросину поїхати до приймальні ЦК КПУ в Київ. Мати позичили у своєї сестри кожуха і поїхали. Та повернулися ні з чим: ніхто їх там не захотів слухати.

Тепер той таки Дмитро Мазур нагадав мені з «Былого и дум» Олександра Герцена. Одного разу в «присутственном месте», де служив, він побачив нужденну жінку, яка зі страхом і надією дивилася на кожного чиновника, що проходив мимо. І враз Герцен збагнув, що й його вона сприймає за одного з них! «Я сказался больным и подал в отставку».

Я певен, що ніхто з чиновників Щербицького, побачивши мою матір у приймальні, не «сказался больным» і не подав у від-

ставку. Ні член Політбюро ЦК КПУ Яків Погребняк, ні секретар Щербицького Віталій Врублевський. І їм не соромно за це, навпаки, вони досі тішаться, що служили при такому «великому чоловікові». Я чув це, коли записувалася телепередача про Щербицького з їхньою та моєю участю.

Ось у четвер, 20 лютого, о 22.20 побачите її почуєте в телепередачі Ані Безулик «Я так думаю» на каналі «1+1», як учительки російської мови – колеги його дружини Ради Гаврилівни Щербицької – хвалять її, яка то була гарна вчителька. Але ж не української мови, а російської. За «обрусення края» держава Щербицького доплачувала вчителям російської мови 16% до зарплати (царська влада доплачувала тільки 15% – учителям і священикам).

А противникам «обрусення края» належала смертна кара, як-от Валерію Марченку. Марченко, бачите, дістав текст таємної постанови колегії Міністерства освіти УРСР від 29 червня 1983 року «Про додаткові заходи по вдосконаленню вивчення російської мови в загальноосвітніх школах і педагогічних навчальних закладах Української РСР» (1) і передав його українській діаспорі з припискою: «Надсилаю вам свіженький Валуєвський циркуляр». Закордонні нишпорки КГБ вираховували Марченка, його заарештували в Києві 21 жовтня 1983 року. Київський міський суд під головуванням Зубця Григорія Івановича 13 березня 1984 року присудив Марченку 10 років таборів особливо суворого режиму, 5 років заслання і визнав його «особливо небезпечним рецидивістом». Хворий на нефрит Валерій Марченко не витримав і року неволі, помер 7 жовтня 1984 року.

В епоху Щербицького і ще довго за незалежності Зубець Г.І. був заступником голови Київського міського суду, а тепер він є членом Вищої Ради Юстиції!

Коли вийшов «Закон УРСР про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» від 17 квітня 1991 року, Г. І. Зубець надіслав матері Валерія, Ніні Михайлівни Марченко, документ про реабілітацію її сина. Замість подати у відставку і постригтися в ченці. Або взяти мотузку та повіситися. (Мені відомо, що окрім В. Марченка, він засудив за ст. 62-ою Валерія Кравченка, а за ст. 187-І – Станіслава Хмелевського. Отже, спеціалізувався на політичних справах).

І згаданим учителькам теж не печуть руки і сумління оті рушіфкаторські відсотки...

Оце моральне обличчя чиновників епохи Щербицького.

*Ганьбо! Ганебіно! Ганьбище! Ти над нами!
Твій віщий зір у нашому чолі,
Що нашими козацькими кістками
Проторохтиш в землі і по землі, –*

сокрушався великий національний поет Микола Вінграновський ще в 60-х роках. Це почуття національної ганьби привело мене сюди, на цю пресову конференцію. Кого ми святкуємо?! Відвертого зрадника і ворога українського народу.

Згадані «товариші» Щербицького, Яків Петрович Погребняк і Віталій Костянтинович Врублевський (2), наводили докази, як він дбав про добробут народу, скільки за Щербицького сталі й чавуну виплавлялося «на душу населення», а хліба вироблялося 50 млн. тонн – по тонні на душу населення. Так, Україна виробляла тоді по тонні зерна на душу населення. Але не для українців. Українці стояли в чергах за хлібом, за маслом, за милом, за тюлькою. Я. Погребняк і В. Врублевський харчувалися тоді зі спецрозподільника, шмигали вулицями Києва у «членовозах» із затемненими вікнами, тому не бачили тих черг. А я тоді діставав гарантовану пайку 450 г хліба, тому що вперто не хотів ставати «советским человеком». Тобто не піддавався російщенню. Я збагнув, що в комунізм не можна вступити українцем, тому був проти комунізму. Отже, підлягав знищенню. Ось чому в мене таке різне з Погребняком і Врублевським бачення епохи Щербицького.

Ці зрадники і вороги українського народу прагнули стерти свій український народ з лиця землі. Саме слово «Україна» в часи Щербицького можна було вживати тільки з епітетом «радянська», а бажано зовсім не вживати. Недавно я натрапив на журнальну публікацію «Величальної коліскової» Миколи Вінграновського, здається, у журналі «Вітчизна» 1974 року:

*Щаслився ж і цвіти, метелику малий,
На долю і на волю тополину,
Понад Дніпром, де сонце, де орли,
Понад Дніпром, на світ, на Україну.*

Там слово «Україну» замінено на «батьківщину»! Працівники редакцій, видавництв свідчать, що була настанова якомога рідше вживати це слово.

Хто міг мовчати про своє українство, той міг якось пристосуватися і жити. Я ж на своєму третьому суді 1981 року сказав, що я, як українець, у комунізмі не потрібен, що моя професія вчителя української мови неперспективна, у мене нема майбутнього на рідній землі.

Руками Щербицького і його однопартійців Москва розгорнула безпрецедентний наступ на Україну, прагнучи цілковито ліквідувати нашу мовну, культурну та історичну національну ідентичність. Унаслідок цього величезні маси української людности у своїй національній і людській гідності опустилися нижче нуля: вони стали соромитися й цуратися свого українства. «Процес пішов», і ми бачимо, що він має тяжкі наслідки: Україна так зро-

сійшена, що якби ще одне покоління – і рятувати її вже не було б кому і не було б для кого.

У телепередачі мене попросили зробити короткий висновок. Я сказав: судімо по ділах. Що лишилося від Щербицького? Чорнобиль, «залізна баба», «ярмо» (3) і тотальна русифікація.

Тепер ми, колишні політ'язні, реабілітовані згідно з Законом УРСР від 17 квітня 1991 року. Щербицький – теж реабілітований! І ми не винні – і він не винен. Але хто поверне нам роки життя, а Україні – втрачених дітей, яких Шевченко відверто назвав би байстрюками?

Примітки.

1. Ці документи опубліковані в книжці: *Російщення України. Науково-популярний збірник. Видання Українського Конгресового комітету Америки, Ради оборони і допомоги Україні. Київ, 1992, с. 239–250. Зокрема, п. 26 про 16% – на с. 249.*

2. Віталій Врублевський написав про свого шефа книжку мовою «єдиного советского народа»: *Владимир Щербицкий: Правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты. К.: Довіра, 1993.*

3. *Це пам'ятники війни і «дружби народів» у Києві.*

ВИСТУП НА ВРУЧЕННІ ПРЕМІЇ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

12 січня 2000 року

Сьогодні День українського політв'язня. З ініціативи «зеківського генерала» В'ячеслава Чорновола у неволі ми відзначали цей день початку чергового покосу української інтелігенції 1972 року голодівками й протестами. В історії українського спротиву були й значніші дати, але покоління шістдесятників мало моральне право пошанувати цей свій пам'ятний день.

Знаменно також, що премія Української Асоціації Незалежної Творчої Інтелігенції імени Василя Стуса присуджується недалеко від Різдва Христового та різдва двох великих Василів – Стуса й Симоненка. Бо Стус народився 7 січня, а Симоненко 8-го.

Як у 1972 році наші вороги, як і ми сьогодні, трошки не дотягнули до другого празника, який приходить до нас у гості – Святого Василя, 14 січня. У такі дні не гріх згадати приказку: «Тільки й людей на селі, що Василі». А Василь Стус казав, що українські матері ледве чи не кожного четвертого хлопчика називають Василем – так виявляючи неусвідомлений потяг до власної державности. Бо Василь, Базилеос – то грецькою господар, володар, цар.

У такому контексті вручення премії імени найбільшого з українських Василів видається ледве чи не коронуванням. Не дай Боже – опудала. Допоки що лавріятами цієї премії були дуже достойні люди, тому входить в їхнє коло лячно, як циганові в колгосп. Це ніби приміряти до себе ореол святости Василя Стуса. Це ніби надівати його вериги: віднині не можна грішити. А якби согрішив, то люде не повірять. А якщо повірять, то рушиться святість. А це вже гріх непростимий.

Легше лавріатові панові Мойсееві Фішбейну, бо він знає: в його особі «воздвигне Україна свогого Мойсея». І панові Володимирові Губі, який промовляє музикою.

А мені все життя доводиться доганяти старших. Доганяв шістдесятників, старших за мене років на 10–20. У мої студентські роки (1967–72) шістдесятники видавалися мені майже небожителами. Щодо святости – це не перебільшення, то таки правда, що над деким із них за життя я бачив німб.

Догнав я їх у Мордовських таборах і тішився радістю спілкування з ними, вже готовими, наловленими. Там Стус казав на мене «скраєчкусид», бо я все сідав край столу і в розмовах більше слухав, ніж говорив свого.

Доганяв я засновників Української Гельсінкської Групи, яку вже саджали, коли я повернувся з Мордовії. Догнав на Уралі.

Тішуся, що був і є у близьких стосунках з найбільшими українцями свого часу: Василем Стусом, Оксаною Мешко, Миколою Руденком. Не буду називати деяких тут присутніх.

В останній день свого земного буття Патріярх Володимир (теж Василь – Романюк) сказав був: «Духовний подвиг не минає марно. Завжди знайдеться хтось, щоб про нього засвідчити». Мабуть, це і є моя місія – свідчити.

Ми, українці, вміли боротися й страждати, але не завжди вміли свою боротьбу належно подати світові, щоб мати конкретний результат. Якщо в таборі наглядач ударить єврея, то півроку в засобах масової інформації світу стоятиме рейвах: аяай – убили! Допоки з'ясують, що насправді сталося, – політичні дивіденди вже зібрані. А ми, українці, страждали в таборах чи не найбільше, та не вміли з того користати. Хто з нас написав такі мемуари про українців, як єврей Михайло Хейфец? Стус і Чорновіл уже не пишуть. А нам ніколи.

До писання спогадів про Стуса мене спонукала Світлана Кириченко. Вийшовши на волю 21 серпня 1988 року, я вже 3 вересня на Олегівській, 10, у хаті Дмитра Федоріва, розповідав про загибель Юрія Литвина і Василя Стуса. І майже як Стус (так сказала п. Світлана) читав його вірші. Та ж таки Світлана Кириченко сказала, що треба писати спогади. Я остеріг: щоб говорити про Стуса, треба стояти на його шаблі. Вона таки переконала мене, що треба засвідчити, як зумієш, а вже після нас знайдуться люди, які осмилять їхнє місце. Я написав, і люди кажуть, що моя часточка свідчень чогось варта. Написав також про покійних Юрія Литвина і Оксану Мешко.

Тішуся, що в утвердженні й обороні чесних імен шістдесятників та правозахисників і я відіграю якусь ролю. Не даю забути їхніх імен. Нагадую про них статтями, виступами, улаштуванням вечорів пам'яті. Аж дехто в Українській Республіканській партії, де я секретарював шість років, почав ремствувати, що УРП стала найкращою просвітницькою організацією серед політичних партій. Кажали, що я увічнюю самого себе. Відчувалася заздрість до моєї біографії. Ніби в тюрмі й для них місця не було. Мене виключили з УРП, зокрема, за просвітництво. Та я не каюся в цьому своєму гріху, бо й далі вважаю головною своєю місією після виходу на волю саме оце ПРОСВІТНИЦТВО. І хоча комітет з присудження премії імені Василя Стуса трактує мене як публіциста, я сприймаю її як премію саме за просвітницьку роботу. Хоча, здається, не числюся в чинній «Просвіті».

Але, як свого часу мені дали перший термін ув'язнення авансом, «на виріст», так само й цю премію я приймаю як завдаток.

Свого часу я думав, що дай нам свободу слова – і ми за рік розпропагуємо Україну так, що вона звільниться від психологічної залежності від Росії, відтак і від економічної та політичної залежності. Але от маємо свободу слова і є нива для вільної праці, але виявилось, що на цій ниві мало робітників.

Хто в нас укладе і видасть корпус українського самвидаву 60–80-х років? Це кілька добрячих томів. У Києві над цією тематикою працює лише декілька осіб, і то на громадських засадах. Мабуть, за це візьметься Харківська правозахисна група, в якій працюю і я.

«Хроника текущих событий» видана і вона гуляє в інтернеті, а «Вісника репресій», який видавала Надія Світлична, нікому перевидати і ввести в інтернет.

Так само не перевидано і нема в інтернеті всіх п'ятьох чисел «Українського вісника» В'ячеслава Чорновола, обох шостих (київського і львівського), 7–8 і 9-го, зроблених Хмарою та Шевченками, потім 7–14-го, зроблених уже 1987–90 рр. Чорноволом.

Це цілий пласт недавньої української історії, якої молодь не знає.

Щоб підготувати ці речі до друку і ввести в інтернет, потрібно дати зарплату кільком кваліфікованим комп'ютерникам і редакторам. Нинішній державі це не потрібно. Де ж тоді українські меценати?

Син репресованого повстанця (бандерівця), нафтовий магнат Бакayo видає газету «Сегодня» – російською мовою. Невже його батько тішився б російськомовною Україною? Юлія Тимошенко видає російськомовну газету «Вечерние вести». Тобто продовжує «обрусение края»... На українські видання в них грошей нема. А Дмитро Стус не одержав від держави ні копійки на видання творів Василя Стуса. Натомість дають орден Ярослава Мудрого. Посмертно. Влада любить мертвих, які мовчать. Я стараюся не давати їм мовчати. Це моя цеглина у фундамент України.

Тепер я ще раз доганяю покоління шістдесятників і правозахисників, працюючи над Словником українських дисидентів. Харківська правозахисна група надає мені зарплату і засоби. Маю можливість працювати над матеріалами про людей, про яких той-таки Стус казав: «Бо мало нас. Дрібнесенька щопта. Лише для молитов і всечекання». Бо бачу, що безсмертя таки окошилося на них. Маю з півтори сотні аудіозаписів автобіографічних розповідей колишніх політв'язнів і учасників руху опору. Це ж усе треба підготувати до друку і видати! Це роботи на багато років. Так що я ще мушу довго жити!

Публікується вперше.

ДОДАТКИ

Справа № 1973 р. копія:

В И Р О К
ІМ'ЯМ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ
РЕСПУБЛІКИ

1973 року, грудня, 3–6 дня, Судова колегія в кримінальних справах Київського обласного суду в складі:

головуючого – Цупренка П. Г.

народних засідателів – Пилипенка В. А., Савицького В. Б.

при секретарі – Славінській Т. В.

з участю прокурора – Макаренка В. І.

з участю адвокатів – Кржепицького С. М., Діденка В. В. та Денисенко Г. І. розглянула у відкритому судовому засіданні в м. Києві справу про об-

винувачення:

ПРОНЮКА Євгена Васильовича –

26 вересня 1936 року народження, уродженця села Хом'яківки, Тисменецького району Івано-Франківської області, із селян, українця, безпартійного, з вищою освітою, одруженого, на утриманні має одну малолітню дитину, раніше не судимого, до арешту працював старшим бібліографом Інституту філософії АН УРСР і мешкав у м. Києві, по вулиці М. Коцюбинського, будинок № 6, кв. 24;

ЛІСОВОГО Василя Семеновича –

17 травня 1937 року народження, уродженця села Старі Безрадиці Обухівського району Київської області, українця, виключеного з КПРС у зв'язку з даною справою, з вищою освітою, кандидата філософських наук, одруженого, на утриманні має двоє малолітніх дітей, раніше не судимого, до арешту працював молодшим науковим співробітником Інституту філософії АН УРСР і мешкав у м. Києві, Дарницький бульвар, будинок № 1, кв. 52/7; та

ОВСІЄНКА Василя Васильовича –

8 квітня 1949 року народження, уродженця села Леніне Радомишльського району Житомирської області, українця, виключеного з членів ВЛКСМ у зв'язку з цією справою, з вищою освітою, не одруженого, раніше не судимого, до арешту мешкав в селі Ташань Переяслав-Хмельницького району Київської області і працював там же в середній школі вчителем української мови і літератури –

– в с і х т р ь о х за ст. 62 ч. 1 КК УРСР.

Заслухавши пояснення підсудних, покази свідків та перевіривши і належним чином оцінивши зібрані по справі матеріали і докази, суд

в с т а н о в и в:

Підсудні Пронюк Є. В., Лісовий В. С. та Овсієнко В. В. під впливом прочитаної ними антирадянської літератури на ґрунті націоналістичних переконань та невдоволення існуючим в СРСР державним і суспільним ладом, з метою підризу і ослаблення Радянської влади систематично виготовляли, зберігали та розповсюджували антирадянські документи,

в яких зводяться наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад, тобто займалися антирадянською агітацією та пропагандою.

Пронюк і Овсієнко, крім того, проводили агітацію такого ж характеру в усній формі.

Вина кожного з підсудних полягає в слідуючому:

Підсудний ПРОНЮК Є. В., мешкаючи в м. Києві та перебуваючи в інших населених пунктах УРСР, проводив антирадянську агітацію і пропаганду, на протязі 1960–1972 років систематично виготовляв, зберігав і розповсюджував антирадянські документи, в яких містяться вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад, та проводив агітацію такого ж характеру в усній формі.

Так, в 1964 р. Пронюк одержав від гід а американської виставки засобів зв'язку в м. Києві антирадянські книжки закордонного видання «Вивід прав України» і «На багрянюму коні революції», які з метою підриву і ослаблення Радянської влади зберігав у себе і розповсюджував серед знайомих.

В книжці «Вивід прав України» Б. Кравціва, виданій у м. Нью-Йорку видавництвом «Пролог», зводиться наклеп на національну політику КППС і Радянського Уряду, дружбу українського і російського народів, робиться спроба довести необхідність боротьби за відрив України від СРСР, утворення так званої «самостійної України».

В книжці «На багрянюму коні революції» Б. Кравціва, виданій у США видавництвом «Пролог» в 1960 році, автор твердить про нібито існуюче «четвертування українських культурних сил», «винищування українських письменників», проводить ворожу агітацію проти КППС і соціалістичного ладу, закликає до боротьби за так звану «Самостійну Україну».

Ці антирадянські книжки наприкінці 1964 р. Пронюк дав для ознайомлення Пеньківському, останній передав їх для ознайомлення Гринюк М.Є. Через деякий час Пеньківський ці книжки повернув Пронюку, який згодом їх знищив.

Пронюк у судовому засіданні відмовився давати показання з приводу цього обвинувачення, пояснивши одночасно з цим, що його покази на слідстві в 1965 році, в яких він визнавав розповсюдження антирадянських книжок «Вивід прав України» і «На багрянюму коні революції», правдиві і відповідають дійсності.

Вина ПРОНЮКА в цьому доведена показаннями свідка Пеньківського про те, що наприкінці 1964 року чи на початку 1965 року він брав у Пронюка ці книжки, з якими сам ознайомився і передав їх для ознайомлення Гринюку(ку), згодом повернув їх Пронюку, порадивши йому знищити їх.

Наприкінці серпня 1965 року Пронюк передав Гевричу для ознайомлення, виготовлення фоторепродукції і дальшого розповсюдження відзняті на двох фотоплівках антирадянські документи: «Думки комуністів про сучасне і майбутнє», «Критичні зауваження щодо національного питання», «Що таке український націоналізм?», «12 запитань для тих, хто вивчає суспільствознавство», «Що таке соціалізм», «Потрібна книга», «Нарада у верхах», «Про ставлення до індіків у перехідний період від соціалізму до комунізму», «Фасолі – зелену вулицю», «Песимістична комедія», «3 історії України», «Звичайна схема руської історії і справа національного укладу історії східного слов'янства», «Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями», «Причини війни Хмельницького з поляками» і «Четвертий універсал Української Центральної Ради 22 січня 1918 року».

За пропозицією Пронюка, Геврич разом з Моргуном виготовив кілька примірників фоторепродукції згаданих документів, один з яких з фотоплівками віддав Пронюку і тоді ж одержав від нього дві інші фотоплівки з текстами відзнятих на них вказаних антирадянських документів, за виключенням статей: «З історії України», «Звичайна схема руської історії...», «Ми стоїмо тепер, братіє...», «Причини війни Хмельницького з поляками» і «Четвертий універсал...».

Перелічені антирадянські документи, які Пронюк розповсюдив при згаданих обставинах, за своїм змістом спрямовані на підрив і ослаблення Радянської влади, в них зводяться злісні наклепи, що порочать радянський державний і суспільний лад.

На попередньому і судовому слідстві Пронюк не визнав себе винним і пояснив, що згаданій літературі він не розповсюджував.

Однак його вина в розповсюдженні згаданих антирадянських документів доведена показаннями Геврича, який на попередньому і судовому слідстві підтвердив, що влітку 1965 року він одержав від Пронюка дві фотоплівки з відзнятими на них текстами антирадянських документів, з яких з допомогою Моргуна виготовив фоторепродукцію. Один примірник виготовлених фоторепродукцій він разом з фотоплівками віддав Пронюку і тоді ж одержав від нього дві інші фотоплівки з відзнятими на них текстами згаданих антирадянських документів, за винятком статей із книжки «Вивід прав України».

Крім того, вина ПРОНЮКА підтверджена протоколом огляду кримінальної справи і вироку Київського обласного суду від 11 березня 1966 року, яким встановлено, що Геврич в кінці серпня 1965 року одержав від Пронюка дві фотоплівки з відзнятими на них згаданими документами та що Геврича було засуджено за розповсюдження одержаних від Пронюка та інших документів (т.6, а. с.134).

ПРОНЮКУ пред'явлено звинувачення в тому, що він в травні 1965 року передав мешканцю м. Києва Юськіву Р. В. при від'їзді його до Львова видані за кордоном книжки антирадянського змісту «Україна і українська політика Москви», «Україна. Сучасне і майбутнє» і «Дві українські енциклопедії» для поширення серед «надійних» людей.

За пропозицією нібито Пронюка згадану літературу Юськів у м. Львові передав Лешаку, а той – Гориню М. М.

Перевіривши матеріали справи та зібрані докази, суд вважає, що це звинувачення ПРОНЮКА не знайшло свого підтвердження в судовому засіданні, оскільки Пронюк на попередньому і судовому слідстві заперечував наявність у нього згаданій літературі та факт її передачі Юськіву, а інших об'єктивних доказів його вини не зібрано.

Що ж стосується показів свідків Юськіва і Лешака, то вони не можуть бути покладені судом в обґрунтування вини Пронюка, оскільки Лешак на попередньому і судовому слідстві підтвердив лише той факт, що згадану антирадянську літературу йому передав Юськів, чи передавав Юськіву цю літературу Пронюк, йому невідомо.

Показання свідка Юськіва теж не можуть бути покладені в обґрунтування вини Пронюка, оскільки вони протирічиві і непослідовні. Так, при допиті 25 листопада 1965 року, він дав покази про те, що в кінці травня 1965 року Пронюк передав через нього до Львова пакет з антирадянською літературою (т.9, а. с.158-156).

При допиті 13 грудня 1965 року Юськів змінив покази і заявив, що він ніколи ніякої літератури за дорученням Пронюка до Львова не відво-

зив та що на попередньому допиті він дав з цього приводу неправдиві покази (т.9, а. с.128-129).

При допиті 7 березня 1973 року Юськів знову став твердити, що за проханням Пронюка він в травні 1965 року відвіз до Львова пакунок з антирадянською літературою, яку передав Лешаку (т.4, а. с.159-160).

В судовому засіданні Юськів знову відмовився від цих показів і заявив, що Пронюк не передавав через нього до Львова ніякої антирадянської літератури, та що на попередньому слідстві він обмовив Пронюка.

З урахуванням наведеного суд вважає, що обвинувачення ПРОНЮКА по цьому епізоду не доведене.

За розповсюдження в 1964–1965 роках антирадянських документів через Пеньківського і Геврича Пронюк до кримінальної відповідальності не притягувався, а ці його злочинні дії в 1966 році було засуджено громадськістю за місцем його роботи і тоді виключено з лав КПРС.

Однак ПРОНЮК належних висновків для себе не зробив і продовжував займатися антирадянською діяльністю.

На початку липня 1969 року ПРОНЮК одержав від мешканця м. Києва Коробаня А. М. для ознайомлення та дачі відгуку написаний ним антирадянський програмний документ «Про соціальне становище в СРСР». Першу частину цього ворожого документа ПРОНЮК частково переробив і законспектував, а решту, що має назву «Пропаганда й агітація» і «Національне питання», залишив без змін.

Цей антирадянський документ ПРОНЮК з метою розповсюдження зберігав за місцем своєї роботи в Інституті філософії АН УРСР, де він був вилучений 3 вересня 1969 року.

В цьому документі з антирадянських позицій твердиться, що Радянська влада нібито паралізувала все духовне «життя суспільства», що робітничий клас в СРСР, як і до революції, нібито «залишається об'єктом експлуатації», що в сільському господарстві нібито «юридично відновлено своєрідне кріпацтво».

В ньому містяться злісні наклепи на радянський державний і суспільний лад, національну політику КПРС та Радянського Уряду.

Пронюк на попередньому і судовому слідстві визнав, що одержав від Коробаня, частково переробив і законспектував та зберігав за місцем роботи з метою передачі знайомому (назвати якого відмовився) для відгуку антирадянський документ «Про соціальне становище СРСР». Про вилучення цього документа у Пронюка за місцем його роботи підтвердили свідки Шпак, Нічик, Зборовська та Йолан.

Вина Пронюка доведена також речовим доказом – приєднаним до справи антирадянським документом під назвою «Про соціальне становище СРСР» та висновком криміналістичної експертизи про те, що 12 аркушів документа та «Про соціальне становище СРСР» виконані рукою Пронюка (т.6, а. с.268, 276, т.6, а. с.36-39).

ПРОНЮКУ було пред'явлено обвинувачення в тому, що він, одержавши від Коробаня антирадянський документ щодо соціального становища в СРСР і використовуючи окремі положення першої частини цього документа, виготовив новий антирадянський документ під назвою «Про соціальне становище СРСР».

Однак суд вважає встановленим, що ПРОНЮК лише частково переробив і законспектував першу частину документа Коробаня «Про соціальне

становище СРСР», оскільки Пронюк твердить саме про це і категорично заперечує виготовлення нового документа під такою ж назвою і ці його пояснення нічим по справі не спростовані. Більш того, вироком Київського обласного суду від 1 червня 1970 року, по справі Коробаня, який вступив в законну силу, теж встановлено, що документ «Про соціальне становище СРСР» виготовив Коробань, а Пронюк лише дещо переробив першу частину цього документа і законспектував своєю рукою (т.7, а. с.140).

Починаючи з 1967 року ПРОНЮК систематично розповсюджував антирадянські документи через Лісового В. С., якому передавав документи такого змісту для ознайомлення, а в деяких випадках для ознайомлення, зберігання та дальшого поширення.

Так, в 1967 році ПРОНЮК, одержавши від не названої ним особи наклепницький документ «Виступ І. Дзюби на вечорі, присвяченому 30-річчю з дня народження В. Симоненка», передав його для ознайомлення Лісовому, який після ознайомлення протягом місяця зберігав його у себе, а потім повернув Пронюку. Це доведено показаннями Лісового на попередньому і судовому слідстві та показаннями в судовому засіданні.

На початку 1968 року Пронюк передав Лісовому антирадянський документ Мороза «Репортаж із заповідника імені Берія», який одержав від не названої ним особи та зберігав у себе. В цьому документі зводиться злісний наклеп на радянський державний і суспільний лад. Лісовий ознайомився з цим документом, зберігав його у себе деякий час, а потім повернув Пронюку.

Наведене підтверджено показаннями Лісового та Пронюка в судовому засіданні, а також приєднаною до справи електрографічною копією та протоколом огляду цього документа (т.22, а. с.6-8, т.24, а. с.23-40).

На початку 1969 року ПРОНЮК передав Лісовому машинописний текст антирадянського документа І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», який є злісним пасквілем на радянську дійсність, національну політику КПРС і практику комуністичного будівництва в СРСР, спрямований проти принципів пролетарського інтернаціоналізму. Лісовий ознайомився з цим документом, а потім повернув Пронюку. Десь через місяць-півтора Пронюк знову дав Лісовому цей документ для додаткового ознайомлення. Останній протягом тижня зберігав цей документ у себе вдома, після чого повернув Пронюку.

Це підтверджено показаннями Лісового і Пронюка в судовому засіданні.

Навесні 1969 року ПРОНЮК з метою розповсюдження передав Лісовому фотопрокопію документа Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яку Лісовий протягом місяця зберігав у себе, а потім повернув Пронюку, що також доведено в судовому засіданні показаннями Пронюка та Лісового.

В той же період Пронюк передав Лісовому фотоплівку документа «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яку Лісовий передав для розмноження і розповсюдження відзнятого на ній тексту Овсієнку. Виготовивши з цієї фотоплівки два примірники фотовідбитків, Овсієнко широко використовував їх для ознайомлення інших осіб.

В судовому засіданні ПРОНЮК визнав, що передав фотоплівку з відзнятим на ній текстом документа «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Лісовому, але відмовився назвати особу, від якої одержав цю фотоплівку.

Крім часткового визнання, вина ПРОНЮКА доведена показаннями Лісового, який підтвердив факт одержання від Пронюка згаданої фотоплівки.

На початку 1970 року ПРОНЮК розповсюдив наклепницький документ Осадчого «Більмо», який раніше одержав від не названої ним особи. В цьому документі автор зводить злісний наклеп на радянський державний і суспільний лад, намагається довести, що в нашій країні нібито існує беззаконня і свавілля. Лісовий, ознайомившись з цим документом, передав його з цією ж метою Овсієнку. Згодом документ було повернуто Пронюку.

ПРОНЮК в судовому засіданні визнав, що передавав для ознайомлення цей документ Лісовому. Про це ж свідчать і показання Лісового.

В першій половині 1970 року Пронюк передав Лісовому документ під назвою «Лист творчої молоді м. Дніпропетровська», в якому паплюжить-ся національна політика КПРС і Радянського уряду, твердиться, що на Радянській Україні нібито панує беззаконня і свавілля, процвітає «українофобія», проводиться насильницька «русифікація».

Лісовий, ознайомившись з цим документом, познайомив з ним Овсієнка, а згодом повернув Пронюку. В судовому засіданні Пронюк підтвердив факт передачі згаданого документа Лісовому, однак відмовився сказати від кого сам одержав цей документ. Наведені обставини підтвердив і Лісовий.

Влітку – восени 1970 року ПРОНЮК передав Лісовому для ознайомлення антирадянський документ В. Мороза «Хроніка опору», в якому автор з ворожих націоналістичних позицій намагається довести руйнівну роль Радянської влади в розвитку культури, паплюжить національну політику КПРС на Україні, фальсифікує історію і сучасне становище української культури і закликає до боротьби проти Радянської влади. Ознайомившись з цим документом, Лісовий передав його для ознайомлення Овсієнку, а той через деякий час повернув його Лісовому.

В судовому засіданні Пронюк визнав, що передав Лісовому документ Мороза «Хроніка опору». Його вина доведена також показаннями Лісового, який підтвердив факт одержання від Пронюка цього документа та передачу його для ознайомлення іншим особам.

Влітку – восени 1970 року ПРОНЮК передав Лісовому для ознайомлення антирадянський документ невідомого автора під назвою «Пам'яті героя», який раніше одержав від не названої ним особи та зберігав у себе. В цьому документі перекручуються та фальсифікуються події, пов'язані з самоспаленням 5 листопада 1968 року в м. Києві психічно хворої людини Василя Макухи, який зображається автором як «національний герой» і «жертва» в боротьбі за «вільну Україну». В документі містяться заклики до боротьби проти Радянської влади. Ознайомившись з цим документом, Лісовий зберігав його кілька місяців, а потім на початку 1971 року передав його для дальшого поширення Овсієнку.

Це доведено показаннями Лісового на попередньому і судовому слідстві та показаннями Пронюка в судовому засіданні.

Влітку чи восени 1970 року Пронюк передав Лісовому для ознайомлення машинописний текст антирадянського документа так званого «Листа виборця Ковалева до депутатів...», в якому з ворожих антирадянських позицій зводяться злісні наклепи на радянський державний і суспільний лад, твердиться, що Ради нібито є малодійовими і нічого не вирішують, що економіка, наука, культура і мистецтво в УРСР начебто не розвиваються. Робиться спроба довести необхідність відриву України від СРСР і створення так званої «самостійної України». Ознайомившись з цим документом, Лісовий зберігав його кілька місяців, а на початку 1971 року

передав Овсієнку для дальшого розповсюдження. Наведене підтверджено показаннями Лісового та Пронюка в судовому засіданні.

Влітку чи восени 1970 року Пронюк поширив, передавши Лісовому для ознайомлення наклепницький документ Сверстюка «На мамине свято» («На свято жінки»), в якому автор, описуючи роль жінки в нашому суспільстві, наклепницьки твердить, що вона нібито залишилась в такому ж становищі, як і до революції – позбавлена щасливої материнства виснаженою працею, стверджує, що раніше жінка нібито була «величнішою і духовно цільнішою». Ознайомившись з цим документом, Лісовий протягом 3-4 місяців зберігав його, а потім передав для ознайомлення, зберігання і дальшого поширення Овсієнку.

Тоді ж Пронюк Лісовому передав для ознайомлення наклепницький документ Сверстюка під назвою «Остання сльоза», в якому наклепницьки стверджується, що національне питання на Україні нібито не вирішено в наші дні, автор висловлює ідеї, спрямовані на підрив комуністичної ідеології і дружби українського і російського народів. Ознайомившись з цим документом, Лісовий до початку 1971 року зберігав його у себе, а потім передав для ознайомлення, зберігання і розповсюдження Овсієнку.

В судовому засіданні ПРОНЮК визнав, що передавав Лісовому наклепницькі документи Сверстюка «На мамине свято» та «Остання сльоза», однак назвати осіб, від яких одержав ці документи, відмовився. Його вина доведена також показаннями Лісового, який підтвердив факт одержання від Пронюка згаданих документів літом чи восени 1970 року.

Влітку – восени 1970 року Пронюк поширив шляхом передачі Лісовому антирадянський документ Сверстюка «Собор у риштуванні», машинопис якого одержав від не названої ним особи та зберігав у себе.

В цьому документі паплюжиться радянський народ і радянське суспільство, стверджується, що життя українського народу «бездуховне», що українська нація начебто духовно «вироджується», зводиться наклеп на колективізацію сільського господарства та становище сучасного селянства і інші наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад. Після ознайомлення з цим документом Лісовий протягом кількох місяців зберігав його у себе, а потім на початку 1971 року передав Овсієнку.

Тоді ж, влітку – восени 1970 року, Пронюк передав Лісовому для ознайомлення «Собор у риштуванні», у вигляді книжки, виданої у Нью-Йорку, яку одержав від не названої ним особи. Ознайомившись з нею, Лісовий зберігав її кілька місяців, а потім на початку 1971 року передав для ознайомлення Овсієнку.

В судовому засіданні Пронюк визнав факти передачі Лісовому машинопису «Собор у риштуванні» та у вигляді книжки, виданої за кордоном. Наведене підтвердив і Лісовий.

Восени 1970 року Пронюк передав Лісовому для ознайомлення наклепницький документ Чорновола «Лихо з розуму» («Портрети 20 злочинців»), який він раніше одержав від не названої ним особи та зберігав у себе.

В цьому документі автор паплюжить радянську дійсність, органи державної влади, зводить злісний наклеп на національну політику КПРС, називаючи її «геноцидом», наклепницьки твердить, що на Україні начебто панує терор і свавілля. На протязі двох-трьох тижнів Лісовий ознайомився з цим документом, зберігав його у себе, а потім передав для ознайомлення Овсієнку. Ознайомившись з документом, Овсієнко повернув

його Лісовому, а він – Пронюку. Тоді ж Пронюк передав Лісовому для зберігання фотоплівку з відзнятим на ній текстом документа «Лихо з розуму», який зберігав її до літа 1971 року, а потім повернув Пронюку. Наведені обставини повністю підтверджено показаннями Лісового і Пронюка.

Восени 1971 року Пронюк розповсюдив шляхом передачі Лісовому для ознайомлення наклепницький документ Мороза «Серед снігів», в якому автор охаює радянську дійсність, намагається нейтралізувати заяву Дзюби про своє відмежування від українських буржуазних націоналістів і переконати читача в необхідності націоналістичних поглядів.

Після ознайомлення з цим документом Лісовий біля тижня зберігав його, а потім передав Овсієнку, який ознайомившись з ним, повернув Лісовому, а той – Пронюку.

Обвинувачення Пронюка в цьому доведене показаннями в судовому засіданні та показаннями Лісового, який підтвердив, що одержав від Пронюка документ «Серед снігів» та давав його для ознайомлення Овсієнку, а потім повернув Пронюку.

Восени 1971 року Пронюк передав Лісовому для ознайомлення антирадянський документ Мороза «До Євдокії Лось», в якому автор зводить наклеп на радянський державний і суспільний лад, ленінську національну політику КПРС і Радянського Уряду, білоруський народ. Об'єктивний процес зближення соціалістичних національних культур називає «асиміляторством», єдність радянських національних культур тлумачить як «панування» російської культури, наклепницьки твердить про нібито існуючу нерівноправність націй в Союзі РСР. Лісовий протягом десяти днів зберігав у себе цей документ, а потім передав Овсієнку, який ознайомившись з ним, через деякий час повернув Лісовому, а той – Пронюку.

Обвинувачення Пронюка доведено його показаннями в судовому засіданні та показаннями Лісового про одержання ним від Пронюка документа «До Євдокії Лось».

У другій половині 1971 року Пронюк передав Лісовому для ознайомлення і зберігання фоторепродукцію антирадянського документа Чорновола «Що і як обстоює Б. Стенчук», спрямований на захист ворожого твору І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». В цьому документі автор зводить злісний наклеп на політику КПРС і Радянської держави. Намагається довести, що на Україні нібито проводиться політика «національного» погромництва.

Ознайомившись з цим документом, Лісовий зберігав його протягом тижня, а потім повернув Пронюку.

Наведене підтвержене в судовому засіданні показаннями Пронюка та Лісового.

У другій половині 1971 року Пронюк поширив, передавши Лісовому антирадянський документ так званий «Український вісник» №3, який він раніше одержав від не названої ним особи та зберігав у себе.

«Український вісник» являє собою ворожий антирадянський збірник, спрямований проти дружби народів, радянського державного і суспільного ладу.

У третьому номері цього «Вісника» вміщені такі матеріали: статті про Мороза, «Суд Андрія Коробаня», «Арешт Івана Сука в Донецьку», «До історії одного наклепу», «Навколо поета Миколи Холодного», матеріали під рубрикою «Хроніка», «Українські політ'язні у тюрмах і таборах». В цих статтях з націоналістичних позицій стверджується, що в нашій країні нібито відсутні

свобода і демократія, начебто незаконно переслідуються громадяни, наклепницьки стверджується про те, що в'язнів «отруюють хімічними препаратами». Крім цього, в «Українському віснику» № 3 вміщені стаття Мороза «Хроніка опору», стаття Сверстюка «На мамине свято» та інші.

Ознайомившись з цим документом, Лісовий передав його Овсієнку, який після ознайомлення та поширення повернув Лісовому, а той – Пронюку. В судовому засіданні Пронюк визнав, що передавав Лісовому «Український вісник» №3. Його вина в поширенні цього «Вісника» доведена також показаннями Лісового.

На початку 1972 року Пронюк передав Лісовому для ознайомлення наклепницький документ невідомого автора під назвою «Трагічна смерть Алли Горської», в якому робляться провокаційні натяки на «можливість» політичного вбивства громадськи активної людини для залякування інших, робиться спроба довести, що в нашій країні нібито панують свавілля та розправа з представниками української інтелігенції. Ознайомившись з цим документом, Лісовий передав його Овсієнку. Після ознайомлення з цим документом, Овсієнко зберігав його деякий час, ознайомив інших, потім повернув Лісовому, а той – Пронюку.

Наведене обвинувачення ПРОНЮКА доведено його поясненнями в судовому засіданні, в яких він визнав передачу Лісовому згаданого документа та показаннями про це Лісового.

Після арешту на початку 1972 року деяких осіб за антирадянську діяльність, ПРОНЮК вступив у злочинний зв'язок з Лісовим і домовився з ним про випуск і розповсюдження антирадянського журналу «Українського вісника». При цьому Пронюк і Лісовий намагались опорочити діяльність органів Радянської влади, показати, що незважаючи на арешти, антирадянська діяльність на Україні продовжується, а також мали на меті відвести від заарештованих звинувачення у виготовленні та поширенні попередніх випусків «Українського вісника».

Пронюк і Лісовий збрали відомості про осіб, заарештованих за антирадянську діяльність. Пронюк обробив ці матеріали, систематизував і відредагував їх, після чого передав Лісовому для наступного включення в задуманий номер «Українського вісника».

В той же час Пронюк від особи, назвати яку відмовився, одержав статтю наклепницького змісту під назвою «Завдання «Українського вісника», яку дещо переробив і передав її Лісовому для наступного включення в журнал. Тоді ж Пронюк від особи, яку теж не назвав, одержав машинопис антирадянського документа Мороза «Замість останнього слова», який передав Лісовому для ознайомлення і вміщення в «Український вісник». Ознайомившись з цим документом, Лісовий передав його Овсієнку, який поширив його серед свого оточення.

В кінці березня – на початку квітня 1972 року Овсієнко згаданий машинописний документ передав Ковтун, яка за його проханням переписала цей документ і повернула Овсієнку машинописний і рукописний текст. Рукописний текст цього документа Овсієнко передав через Гайдука друкарці Сидоренко для вміщення його в «Український вісник», а машинописний текст повернув Лісовому, який за вказівкою Пронюка знищив його.

На початку березня 1972 року Пронюк від не названої ним особи одержав наклепницький рукописний документ так званий лист Ковгара «Громадянину слідчому...» і передав його Лісовому для ознайомлення і включення до «Вісника». Прочитавши цей документ, Лісовий ознайомив з ним Овсієнка,

разом з яким переписав його, а потім передав переписаний документ Пронюку для передруку. Одержаний від Пронюка примірник Лісовий передав Стогноті, а потім забрав у неї цей примірник і повернув його Пронюку.

Тоді ж, в березні 1972 року Пронюк передав Лісовому «лист» Ковгара «Громадянину слідчому...» у вигляді машинопису. Лісовий передав цей документ через Овсієнка друкарці для наступного включення його у «Вісник».

Пронюк і Лісовий домовились про включення до задуманого ними випуску «Українського вісника» також матеріалів: вступної статті «Завдання «Українського вісника», так званої «інформації» про заарештованих осіб, «Замість останнього слова» Мороза і так званого «листа» Ковгара «Громадянину слідчому...»

В статті «Завдання «Українського вісника» наклепницьки стверджується, що в нашій країні нібито порушуються конституційні права і незаконно переслідуються радянські громадяни. В так званій «інформації» про заарештованих осіб робиться спроба викликати у читача незадоволення Радянською владою, співчуття до засуджених за антирадянську діяльність та виправдання, створити враження, що вони нібито незаконно переслідуються радянськими органами.

В документі «Замість останнього слова» автор зводить злісний наклеп на радянську дійсність, на існуючий в СРСР державний і суспільний лад, закликає до боротьби з Радянською владою. В листі Ковгара «Громадянину слідчому...» зводяться вигадки, що порочать радянську дійсність, національну політику КППС і Радянського Уряду, наклепницьки твердиться про нібито безпідставне переслідування громадян в СРСР, міститься спроба виправдати осіб, що займаються антирадянською діяльністю.

В цілому виготовлений Пронюком і Лісовим номер журналу «Український вісник» є нелегальною збіркою антирадянських, наклепницьких документів, які спрямовані проти радянського державного і суспільного ладу, розрахованою на те, щоб викликати у читача ненависть до політики КППС і Радянського Уряду.

До виготовлення «Українського вісника» Лісовий залучив студентів КДУ Овсієнка, Гайдука і Сидоренко. Домовившись з Сидоренко про віддрукування «Українського вісника», Гайдук за вказівкою Лісового звернувся до Пронюка, який дав йому адресу власника друкарської машинки, у якого Гайдук одержав машинку і тоді ж передав її Сидоренко.

Наступного дня Гайдук одержав від Пронюка 10 крб. для придбання сумки з метою перевезення в ній друкарської машинки і рукавичок для друкарки. Крім цього, Пронюк дав Гайдуку інструктаж про засоби обережності при друкуванні «Вісника», щоб не залишити на ньому слідів злочину.

Віддрукувавши десять примірників «Українського вісника» та додатково віддрукованих шість примірників документа «Замість останнього слова», Сидоренко передала їх Гайдуку, а той – Овсієнку. Деякі примірників «Українського вісника» Овсієнко передав Лісовому, який один примірник цього журналу передав Пронюку.

Прочитавши цю нелегальну збірку і зробивши деякі технічні зауваження, Пронюк попросив у Лісового ще два примірники згаданого документа для дальшого розповсюдження.

Тоді ж, довідавшись від Лісового, що той одержав від Овсієнка додатково віддруковані примірники документа «Замість останнього слова», Пронюк взяв у Лісового два-три примірники згаданого документа.

Вина підсудного ПРОНЮКА в організації випуску нелегального журналу «Український вісник» доведена його показаннями на попередньому і судовому слідстві, в яких він визнав вищенаведені обставини випуску цього журналу і розповів про свою роль.

Крім визнання, вина ПРОНЮКА в організації випуску «Українського вісника» доведена: показаннями Лісового про те, що про випуск та поширення «Українського вісника» він домовився з Пронюком з метою відведення підозри у виготовленні попередніх номерів цього журналу від осіб, які в той час були заарештовані за антирадянську діяльність, що до виготовленого «Вісника» увійшли перелічені вище документи, які передав Пронюк, та що він особисто передав Пронюку три примірники віддрукованого журналу «Український вісник» та два-три примірники документа «Замість останнього слова», показаннями свідків Гайдуга, Овсієнка і Сидоренко про виготовлення 10 примірників журналу «Український вісник» і шести примірників документа «Замість останнього слова» та роль в ньому Пронюка; речовими доказами – вилучення під час обшуку у Сидоренко 27 квітня 1973 року та приєднання до справи двома аркушами з текстом друкованого нею нелегального журналу «Український вісник» і іншими матеріалами справи.

В першій половині 1972 року Пронюк по домовленості з Лісовим взяв активну участь в організації розмноження для наступного широкого розповсюдження серед приватних осіб та установ виготовленого Лісовим антирадянського наклепницького документа так званого «Відкритого листа...», для чого за відповідну грошову винагороду вони залучили друкарку Поліцину Р. А., а також Овсієнка. В кінці червня 1972 р. Лісовий передав Поліцині через Овсієнка машинописний примірник «Відкритого листа...» для розмноження та список більше ста адрес установ і приватних осіб, яким він за попередньою домовленістю з Пронюком мав намір надіслати поштою цей документ. Тоді ж Лісовий дав Овсієнку 20 крб. для придбання паперу і домовився про виготовлення саморобних конвертів. Овсієнко на ці гроші придбав цигарковий папір і шпалерний папір, з якого виготовив саморобні конверти, і все це передав Поліцині.

Лісовий і Пронюк заздалегідь домовились, що останній забере у Поліциної і розповсюдить поштою розмножені примірники «Відкритого листа». 6 липня 1972 року Пронюк за попередньою домовленістю з Лісовим забрав у Поліциної 75 примірників «Відкритого листа...», 112 саморобних конвертів, на 106 з яких були надруковані адреси приватних осіб і установ, і мав намір, як це було домовлено з Лісовим, розповсюдити названий антирадянський документ з різних поштових відділень м. Києва, але не встиг цього зробити, оскільки цього ж дня був затриманий з цими документами слідчими органами.

Обвинувачення доведено: показаннями Пронюка на попередньому і судовому слідстві, в яких він визнав, що брав активну участь в організації розмноження «Відкритого листа...» Лісового і мав намір широко розповсюдити його; показаннями Лісового про те, що за домовленістю з Пронюком ними було прийнято рішення про розмноження і широке розповсюдження згаданого документа та що згідно з домовленістю Пронюк зразу ж після одержання від Поліциної віддрукованих примірників «Відкритого листа...» мав розповсюдити їх поштою за адресами, вказаними на конвертах; показаннями свідка Поліциної про те, що відносно друкування згаданого документа з нею мав розмову спочатку Лісовий, а потім Пронюк та що розмножений нею на друкарській машинці «Від-

критий лист...» Лісового і конверти забрав у неї Пронюк 6 липня 1972 року; протоколом особистого обшуку у Пронюка від 6 липня 1972 року, під час якого було вилучено 75 примірників «Відкритого листа...», в тому числі примірник, що передавався Овсієнком Поліції, як зразок для друкування, і 112 саморобних конвертів (т.1, а. с.101-103) та приєднаними до справи речовими доказами – 75 примірниками антирадянського документа «Відкритого листа...» і 112 саморобними конвертами, на 106 з яких надруковані адреси установ і приватних осіб (т.11, а. с.1-833, т.12 а. с.1-710 та окремий пакунок №1 – додаток до справи).

Крім виготовлення та розповсюдження згаданих вище матеріалів, Пронюк з тією ж метою та для розповсюдження зберігав за місцем свого проживання в м. Києві книжку Г. Коваленка під назвою «Українська історія», видану в 1918 році в м. Києві, в якій з буржуазно-націоналістичних позицій описується історія України, перекручуються історичні факти, зводиться злісний наклеп на партію більшовиків, на її роль в громадянській війні, стверджується, що більшовики «захопили» Київ на початку 1918 року, нібито «вбивали українців», «грабували» населення і місто, що лише Українська Центральна Рада нібито звільнила український народ від «примусового духовного голоду».

На попередньому і судовому слідстві Пронюк визнав, що антирадянську наклепницьку книжку Коваленка «Українська історія» він придбав «неофіційним шляхом» і зберігав у себе вдома. Це доведено також протоколом обшуку на квартирі Пронюка і вилучення згаданої книжки, протоколом огляду «Української історії» Коваленка та речовим доказом – приєднаною до справи вказаною книжкою (т.1, а. с.91-99, 146–150 та окремий пакунок № 2).

Пронюк, визнавши зберігання згаданої книжки, разом з тим заперечував мету її розповсюдження і доводив, що зберігав її з метою критичного використання при підготовці кандидатської дисертації. Однак ці його пояснення не знайшли свого підтвердження при ознайомленні з написаною Пронюком дисертацією, не міг цього вказати і сам Пронюк.

ПРОНЮКУ пред'явлено також обвинувачення в тому, що він з антирадянською метою зберігав у себе вдома загальний зошит Плахотнюка М. Г. з рукописними текстами антирадянського змісту. На попередньому і судовому слідстві Пронюк пояснив, що він не знає, звідки у нього в квартирі появилася загальний зошит з рукописними текстами Плахотнюка та що зі змістом записів в цьому зошиті він ознайомився лише під час попереднього слідства. Ці пояснення Пронюка нічим по справі не спростовані. Тому суд вважає звинувачення Пронюка по цьому епізоду не доведеними.

В постанові про притягнення як обвинуваченого (т.17, а. с.236) та в описовій частині обвинувального висновку (т.27, а. с.39-40) Пронюку пред'явлено обвинувачення в тому, що він зберігав у себе за місцем проживання виписки з антирадянських віршів невідомого автора. Однак, оскільки в резолютивній частині обвинувального висновку це обвинувачення не було пред'явлено Пронюку (т.27, а. с.183), він не може бути визнаний винним в ньому і воно підлягає до виключення.

Матеріалами справи встановлено також, що Пронюк на протязі 1960–1971 років з метою підриву та ослаблення Радянської влади займався проведенням антирадянської агітації в усній формі.

Так, в розмовах з мешканкою м. Києва Бистрицькою Е. П. в 1960-1966 роках Пронюк неодноразово заявляв про те, що в нашій країні

нібито придушується демократія, немає свободи слова, свободи друку, що український народ нібито в «загоні», намагався довести необхідність боротьби за так звану «самостійну Україну».

ПРОНЮК не визнав себе винним в цьому звинуваченні, однак його вина доведена показаннями свідка Бистрицької при допиті 7 серпня 1972 року (т.3, а. с.91-98), та на очній ставці з Пронюком (т.4, а с.251-256). У зв'язку зі смертю Бистрицької вона не була допитана в судовому засіданні, однак її покази, дані на попередньому слідстві, перевірені судом і не викликають сумніву в їх вірогідності.

Восени 1961 року, а також в 1966–1967 роках в розмовах з мешканцем м. Києва Овчаренком Пронюк наклепницьки твердив, що українців нібито скрізь «затискують», висловлював свою солідарність з окремими націоналістично настроєними особами, заявляв, про те, що на Україні керівні посади займають нібито тільки росіяни, наклепницьки стверджував, що у нас в країні нібито відсутні демократичні свободи.

Підсудний Пронюк в судовому засіданні, як і на попередньому слідстві, не визнав себе винним і пояснив, що він ніяких розмов антирадянського змісту з Овчаренком не проводив. Однак пояснення Пронюка спростовуються показаннями свідка Овчаренка про те, що під час неодноразових розмов з ним в 1961 році та в 1966–1967 роках Пронюк твердив йому, що українців скрізь затискують, що на Україні керівні посади займають тільки росіяни, та що у нашій країні начебто немає свободи слова, свободи зборів.

В 1969–1970 роках Пронюк в розмовах з мешканцем м. Києва Яковенчуком В.І. наклепницьки стверджував, що сучасна Україна нібито пригноблюється, що на її території начебто проводиться насильницька «русифікація»; твердив, що в Радянській державі нібито існує диктатура Комуністичної партії, яка начебто ліквідувала демократичні свободи і переслідує тих, хто намагається «говорити правду». Пронюк не визнав себе винним, але його вина доведена показаннями свідка Яковенчука, який на попередньому і судовому слідстві підтвердив розмови Пронюка з ним згаданого змісту.

Під час перебування в 1970–1971 роках в м. Алушці Кримської області Пронюк в розмовах з Яготином М. Я. зводив наклепи на національну політику КППС і Радянського Уряду, заявляв, що на Україні нібито немає умов для розвитку національної інтелігенції, котра начебто постійно переслідується. Пронюк заперечує свою вину в проведенні антирадянських розмов з Яготином. Однак його вина підтверджена показаннями свідка Яготина, з яких видно, що Пронюк в розмовах з ним зводив наклеп на національну політику КППС і Радянського Уряду, на стан сучасної української мови і культури.

Влітку 1971 року ПРОНЮК в розмовах з мешканцем селища Гасира Кримської області Валецьким К.І. зводив наклеп на радянську дійсність, заявляв, що Радянська Україна нібито пригноблюється Росією, внаслідок чого «сучасна українська мова і культура» нібито знаходяться в загоні.

Це обвинувачення ПРОНЮК теж заперечує, однак його вина доведена показаннями свідка Валецького про те, що в розмовах з ним Пронюк говорив, що сучасна Україна нібито пригноблюється Росією і «русифікується», схвально висловлювався з приводу тих, хто нібито протестує проти цього та інше.

ПРОНЮКУ пред'явлено обвинувачення також в тому, що він в розмовах з Калінчуком, Домащенком, Юськівим, Билинкевичем і Кравцовим проводив антирадянську агітацію в усній формі.

Підсудний ПРОНЮК як на попередньому, так і на судовому слідстві не визнав себе винним і пояснив, що ніяких розмов антирадянського змісту з цими особами він не проводив. Допитані свідки Калинчук, Домашенко і Юськів в судовому засіданні не підтвердили того, що ПРОНЮК проводив з ними розмови антирадянського змісту. Вони показали, що Пронюк в розмовах з ними висловлював лише незадоволення тим, що мало вживається українська мова.

Що ж стосується показів свідків Билинкевича і Кравцова на попередньому слідстві, то, як видно з протоколів допиту, ці покази Билинкевича і Кравцова плутані і не конкретні, з них важко встановити, коли, де і при яких обставинах відбувалися розмови Пронюка з цими свідками, що їм говорив Пронюк, а де вони роблять власні висновки з розмови.

Перевірити покази Билинкевича і Кравцова в судовому засіданні не вдалося у зв'язку з їх хворобою. Тому їх показання на попередньому слідстві, з урахуванням наведеного, не можуть бути покладені в обґрунтування вини Пронюка.

У зв'язку з наведеним суд вважає, що обвинувачення ПРОНЮКА в проведенні антирадянської агітації в розмовах з Калинчуком, Домашенком, Юськівим, Билинкевичем і Кравцовим в судовому засіданні не знайшло свого підтвердження. Таким чином це обвинувачення не доведено.

Підсудний ПРОНЮК на попередньому і судовому слідстві підтвердив ряд фактичних обставин з виготовленням, зберіганням і поширенням документів антирадянського змісту, але винним себе в проведенні антирадянської агітації і пропаганди не визнав і заявив, що своїми діями він нібито не переслідував мети підриву і ослаблення Радянської влади.

Однак пояснення ПРОНЮКА спростовуються матеріалами справи, а його вина в проведенні антирадянської агітації і пропаганди доведена показаннями інших підсудних по цій справі, показаннями численних свідків, речовими доказами, висновками криміналістичних експертів та іншими зібраними по справі матеріалами.

Про те, що ПРОНЮК при вчинення злочину переслідував мету підриву і ослаблення Радянської влади, свідчить сам зміст виготовлених та розповсюджених ним ворожих документів, а також те, що він тривалий час займався злочинною діяльністю, не зважаючи на неодноразові попередження органів влади і громадськістю за місцем роботи в Інституті філософії АН УРСР.

ПРОНЮК, маючи вищу філософську освіту і достатній життєвий досвід, не міг не усвідомлювати, що антирадянська агітація, яку він проводив в усній формі, і його дії, пов'язані з виготовленням, зберіганням та розповсюдженням антирадянських документів, об'єктивно були спрямовані саме на підрив та ослаблення Радянської влади. Тому суд вважає, що вина ПРОНЮКА в проведенні антирадянської агітації і пропаганди доведена у вищенаведеному обсязі. Дії ПРОНЮКА за ч.1 ст.62 КК УРСР кваліфіковано вірно.

Підсудний ЛІСОВИЙ В. С., мешкаючи в місті Києві, на ґрунті націоналістичних переконань та невдоволення існуючим в СРСР державним та суспільним ладом, на протязі 1967-1972 років з метою підриву та ослаблення Радянської влади виготовляв, зберігав і розповсюджував антирадянські документи, в яких зводяться вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад.

Більшість ворожих документів, які він розповсюджував, Лісовий одержав для ознайомлення, зберігання та розповсюдження від підсудного Пронюка Є. В.

Так, в 1967 році Лісовий одержав від Пронюка наклепницький документ «Виступ І. Дзюби на вечорі, присвяченому 30-річчю з дня народження В. Симоненка». Ознайомившись з цим документом, Лісовий біля місяця зберігав його у себе, а потім повернув Пронюку. Це доведено показаннями Лісового і Пронюка та приєднаних до справи електрографічною копією цього документа і протоколом його огляду (т.22, а. с.19, 20, 224-231).

На початку 1968 року Лісовий одержав від Пронюка антирадянський документ В. Мороза «Репортаж із заповідника ім. Берія». Ознайомившись з цим документом, Лісовий біля двох тижнів зберігав його у себе, а потім повернув Пронюку, що також стверджується показаннями Лісового і Пронюка, приєднаною до справи електрографічною копією та протоколом огляду цього документа (т.22, а. с.6-8, т.24, а. с.23-40).

На початку 1969 року Лісовий одержав від Пронюка машинопис антирадянського документа І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». На протязі декількох тижнів він знайомився з цим документом, а потім повернув Пронюку. Через місяць-півтора Лісовий знову взяв у Пронюка цей документ для додаткового ознайомлення. Протягом тижня зберігав його у себе вдома, після чого повернув Пронюку.

Навесні 1969 року Лісовий одержав від Пронюка фоторепродукцію документів Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», яку протягом місяця зберігав у себе, а потім повернув Пронюку.

Лісовий на попередньому і судовому слідстві визнав, що одержав від Пронюка машинопис і фоторепродукцію документа Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», знайомився з ними, деякий час зберігав, а потім повернув Пронюку. В судовому засіданні Пронюк підтвердив ці обставини.

Навесні 1969 року Лісовий одержав від Пронюка для зберігання фотоплівку з віднятиям на ній текстом згаданого документа Дзюби і зберігав її до кінця 1970 року. Наприкінці 1970 р. чи на початку 1971 року він передав цю фотоплівку для зберігання, розмноження та розповсюдження Овсієнку, який виготовив з неї два примірники фотовідбитків цього документа і поширив їх серед знайомих. Наведене підтверджено показаннями Лісового, Пронюка та Овсієнка.

В першій половині 1970 року Лісовий одержав від Пронюка антирадянський документ так званий «Лист творчої молоді м. Дніпропетровська». Ознайомившись з цим документом, він біля тижня зберігав у себе в квартирі, ознайомив з ним Овсієнка, після чого повернув Пронюку. Ці обставини доведено показаннями Лісового, Пронюка та Овсієнка.

На початку 1970 року Лісовий одержав від Пронюка для ознайомлення наклепницький документ Осадчого «Більмо», після прочитання якого біля трьох тижнів зберігав його у себе, а потім передав для ознайомлення та дальшого поширення Овсієнку. Через три тижні Овсієнко цей документ повернув Лісовому, а він – Пронюку. Наведене підтверджено поясненнями Лісового та показаннями Пронюка і Овсієнка.

Влітку – восени 1970 року Лісовий одержав від Пронюка для ознайомлення антирадянський документ невідомого автора «Пам'яті героя». Ознайомившись з цим документом, Лісовий зберігав його кілька місяців, а на початку 1971 року передав для зберігання і подальшого поширення Овсієнку.

Тоді ж Лісовий одержав від Пронюка для ознайомлення антирадянський документ так званий «Лист виборця Ковалю до депутатів...». Лісовий

після ознайомлення з цим документом, деякий час зберігав, а на початку 1971 року з метою зберігання та дальшого розповсюдження передав Овсієнку.

Вина Лісового в одержанні від Пронюка цих двох документів та передачі їх з метою розповсюдження Овсієнку доведена його поясненнями та показаннями Пронюка і Овсієнка, які теж підтвердили ці обставини.

Влітку – восени 1970 року Лісовий одержав від Пронюка наклепницький документ Сверстюка «На мамине свято» («На свято жінки»). Ознайомившись з цим документом, Лісовий протягом кількох місяців зберігав його у себе, а потім передав для зберігання і ознайомлення Овсієнку.

Влітку-восени 1970 року Лісовий одержав від Пронюка наклепницький документ Є. Сверстюка «Остання сльоза». Прочитавши цей документ, Лісовий до початку 1971 року зберігав його у себе, а потім передав для ознайомлення, зберігання і розповсюдження Овсієнку.

Вина Лісового в одержанні від Пронюка і розповсюдженні наклепницьких документів Є. Сверстюка «На мамине свято» і «Остання сльоза» доведена його поясненнями та показаннями Пронюка і Овсієнка.

Влітку – восени 1970 року Лісовий одержав від Пронюка для ознайомлення машинопис антирадянського документа Є. Сверстюка «Собор у риштуванні» та такого ж змісту книгу Є. Сверстюка «Собор у риштуванні», видану за кордоном. Після ознайомлення з ними Лісовий декілька місяців зберігав їх у себе, а потім передав для ознайомлення, зберігання і поширення Овсієнку, що доведено показаннями Лісового, Пронюка та Овсієнка.

Восени 1970 року Лісовий одержав від Пронюка для ознайомлення машинопис наклепницького документа Чорновола «Лихо з розуму» («Портрети 20 злочинців»). Ознайомившись з цим документом, Лісовий зберігав його у себе 2-3 тижні, а потім передав для ознайомлення Овсієнку, який протягом кількох днів зберігав його, прочитав і віддав Лісовому, а він – Пронюку.

Тоді ж, восени 1970 року, Лісовий одержав від Пронюка на зберігання фотоплівку з відзнятим на ній текстом документа Чорновола «Лихо з розуму», яку зберігав у себе до літа 1971 року, а потім повернув Пронюку.

Наведені вище обставини з одержанням Лісовим машинопису документа «Лихо з розуму» та фотоплівки з відзнятим на ній текстом цього документа доведено показаннями Лісового та Пронюка.

Восени 1970 року Лісовий одержав від Пронюка для ознайомлення антирадянський документ Мороза «Хроніка опору». Через деякий час Лісовий передав цей документ Овсієнку, який не тільки сам познайомився з ним, але познайомив ще й Федаса, після чого повернув його Лісовому. До червня 1972 року «Хроніку опору» Лісовий зберігав у себе, а потім передав для ознайомлення та зберігання мешканці м. Києва Стогноті Л. К., яка після арешту Лісового цей документ знищила.

Наведене підтверджено показаннями Лісового, Пронюка і Овсієнка та свідків Стогноти і Федаса.

Восени 1971 року Лісовий одержав від Є. Сверстюка його наклепницьку статтю у вигляді машинописного тексту під назвою «Іван Котляревський сміється», в якій з націоналістичних позицій висвітлюється історія України 18 століття, сучасні умови життя і літературного процесу на Україні характеризуються як «затхла повітря під низькою стелею», наклепницькі твердження, що в наш час, як і при царизмі, нібито неможливо видати історію України, достойну її, робиться спроба довести, що з часів І. Котляревського на Україні начебто нічого не змінилось. Прочитавши цю статтю, Лісовий ознайомив з нею свою дружину Лісову В. П., а потім передав цей документ для ознайомлення, зберігання і розповсюдження Овсієнку.

Вина Лісового доведена його показаннями, в яких він визнав, що одержав цю статтю від Сверстюка, знайомив з нею дружину і передав Овсієнку. Крім визнання, вина Лісового підтверджена: показаннями свідків Лісової В. П. про те, що згадана стаття зберігалась у них дома і вона її читала; показаннями Овсієнка про те, що восени 1971 року він одержав від Лісового документ «Іван Котляревський сміється», який зберігав у себе до серпня 1972 року та давав його читати своїм однокурсникам, приєднаною до справи електрографічною копією наклепницького документа «Іван Котляревський сміється» та протоколом його огляду (т.5, а. с.235-272).

Восени 1971 року Лісовий одержав від Пронюка для ознайомлення наклепницького змісту документ Мороза «Серед снігів». Після ознайомлення Лісовий біля тижня зберігав цей документ, а потім передав для ознайомлення Овсієнку, який, ознайомившись, повернув Лісовому, а той Пронюку, що доведено показаннями Лісового, Пронюка та Овсієнка.

Восени 1971 року Лісовий одержав від Пронюка антирадянський документ Мороза «До Євдокії Лось». Ознайомившись з цим документом, Лісовий зберігав його протягом 10 днів, а потім передав для ознайомлення Овсієнку. Ці обставини також стверджуються показаннями Лісового, Пронюка та Овсієнка.

У другій половині 1971 року Лісовий одержав від Пронюка для ознайомлення фоторепродукцію антирадянського документа Чорновола «Що і як обстоєє Б. Стенчук», протягом тижня зберігав, а після ознайомлення повернув його Пронюку. Наведене підтверджено показаннями Лісового і Пронюка.

У другій половині 1971 року Лісовий одержав від Пронюка нелегальний антирадянський журнал «Український вісник» №3. Ознайомившись з ним, Лісовий передав його для дальшого поширення Овсієнку. Прочитавши «Вісник», Овсієнко деякий час зберігав його, ознайомив з ним Бондаренка, а потім повернув Лісовому, який тоді ж видав його Пронюку. Зазначене доведено показаннями Лісового, Пронюка, Овсієнка і свідка Бондаренка.

Наприкінці 1971 року Лісовий одержав від Пронюка для ознайомлення п'ятий випуск нелегального антирадянського журналу «Український вісник» за травень 1971 року. Після ознайомлення з цим «Вісником» Лісовий з метою розповсюдження передав його Овсієнку, який після ознайомлення деякий час зберігав журнал у себе, а потім повернув Лісовому, а той – Пронюку. Це обвинувачення доведено поясненнями самого Лісового та показаннями Пронюка і Овсієнка.

На початку 1972 року Лісовий одержав від Пронюка для ознайомлення наклепницький документ невідомого автора «Трагічна смерть Алли Горської». В лютому 1972 року він передав цей документ з метою ознайомлення і подальшого розповсюдження Овсієнку. Наведене підтверджено показаннями Лісового, Пронюка та Овсієнка.

Після арешту на початку 1972 року деяких осіб за антирадянську діяльність Лісовий вступив у злочинний зв'язок з Пронюком і домовився з ним про випуск і розповсюдження антирадянського журналу так званого «Українського вісника». При цьому Лісовий і Пронюк мали намір опорочити діяльність органів Радянської влади, показати, що незважаючи на арешти, антирадянська діяльність на Україні продовжується, а також мали на меті відвести від заарештованих звинувачення у виготовленні та поширенні попередніх випусків «Українського вісника».

Лісовий разом з Пронюком зібрав відомості про осіб, заарештованих за антирадянську діяльність, взяв участь в підшуванні машинки та друкарки для віддрукування «Українського вісника», в доборі матеріалів, передачі їх друкарці та розповсюдженні виготовленого березневого 1972 року випуску «Українського вісника».

Лісовий одержав від Пронюка так звану «інформацію» про заарештованих осіб і статтю наклепницького змісту під назвою «Завдання «Українського вісника» для ознайомлення з ними і наступного включення до «Вісника».

Тоді ж Лісовий одержав від Пронюка для ознайомлення і наступного включення до «Вісника» машинопис антирадянського документа Мороза «Замість останнього слова», який потім передав Овсієнку. За порадою Лісового згаданий документ Овсієнко передав Ковтун, яка переписала його, після обидва примірники повернула Овсієнку. Рукопис цього документа Овсієнко через Гайдука передав друкарці Сидоренко для передруку та включення у «Вісник», а машинописний текст повернув Лісовому, який за вказівкою Пронюка його знищив.

На початку березня 1972 року Лісовий одержав від Пронюка для ознайомлення та включення до «Вісника» рукописний документ так званий «лист» Ковгара «Громадянину слідчому...»

Ознайомившись з цим документом, Лісовий дав прочитати його Овсієнку і разом з ним переписав його в одному примірнику, який кілька днів зберігав, а потім за попередньою домовленістю з Пронюком передав останньому для передруку і вміщення в «Вісник».

Оригінал «листа» Ковгара Лісовий після виготовлення з нього рукопису передав для ознайомлення і зберігання Стогноті Л. К., у якої він знаходився біля двох тижнів, а потім Лісовий його забрав і повернув Пронюку.

Тоді ж, в березні 1972 року Лісовий одержав від Пронюка «лист» Ковгара у вигляді машинопису і передав цей документ через Овсієнка та Гайдука друкарці Сидоренко для включення до «Вісника». За домовленістю Лісового і Пронюка до задуманого ними випуску «Українського вісника», увійшли такі матеріали: вступна стаття «Завдання «Українського вісника», так звана «інформація» про заарештованих осіб, «Замість останнього слова» Мороза і так званий «лист» Ковгара «Громадянину слідчому...»

До виготовлення «Українського вісника» Лісовий залучив студентів КДУ Овсієнка і Гайдука, а останній – Сидоренко.

Домовившись з Сидоренко про віддрукування «Українського вісника», Гайдук за вказівкою Лісового звернувся до Пронюка, від якого одержав адресу власника друкарської машинки, одержав за вказаною адресою машинку і передав її Сидоренко.

За дорученням Лісового підсудний Овсієнко передав Гайдуку для вручення друкарці Сидоренко необхідні для виготовлення «Вісника» матеріали: копіювальний і цигарковий папір, рукописний текст документа «Замість останнього слова» та машинопис «Листа» Ковгара «Громадянину слідчому...» За вказівкою Лісового Гайдук забрав на квартирі Стогноти залишені Лісовим для передачі друкарці рукописи документів «Завдання «Українського вісника» та «інформацію» про заарештованих.

Після віддрукування «Вісника» Лісовий через Овсієнка передав Гайдуку вказівку про знищення використаного копіювального паперу та оригіналів документів, з яких був віддрукований «Вісник».

У другій половині квітня 1972 року Овсієнко одержав від Гайдука віддруковані Сидоренко 10 примірників «Українського вісника» і шість додаткових виготовлених примірників документа «Замість останнього слова», які

через кілька днів відвіз на квартиру Лісовому, де останній взяв три примірники журналу і 2-3 примірники документа «Замість останнього слова».

У травні 1972 року Овсієнко на прохання Лісового передав йому ще два примірники «Українського вісника», а один з дозволу Лісового взяв собі для зберігання та поширення.

За настановою Лісового Овсієнко решту цих документів – 4 примірники журналу та 3-4 примірники статті Мороза зберігав у себе, а потім передав на зберігання знайомій Лісового Висоцькій К. Я.

До жовтня 1972 року Висоцька зберігала їх у себе, а потім передала їх на зберігання Савченко Л. А.

Із одержаних від Овсієнка ворожих документів Лісовий в квітні 1972 року три примірники «Українського вісника» та 2-3 примірники документа «Замість останнього слова» передав Пронюку, а два примірники журналу залишив собі.

Вина підсудного Лісового в організації виготовлення нелегального антирадянського журналу «Український вісник», розмноження та його поширення доведена його показаннями на попередньому та судовому слідстві, в яких він визнав вищенаведені обставини випуску березневого 1972 року «Українського вісника» і детально розповів про свою роль та роль інших осіб в цьому.

Крім визнання, вина Лісового у виготовленні, розмноженні та розповсюдженні «Українського вісника» доведена показаннями Пронюка про те, що він домовився з Лісовим про виготовлення, розмноження та поширення «Українського вісника» з метою відвернення від заарештованих осіб підозри у виготовленні попередніх номерів цього журналу, що до виготовленого «Вісника» увійшли перелічені вище документи, які він особисто передав Лісовому, та що він одержав від Лісового три примірники «Українського вісника» березневого 1972 року випуску та 2-3 примірники документа «Замість останнього слова» Мороза; показаннями Овсієнка та свідків Гайдука і Сидоренко про обставини виготовлення 10 примірників «Українського вісника» і шести примірників документа «Замість останнього слова» та роль у цьому Лісового; показаннями свідка Стогноти про те, що Лісовий залишив у її квартирі рукописні тексти документів, які вона потім віддала Гайдуку, та що вона одержала від Лісового один примірник «Українського вісника», зберігала його певний час, а потім знищила, речовими доказами – вилученим під час обшуку у Сидоренко та приєднаними до справи двома аркушами з текстом друкованого нею журналу «Український вісник» та іншими матеріалами справи.

У червні 1972 року Лісовий з метою підриву та ослаблення Радянської влади виготовив антирадянський документ так званий «Відкритий лист...» для широкого його розповсюдження, використавши при цьому ворожі матеріали випущеного разом з Пронюком так званого «Українського вісника».

В цьому документі зводяться наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад. Виступаючи на захист Дзюби, Світличного та інших осіб, заарештованих за вчинення особливо небезпечних злочинів, Лісовий у «Відкритому листі...» з ворожих позицій робить спробу опорочити радянське законодавство, порівнюючи його з законодавством франкістського фашистського режиму, пропагує повну свободу для підприємної діяльності проти існуючого в СРСР державного і суспільного ладу. За його твердженням, «...поширення навіть антирадянських ідей, оскільки вони можуть складати чийсь переконання, не може вважатись злочином».

У «Відкритому листі...» Лісовий паплюжить радянське судочинство, намагається довести, що в УРСР нібито існує беззаконня, свавілля та безпідставне переслідування громадян. Стверджує, що в СРСР нібито порушується соціалістична демократія, відсутні свобода слова і друку, зводить злісний наклеп на національну політику КПРС і Радянського Уряду; проголошує, що в СРСР нібито проводиться політика геноциду. Лісовий наклепницьки твердить, що в нашій країні нібито існують «гострі соціально-економічні проблеми, які не вирішуються», що життєвий рівень в нашій країні нібито нижчий від рівня більшості капіталістичних країн, що радянське і партійне керівництво нібито підштовхує нашу країну в бік згортання демократії, що будівництво комунізму в СРСР здійснюється нібито на зразок «казарменного комунізму».

Виготовивши цей документ, Лісовий почав розповсюджувати його, передавши для ознайомлення Овсієнку, який після прочитання та ознайомлення з ним Ромка повернув його Лісовому.

В кінці червня 1972 року Лісовий з метою дальшого розповсюдження «Відкритого листа...» особисто розмножив цей документ на друкарській машинці, яка належить Івановій, виготовивши при цьому декілька примірників через копіювальний папір. Після чого рукопис і копіювальний папір знищив.

З метою широкого розповсюдження «Відкритого листа...» Лісовий за попередньою домовленістю з Пронюком організував розмноження цього документа на машинці, для чого було залучено друкарку Поліщину Р. А.

В кінці червня 1972 року Лісовий через Овсієнка передав Поліщиній один машинописний примірник «Відкритого листа...», список більше ста адрес приватних осіб і установ, яким мав надіслати поштою цей документ. Тоді ж Лісовий дав Овсієнку 20 крб. для придбання паперу і домовився з ним про виготовлення саморобних конвертів. На одержані гроші Овсієнку придбав папір для розмноження цього документа і шпалерний папір, з якого виготовив саморобні конверти, доповнив список адрес і все це передав Поліщиній.

5 липня 1972 р. наявні у Лісового примірники «Відкритого листа...», які він особисто надрукував, він розповсюдив: два надіслав в партійні органи, третій передав для ознайомлення заступникові директора інституту філософії АН УРСР Йолану П. Ф., а четвертий примірник зберігав у себе вдома до дня вилучення 6 липня 1972 року.

6 липня 1972 року Пронюк за домовленістю з Лісовим забрав у Поліщиної 74 примірники надрукованого нею «Відкритого листа...» та один примірник, з якого друкувались інші примірники, 112 саморобних конвертів, на 106 з яких були надруковані адреси. Пронюк мав намір розповсюдити «Відкритий лист...», розіславши його поштою, але не встиг цього зробити, оскільки був затриманий з цими матеріалами.

Підсудний Лісовий повністю себе визнав винним у виготовленні, розмноженні і розповсюдженні «Відкритого листа...» і дав докладні пояснення, в яких підтвердив вищенаведені обставини виготовлення, розмноження та поширення згаданого документа.

Крім визнання, вина Лісового доведена: показаннями Пронюка і Овсієнка про те, що вони були ознайомлені Лісовим з «Відкритим листом...» і брали активну участь у розмноженні цього документа з метою його поширення; показаннями свідка Лісової про те, що вона принесла додому друкарську машинку від Іванової і що саме на цій машинці Лісовий віддрукував декілька примірників «Відкритого листа...», речовими

доказами – вилученою 6 липня 1972 року у Лісового друкарською машинкою «Ремінгтон» і приєднаними до справи надрукованими ним чотирма примірниками «Відкритого листа...» (т.1, а. с.11, 84-178, 186-191, 195; т.5, а. с. 22, 25, 100-119, т.11, а. с.22-35 та окремий пакунок №2); висновком криміналістичної експертизи про те, що приєднані до справи чотири примірники «Відкритого листа...» надруковані на машинці «Ремінгтон»; показаннями свідка Поліциної, яка визнала, що відносно друкування «Відкритого листа...» з нею мав розмову спочатку Лісовий, а потім Пронюк, що необхідні для друкування документи, папір і саморобні конверти та адреси їй передав Овсієнко та що розмножений нею на друкарській машинці «Відкритий лист...» Лісового і конверти забрав у неї Пронюк 6 липня 1972 року; протоколом особистого обшуку у Пронюка 6 липня 1972 року, під час якого було вилучено 75 примірників «Відкритого листа...» і 112 саморобних конвертів (т.1, а. с.101-103, 127-140; т.11, а. с.1-833, т.12, а. с.1-710 та окремий пакунок № 1); приєднаними до справи речовими доказами – 75 примірниками «Відкритого листа...» і 112 саморобними конвертами; показаннями свідка Йолана про те, що 5 липня 1972 року Лісовий передав йому «Відкритий лист...» для ознайомлення.

На попередньому і судовому слідстві підсудний Лісовий визнав, що інкриміновані йому факти злочинної діяльності дійсно мали місце, дав докладні показання про обставини їх вчинення, але винним себе в проведенні антирадянської агітації і пропаганди не визнав і пояснив, що виготовлені та розповсюджені ним документи він не вважає антирадянськими чи наклепницькими і що своїми діями нібито не переслідував мети підриву і ослаблення Радянської влади.

Однак ці пояснення Лісового спростовуються матеріалами справи, а його вина в проведенні антирадянської агітації і пропаганди доведена показаннями інших підсудних по цій справі, показаннями численних свідків, речовими доказами, висновками експертів та іншими зібраними по справі матеріалами.

Про націоналістичні антирадянські переконання Лісового і спрямованість його злочинної діяльності на підрив і ослаблення Радянської влади свідчить суспільно небезпечний характер його дій, пов'язаних з виготовленням, зберіганням і широким розповсюдженням антирадянських наклепницьких документів. Про це ж свідчить сам зміст та характер виготовлених та розповсюджених ним ворожих документів, а також те, що він тривалий час займався злочинною діяльністю, в яку втягнув інших осіб.

Як видно з матеріалів справи, Лісовий закінчив філософський факультет Київського державного університету, працював викладачем і старшим викладачем філософії, навчався в аспірантурі КДУ, одночасно читав лекції студентам, в 1970 році захистив дисертацію кандидата філософських наук і до останнього часу займався науковою роботою в Інституті філософії АН УРСР.

Тому, маючи вищу освіту і, будучи кандидатом філософських наук, достатній життєвий досвід, значний стаж наукової і викладацької роботи, він не міг не усвідомлювати, що його злочинні дії були спрямовані саме на підрив та ослаблення Радянської влади.

Аналізуючи зібрані по справі докази в їх сукупності, суд вважає, що вина Лісового в проведенні антирадянської агітації і пропаганди доведена в повному обсязі пред'явленого йому обвинувачення, а його дії за ч.1 ст. 62 КК УРСР кваліфіковано вірно.

Підсудний ОВСІЄНКО, мешкаючи в м. Києві та селі Ташань Переяслав-Хмельницького району Київської області і перебуваючи в інших населених пунктах УРСР, проводив антирадянську агітацію і пропаганду.

З метою підризу і ослаблення Радянської влади він систематично на протязі 1968–1973 років виготовляв, зберігав і розповсюджував документи антирадянського змісту, в яких зводяться вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад. Проводив антирадянську агітацію в усній формі.

Навесні 1968 року Овсієнко одержав від викладача Київського державного університету Слюсаренка Ф. М. два примірники фотовідбитків антирадянського документа Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та фотоплівку з текстом цього документа.

Ознайомившись з цим документом, Овсієнко деякий час зберігав його у себе, а потім один примірник цього документа дав для ознайомлення Федасу Й. Ю., а другий – студентів КДУ Скачеку Ю. Г.

З фотоплівки згаданого документа Овсієнко влітку 1968 року в будинку своїх батьків в селі Леніне Радомишльського району Житомирської області виготовив один фотовідбиток і зберігав у себе, а в 1969 році дав його для ознайомлення мешканці м. Радомишля Житомирської області Гордієнко М. О.

В грудні 1970 року чи січні 1971 року Овсієнко одержав від Лісового В. С. ще одну фотоплівку з текстом документа Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». З цієї фотоплівки у вересні 1971 року в будинку своїх батьків в селі Леніне він виготовив два примірники фотовідбитків, один з яких дав для ознайомлення в м. Києві працівнику журналу «Народна творчість і етнографія» Скуратівському, а другий зберігав у себе і ознайомив з ним студентів КДУ Бондаренка І. Я. і Якубівського М. М.

В серпні 1972 року Овсієнко фотоплівки з текстом документа Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», одержані від Слюсаренка та Лісового, разом з фотовідбитками цього документа і іншими ворожими матеріалами передав на зберігання директору будинку культури села Леніне Глушенку М. О.

Наведене повністю підтверджено поясненнями Овсієнка, як в стадії попереднього, так і судового слідства, показаннями підсудного Лісового та свідків Федаса, Скачека, Гордієнко, Глушенка, Бондаренка і Якубівського, а також протоколом обшуку від 19 червня 1973 року, під час якого в будинку Овсієнка В. В. було вилучено фотоприладдя, за допомогою якого Овсієнко виготовляв фотовідбитки з документа Дзюби, і речовим доказом – вилученим під час обшуку фотоприладдям.

Навесні 1969 року Овсієнко одержав від не названої ним особи вірш М. Холодного «Сьогодні» наклепницького змісту і розмножив його, переписавши на окремий аркуш паперу, а потім розповсюдив – надіслав поштою для ознайомлення мешканцям м. Радомишля Гордієнко М. О. та її чоловіку – Пилипенку А. Б.

Це обвинувачення доведено поясненнями Овсієнка, який на попередньому і судовому слідстві визнав, що він одержав від когось вірш Холодного «Сьогодні», переписав його і відіслав поштою для ознайомлення Гордієнко та її чоловіку; показаннями свідків Гордієнко і Пилипенка, речовим доказом – вилученим під час обшуку в Пилипенка рукописом вірша «Сьогодні» та висновком криміналістичної експертизи, згідно якого текст наклепницького вірша «Сьогодні» виконано Овсієнком (т.20, а. с.273-280, т.21, а. с.52, 180-181, 464).

Восени 1969 року Овсієнко одержав для ознайомлення від Скуратівського В. Т. фотокопію книги антирадянського змісту І. Кошелівця «Сучасна література в УРСР» закордонного видання, в якій зводяться злісні наклепи на політику КПРС і Радянського Уряду, в спотвореному вигляді подано картину українського літературного процесу від Жовтневої революції до 60-х років.

Зробивши з цієї книги чернетковий конспект, Овсієнко повернув її Скуратівському, а згодом виготовив другий, кращої якості, примірник книги «Сучасна література в УРСР».

Обидва конспекти Овсієнко зберігав до літа 1972 р. У травні 1972 року він передав один примірник конспекту студентці Форкун, яка в свою чергу переписала його в зошит і зберігала, а потім 16 квітня 1973 року віддала цей зошит слідству.

Другий примірник конспекту цієї книжки Овсієнко тоді ж давав для ознайомлення Ромку П. Я., який також переписав його для себе. У червні 1972 року Овсієнко знищив один примірник згаданого конспекту, а другий у серпні 1972 року разом з іншими документами передав на зберігання Глушенку.

На попередньому і судовому слідстві Овсієнко повністю визнав себе винним у вчиненні вищенаведених дій. Крім визнання, його вина доведена показаннями свідків Форкун і Ромка про те, що Овсієнко давав їм для ознайомлення конспекти книжки Кошелівця і вони переписали ці конспекти; показаннями Глушенка про спалення переданої йому Овсієнком папки з ворожими документами; вилученим у Ромка конспектом з книжки «Сучасна література в УРСР», та таким же конспектом Форкун, який вона передала слідству (т.23, а. с.196-197, 221-242, 244-309).

Взимку 1970 року Овсієнко одержав для ознайомлення від Лісового документ наклепницького змісту «Більмо» М. Осадчого. Тоді ж він ознайомив з цим документом працівника Радомишльської районної газети «Зоря Полісся» Пилипенка. Через деякий час Овсієнко повернув цей документ Лісовому. Наведено доведено поясненнями Овсієнка та показаннями Лісового і свідка Пилипенка.

В 1970 році Овсієнко одержав для ознайомлення від Лісового антирадянський документ «Хроніка опору» В Мороза, зберігав деякий час, ознайомив з ним студента Федаса, а потім повернув Лісовому. Це стверджено поясненнями Лісового та самого Овсієнка про те, що восени 1970 року він одержав від Лісового документ «Хроніка опору», який зберігав деякий час у себе та ознайомив з ним Федаса, а згодом повернув його Лісовому; показаннями Федаса про те, що Овсієнко ознайомив його з документом «Хроніка опору».

Восени 1970 року Овсієнко одержав від Лісового для ознайомлення документ наклепницького змісту «Лихо з розуму (Портрети двадцяти злочинців)» Чорновола. Після ознайомлення Овсієнко кілька днів зберігав цей документ у себе, а потім повернув Лісовому. Наведене ствердження показаннями Овсієнка та Лісового.

На початку 1971 року Овсієнко одержав від Лісового наклепницький документ «На мамине свято» («На свято жінки») Є. Сверстюка. Цей документ Овсієнко зберігав і в березні 1971 року ознайомив з ним студентів Скачека і Федаса, а потім разом з іншими ворожими документами передав на зберігання Ромку. У червні 1971 року Овсієнко забрав цей документ і передав на зберігання Ковтун Т. Г. У серпні 1971 року Ковтун повернула цей документ Овсієнку, який зберігав його у себе, а потім, в серпні 1972 року, передав на зберігання Глушенку.

Овсієнко визнав себе винним у вчиненні наведених дій і дав докладні пояснення з цього приводу. Крім визнання, його вина доведена показаннями свідків Скачека і Федаса про те, що Овсієнко давав їм читати документ «На мамине свято»; показаннями свідків Ромка, Ковтун і Глушенка про те, що вони в різний час зберігали цей документ.

На початку 1971 року Овсієнко одержав від Лісового наклепницький документ Є. Сверстюка «Остання сльоза», зберігав його і в березні 1971 року ознайомив з ним Федаса, передавав його на зберігання Ромку і Ковтун. З серпня 1971 року зберігав у себе, а в серпні 1972 року передав для зберігання Глушенку. Наведене підтверджено: показаннями Лісового про передачу документа «Остання сльоза» Овсієнку; показаннями Овсієнка про те, що він одержав цей документ від Лісового, ознайомив з ним Федаса та давав на зберігання Ромку, Ковтун і Глушенку; показаннями Федаса про те, що Овсієнко давав йому читати документ «Остання сльоза» та показаннями свідків Ромка, Ковтун і Глушенка про те, що вони в різний час зберігали цей документ.

На початку 1971 року Овсієнко одержав від Лісового для ознайомлення та зберігання документ антирадянського змісту «Пам'яті героя» невідомого автора. Цей документ він зберігав у себе, а також розповсюджував, передаючи його для зберігання Ромку, Ковтун та Глушенку. Про зміст цього документа Овсієнко восени 1972 року розповідав учню 9 класу Ташанської середньої школи неповнолітньому Стіпахну І.І. та піонервожатій цієї школи Усик Л. Г. При цьому Овсієнко пояснював, що своїм самоспаленням Макуха, про якого йдеться мова в названому документі, нібито зробив «подвиг в знак протесту проти порушень демократії», які нібито існують в нашій країні, називав Макуху «борцем за свободу України».

На попередньому і судовому слідстві ці обставини підтверджено поясненнями Овсієнка і Лісового, показаннями свідків Ромка, Ковтун, Глушенка та Усик.

Тоді ж, на початку 1971 року, Овсієнко одержав від Лісового для ознайомлення та зберігання антирадянський документ так званий «Лист виборця Ковалева до депутатів...» Цей документ він зберігав, а також розповсюджував, передаючи його для зберігання Ромку, Ковтун та Глушенку.

Це обвинувачення Овсієнка доведено його визнанням, показаннями Лісового та свідків Ромка, Ковтун і Глушенка.

У квітні 1971 року Овсієнко одержав від Лісового машинопис антирадянського документа Є. Сверстюка «Собор у риштованні», який навесні та влітку 1971 року він розповсюдив цей документ, даючи його для ознайомлення Федасу, Бондаренку, Скачеку, Ковтун та Глушенку.

Обвинувачення доведено показаннями Овсієнка про те, що навесні 1971 року він одержав від Лісового машинопис документа «Собор у риштованні», з яким ознайомив Бондаренка, Скачека і Федаса, потім передав на зберігання спочатку Ковтун, а згодом Глушенку; показаннями свідків Бондаренка, Скачека і Федаса про те, що Овсієнко знайомив їх з документом «Собор у риштованні»; та показаннями Ковтун і Глушенка, які в різний час зберігали цей документ.

У травні 1971 року Овсієнко одержав для ознайомлення від Лісового антирадянського змісту книгу Є. Сверстюка «Собор у риштованні», видану за кордоном. Цю книгу він деякий час зберігав у себе, згодом передав для ознайомлення Ковтун, а потім повернув її Лісовому. Обвинувачення Овсієнка в цій частині доведено його визнанням, показаннями Лісового та свідка Ковтун.

Восени 1971 року Овсієнко одержав від Лісового для ознайомлення та зберігання наклепницький документ Сверстюка «Іван Котляревський сміється». З цим документом Овсієнко ознайомив студентів КДУ Федаса, Ковтун, Бондаренка, Сороку і Коломійця, а в серпні 1972 року передав його для зберігання Глуценку.

Наведене підтверджено показаннями Овсієнка про те, що восени 1971 року він одержав від Лісового документ «Іван Котляревський сміється», який зберігав у себе та давав його читати студентам Федасу, Ковтун, Бондаренку, Сороці і Коломійцю, після чого в серпні 1972 року передав на зберігання Глуценку.

Вина Овсієнка доведена також показаннями Лісового про передачу ним цього документа Овсієнку і показаннями свідків Федаса, Ковтун, Бондаренка, Сороки і Коломійця про те, що Овсієнко знайомив їх з цим документом.

Восени 1971 року Овсієнко одержав від Лісового документ антирадянського змісту «До Євдокії Лось» В. Мороза, ознайомився з ним, деякий час зберігав у себе, а потім повернув Лісовому, що підтверджено показаннями Лісового і Овсієнка, як на попередньому, так і на судовому слідстві.

Тоді ж, восени 1971 року, Овсієнко одержав від Лісового наклепницького змісту документ В. Мороза «Серед снігів», ознайомившись з ним, зберігав деякий час у себе, а потім повернув Лісовому. Наведене підтверджено показаннями Овсієнка і Лісового на попередньому і судовому слідстві.

В лютому 1972 року Овсієнко одержав від Лісового наклепницький документ невідомого автора під назвою «Трагічна смерть Алли Горської». Цей документ він зберігав у себе до травня 1972 року та розповсюджував, передавши для ознайомлення Коломійцю, Бондаренку та Скачеку, а потім повернув його Лісовому.

Це обвинувачення Овсієнка доведене його поясненнями в стадії попереднього і судового слідства про те, що він дійсно одержав від Лісового документ «Трагічна смерть Алли Горської», з яким ознайомив Коломійця, Бондаренка і Скачека, після чого повернув його Лісовому; показаннями свідків Коломійця, Бондаренка і Скачека про те, що Овсієнко ознайомив їх з вказаними документами; та показаннями Лісового, який визнав, що давав Овсієнку для ознайомлення цей документ.

В кінці 1971 року чи на початку 1972 року Овсієнко одержав від Лісового для ознайомлення нелегальний антирадянський журнал так званий «Український вісник», випуск третій за жовтень 1970 року. Навесні 1972 року він дав читати цей журнал студенту КДУ Бондаренку, а через деякий час повернув Лісовому. Це доведено показаннями Лісового і Овсієнка та свідка Бондаренка.

Тоді ж Овсієнко одержав для ознайомлення від Лісового нелегальний антирадянський журнал так званий «Український вісник», випуск п'ятий за травень 1971 року, ознайомився з ним, до весни 1972 року зберігав у себе, а потім повернув Лісовому. Наведене обвинувачення доведене показаннями Овсієнка і Лісового на попередньому і судовому слідстві.

Навесні 1972 року Овсієнко одержав від Лісового для ознайомлення і розмноження машинопис антирадянського документа В. Мороза «Замість останнього слова». Цей документ він зберігав, а в березні 1972 року ознайомив з ним Федаса і Скачека. Тоді ж дозволив Скачеку дати для ознайомлення цей документ студенту Якубівському, який в присутності Овсієнка і Скачека прочитав його в кімнаті гуртожитку. В кінці березня

чи на початку квітня 1972 року Овсієнко з цим документом ознайомив студента КДУ Гайдука І. П.

Наведене обвинувачення доведене показаннями Овсієнка про те, що в березні 1972 року він одержав від Лісового документ «Замість останнього слова», з яким ознайомив студентів КДУ Федаса, Скачека, Якубівського і Гайдука. Про це свідчать показання свідків Федаса, Скачека і Якубівського.

Наприкінці березня чи на початку квітня 1972 року Овсієнко, за радою Лісового, передав машинопис документа «Замість останнього слова» Ковтун Т. Г., яка за його проханням в бібліотеці переписала цей документ і віддала Овсієнку разом з рукописом.

Машинопис документа Овсієнко повернув Лісовому, а рукопис, виконаний Ковтун, передав Гайдуку для віддрукування його Сидоренко Раїсою з метою наступного включення до березневого 1972 року випуску «Українського вісника».

Після віддрукування Сидоренко статті «Замість останнього слова» Гайдук повернув рукопис цього документа Овсієнку, а він – Ковтун, яка згодом його знищила.

Зазначені обставини повністю доведені на попередньому і судовому слідстві показаннями Лісового і Овсієнка та свідків Ковтун, Сидоренко і Гайдука.

На початку березня 1972 року Овсієнко в квартирі Лісового ознайомився з наклепницьким документом Ковгара так званим «Листом» «Громадянину слідчому...», і разом з Лісовим розмножив цей документ, переписав його в одному примірнику.

Обвинувачення в цій частині доведене показаннями Овсієнка про те, що він в квартирі Лісового ознайомився з рукописом «листа» «Громадянину слідчому...» і разом з Лісовим розмножив цей документ, переписав його в одному примірнику.

Обвинувачення в цій частині доведене показаннями Овсієнка про те, що він в квартирі Лісового ознайомився з рукописом «Листа» «Громадянину слідчому...» і разом з Лісовим переписав його в одному примірнику, та показаннями Лісового, який повністю ствердив ці обставини.

В березні 1972 року Овсієнко разом з Лісовим взяв активну участь в організації випуску та поширення антирадянського журналу «Український вісник» березневого 1972 року випуску. Так, у березні 1972 року він за дорученням Лісового зустрівся з студентом факультету журналістики КДУ Гайдуком, якого від імені Лісового попросив знайти друкарку для віддрукування «Українського вісника». Після домовленості Гайдука з студенткою КДУ Сидоренко про друкування журналу Овсієнко при наступних зустрічах з Гайдуком передав йому необхідні документи для друкування: копіювальний папір, дві пачки купленого ним цигаркового паперу, рукописний текст документа «Замість останнього слова» В. Мороза, виконаний рукою Ковтун, та машинопис документа «Громадянину слідчому...», одержаного від Лісового.

Крім того, Овсієнко назвав Гайдуку адресу Стогноти, у якій Гайдук взяв залишені Лісовим для віддрукування ворожі документи: положення про нелегальний журнал «Український вісник» і так звану «інформацію» про окремих осіб, заарештованих за антирадянську діяльність.

Після віддрукування Сидоренко журналу Овсієнко передав Гайдуку доручення Лісового знищити використаний копіювальний папір та оригінали документів. Рукопис документа «Замість останнього слова», вико-

наний Ковтун, Овсієнко одержав від Гайдука і віддав його Ковтун, яка згодом його знищила.

У квітні 1972 року Овсієнко одержав від Гайдука віддруковані Сидоренко 10 примірників журналу «Український вісник» та 6 віддрукованих нею додатково примірників статті «Замість останнього слова».

В квартирі своєї сестри Силенко Н. В. у м. Києві Овсієнко розклав по примірниках ці документи. При наступній зустрічі з Гайдуком на станції метро «Жовтнева» Овсієнко взяв у нього друкарську машинку, яку повернула Сидоренко, та 10 карбованців, одержаних Гайдуком від Пронюка для купівлі господарчої сумки, необхідної для перевезення друкарської машинки. На ці гроші Овсієнко купив в універмазі сумку, в яку вклав машинку і заховав її в автоматичну камеру схову Київського автовокзалу, повідомивши Лісовому номер автоматичної камери схову та її шифр.

У квітні 1972 р. Овсієнко відвіз папку з примірниками «Українського вісника» та статті «Замість останнього слова» на квартири Лісовому, який взяв три примірники журналу «Український вісник» та 2-3 примірники статті «Замість останнього слова».

Після цього Овсієнко деякий час решту названих документів зберігав у себе в портфелі та на квартирі своєї сестри Силенко. У травні 1972 року Овсієнко віддав Лісовому ще два примірники журналу «Український вісник», а один примірник взяв собі для зберігання та поширення серед знайомих. У травні 1972 року Овсієнко за пропозицією Лісового залишив на зберігання Висоцькій чотири примірники «Вісника» та 3-4 примірники документа «Замість останнього слова».

На попередньому і судовому слідстві Овсієнко визнав себе винним в цьому обвинуваченні і дав докладні покази, в яких повністю підтвердив вищенаведене.

Крім визнання, вина Овсієнка доведена показаннями Лісового і Пронюка про виготовлення «Українського вісника», показаннями свідка Гайдука про роль Овсієнка в організації випуску журналу «Український вісник», показаннями свідка Сидоренко про віддрукування нею 10 примірників журналу «Український вісник» та статті «Замість останнього слова», показаннями свідка Висоцької про те, що у травні 1972 року Овсієнко дав їй на зберігання папку з «Українським вісником» та іншими матеріалами, яку вона зберігала деякий час, а потім віддала Савченко; показаннями свідка Савченко про те, що в жовтні 1972 року Висоцька дала їй на збереження примірники «Українського вісника» і статті «Замість останнього слова», які вона на початку квітня 1973 року спалила за настановою Висоцької.

Овсієнко, залишивши у себе один примірник журналу «Український вісник», зберігав його деякий час та широко розповсюджував. У квітні – травні 1972 року про вихід згаданого журналу Овсієнко розповів студенту Круку та Ромку, розповідав їм про зміст журналу та дав позитивну оцінку. В той же час Овсієнко ознайомив з цим журналом Форкун, Скачека, Федаса, Ковтун, Бондаренка та Паламарчук. У серпні 1972 р. разом з іншими документами він передав цей журнал для зберігання Глушенку.

Обвинувачення підтверджено: показаннями Овсієнка на попередньому і судовому слідстві про те, що він зберігав у себе примірник березневого, 1972 року випуску, журналу «Український вісник», про його зміст розповідав Круку і Ромку та давав його читати Скачеку, Федасу, Ковтун, Бондаренку, Паламарчук і Форкун, а в серпні 1972 року залишив на зберігання Глушенку; показаннями Крука і Ромка про те, що Овсієнко інформував їх

про вихід і зміст цього журналу; показаннями свідків Скачека, Федаса, Ковтун, Бондаренка, Паламарчук і Форкун про те, що Овсієнко знайомив їх з «Українським вісником» березневого випуску 1972 року; показаннями Глушенка про те, що у серпні 1972 року Овсієнко залишив йому на зберігання разом з іншими документами «Український вісник», який він у березні 1973 року спалив в кохачарці будинку культури села Леніне Житомирської області.

Перебуваючи у злочинному зв'язку з Лісовим, Овсієнко у червні 1972 року взяв активну участь в організації розмноження для наступного широкого розповсюдження виготовленого Лісовим антирадянського документа так званого «Відкритого листа...», а потім розповсюджував перший варіант цього документа.

В кінці червня 1972 року Овсієнко одержав від Лісового 20 карбованців для придбання паперу і погодився виготовити саморобні конверти, в яких повинен був надсилатись «Відкритий лист...», після його розмноження, в різні установи та приватним особам.

На одержані гроші Овсієнко купив у магазинах цигарковий папір для розмноження згаданого документа і шпалерний папір, з якого виготовив більше сотні саморобних конвертів. Крім того, одержав від Лісового список адрес приватних осіб і установ, яким мав бути надісланий цей документ, та за проханням Лісового доповнив цей список адресами деяких партійних установ.

В кінці червня 1972 року Овсієнко одержав у Лісового і відвіз друкарці Поліційній Р. А., адресу якої йому дав Пронюк, в селище Немішаєве примірник «Відкритого листа...» для друкування, список більше ста адрес приватних осіб і установ, куплений ним копіювальний та цигарковий папір і виготовлені ним же саморобні конверти.

6 липня 1972 року у Пронюка було вилучено при затриманні 74 примірники «Відкритого листа...», віддруковані Поліцією, а також переданий їй Овсієнком зразок цього документа та 112 саморобних конвертів, на 106 з яких були надруковані адреси осіб і установ. Овсієнко визнав себе винним в організації розмноження для наступного поширення «Відкритого листа...» Лісового і дав докладні пояснення, в яких повністю підтвердив наведені обставини. Його вина підтверджена також показами свідка Поліційної про те, що відносно друкування «Відкритого листа...» з нею мав розмову Лісовий, а потім Пронюк. Через деякий час після цієї розмови вона одержала від Овсієнка один примірник «Відкритого листа...», список адрес, цигарковий папір і саморобні конверти. Розмножений нею на друкарській машинці згаданий документ і конверти забрав у неї Пронюк 6 липня 1972 року.

В середині червня 1972 року Овсієнко одержав від Лісового для ознайомлення один примірник першого варіанта «Відкритого листа...» у вигляді рукопису. Ознайомившись з цим документом, він кілька днів зберігав у себе, а потім дав для ознайомлення Ромку, який переписав цей документ у зошит, а оригінал повернув Овсієнку, який віддав його Лісовому.

Після арешту Лісового і Пронюка, Овсієнко на початку серпня 1972 року поїхав до Ромка і дізнавшись, що Ромко в червні 1972 року переписав у свій зошит текст «Відкритого листа...», сам переписав цей лист і забрав його з собою.

Наведене підтверджено показаннями Овсієнка, Лісового і Ромка, протоколом обшуку у Ромка від 5 березня 1973 року, під час якого був вилучений зошит з текстом «Відкритого листа...» та речовим доказом – приєднаним до справи зошитом з текстом «Відкритого листа...» Лісового (т.21, а. с.15, т.23, а. с.246-309).

У серпні 1972 року в будинку своїх батьків у селі Леніне Житомирської області Овсієнко з рукопису, переписаного у Ромка, виготовив від руки через копіювальний папір п'ять примірників «Відкритого листа...», а оригінал знищив. У грудні 1972 року Овсієнко в селі Ташань Київської області виготовив під копіювальний папір ще шість рукописних примірників «Відкритого листа...» Лісового.

Виготовивши 11 примірників цього документа, Овсієнко зберігав їх у себе і поширював серед знайомих. На протязі серпня 1972 – березня 1973 року Овсієнко передав для зберігання та ознайомлення примірники «Відкритого листа...» Глуценку, Гайдуку, Бондаренку, Круку (останній за дорученням Овсієнко ознайомив з документом студентів Положія і Форкун), Пилипенку, Сороці, Висоцькій, неповнолітньому учню Стіпахну та дружині Лісового – Лісовій В. П., а один примірник зберігав у себе до дня його вилучення. Про виготовлення Лісовим «Відкритого листа...» Овсієнко розповів студентам Поліщуку і Федасу. Причому останньому він розповів про зміст цього документа.

На попередньому і судовому слідстві Овсієнко повністю визнав свою вину в цьому обвинуваченні. Його вина підтверджена також показаннями свідків Глуценка, Гайдука, Бондаренка, Крука, Положія, Пилипенка, Сороки, Висоцької, Лісової та інших про те, що Овсієнко передавав їм для зберігання і ознайомлення примірники «Відкритого листа» та речовими доказами – текстами примірників «Відкритого листа...», вилученими під час обшуків у Овсієнко, Сороки і Лісової (т.21, а. с.58-61, 80,197-232, 67, 86, 309-348, 65, 66, 85-96, 325-306), а також висновком криміналістичної експертизи про те, що вказані рукописи виготовив Овсієнко (т.20, а. с.253-266).

Мешкаючи в селі Ташань Переяслав-Хмельницького району Київської області, Овсієнко з метою підризу та ослаблення Радянської влади склав особисто і зберігав документи антирадянського і наклепницького змісту, які мав намір поширити.

На протязі вересня – грудня 1972 року Овсієнко виготовив в трьох варіантах документ антирадянського змісту, що починається словами: «Нова хвиля репресій...». Цей документ спрямований, зокрема, на захист Лісового та інших осіб, заарештованих за антирадянську діяльність. Документ містить наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний та суспільний лад, і політику Комуністичної партії та Радянського Уряду в національному питанні. У всіх трьох варіантах цього документа Овсієнко проголошує заклики до різних форм боротьби проти існуючого в СРСР державного і суспільного ладу.

Після виготовлення цього документа Овсієнко мав намір поширити його і зберігав у себе на квартирі, де він був вилучений під час обшуку 5 березня 1973 року.

Вказане доведено показаннями Овсієнко на попередньому і судовому слідстві, протоколом обшуку від 5 березня 1973 року і речовим доказом – вилученим під час обшуку у Овсієнко трьома варіантами антирадянського документа «Нова хвиля репресій...» та висновками криміналістичної експертизи про те, що цей документ у трьох варіантах виготовив Овсієнко (т.14, а. с.247-250, 253-258, 263-276, 318-335, 337-385, т.20, а. с.253-260, т.21, а. с.71-76).

У грудні 1972 року Овсієнко склав антирадянський націоналістичний документ – так звану «Заяву до Верховного Суду Союзу РСР, До Верховного Суду Української РСР», в якому намагається опорочити політику

нашої держави щодо національного питання, зводить наклеп на діяльність одного з керівників КПРС і зберігав цей документ з метою поширення, але не встиг цього зробити в зв'язку з арештом.

Це підтвержене показаннями Овсієнка, протоколом обшуку і вилученням цього документа 5 березня 1973 року, протоколом огляду, речовим доказом – вилученим під час обшуку у Овсієнка документом так званою «Заявою до Верховного Суду...» та висновком криміналістичної експертизи про те, що цей документ написаний Овсієнком (т.14, а. с.247-250, 317-396; т.20, с.253-260; т.21, а. с.70,71).

На протязі січня – лютого 1973 року Овсієнко виготовив для розповсюдження антирадянський документ під назвою «Кінець шістдесятників», в якому робиться спроба обілити осіб, притягнутих до відповідальності за антирадянську діяльність, зводяться наклепницькі вигадки на політику КПРС в національному питанні, робиться спроба опорочити принципи дружби народів Радянського Союзу і посягати ненавистю до російського народу, з ворожих позицій висвітлюється політична і практична діяльність КПРС і Рад депутатів трудящих. Цей документ він зберігав у себе, але поширити не встиг у зв'язку з вилученням його під час обшуку 5 березня 1973 року.

Обвинувачення доведено показаннями Овсієнка, протоколами обшуку і вилучення в Овсієнка цього документа та його огляду, речовим доказом – приєднаним до справи документом «Кінець шістдесятників», висновком криміналістичної експертизи про написання цього документа Овсієнком (т.14, а. с.247-250, 277-315; т.20, а, с.253-260, т.21, а. с.76-78).

Наприкінці 1972 чи на початку 1973 року Овсієнко написав з метою дальшого поширення наклепницький документ, що починається словами: «Я змушений вам сказати таке...», який подає як звернення чи заповіт до учнів і вказує, що він поклявся боротися проти насильства, яке є нібито в нашій країні, та зводить наклепницькі вигадки на практику комуністичного будівництва в нашій країні і зберігав його у своїй квартирі до дня вилучення 5 березня 1973 року.

Це доведено показаннями Овсієнка, протоколами вилучення і огляду цього документа, речовим доказом – приєднаним до справи документом «Я змушений вам сказати таке...», та висновком криміналістичної експертизи про написання цього документа Овсієнком (т.14, а. с.247-249, 259-262; т.20, а. с.253-260, т.21, а. с.73-79).

У січні 1973 року Овсієнко почав виготовляти документ антирадянського змісту під назвою «Добощ і «опришки», який завершив у березні, написавши його у вигляді статті в чотирьох примірниках через копіювальний папір. Два примірники цього документа Овсієнко 3 березня відвіз у м. Київ на квартиру своєї сестри Силенко Н. В., де заховав їх під дно нижнього ящика письмового стола. 5 березня 1973 року під час обшуку в квартирі Силенко ці примірники було вилучено. Два інших примірники Овсієнко заховав в своїй квартирі в селі Ташань, де вони були вилучені 10 березня 1973 року.

В документі «Добощ і «опришки» Овсієнко намагається обілити осіб, заарештованих за антирадянську діяльність, вдаючись при цьому до наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, внутрішню політику КПРС і Радянського Уряду, радянську діяльність, робиться заклик до проведення антирадянської діяльності.

Овсієнко визнав себе винним у виготовленні цього документа з метою його поширення. Крім визнання, його вина в цьому доведена: про-

токолом виймки у Силенко та Овсієнка, протоколами огляду 4 примірників згаданого документа, речовими доказами – приєднаними до справи 4 примірниками документа «Добош і «опришки» та висновками криміналістичної експертизи про те, що всі чотири примірники цього документа виготовив Овсієнко (т.21, а. с.8-9, 58-61, 31-33, 84-85, 346-462; т.20, а. с.253-260, 267-268).

Під час навчання на 4-5 курсах КДУ на протязі березня 1971 – лютого 1972 року Овсієнко в чотирьох записних книжках в записях, датованих 18 березня, 27 липня, 11 і 13 листопада і 24 грудня 1971 року, 6, 18 і 29 січня, 11 і 13 лютого 1972 року зводив наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад, політику Комуністичної партії та Радянського Уряду в національному питанні.

Ці записники він відвіз до своїх батьків в село Леніне і зберігав їх до дня вилучення 5 березня 1973 року з метою поширення та використання при виготовленні інших ворожих документів.

Обвинувачення доведено показаннями Овсієнка, протоколом обшуку та протоколом огляду вилучених записників і висновків криміналістичної експертизи про те, що згадані тексти в записниках виконані Овсієнком (т.21, а. с.2-4, 115-159, 162-163, т.20, а. с.273-280).

Мешкаючи в селі Ташань Переяслав-Хмельницького району Київської області, Овсієнко на протязі вересня – листопада 1972 р. в двох записних книжках також зробив записи антирадянського змісту. В записях, датованих 19–22 вересня, 10, 17, 23 і 25 жовтня, 21, 27, 28 і 29 листопада 1972 року містяться наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад. Овсієнко вказує в них про свою ненависть до Радянської влади, що він став на шлях боротьби проти існуючого в нашій країні державного і суспільного ладу, вказує про виготовлення ним для наступного поширення антирадянських документів.

Ці записні книжки він зберігав до дня їх вилучення 8 березня 1973 року.

Овсієнко визнав, що в своїх двох книжках він зробив записи ворожого змісту, які зберігав до дня вилучення, маючи намір використати їх при виготовленні інших ворожих документів. Крім визнання, його вина доведена протоколом особистого обшуку Овсієнка і вилучення при цьому записних книжок, протоколом їх огляду, речовими доказами – приєднаними до справи двома записними книжками та висновком криміналістичної експертизи про те, що тексти в записних книжках виконав Овсієнко (т.14, а. с.145-185, 241; т.20, а. с.273-280; пакунок №6).

Крім того, Овсієнко на протязі 1969-1972 років з метою підриву та ослаблення Радянської влади займався проведенням антирадянської агітації в усній формі, в розмовах зі студентами і знайомими систематично зводив наклепи на радянську дійсність, національну політику КППР і Радянського Уряду, положення України в складі СРСР.

Навчаючись на філологічному факультеті Київського державного університету, Овсієнко в різних місцях і в різний час 1970–1972 років в розмовах зі студентами університету Федасом, Скачком, Паламарчук, Бондаренком, Ковтун, Положієм, Круком, Коломійцем, Сорокою, Яремчуком, Форкун і Якубівським систематично висловлював незадоволення радянською дійсністю, зводив наклепи на радянський державний і суспільний лад; заявляв, що в нашій країні нібито відсутні демократичні свободи; наклепницьки твердив, що на Україні нібито проводиться насильницька русифікація, внаслідок чого занепадає українська мова і культура, що Україна

нібито займає нерівноправне становище і пригноблюється Росією, перебуває на положенні колонії, що в нашій країні нібито порушуються принципи ленінської національної політики. Існують беззаконня, свавілля, безпідставно переслідуються представники інтелігенції. Крім цього, в розмовах з Федасом підсудний Овсієнко намагався довести, що треба боротися за вихід України зі складу Союзу РСР, а в розмові зі Скачком, торкаючись питання заключення Брестського миру в 1918 році заявляв, що Україну тоді нібито було «продано» німцям.

Підсудний Овсієнко повністю визнав себе винним у провненні антирадянської агітації в розмовах з переліченими студентами. Його вина в провденні усної антирадянської агітації доведена також показаннями на попередньому і судовому слідстві свідків Федаса, Скачека, Паламарчук, Бондаренка, Ковтун, Положія, Крука, Коломійця, Сороки, Яремчука, Форкун і Якубівського, які ствердили факти усної антирадянської агітації з боку Овсієнка.

В розмовах з працівником Радомишльської райгазети «Зоря Полісся» Житомирської області Пилипенком А. Б. в 1969–1972 роках Овсієнко, торкаючись питань національної політики в нашій країні, тлумачив її з антирадянських позицій, наклепницьки стверджував про нібито існуючу в СРСР насильницьку русифікацію, заявляв, що на Україні необхідно «будити народ», вести боротьбу за «відродження української культури». Це підтверджено показаннями самого Овсієнка та свідка Пилипенка.

В 1971–1972 роках при зустрічах у м. Києві та селі Скибин Жашківського району Черкаської обл. з Ромком П. Я., підсудний Овсієнко наклепницьки твердив про «відсутність демократичних прав» у нашій країні, про нібито нерівноправне становище України у складі СРСР та про насильницьку «русифікацію», що підтверджено показаннями Овсієнка та свідка Ромка.

У розмовах з мешканцем села Леніне Житомирської області Глушенком М. О. в травні – червні 1972 року Овсієнко, намагаючись облітити осіб, заарештованих за антирадянську діяльність, заявляв, що цих осіб заарештовано за те, що вони виступали проти «русифікації», яка нібито проводиться на Україні, що кращі представники української інтелігенції начебто безпідставно перебувають у в'язницях і що народ повинен протестувати проти цього. Це обвинувачення підтверджено визнанням Овсієнка та показаннями свідка Глушенка.

В травні 1972 року в розмовах з Забродською Л. А. підсудний Овсієнко намагався довести, що на Україні за вказівкою партійних і радянських органів нібито проводиться політика «великодержавного шовінізму», внаслідок чого зникає українська мова, занепадає культура, твердив, що коли якась соціалістична країна намагається жити по-своєму, то з нею нібито розправляються, а також висловлювався про те, що Радянський Союз повинен віддати КНР частину своєї території, твердив про свавілля радянських органів.

Наведене повністю підтверджено визнанням самого Овсієнка.

Під час вчителювання в селі Ташань Переяслав-Хмельницького району Київської області восени 1972 року в розмовах з старшою піонервожатою Усик Л. Г. Овсієнко систематично висловлював незадоволення радянською дійсністю, наклепницьки твердив про нібито існуюче «обуржуазнення» нашого суспільства, намагався довести, що тепер КПРС начебто перестала виражати інтереси робітничого класу й народу, а виражає інтереси «дрібної буржуазії», якою нібито є керівники радянської промисловості і сільського господарства.

Овсієнко твердив, що Україна начебто поступово попадає під гніт Росії, що на її території відбувається насильницька русифікація, що «свідомі» українці ведуть боротьбу за своє визволення, за «самостійність України». Як приклад цьому, розповідав про самоспалення душевно хворого Макухи, вихваляв його, називаючи «дійсним патріотом», «борцем за свободу України». Проведення антирадянської агітації такого змісту підтвердив сам Овсієнко і свідок Усик.

В той же час Овсієнко в розмовах з учнем 9-«б» класу неповнолітнім Стіпахом І.І. вихваляв осіб, заарештованих за антирадянську діяльність, наклепницьки твердив про нібито існуюче «свавілля» радянських органів, розповів про зміст антирадянського документа про самоспалення Макухи, розповідав про існування позацензурної літератури і нелегального журналу «Український вісник», ознайомив Стіпахна з «Відкритим листом...» Лісового, твердив, що Україна нібито не може бути вільною, бо відчуває тиск з боку Росії. Овсієнко заявляв Стіпахну, що для «дійсного прояву інтернаціоналізму» потрібно віддати КНР частину радянської території.

Овсієнко визнав, що вів розмови зі Стіпахом саме такого змісту та ознайомив його з «Відкритим листом...» Лісового. Крім визнання, його вина в цьому підтверджена також показаннями свідків Петрашенка і Усик.

Восени 1972 року під час заняття шкільного драмгуртка Овсієнко в присутності Усик, учнів Стіпахіна, Кривошеї, Сич Г. Т. та Сич Г. П. говорив, що в комунізм ніхто не вірить, що комунізм — це нереальність. У розмові з Кривошеєю вихваляв анархіста Махна, називаючи його «визначною людиною». В лютому 1973 р. в розмові з ученицями Сич Г.І. і Сич Г. П. висловлював незадоволення радянською дійсністю, охаював діяльність КПРС і Радянського Уряду.

Проведення розмов такого антирадянського змісту Овсієнко визнав як на попередньому, так і на судовому слідстві. Крім визнання, його вина в цьому частково доведена показаннями свідків Усик та Петрашенка.

Скоєння Овсієнком інкримінованих йому злочинів, крім його особистого зізнання, доведено показаннями численних свідків, речовими доказами і висновками криміналістичних експертів та іншими матеріалами справи.

Овсієнко, маючи вищу освіту і достатній життєвий досвід, не міг не усвідомлювати, що його дії, пов'язані з виготовленням, зберіганням та розповсюдженням літератури й документів, в яких зводяться наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад, об'єктивно були спрямовані на підрив і ослаблення Радянської влади.

Про те, що Овсієнко при скоєнні злочину переслідував мету підриву і ослаблення Радянської влади, свідчить характер та тривалість (1968—1973 рр.) антирадянської діяльності, якою він займався. Про таку мету свідчить також антирадянський зміст і характер документів, які він виготовляв, зберігав і розповсюджував, та антирадянський зміст розмов, які він проводив з багатьма особами.

Тому суд, аналізуючи зібрані по справі докази в їх сукупності, вважає, що матеріалами справи вина Овсієнка в проведенні антирадянської агітації і пропаганди доведена в повному обсязі пред'явленого йому обвинувачення, а його дії за ч.1 ст.62 КК УРСР кваліфіковано вірно.

При обранні міри покарання підсудним суд враховує характер і особливу суспільну небезпечність вчиненого ними злочину, що Пронюк і Лісовий злочинною діяльністю займалися тривалий час, втягнули у злочин інших осіб. Причому Пронюк продовжував займатись злочинною діяль-

ністю, незважаючи на неодноразові попередження його органами влади і громадськістю за місцем роботи.

При обранні покарання Овсієнку суд враховує, що він був втягнутий у злочинну діяльність іншими, визнав себе винним, широко розкався і запевнив, що надалі злочинною діяльністю займатися не буде та що він своїми показами сприяв повному і об'єктивному розслідуванню справи.

У відповідності з ст.25 КК УРСР Пронюк, Лісовий і Овсієнко міру покарання у вигляді позбавлення волі повинні відбувати у виправно-трудовій колонії суворого режиму.

На підставі наведеного та керуючись ст. ст. 323-324 КПК УРСР, суд

П Р И Г О В О Р И В:

ПРОНЮКА Євгена Васильовича –

за ч.1 ст. 62 КК УРСР до 7 (семи) років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії суворого режиму і 5 (п'яти) років заслання.

ЛІСОВОГО Василя Семеновича –

за ч.1 ст. 62 КК УРСР до 7 (семи) років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії суворого режиму і 3 (трьох) років заслання.

ОВСІЄНКА Василя Васильовича –

за ч.1 ст. 62 КК УРСР до 4 (чотирьох) років позбавлення волі у виправно-трудовій колонії суворого режиму, без заслання.

Зарахувати в строк відбуття покарання час перебування під вартою Пронюку Є. В. і Лісовому В. С. з 6 липня 1972 року, Овсієнку – з 5 березня 1973 року.

Запобіжний захід до набрання вироком законної сили Пронюку Є. В., Лісовому В. С. і Овсієнку В. В. залишити раніше обраний – тримання під вартою.

Судові витрати по справі в сумі 345 крб. 60 коп. стягнути в дохід державі з Пронюка Є. В., Лісового В. С. та Овсієнка В. В. в рівних долях, тобто з кожного по 115 крб. 20 коп.

Речові докази – друкарську машинку «Ремінгтон» № 66417, яка належить Івановій Т. О.; фотозбільшувач, фотоліхтар, фотооб'єктив типу Н-50У-1 № 5909 і фотооб'єктив Н-50У-1 № 6809, належні Овсієнку, як знаряддя злочину – конфіскувати.

Вісім гумових пульок, як такі, що не являють цінності, – знищити.

Неповну пачку білого цигаркового паперу та розпечатану пачку друкарського паперу, як такі, що мають пошкодження – знищити.

Решту речових доказів зберігати при справі.

Вирок може бути оскаржено до Верховного Суду Української РСР в касаційному порядку протягом семи діб: засудженими з моменту вручення їм копії вироку, іншими учасниками процесу – з моменту оголошення вироку.

М. П. Головуючий – П. Цупренко

народні засідателі – підписи

Згідно: ГОЛОВУЮЧИЙ П. ЦУПРЕНКО

Лм-10

13. XII-73 р.

ДОКУМЕНТИ 1975–1980 РР.

Комітетові захисту прав людини при Організації Об'єднаних Націй від політв'язня-українця Овсієнка Василя, 1949 р. н., який утримується в совєцькому концтаборі суворого режиму ЖХ-385/19 у Мордовії,

ЗАЯВА.

У зв'язку з 30 жовтня – Днем політв'язня СССР, звертаюся до Високого Комітету як українець, репресований за національну приналежність, самосвідомість та політичні погляди і ув'язнений та депортований за межі батьківщини, з надією, що Комітет докладе всіх зусиль до того, щоб вимусити совєцькі власті звільнити і реабілітувати нас, усіх політв'язнів СССР, у тому числі українців, і припинити, нарешті, практику переслідувань за погляди або ж, принаймні, полегшити наше тяжке становище як в'язнів.

У своїх численних заявах і протестах я, як і мої союзники, неодноразово звертався до совєцьких установ, від місцевих до верховних, проте вони вперто ігнорують нас, тільки репресії після цього посилюються. Ось чому я нині звертаюся безпосередньо до Комітету захисту прав людини при ООН із пропозицією і проханням зорганізувати спеціальну комісію чи комітет для контролю над утриманням політв'язнів у совєцьких концтаборах, тюрмах, ізоляторах і на засланні, який би у своїй діяльності керувався високими принципами, проголошеними в Декларації прав людини і підтвердженими на Нараді з питань безпеки і співробітництва в Європі.

Пропонований комітет чи комісія повинен домогатися:

- ліквідації в СССР статей кримінальних кодексів, які дають репресивним органам переслідувати кого завгодно і за що завгодно (ст.ст. 62 і 187-1 Кримінального кодексу УРСР); звільнення і реабілітації всіх будь-коли репресованих за цими статтями і без них громадян;

- розслідування і засудження нечужаних в історії людства злочинів совєцьких репресивних органів протягом усього часу їх існування, зокрема щодо українського народу;

- негайного припинення переслідувань і звільнення всіх учасників національно-визвольних рухів, у т.ч. українського;

- створення умов для всенародного і демократичного обговорення найактуальніших соціальних проблем, у т.ч. національного питання, яке, на моє глибоке переконання, особливо гостро стоїть на Україні; надання всім народам СССР права і можливості самим розпоряджатися своєю долею;

- звільнення всіх колабораціоністів II Світової війни, припинення переслідувань їх за давністю справи.

Сумніваючись у тому, що за існуючих умов удасться домогтися від совєцьких властей таких радикальних заходів, я пропоную добиватися як мінімум:

- звільнити всіх політв'язнів-жінок, у тому числі Надію Світличну, Стефанію Шабатуру, Ірину Стасів-Калинець, Ніну Строкату-Караванську, Оксану Попович, Ірину Сенік, Дарку Гусяк, Галину Пальчак;

– провести репатріацію всіх політв'язнів (вільними чи ув'язненими), припинити національну дискримінацію їх, не обмежувати після звільнення свободи вибору місцепроживання, аж до надання можливості виїзду за кордон;

– звільнити з тюрем Валентина Мороза, Олеся Сергієнка, Юрія Шухевича, Кроніда Любарського, Євгена Пашніна, Гунара Роде та інших політв'язнів;

– звільнити з психіатричних лікарень психічно здорових людей Миколу Плахотнюка, Віталія Калиниченка, Василя Рубана, Бориса Ковгара, Зіновія Красівського; засудити практику погроз і розправ шляхом поміщення до психлікарень, покарати винних у цих жажливих злочинах;

– ліквідувати, нарешті, ганебні 25-літні терміни ув'язнення; звільнити всіх, хто відбув максимальний 15-літній термін;

– звільнити з тюрем і таборів усіх інвалідів I та II груп, а також в'язнів, старших 60 років;

– встановити нормальне медичне обслуговування в тюрмах, таборах, ізоляторах і місцях заслання, поставити його під контроль Міжнародного Червоного Хреста; не забороняти одержувати ліки з волі;

– надати негайну кваліфіковану медичну допомогу Василеві Стусу;

– припинити дискримінацію рідних і знайомих політв'язнів шляхом звільнення їх із роботи, недопуску на певні посади, до вузів, а також зняття будь-яких обмежень щодо побачень з ними та листування;

– припинити геноцид в'язнів шляхом незадовільного харчування і обмежень та позбавлень щодо купівлі продуктів, ліквідувати обмеження щодо кількості і вмісту посилок та бандеролей, а також ліквідувати інституцію карцерів, БУРів, тюрем – перш за все щодо жінок;

– покарати організаторів і виконавців фізичних розправ над В'ячеславом Чорноволом, Василем Стусом, Михайлом Осадчим, Іваном Гелем; ужити заходів щодо повної безпеки політв'язнів, накладаючи особисту відповідальність за їх безпеку на адміністрацію установ і начальників конвоїв;

– припинити дискримінацію творчої праці політв'язнів шляхом обмежень у купівлі й одержанні літератури різними шляхами (у т.ч. з-за кордону) та створення несприятливих умов для такої праці, фактичної заборони друкуватися і т. ін.;

– ліквідувати обов'язкову трудову повинність політв'язнів та жорстоку експлуатацію їхньої праці; встановити рівень платні такий, як на волі, дотримуватися 40-годинного робочого тижня;

– якщо інституція політв'язнів у СРСР не буде ліквідована зовсім, то слід домогтися негайно надати нам статус політв'язнів і поставити місця позбавлення волі і заслань під контроль світової громадськості і пропонуваного комітету чи комісії, відкрити громадськості і пресі доступ до них.

Я висловлюю щире та сердечне дяку всім союзникам, усім співвітчизникам та зарубіжним громадянам, усім організаціям і установам, які підтримують нас у тяжкій неволі і разом з нами відзначають цю дату – День політв'язня СРСР, і в знак солідарності з ними та на відзнаку цього дня я голодую.

30 жовтня 1975 року. (Підпис)

В.Овсієнко,
вчитель, політв'язень-українець

*Прим. На с. 1, у лівому кутку рукопису вгорі напис навкіс, для спецчастини:
С: Конфискуйте, т. к. содержание явно клеветническое. (Підпис). 30/10 75.*

Завідуючому Радомишльським районним відділом народної освіти Житомирської області від Овсієнка Василя, жителя с. Леніне, філолога, викладача української мови й літератури,

ЗАЯВА.

Прошу найближчим часом надати мені можливість працювати за спеціальністю в одній зі шкіл села Леніне або сусідніх населених пунктів.

1972 року я закінчив українське відділення філологічного факультету Київського університету і працював за направленням учителем української мови й літератури в Ташанській (с. Ташань) середній школі Переяслав-Хмельницького р-ну Київської області, де 1973 року був заарештований за звинуваченням у проведенні антирадянської агітації і пропаганди (ст. 62 ч. 1 КК УРСР) і засуджений Київським обласним судом до 4 років позбавлення волі в колоніях суворого режиму. Строк закінчив 5 березня 1977 р. Вини за собою я не визнаю.

Ухвали про заборону на професію суд не виносив, законодавства щодо цього в СРСР не існує.

У зв'язку з тим, що я маю адміністративний нагляд (без права виїзду за межі району), Ваша відмова виявилася б для мене фактичною забороною на професію.

Якщо ж мені буде дозволено працювати за спеціальністю, то буду сумлінно виконувати свої обов'язки.

31 березня 1977 року.

Василь Овсієнко

Українська Гельсінкська Група. 1978-1982. Документи і матеріали. — Топонто — Балтимор, 1983. — С. 497-498.

*Міністрові освіти УРСР
від Овсієнка Василя, філолога,
викладача української мови і літератури,*

ЗАЯВА.

5 березня 1977 року мене звільнили з ув'язнення і тепер я бажаю працювати знову за професією — в школі або в іншій установі, де викладається українська мова та література. Заборони працювати за фахом суд не виносив, жодного законодавства про це в УРСР немає.

1972 року я закінчив Київський університет і працював згідно з направленням учителем української мови й літератури в Ташанській середній школі (с. Ташань) Переяслав-Хмельницького району Київської області, де я був заарештований 5 березня 1973 р. і засуджений Київським обласним судом на 4 роки ув'язнення за звинуваченням у проведенні антирадянської агітації і пропаганди (ст. 62 ч. 1 КК УРСР), що я вважаю безпідставним і вини за собою не визнаю.

Незадовго до звільнення працівники іншої установи, а саме КДБ, самотільно і без жодних підстав, втручаючись у справи Вашого Міністерства, говорили мені, що я до роботи за спеціальністю не буду допущений, поки не «зміню своїх поглядів» (розмови з працівником КДБ Бородою в таборі ЖХ-385/19, Мордовія; Стеценком, працівником КДБ в Києві, з Привалюком, працівником управління КДБ Житомирської області).

Так і сталося. Після звільнення я не мав куди повертатися, як тільки до своєї самотньої 67-річної матері в село Леніне Радомишльського р-ну Житомирської обл., оскільки вона потребує моєї допомоги і моєї присутності. Але Радомишльське райВНО роботи мені тут не надає, покликаючись на відсутність вакансій. У зв'язку з тим, що мене взято під адміністративний нагляд (також незаконно), згідно з яким я не маю права з'являтися за межами району, відмова Радомишльського райВНО є для мене фактично заборону на професію, цебто дискримінацією за погляди. Таким чином, я приневолений на безробіття.

Але органи КДБ і МВС можуть застосувати до мене ст. 196-1КК УРСР про порушення правил адміністративного нагляду, оскільки вона навмисне нечітко сформульована так, що «ухилення від громадсько-корисної роботи», «ведення паразитного способу життя», «антигромадську поведінку» при потребі можна застосувати де завгодно (наприклад, примусове безробіття, одержання допомоги від рідних чи друзів, відмова від участі в комуністичному суботникові або у виборах, а також критичні висловлювання про деякі сторони суспільного життя).

Цю статтю кодексу я розглядаю як таку, що суперечить Конституції УРСР, в якій немає статей про примусову працю, а також Конвенції ООН від 1956 року про відмову використовувати примусову працю, яку підписав СРСР.

Прошу Вашого втручання в мою справу з метою забезпечити мене роботою за спеціальністю в межах району або, в крайньому випадку, подбати про зняття з мене адміністративного нагляду, щоб я міг знайти роботу в іншому місці. Для цього, звичайно, треба усунути незаконне втручання КДБ у справи Вашого Міністерства. Якщо ж позитивне вирішення цього питання з будь-яких причин неможливе, прошу офіційно зареєструвати мене як безробітного і надавати мені й моїй матері (вона має пенсію всього 20 руб.) відповідну допомогу, оскільки ми не маємо засобів існування, а міняти улюблену і здобуту тяжкими зусиллями професію я не бажаю.

8 квітня 1977 року.

Василь Овсієнко

Українська Гельсінкська Група. 1978-1982. Документи і матеріали. – Топонто – Балтимор, 1983. – С. 499-501.

**Прокуророві УРСР
від Овсієнка Василя, що проживає в с. Леніне
Радомишльського району Житомирської області,**

ЗАЯВА.

5 березня 1977, після чотирьох років ув'язнення за ст. 62 ч. 1 КК УРСР, я був звільнений з-під варті. В той же день начальник Радомишльського районного відділу внутрішніх справ наклав на мене піврічний адміністративний нагляд, покликаючись на висновок якоїсь міфічної спостережної комісії, якої я ніколи не бачив, про те, що я «не став на шлях виправлення». Його аргументацію я вважаю необгрунтованою, а накладення на мене адміністративного нагляду незаконним з таких міркувань.

Згідно з пунктом «б» ст. 2. Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 липня 1966 р. нагляд установлюється над «засудженими до позбавлення волі за тяжкі злочини... якщо їхня поведінка в період відбування кари в місцях позбавлення волі свідчить про вперте небажання стати на шлях виправлення і приєднатися до чесного трудового життя».

По-перше, дотримуючись певних поглядів у національних, політичних і релігійних проблемах, які стоять перед суспільством, і висловлюючи їх усно або на папері, або розповсюджуючи чужі міркування про це, я не вчинив нічого злочинного.

По-друге, «приєднатися до чесної, трудової праці» — це не для мене, оскільки нечесного і нетрудового життя я ніколи не вів і не заявляв, що буду таке життя вести, хоч питання про працю, на мій погляд, повинна вирішувати сама особа, бо в Конституціях УРСР і СРСР нема статей про примусову працю (на примус до праці, всупереч Конституції, вказує ст. 214 КК УРСР, та й саме існування Виправно-трудових установ, де праця примусова).

Таким чином, залишається лише «вперте небажання стати на шлях виправлення», що до мене було й застосовано.

Що розуміти під «виправленням»? Ч. 2 п. 4 Постанови Президії Верховного Суду СРСР від 5 липня 1974 р. вказує: «Під упертим небажанням стати на шлях виправлення і приєднатися до чесного трудового життя слід розуміти, зокрема, систематичне порушення режиму відбування кари, за яку особа підлягла засобам покарання, передбаченого ст. 34 Основ виправно-трудового законодавства СРСР і союзних республік, якщо вони не зняті або не вигасли на день звільнення з виправно-трудової установи».

Згідно зі ст. 89 ВТК УРСР, покарання вигасають через три роки за відсутності нових порушень. У таборах я весь час працював, постійно виконуючи норми виробітку. Порушень режиму в мене за останній рік не було, якщо зняти з рахунку невихід на роботу 23 січня 1977 р. В цьому випадку другу неділю підлягав установлюючи робочий день і не надаючи серед тижня вихідного, адміністрація ВТК ЖХ-385/19 (Мордовія) сама порушила законодавство про працю, що я оскаржив Генеральному Прокуророві СРСР і на що до цих пір чекаю відповіді.

Таким чином, ніде ні слова не сказано про те, що термін «виправлення» може застосовуватися до поглядів — політичних, національних, а також релігійних. Та й хіба можна режимом «виправляти» ідеї, думки? В СРСР законодавчо не встановлено обов'язкової для визнання всіма громадянами ідеології або віри, хоч дозволяється пропаганда тільки однієї — комуністичної. Однак моє «вперте небажання» визнавати цю ідеологію не є юридичною підставою накладати на мене нагляд.

Я поки що ніде не працюю, бо внаслідок тяжких умов режиму в таборах мені підірвано здоров'я, я потребую лікування й відпочинку (в таборах відпочинку немає, лікування й харчування незадовільні). Проте вже 31 березня я подав заяву до Радомишльського районного відділу народної освіти з проханням надати мені роботу за спеціальністю і одержав звітні відмову, що, мовляв, вакансії для мене нема. І, відповідно до обіцянок працівників КДБ, не буде, доки я не «зміню своїх поглядів». Це фактично є заборону на професію за погляди, яка хоч і не спирається ні на вирок суду, ані на будь-який закон, буде здійснюватися, оскільки поглядів своїх я поки що змінювати на якісь інші не збираюсь, а в зв'язку з адміністративним наглядом я не маю можливості шукати роботу за спеціальністю в іншому місці, навіть у сусідньому районі, не кажучи вже про ті місця, яких сила КДБ не досягає. Міняти ж спеціальність я не бажаю. Ось чому я 8 квітня 1977 р. звернувся в Міністерство освіти УРСР з пропозицією зареєструвати мене як безробітного і видавати мені та моїй 67-річній матері допомогу, оскільки я не маю засобів до існування з незалежних від мене причин.

Відповідно до викладеного, прошу скасувати встановлений наді мною адміністративний нагляд як незаконний і принизливий.

8 квітня 1977 р.

Василь Овсієнко

*Прокуророві Української РСР
від громадянина Овсієнка Василя, 1949 року народження,
що живе в селі Леніне Радомишльського р-ну
Житомирської області,*

ЗАЯВА.

Від 5 березня 1973 року до 5 березня 1977 року я відбував у Мордовських таборах суворого режиму покарання за вияв національної свідомості, що в основному, виявлялося розповсюдженням літератури критичного змісту про практику національного будівництва в СРСР. У зв'язку з психіатричним шантажем, я визнав себе тоді винним у вчиненні злочину, передбаченого ст. 62, ч. 1 КК УРСР. Під час слідства тому, що я не давав показів, старший слідчий КДБ Київської області Цімох Микола Павлович висловив «сумнів» щодо моєї психічної повновартості, що, звичайно, треба було розуміти як погрозу запроторити мене до психіатричної тюрми, як це трапилося з багатьма інакодумцями. І якраз тому, що я почав здавати свої позиції, мені пощастило прослизнути через психоекспертизу Винарської Наталі Максимівни в Павлівській психіатричній лікарні міста Києва. Звичайно, опам'ятавшись, я відмовився визнати себе злочинцем, що остаточно засвідчив своєю заявою від 20 серпня 1976 року до прокурора УРСР, бо всі мої дії цілком і повністю вкладаються у межі дозволеного Конституціями УРСР і СРСР, а стаття, за якою мене судили, є антиконституційна. Відповідним чином, я, в міру можливостей, протестував у таборах проти несправедливого ув'язнення і проти нелюдських умов ув'язнення політв'язнів, проти зрівняння їх з кримінальними злочинцями, проти різного роду дискримінації їх.

Головним чином це й дало табірній адміністрації підставу зробити висновок, що я «не став на шлях виправлення», і після звільнення з табору на мене наклали домашній арешт на півроку – т. зв. адміністративний нагляд. Згідно з ним, мені заборонялося виходити з дому від 10-ї год. вечора до 6-ї ранці, виїздити за межі району, відвідувати громадські місця. Раз на місяць я мусив з'являтися в районну міліцію на перевірку.

У заяві від 7 квітня 1977 року до прокурора УРСР я доводив, що накладення на мене адміністративного нагляду необґрунтоване, оскільки радянське законодавство не передбачає, що «виправлення» можна розуміти як відмову від своїх переконань. Хоча в СРСР немає законодавства, яке зобов'язувало б усіх громадян дотримуватися якогось світогляду, насправді свободи більш-менш існують тільки для тих, хто дотримується офіційних догматично-комуністичних поглядів. Такий стан є неприродний, шкідливий для суспільства і чужий плюралістичним традиціям української духовності. Отже, мене переслідують якраз за те, що я не відмовляюся від своїх національних, релігійних, соціально-політичних поглядів, які розбігаються з офіційно визнаними, хоч це не виявляється в якихось діях, які, згідно з чинним законодавством, можна було б тлумачити як злочин.

Але я стримуюся і від конформістських дій. А це, звичайно, зовсім не до вподоби начальству, і якраз ця обставина перешкоджає мені позбутися домашнього арешту та заборони на професійну працю (я філолог, викладач української мови й літератури, до арешту працював учителем, а тепер змушений працювати колгоспним малярем).

Хоч у «Кодексі законів про працю Української РСР» немає статті про заборону на професію за переконання, прокурор слідчого відділу Житомирської обласної прокуратури, старший радник юстиції Г. І. Димек, який замість прокурора прислав мені відповідь на мою заяву від 7 травня 1977 року, необґрунтовано покликаючись на п. 3 ст. 41 Кодексу, намагається

довести, що мене не допускають до роботи за фахом згідно з законом. (Зверніть увагу, що прокурор Димек відповів на мою заяву, написану по-українському, російською мовою. Це є порушенням узаконених правил розгляду заяв і національною дискримінацією):

«Щодо Вашого влаштування на роботу за фахом пояснюю, що згідно з п. 3 ст. 41 Кодексу законів про працю, вчинення аморального вчинку працівниками, що виконують виховні функції (а Ви вчинили тяжкий злочин) несумісне з продовженням даної роботи. Тому обласна прокуратура не бачить підстави порушувати питання про надання Вам праці за фахом; крім того, тепер Ви працюєте».

Прокурор Димек препарує статтю. Наводжу її:

«...трудоий договір може бути розірваний з ініціативи адміністрації... у випадках... 3) вчинення працівником, що виконує виховні функції, аморального вчинку, несумісного з продовженням даної праці».

Таким чином, у статті говориться не про заборону на професію, а про звільнення працівника з виховної роботи з ініціативи адміністрації за аморальний вчинок. У 1973 році я втратив роботу не через аморальний вчинок, а у зв'язку з арештом мене органами КДБ, про що свідчить запис у трудовій книжці.

Відчуваючи недостатність своєї аргументації, прокурор Димек пояснює, що під «аморальним вчинком» він розуміє «тяжкий злочин». Що це? Розпуста? Грабунок? Бандитизм? Насильство? Вбивство? Зовсім ні! Мій «тяжкий злочин» полягає в тому, що я свого часу спробував поставитися серйозно до підписів УРСР і СРСР під міжнародними правовими актами, які гарантують мені право без обмежень отримувати і розповсюджувати де завгодно і яку завгодно інформацію, а також до Конституцій УРСР і СРСР, які надають мені всіляких свобод, без будь-яких застережень. І я діяв, читав і давав читати друзям літературу українського самвидаву. Органи КДБ убачили в тій літературі пропаганду ідеї державного відокремлення України від СРСР. Але ж ст. 17 Конституції СРСР і ст. 14 Конституції УРСР гарантують Україні право виходу зі складу СРСР, отже й пропаганда такої ідеї — дія законна. Хоч я особисто такої ідеї й не пропагував, але досвід показує, що для українців, як і для інших народів, що населяють СРСР, це було б найкраща, більше того, єдина передумова розв'язання всіх інших проблем. Світові тенденції вказують на неминучість такої перспективи.

А що, з погляду традиційного великоросійського шовінізму, який тільки тепер, нарешті, почав виявляти ознаки агонії, може бути «аморальніше» від відомого «українського сепаратизму»? Звичайно, вбивця може вбити лише кілька людей, а я — я «маю намір» відірвати від «непоруйного Союзу» п'ятдесят мільйонів людей! «Ти краще б крав», — сказав один таборовий «вихователь».

Тепер зрозуміло, чому мене прирівнюють до вищезгаданих аморальних типів. А до аморального типа — відповідне ставлення. З метою «виправлення», мені ж на користь, треба створити відповідні умови:

поставити навколо мене стукачів, які б ретельно доносили начальству про «порушення трудової дисципліни»; викликати до міліції тих, хто відважився зайти до мене; відстрашувати від мене друзів і родичів;

поширювати в селі неймовірні чутки про мене; накладати арешт на моє листування і без арешту красти мої листи; два місяці везти пакунок політичному засланцеві Василеві Стусові до Магаданської області;

створювати перешкоди при передплаті преси і книжок; нарешті, застосувати до родини свій дикий, чужий Україні принцип «колективної відповідальності» — цей винахід московського деспота Івана Грозного,

яким чудово скористувався інший деспот – Йосиф Сталін. Так, цього року кадебісти «поцікавилися», як моя племінниця Людмила Рябуха складає іспит до Львівського художнього інституту, – наслідком чого була двійка, хоч у дівчини справжній талант художника. А на додаток – вона і її мати опинилися в лікарні. І не лише через двійку. Влітку 1976 року, коли мене возили з Мордовії до Київського КДБ на «промовивання мозку», якийсь незнайомий «відрадив» моїй сестрі Любі Коротенко йти на побачення зі мною, мовляв, і додому не дійдете, як один ваш знайомий (мабуть, загиблий за нез'ясованих обставин мій друг Петро Остапенко). А ще раніше були намагання не дозволити сестрі викладати в школі. Тепер ще почалася «справа» про «дармоїдство» мого брата Володимира Овсієнка.

Мета всього цього ясна – через родичів змусити мене відмовитися від особистих переконань. Але такі дії ще більше переконують мене (і не тільки мене) в аморальності та злочинності їх організаторів, а особливо якщо це закінчиться якою-небудь трагедією.

Поки що кульмінаційним пунктом стали допити мене і моєї племінниці Людмили Рябухи в справі Мирослава Мариновича й Миколи Матусевича та як наслідок – продовження мого домашнього арешту ще на півроку. Мої земляки, односельчани, яким через роботу немає часу читати закони, довідавшись про це, одностайно запевняють: це тобі за те, що ти не голосував. Як? – наївно дивуюся. Адже, не скориставшись правом голосу, я не порушив закону? Але земляки знають закони неписані. А я продовжую користуватися законами невикривленими – та ж треба комусь бути принципивим! Наприклад, я погрожу Міністрові зв'язку УРСР судом за сваволю його працівників: вони без мого відома переклали російською мовою всі п'ять моїх телеграм, які були вислані цього року в межах України. Бо є стаття 66 КК УРСР про порушення національної і расової рівноправності. Вимагаю від Міністра освіти роботи за фахом, бо нема закону, який дискримінує за світогляд. Пишу в листах про події в таборах, тому що є право поширювати інформацію і право на таємницю листування. Я не хочу, разом з кадебістами, запевняти, що Маринович і Матусевич проводили шкідливу для суспільства діяльність, не підписую протоколу, де мене називають свідком, тому що я не був свідком ніякого злочину. Я не відмовився від допомоги московських друзів з фонду Солженіцина – адже це моя особиста справа. Обговорюю в листах проєкт Конституції. В заяві до голови колгоспу спростовую брехливі доноси про буцімто порушення трудової дисципліни. І хоч у цьому немає нічого незаконного, та все це дуже не до вподоби начальству, бо «шляхом виправлення» тут не пахне. Той, «хто став на шлях виправлення», має тільки працювати і голосувати за все, що скаже начальство.

І ось 5 вересня 1977 року начальник Радомишльської районної міліції майор Горай в присутності прокурора Ситенка та осіб, які своїх прізвищ не назвали, прочитав мені постанову про продовження нагляду ось із яких причин:

- 1) підтримую зв'язок з антирадянськими елементами, що перебувають у місяцях позбавлення волі;
- 2) підтримував зв'язок з Матусевичем і Мариновичем;
- 3) намовляв свою племінницю Л. Рябуху давати в справі Матусевича й Мариновича завідомо неправдиві покази.

Я відмовився підписати такий наклепницький документ, не бажаючи мати щось спільного з тими, хто використовує неправду і фальсифікацію фактів з метою надати їм схожості до злочину.

Бо ж:

- 1) зв'язок з друзями, які залишилися в таборах і тюрмах, я підтримую тільки листовно. А листування цензурується. Про конфіскацію бодай одного листа цензори мені не повідомили, отже, там не було нічого недозволеного;

2) наскільки я зрозумів під час допиту в Житомирі 2 серпня 1977 року, що його проводив слідчий КДБ Києва і Київської області Береза, слідство в справі Матусевича і Мариновича має в своїх активах тільки покази Л. Рябухи, що до мене навесні цього року приїздив якийсь Микола, але про що я з тим Миколою говорив, вона не чула, передачі жодних антирадянських документів не бачила. Звідки тоді в кадебістів і громадянина Горая така впевненість, що той Микола був якраз Матусевичем і що наші «зв'язки» треба розуміти як злочинні? Взагалі, про які «зв'язки» тут мова? Щодо Мариновича — то слідство має від мене єдине свідчення — що таке прізвище, так само як і прізвище Матусевич, мають члени Української Громадської Групи Стрияння Виконанню Гельсінкських Угод. Де ж тут «зв'язки»?

3) 3 серпня я написав до Л. Рябухи листа, в якому радив бути обережною в розмовах з кадебістами, оскільки вони — знаю з власного досвіду — вміють робити кримінал з нічого. Радив говорити тільки про те, що йде до протоколу, і тільки з тими, хто веде протокол. Нагадував, що коли не бачила нічого злочинного, то нема підстави вважати себе свідком. Де ж тут намова давати завідомо неправдиві свідчення? Де тут підкуп, шантаж, погрози — атрибути, потрібні, щоб застосувати до мене статтю, якою погрожували мені житомирські кадебісти Чайковський, Шишук і Котвицький на «розмові» 26 серпня?

До речі, ті самі кадебісти погрожували мені притягненням до відповідальності за завідомо неправдиві свідчення, розголошення таємниці слідства, звинувачували мене в поширенні наклепницьких вигадок, які порочать радянський державний і суспільний лад, у листах, які кадебісти перехопили з 3 до 17 серпня. Та ба! Радянські громадяни, які не втратили розуму, між ними і я, добре знають вартість гарантій таємниці листування! Щоправда, нова Конституція тут є зворушливо одверта: в статті 39 (проекту) вона збирається дозволити кадебістам і міліції на власний розсуд «законно» зневажати будь-які свободи громадян, бо дотепер доводилося топтати їх незаконно. А може, ухвалення нової Конституції «законно» закінчиться тим самим, чим «незаконно» закінчилося ухвалення попередньої, 1936 року? Тоді треба спустити «залізну завісу» — і я перший на черзі. Хто наступний? У кожному разі, мені «законно» можна буде виписати довічний нагляд — до моєї смерті чи до смерті репресивної супроти інакодумців політики КПРС. Тому що комуністом за переконанням я навряд чи коли-небудь стану.

А втім, різниця між статусом радянського громадянина і радянського політв'язня, з багатьох поглядів, не така вже й велика. Отже, хитрувати, вдаючи «наверненого на шлях виправлення», — огидно й нема сенсу. Тут єдине спасіння — еміграція. А для українця-інакодумця ця можливість дуже малоімовірна. Його перспектива — в'язниця, табір.

Накладення і продовження цього домашнього арешту, т. зв. адміністративного нагляду, — необгрунтована і незаконна дія, яка впливає з ненормального стану суспільства.

Ті, хто є при владі в СРСР, вочевидь не бажають і бояться здійснення в Союзі Гельсінкських угод, міжнародних правових актів, а також притримуватися власної, нині чинної Конституції, де проголошується рівноправність усіх громадян незалежно від їхнього світогляду і національності та всілякі свободи і права.

Я переконаний, що незалежно від того, які б репресивні заходи проти мене, моєї родини та проти всіх інакодумців не застосовувала влада, це доведе тільки до подальшої дискредитації її в ширших колах своєї і світової громадськості.

23 вересня 1977 року.

Василь Овсієнко

**МОЇМ АДРЕСАТАМ –
рідним, друзям, знайомим і незнайомим**

Сьогодні, 22 жовтня 1977 року, мене на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 25 грудня 1972 року попереджено, що якщо я надалі допущуся вчинку, який би завдавав шкоди інтересам держави, то буду вдруге притягнутий до кримінальної відповідальності (5.03.1973 року я був ув'язнений за ст. 62 ч.1 КК УРСР на чотири роки).

Зважаючи на це та на інші обставини, я надалі утримуватимуся від будь-якої громадської активності. Одночасно я починаю клопотатися перед відповідними державними органами про дозвіл мені на виїзд за межі СРСР і прошу всіх, хто може і бажає, допомогти мені.

В. Овсієнко

ЛИСТ ВАСИЛЯ ОВСІЄНКА

*(Штамп н/в Леніне Житомирської обл. – 8.1.79. Штамп Москви – 18.1.79.
На конверті сліди грубого відкривання і наступного заклеювання.)*

8 грудня 1978 р. мене викликав до Радомишльської прокуратури слідчий Дяченко Кузьма Іванович і оголосив про порушення проти мене кримінальної справи за ст. 188-1, ч. 2 – опір працівнику міліції з застосуванням погроз і насильства (від 1 до 5 років).

18 грудня Дяченко пред'явив мені звинувачення, яке містить ось що: «18 листопада коло 16 год. 30 хв. капітан Славинський Віктор і лейтенант Базленко Володимир Іванович, щоб запобігти злочини з боку піднаглядного Овсієнка, зупинили його на вулиці с. Леніне з двома жінками і вимагали пояснень – хто з ним. Овсієнко активно протидіяв працівникам міліції, заборонив Мешко Оксані Яківні й Орловій Ользі Олексіївні давати wyjaснення, поведив себе зухвало, відмовився піти на розмову в сільраду, підбурював жінок. У сільраді всіляко перешкоджав Славинському і Базленкові розмовляти з Мешко та Орловою, намовляв їх не підкорятися законним вимогам міліціонерів, і вони під його впливом, почали ображати міліціонерів. Овсієнко ображав Славинського і Базленка непристойними словами. Коли жінки на прохання міліціонерів вийшли з приміщення сільради, Овсієнко кинувся до Славинського, що стояв біля дверей, виштовхав його в коридор та обірвав на плащі гудзики».

У всьому обвинуваченні нема жодного слова правди. І все ж я вже зібрав речовий мішок і очікую не менше 5-и років. На жаль, за деякими даними, О. Мешко недооцінює моєї безпеки.

18 листопада капітан Славинський, лейтенант Базленко та працівник Житомирського обласного управління внутрішніх справ Смаглій (назвався мені тільки через дві години), не назвавшись і без пояснень причин затримали нас, відвезли в сільраду, допитали, обшукали без санкції прокурора сумочки жінок, силою витягли Мешко та й Орлову з сільради, кинули у воронок і вивезли з села. Славинський двічі вилаяв мене російським матом, погрожував «зробити справу», схопив за комір і випхнув у двері. На мій крик: «Б'ють! Рятуйте!» прибігли в коридор Смаглій та голова сільради Науменко Сергій Йосипович. Ніяких віді-рваних гудзиків ніхто нікому не показував.

Мешко і Орлову на допит не викликали і не збираються. 18 грудня я заявив про це клопотання, 19-го подав скаргу на слідчого Дяченка прокуророві Ситенкові Л.І. Маю намір при найближчому виклику, якщо

Мешко і Орлову не допитали, заявити відвід слідчому, потім – судові, і, можливо, доведеться відмовитися від участі в «суді» (схоже, він буде закритий). Уже зараз потрібний адвокат, бо мої покази й клопотання не беруться до уваги. Потрібні пояснення Орлової й Мешко (Орлова Ольга Олексіївна – Житомир, вул. Толстого, 15, кв. 83, це сестра Сергія Бабича, який сидить у Вінницькій тюрмі (15 років) за «крадіжку зброї»). Їм треба самим приїхати або прислати пояснення письмово.

Деякі з моїх перших листів дійшли до декого, але не всі, і до мене не всі приходять – знаю напевно. З рідних у мене тут одна мати, неграмотна, 1910 р. н., Фросина Федорівна, брат Володимир – ненадійний, ближче є сестра Надія Василівна Силенко (Київ, 252090, Празька вул., 21, кв. 35), але вона потребує консультації при пошуках адвоката. Практично мені немає кому допомогти. Місцеві приятелі залякані, справжні друзі далеко й допомогти не можуть. У Києві майже нікого не залишилося.

15-го грудня я написав листа Щербицькому, де запитую, що це – «самодіяльність» місцевих чиновників чи «партійна лінія» на повернення до принципу «була б людина, а справа знайдеться»? Невже, питаю, мене треба знищити лише за те, що я думаю не так, як комусь хочеться? Лист дійшов. Від матері ми також написали листа з закликом «не погубить мого сина». Їй 69 років, неписьменна Фросина Федорівна Овсієнко. Збирається їхати до Щербицького на прийом, але їй це дуже важко, та й ні з ким. (*Див. статтю «Лист до В. В. Щербицького».*)

Вважаю, що зараз потрібний адвокат, щоб уже в попередньому слідстві домогтися виклику всіх свідків, перевести експертизи й інше, тому що суд, я переконаний, буде закритим, і там усі мої клопотання щонайлегше буде відхилити.

Є «надія», що як ця «справа» не вдасться, то перекваліфікують на ст. 62 ч. 2 (антирадянська агітація і пропаганда) – але там мені буде простіше: мовчи собі та й годи. А тут треба боротися з тим, чого не було.

Цікава деталь: коли нас вводили в сільраду, я, виявляється, сказав людям: «Хай живе вільна Україна!», а Оксана Мешко гукала «Гайль Гітлер!» Це мені сказав прокурор Ситенко, і в нього є свідки!

Овсієнко Василь Васильович

260367, Житомирська обл., Радомишльський р-н, с. Леніне.

Інформаційний бюлетень УГГ № 4, листопад 1978. Нью-Йорк, 1981. – С. 21.

ОСТАННЄ СЛОВО ВАСИЛЯ ОВСІЄНКА на суді в Радомишлі 9 лютого 1979 року

Усі, хто тут присутні – від суддів до публіки, чудово розуміють, що тут відбувається, що я не вчинив ніякого опору міліції, що вся справа сфабрикована цілком і повністю за найгіршими зразками часів Сталіна і Берії. І знову, як і в ті часи, головним диригентом тут виступає КДБ. Саме на замовлення КДБ був розроблений сценарій цієї комедії, причому зроблено це на такому примітивному рівні, що судді доводиться позичати очі в Сірка.

Цей суд нічого не вирішує, моя доля вже вирішена, що б тут не говорилося. Я вже «виправлявся» чотири роки невідомо від чого, а тепер буду «виправлятися» ще раз тяжкою працею і нелюдським режимом, але вже серед хуліганів, голворізів, серед покидьків суспільства. Там буде дуже просто провалити мені мою нестандартну голову, щоб вона не придумувала

небажаних ідей, та ще й «широю мовою». (Слова, які сказав міліціонер Славинський Овсієнкові: «*Мы тебе посадим и там ты будешь проповедовать свои идеи и свою ширюю мову*»). Та я там і тижня не витримаю, бо маю від першого «виправлення» безліч хвороб. Вирок суду буде мені смертним вироком.

За віщо ж мене нищать? За те, що я маю особливо загострене почуття справедливості та людської гідності, а ці речі особливо небезпечно для нашого суспільства. Я завжди і всюди намагався допомагати людям, народові, добиватися справедливості. Але я все ж постараюся вижити, щоб діждатися того часу, коли на лаву підсудних сядуть справжні злочинці. Я буду чесним свідком — мені не доведеться нічого вигадувати, я скажу тільки правду. Як писав Грибоедов:

*«Я правду о тебе порасскажу такую,
Что хуже всякой лжи».*

І Бог мені допоможе вижити.

Годиться просити в суду милосердя. Але я не маю за віщо просити. *Я не злочинець*. Максима моєї поведінки — це повага до закону. Інша річ, що дещо з того, що я роблю, не подобається начальству. Але для мене важливий закон, а не начальство.

Я хочу сказати судові ось що: ви називаєтеся народним судом. Вас обрав народ. А в цій залі твориться беззаконня, вершиться антинародна справа. Ви боїтеся дивитися в очі народів. Прислухайтесь до голосу народу і подивіться не казенними, не в Сірка позиченими, а людськими очима в очі моєї матері. Хай живе правосуддя!

Українська Гельсінкська Група. 1978-1982. Документи і матеріали. — Топонто — Балтимор, 1983. — С. 529-530.

Копія
Справа № 1-5, 1979 р.

В И Р О К

ІМ'ЯМ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

8 лютого 1979 року нарсуд Радомишльського р-ну Житомирської обл. в складі: головуючого — народного судді Коваленка В. П. народних засідателів: Кушніренко В. А., Статкевич Б. В. при секретарі Бобровській Н. М. за участю прокурора Якимчука К. Г. та адвоката Мартиша С. М. розглянувши у відкритому судовому засіданні в місті Радомишлі справу про обвинувачення

Овсієнко Василя Васильовича, 8 квітня 1949 року народження, уродження та мешканця с. Леніно Радомишльського р-ну Житомирської обл., українця, б/п, гр. СРСР, з вищою освітою, не одруженого, судимого Київським обласним судом 3–6 грудня 1973 року по ч.1 ст. 62 КК УРСР на 4 роки позбавлення волі, міру покарання відбув, колгоспника колгоспу «Заповіт Ілліча» с. Леніно, по ч.ІІ ст. 188-І КК УРСР,

В С Т А Н О В И В:

Підсудний Овсієнко В. В. 18 листопада 1978 року, вечором, вчинив опір працівникам міліції при виконанні ними своїх службових обов'язків, поєднаний з насильством при слідуючих обставинах:

Овсієнко В. В., відбувши міру покарання за раніше вчинений злочин в вигляді позбавлення волі, на шлях виправлення не став, в зв'язку з чим над ним був встановлений адміністративний нагляд.

Перебуваючи під таким, Овсієнко В. В. заявляв, що він буде скоювати антигромадські вчинки, які послужили б підставою для видворення його за межі Радянського Союзу (1).

18 листопада 1978 року в Радомишльський райвідділ внутрішніх справ надійшли дані про те, що Овсієнко В. В. з двома невідомими жінками ходить по вулиці с. Леніно. З метою попередження і недопущення вчинення Овсієнком будь-яких правопорушень в село прибули старший інспектор профілактичної служби райвідділу внутрішніх справ Славинський В. В. та дільничий інспектор міліції Базленко В. І.

На вулиці с. Леніно Славинський та Базленко з метою встановлення осіб, з якими спілкувався Овсієнко В. В., запропонували йому назвати прізвиська жінок, пояснити причину перебування їх з ним в селі, але підсудний відмовився відповісти на ці запитання, підмовляв і жінок не називатись, мотивуючи тим, що дії працівників міліції незаконні, що вони взагалі не мають права до них підходити. Коли їм було запропоновано пройти в приміщення сільської Ради, то Овсієнко відмовлявся виконати законну вимогу працівників міліції і лише при повторних вимогах працівників міліції Овсієнко з жінками згодилися їхати до сільської Ради.

В приміщенні сільської Ради Овсієнко В. В. продовжував поводити себе визиваюче, всіляко активно протидіяти Славинському та Базленко виконувати свої службові обов'язки. Під його впливом жінки також продовжували не називатись, обурювались діями працівників міліції, Овсієнко заявляв, що він піде по селу з жінками і буде призивати людей захистити його права і права друзів. При цьому ображав працівників міліції непристойними словами (2), тому був запрошений в окрему кімнату, але й звідти вступав в розмову з жінками та працівниками міліції.

Після того, як було встановлено, що незнайомими жінками являються Мешко Оксана Яківна, жителька м. Києва, та Орлова Ольга Олексіївна, мешканка м. Житомир, і вони за пропозицією працівників міліції відправляються (3) в м. Радомишль, Овсієнко В. В. намагався вискочити з кімнати слідом за ними, кинувся на Славинського, який стояв в дверях, схопив його за одяг на грудях, штовхнув його в двері, виштовхнув в коридор, обірвавши на його плащі два гудзики.

В судовому засіданні Овсієнко В. В. винним себе в пред'явленому обвинуваченні не визнав і пояснив, що 18 листопада 1978 року вечором на вулиці села він нічого протиправного не вчинив, проводжав знайомих Мешко та Орлову на автобус, на прохання працівників їхати до с/Ради погодився, в сільській Раді Славинський з ним поводився грубо, схватив за комір і штовхав об двері, що з метою оправдання своїх незаконних дій обвинуватив його в насильстві, сфабрикувавши цю справу.

Однак вина підсудного Овсієнка В. В. в пред'явленому обвинуваченні стверджується поясненнями потерпілого, показами свідків, а також іншими матеріалами попереднього та судового слідства.

Так, потерпілий Славинський ствердив, що підсудний при зустрічі серед села Леніно на його прохання слідувати до сільської Ради для встановлення особистості жінок, заважав йому виконувати свої обов'язки, поведив себе нетактично, лише після неодноразового прохання сів з жінками в автомобіль. При доставці в сільську Раду намагався всіляко протидіяти встановленню особи жінок, ображав працівників міліції (2), а коли жінки на їх прохання залишили сільську Раду (3), накинувся на нього, схопив руками за плаща на грудях, виштовхав в коридор приміщення, при цьому обірвав на плащі два гудзики.

Свідок Олексенко Іван ствердив (4), що підсудний дійсно виштовкував Славинського В. В. з дверей, а Ковбасюк Галина (5), що Овсієнко накинувся на Славинського як той стояв в дверях, виштовкав його в коридор, при цьому обірвав два гудзики на плащі. Про нетактичне поведження підсудного до працівників міліції, протидії їм виконувати свої обов'язки, нанесенні образ і приниженні їх гідності підсудним ствердили свідки Базленко (6), Ковбасюк, Науменко (7), Дідківська (8) та Овсієнко Григорій (9).

Посилання підсудного Овсієнка, що він нічого протиправного проти працівників міліції в приміщенні сільської Ради і на вулиці села не вчиняв спростовується показами допитаних в судовому засіданні свідків, поясненнями потерпілого Славинського, невірити показам якого суд не в баєає (10) підстав, оглядом плаща потерпілого на попередньому слідстві і в судовому засіданні, з якого видно, що на ньому відірвано два верхні гудзики (11), а також іншими матеріалами попереднього та судового слідства.

Перевіривши матеріали справи, вислухавши пояснення підсудного, потерпілого, покази свідків, оцінивши всі докази та обставини по справі, суд вину підсудного Овсієнка В. В. в пред'явленому обвинуваченні вважає доведеною повністю, оскільки дії працівників міліції Славинського В. В. та Базленка В.І. по запрошенню підсудного з незнайомими жінками до Ленінської с/Ради для з'ясування їх особи і прибуття в село, були законними, проводились з дотриманням встановленого законом порядку і викликались необхідністю оскільки той перебував під адміністративним наглядом і мав відповідні обмеження, а Овсієнко особисто знаючи Базленка В.І. і Славинського В. В. розумів, що він має справу з працівниками міліції і повинен був виконувати їх законні вимоги, а протидіючи проти таких і підбурюючи жінок не підкорялись, розумів, що він чинить опір законним діям працівників міліції, накидаючись на Славинського В. В., який стояв в дверях, і запобігав йому (Овсієнку) підбурювати і заважати в відправленні жінок з сільської Ради після встановлення їх особи, хватати його за груди, обривати гудзики і виштовкуючи вперед, розумів, що чинить насильство над працівниками міліції.

Ці дії підсудного Овсієнка В. В. суд кваліфікує по ч. II ст. 188-І КК УРСР, оскільки вони носили навмисний характер, являли собою протидію законній діяльності працівників міліції по виконанню ними своїх службових обов'язків і пов'язані з насильством над працівником міліції Славинським В. В.

Овсієнко В. В., будучи людиною з вищою освітою, маючи достатній життєвий досвід, будучи раніше судимим і перебуваючи під адміністративним наглядом, не міг не розуміти, що він чинить опір і насильство відносно працівників міліції, яких він особисто добре знав і які за ним здійснювали нагляд.

При обранні міри покарання підсудного Овсієнко В. В. суд враховує суспільну небезпеку вчиненого ним злочину, особу винного, що він вже судився і відбував міру покарання в місцях позбавлення волі, його характеристики з місця роботи та проживання, а також інші обставини по справі (12) і обирає таку пов'язану з позбавленням волі в межах санкції статті пред'явленого обвинувачення з відбуттям в виправно-трудоуї колонії суворого режиму.

На підставі наведеного та керуючись ст. ст. 323, 324 КПК УРСР суд

З А С У Д И В:

Овсієнка Василя Васильовича по ч. II ст. 188-І КК УРСР та три роки позбавлення волі в виправно-трудоуї колонії суворого режиму.

Міру запобіжного заходу Овсієнко В. В. — підписку про невийзд — змінити на тримання під вартою, взявши під варту з залу суду.

Міру покарання засудженому рахувати з часу затримання.

Речовий доказ по справі – чоловічий плащ – повернути потерпілому Славінському В. В.

Вирок може бути оскаржено в Житомирській обласний суд через народний суд Радомишльського району на протязі 7 діб з часу вручення його копії зазначеному, а іншими учасниками процесу з часу його оголошення.

Оригінал з належними підписами.

З оригіналу вірно:

Голова райнарсуду В. П. Коваленко

Короткі зауваження.

Мови вироку не виправляю.

1. Ніби я такий дурний...
2. Читач подумав, що російським матом. Але я його принципово не вживаю – як елемент окупаційної російської культури.
3. О. Мешко та О. Орлову-Бабич вивезли «воронком».
4. На суді Олексенко не підтвердив приписаних йому «показів».
5. Г. Ковбасюк вказала не ті двері.
6. У суд В. Базленко прийти посоромився.
7. С. Науменко нічого не збрехав, але й не сказав такої потрібної мені правди.
8. Г. Дудківська «бачила» нас там, де ми не були. Викрита в суді, відмовилася «свідчити».
9. Овсієнко Іван, а не Григорій. На суді відмовився від приписаних йому «показів».
10. Саме так: «не в бачає».
11. Плаща В. Славинський передав слідству через місяць після подій.
12. Оці «інші обставини» – найважливіші!

***Начальникові слідчого відділу КДБ
Житомирської області
Радченку Ігореві Павловичу
від Овсієнка Василя Васильовича***

**З а я в а
для справи № 33.**

26 липня 1980 року у Вільнянську Запорізької області я заявив органам КДБ про відмову брати будь-яку участь у т. зв. «кримінальній справі № 33», яка ведеться в Житомирі проти правозахисника Дмитра Дмитровича Мазура, і в будь-якій іншій «справі» такого роду. Я й надалі не маю наміру відступатися від цього свого принципу, оскільки це єдине, що я можу в умовах неволі протиставити несправедливому насильству, яке чиниться над моїм другом. Я ще раз заявляю, що не був ні свідком, ні співучасником жодних дій Мазура, які можна було б назвати злочинними. Більше того, я знаю Дмитра Мазура як порядну і морально здорову людину і не вірю, щоб він допустився будь-якого аморального вчинку. Я не маю сумніву в тому що Мазур став однією з жертв нового, «олімпійського» набору, організованого КДБ проти українського правозахисного руху.

Але є потреба внести деяку ясність у цю «справу».

Одним з основоположних принципів правозахисного руху, учасником якого я маю честь себе вважати, є гласність. Ми, правозахисники, не приховуємо своїх імен і цілей, вони загальновідомі. Нам чуже змовництво, ми не підпільники, нам нема чого ховати ні від влади, ні від народу. Одначе в умовах безпідставних і незаконних переслідувань ми

мусимо приховувати, яким чином здобуваємо і поширюємо інформацію про факти порушень людських прав, бо за цим стоять живі люди. Ми мусимо так чинити тільки тому, що прагнемо зробити відомі нам факти порушень прав людини набутком гласності і при цьому даремно не наражати на небезпеку людей, які нам допомагають. Саме з цих етичних міркувань я відмовляюся брати участь у цій завідомо нечесній затії КДБ. Єдине, що совість велить мені тут заявити, — що я є автором ряду документів, які поширювалися від мого імені, зокрема, тих, на які Мазур вказує, що вони виготовлені мною, і я готовий за них відповідати.

Оскільки ця «справа» прямо стосується мене і всього українського правозахисного руху, я вважаю потрібним тут не тільки вказати своє ставлення до неї, а й пояснити, що таке правозахисний рух.

Дмитра Мазура винуватять в антирадянській агітації й пропаганді, у наклепництві на радянський державний і суспільний лад, тобто в злочинній, з погляду держави, політичній діяльності, яка в нас за поганою традицією зараховується до криміналу. Уже всім добре відомо, що «антирадянська агітація і пропаганда», «наклепництво» — це коли хтось каже, а тим паче пише правду. Тому не дивно, що правозахисника судять за 62-ю статтею.

Але правозахист і політична діяльність, правозахист і кримінал — речі абсолютно несумісні. Правозахисний рух узгалі не є рухом політичним, він не пов'язаний з жодною політичною доктриною чи ідеологією. Він не ставить перед собою жодних політичних цілей, у тому числі й підриву чи ослаблення існуючого в СРСР державного і суспільного ладу. Правозахист є найбільш гуманна морально-етична норма поведінки морально здорових людей, котрим чужі будь-які корисливі цілі. Правозахисником є той, хто не може бути спокійним, коли якась людина чи гурт людей страждають від будь-якого соціального зла, і вступає в боротьбу з цим злом, причому ненасильницькими методами. Людство в особі правозахисного руху нарешті усвідомило цінність християнської істини, що не можна робити Добро засобами Зла, не можна пожити Любов і Свободу, сіючи Ненависть і Насильство. Потрібно ж, нарешті, зупинити цей споконвічний коловорот, коли одні насильники поборюють і зміщують інших, а внаслідок цього, по суті, нічого у світі не змінюється, а часом реально становище трудящих верств навіть погіршується, особливо в галузі гуманітарних прав і свобод.

Рух, заснований на ненасильницьких людинолюбних принципах, не можна назвати криміналом і розгромити ідейно чи фізично як політичну партію чи армію. Він має глибоке коріння в історії людства, в тому числі в українському суспільному житті. Він завжди буде живитися свіжими силами людей, одержимих ідеєю якомога більшого звільнення людини від пут і умовностей, які сковують її творчу думку і дію.

Найбільш виразні й авторитетні представники правозахисного руху добровільно, за велінням совісті об'єднуються в національні громадські групи. На Україні вони об'єдналися в листопаді 1976 року в Українську Громадську Групу сприяння виконанню Гельсінкських угод в СРСР. Ми горді з того, що наш правозахисний рух zorganizувався одним з перших у світі.

Український правозахисний рух є складовою і невід'ємною частиною світового правозахисного руху, котрий закономірно постав у боротьбі за мир, свободу, демократію і соціальний прогрес. Рух став свідченням морального здоров'я і зрілості людства саме в нашу, дуже відповідальну історичну епоху, коли людству реально загрожує ядерна катастрофа. Щойно виникнувши, він уже став вищим світовим, і це свідчить, що він є вищим закономірним, дуже своєчасним і що за ним майбутнє.

Я не знаю, чи був Дмитро Мазур членом Української Правозахисної Групи, але певен, що він закономірно мусив прийти до правозахисного

руху, оскільки все, що є зараз в Україні дійсно живого і морально здорового, тягнеться до правозахисту. Тим більше, що діяльність Д. Мазура давно була спрямована на захист окремих людей і груп людей від посягань на їхні права та свободи з боку будь-яких сил, у тому числі і з боку держави. Це – цілком у дусі українського правозахисного руху.

Оскільки держава, безумовно, є насильство, то йдеться про те, щоб поступово його зменшувати, вивільняючи все ширші й ширші простори з-під впливу держави, віддаючи їх у відання громадських установ. І це зовсім не суперечить офіційній тезі, яка теж гласить, що держава в майбутньому взагалі відіме, поступившись місцем громаді.

Тим часом Радянська держава чинить над особою, над окремими групами, над цілими народами нічим не виправдане насильство, чим далі тим більше одержавлюючи всі сфери суспільного і навіть особистого життя. Певна річ, ці явища не можуть бути поза увагою українських правозахисників. Адже саме тут виникає найбільше суперечностей між державою й особою, поміж державою і соціальними групами. Найбільш яскравим проявом цих суперечностей є поширення різноманітного так званого інакодумства, тобто незгоди з офіційною ідеологією в цілому та з окремими її положеннями. У принципі, «інакодумаючим» зараз є величезна більшість населення, але далеко не всі свідомі соціальних причин насильства, яке над ними робиться, тому чинять йому опір у потворних, кримінальних формах або ж пристосовуються до умов.

А причин цих предостатньо. Наприклад, у нас немає профспілок, вільних від держави-роботодавця і від партійного керівництва, внаслідок чого вони не можуть ефективно захищати економічні інтереси трудящих. У нас нема громадських організацій, котрі не були б підпорядковані державі. Першими такими дійсно громадськими, позапартійними й наддержавними стали Гельсінкські Правозахисні Громадські групи, які вимагають офіційного визнання, але поки що тільки піддаються жорстоким репресіям за свою гуманітарну діяльність. В умовах однопартійності партійні органи фактично замінили собою державу. Держава стала ідеологічною інституцією. КПРС монополізує засоби інформації і пресу, в країні практично неможливий контроль з боку суспільства і критика політики уряду і зловживань владою з боку окремих людей, внаслідок чого й надалі залишається можливість дрібних і великих прорахунків і помилок і прямих кримінальних злочинів, якими були в минулому, наприклад, масові репресії, голод, підри्व цілих галузей економіки і т.п.

Ідеологічна війна та експансіоністська політика СРСР на міжнародній арені є однією з найголовніших перешкод на шляху до відпругення, роззброєння і миру в світі.

Не дотримуються в нас такі елементарні права і свободи, як право здобувати й поширювати інформацію, обмежується свобода пересування, не кажучи вже про свободу слова й друку, демонстрацій, зібрань.

Знущанням над самим поняттям свободи совісті і слова є дозвіл вести атеїстичну і заборона вести релігійну пропаганду. Про яку рівність громадян перед законом після цього може бути мова? А саме ідея рівності й була основоположною ідеєю Жовтневої революції...

Особливо гостро стоїть в СРСР проблема націй. Жодна людина не може почувати себе повновартісною і дійсно вільною особою, якщо вона не може проявитися через питому національну культуру, мову, через національні інститути. Утрата національних ознак веде особу до деградації, народ – до морального й культурного зубожіння і втрати життєздатності, людство – до непоправної втрати розмаїття, яке є запорукою його виживання. Прямим наслідком вікової русифікації України (вкупі

з атеїзмом) є загальне зниження морального рівня населення, що виявляється в масовому поширенні пияцтва, наркоманії, в руйнуванні сім'ї, у нехиті багатьох людей до культурності, зокрема, до культури мови, і як наслідок усього цього – зростання побутової злочинності. Порівняймо що до цього району змішаного заселення з моноетнічними...

Потужний потяг українського народу до повнокровного національного духовного життя є явище природне й непереборне, бо національно-визвольний рух завжди відбирав і відбиратиме в нації її найкращі сили, допоки не увінчається успіхом.

Безперечно, Українська Правозахисна Група вважає, що всі названі й неназвані тут права й свободи населення України можуть бути більш повно реалізовані в умовах демократичної національної державності, а тому Група відстоює законне і природне право українського, як і всякого іншого народу, на національно-державний суверенітет. При цьому Група зацікавлена лише в одному: щоб ці нові державні утворення поставали ненасильницькими шляхами і були якомога більш демократичними. Але, повторюю, сама Українська Громадська Група політичною діяльністю не займається. Це справа політичних партій, які можуть постати за умов дотримання в СРСР людських прав у дусі Загальної Декларації прав людини ООН і Прикіншевого акта Гельсінкської наради. Вони, майбутні політичні партії, можуть реалізувати свої ідеї шляхом агітації й пропаганди, шляхом демократичних виборів, референдумів і т.д. Українська Правозахисна Група зайнята виключно захистом прав і свобод, визначених у вище названих документах, у тому числі й захистом права на громадські й політичні асоціації, права на громадську й політичну діяльність для кожної людини.

І такий правозахист називається в нас антирадянщиною, наклепництвом, криміналом!.. У чому ж тут кримінал? Адже Конституції СРСР і УРСР навіщо говорять про всі ці права і свободи. Тільки вся біда в тому, що «використання цих прав свобод не повинно завдавати шкоди державі, суспільству й іншим особам» (Конституція СРСР, ст. 39). А що на користь і що на шкоду – за себе, за суспільство і за особу визначає сама держава. Бо в нас не держава для людей, а люди для держави... Он чому Мазура, мене й інших правозахисників держава і судить, не питаючи суспільства і людини.

Звільнившись у 1977 р. після несправедливого засуду, я й далі боронився доступними мені ненасильницькими засобами від несправедливого насильства (проти адміннагляду, заборони працювати за фахом, за право вїзду за кордон та інше). За цей самозахист мене й було покарано: в кінці 1978 – на початку 1979 року мені сфабрикували так звану кримінальну справу про опір міліції з застосуванням насильства. Захищатися під час слідства і на суді від насильників, які іменем держави звели на мене безсоромний і брудний наклеп і кинули мене за ґрати, за колючий дріт, поміж кримінальних в'язнів, – це моє законне і природне право. Так, я захищав і своє чесне ім'я, і в цьому мені зі власної волі і часто без мого відома допомагали мої друзі-правозахисники, в тому числі Дмитро Мазур. Це і є частиною моєї правозахисної діяльності. Захищаючи свою особу, я тим самим захищав право кожної людської істоти на вільне від насильства життя.

Таким чином, єдиною причиною виникнення всіх документів, які фігурують у звинуваченні на Дмитра Мазура, є не що інше, як порушення самою державою прав людини і, зокрема, інспірована КДБ і влаштована радомишльськими міліцією, прокуратурою і судом розправа наді мною. Не було б цієї фальшивої «справи» – не було б, можливо, і «справи» Мазура, не було б і ймовірної нової «справи» проти мене, не було б і велелюдного розголосу цих ганебних судових фарсів і багато яких неприємностей для держави, з котрими вони вже мусять рахуватися. Засуд Мазура – нерозумна

затія, котра обернеться не меншими неприємностями. Такі «справи» як ніщо інше розкривають очі людям і показують, хто є хто.

Перестаньте порушувати людські права — і правозахисникові не буде чого робити! А то — чи не дивно? — мене збираються карати за те, що я захищаюся від наклепу, а Мазура вже карають за те, що захищав мене від напасті. Мене вдарили в одну شوку, а тепер ще збираються вдарити в другу. А далі підуть гамселити по чому попало — адже й від цієї нової «справи» я буду захищатися... Виходить, що за моє жито мене хочуть ще раз побити. Що ж, я християнин, і за правду я готовий страждати. Це — не ганьба. Це — висока честь. І я готовий її прийняти.

*Василь Овсієнко.
28 жовтня 1980 року.
Житомирська в'язниця.*

Справа № 2-47, 1981 р.

В И Р О К **ІМ'ЯМ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ** **РЕСПУБЛІКИ**

1981 року серпня 26 дня Судова колегія в кримінальних справах Житомирського обласного суду в складі:

Головуючого Білецького С. М.

Народних засідателів: Атаманюка С. М., Овчаренка А. Л.

При секретарі Мазко О. С.

З участю прокурора Євтушенка С. П.

адвоката Лисицького Е. Б.

розглянула у відкритому судовому засіданні в місті Житомирі справу ОВСІЄНКА ВАСИЛЯ ВАСИЛЬОВИЧА, 8 квітня 1949 р. народження, уроженця с. Леніне Радомишльського району Житомирської обл., українця, б/п, громадянина СРСР, з вищою освітою, не одруженого, військовозобов'язаного, в минулому судимого:

— 6 грудня 1973 року Київським обласним судом за ст.62 ч.1 КК УРСР на 4 роки позбавлення волі, без заслання,

— 8 лютого 1979 року народним судом Радомишльського району Житомирської області за ст.188-І ч. 2 КК УРСР на 3 роки позбавлення волі, який обвинувачується у вчиненні злочину, передбаченого ст. 62 ч.2 КК УРСР,

в с т а н о в и л а:

Підсудний Овсієнко на ґрунті ворожого ставлення до радянського ладу протягом 1975–1981 р. р. займався антирадянською агітацією і пропагандою, умисно поширював антирадянські погляди, які за своїм змістом були направленні на підрив і ослаблення Радянської влади. З цією метою він систематично виготовляв, зберігав і поширював антирадянську літературу, усно розповсюджував наклепницькі вигадки, що порочать радянський державний і суспільний лад.

Злочин вчинено при таких обставинах.

30 жовтня 1975 р., під час відбування покарання у ВТК ЖХ-385/19 в селищі Лісному Мордовської АРСР, Овсієнко з метою підриву

і ослаблення Радянської влади виготовив і надіслав до ООН (1) з метою дальшого поширення документ антирадянського змісту під назвою заяви «Комітетові захисту прав людини при ООН». В ньому він зводить наклеп на радянську дійсність, стверджує про ніби існуючі переслідування громадян в СРСР «за національну приналежність, самосвідомість і політичні погляди». Звинувачує радянські державні органи в неіснуючому переслідуванні «кого завгодно і за що завгодно». Твердить про наявність в СРСР «геноциду в'язнів» і «дискримінацію» їх рідних і знайомих. Заявляє про необхідність обговорення національного питання, яке, на його думку, «особливо гостро стоїть на Україні». Закликає до втручання у внутрішні справи СРСР з боку зарубіжних організацій, до створення спеціальної міжнародної комісії чи комітету для контролю за утриманням ув'язнених у ВТУ в Радянському Союзі.

Факт виготовлення Овсієнком названого документа підтверджується висновком почеркознавчої експертизи про те, що цей документ, підпис під ним і текст адреси на конверті виконані особисто Овсієнком (т. 4, а. с. 66–70). В судовому засіданні Овсієнко визнав, що є автором названої заяви до ООН.

В грудні 1978 – січні 1979 року, в селі Леніне Радомишльського району Житомирської області, Овсієнко на власній друкарській машинці «Москва» виготовив в декількох примірниках документ під назвою «Замість останнього слова». Один примірник деякий час зберігав дома і створив умови для його поширення. Внаслідок цього названий документ потрапив до нині заступженого за антирадянську діяльність Мазура Д. Д., в якого був вилучений 7 червня 1980 р. Доля інших примірників не відома.

В цьому документі він зводить злісний наклеп на радянський лад. Спотворює діяльність радянських органів правосуддя, які, за словами автора, ніби відгородились від народу «ратами і мурами». Наклепицьки стверджує, що влада в нашій країні належить «купці узурпаторів», які проводять політику «геноциду» щодо українського народу. Автор намагається провести неможливу аналогію між людиноненависницькою ідеологією фашизму і соціалістичною ідеологією, паплюжить радянську демократію. Прославляє ідею створення так званої «самостійної України», стверджує, що Україна звільниться від «зрадників» і «катів».

Факт виготовлення Овсієнком цього документа підтверджується даними з його особистого листа – додатка до «Заяви до справи № 33», в якому він вказує, що є автором і виконавцем документа «Замість останнього слова» і віддрукував його особисто дома з селі Леніне Радомишльського району в грудні 1978 – січні 1979 р. р. (т.4, а. с. 21–29, 39–41). Те, що вже восени 1977 р. в Овсієнка була друкарська машинка, видно а його листів Маковійчуку, Кравціву та іншим, де він повідомляє, що друкує їм листи на власній машинці, яку придбав через «Посилторг». Свідок Овсієнко Ніна підтвердила, що влітку 1978 р. підсудний переходив декілька днів в її будинку друкарську машинку, яку згодом забрав.

Із протоколів обшуку і огляду від 15 і 16 жовтня 1980 р. видно, що в господарстві Овсієнка була виявлена і вилучена друкарська машинка «Москва» № 390284 і п'ять аркушів копіювального паперу, бувшого у використанні (т. 1, а. с. 23–30). Висновками судово-технічних експертиз встановлено, що документ «Замість останнього слова» надрукований особисто Овсієнком на друкарській машинці «Москва» № 390284 з використанням копіювального паперу, які вилучені в його будинку (т.1, а. с. 61–76, т. 4, а. с. 79–87). (2)

28 жовтня 1980 р., в установі ЯЮ-309/179 в м. Житомирі, Овсієнко власноручно виготовив в 4-х примірниках антирадянський документ «За-

ява для справи № 33». Один примірник надіслав в УКДБ по Житомирській області (3), решта — зберігав у себе з метою дальшого поширення.

В ньому Овсієнко виправдовує злочинну діяльність антирадянських елементів, твердить, що їх безпідставно переслідують. Зводить наклеп на радянський державний і суспільний лад, правове становище особи в радянському суспільстві і національностей в складі СРСР. Пише, що на Україні нібито проводиться «вікова русифікація», протягує ідею створення так званої «самостійної України». Злісно паплюжить зовнішню політику КПРС, називаючи її «експансіоністською», «однією з найголовніших перешкод на шляху до відпруження, роззброєння і миру в світі».

В суді Овсієнко визнав, що є автором названого документа. Висновком судово-почеркознавчої експертизи встановлено, що рукопис «Заяви для справи № 33» виконаний власноручно Овсієнком (т.4, а. с. 66—69).

Крім цього, Овсієнко проводив антирадянську агітацію і пропаганду в усній формі.

В травні 1977 р., в конторі колгоспу «Заповіт Ілліча» Радомирського району Житомирської області, Овсієнко в присутності односельчанина Демченка Олександра наклепницьки заявляв, що комуністи зв'язали йому свободу (4) і не дають роботи за фахом.

Наведене підтвердив з суді свідок Демченко. Не заперечував цих обставин сам Овсієнко.

В червні 1978 р., біля магазину в селі Леніне Радомирського району, в присутності односельчан Олексенка Івана, Кучеренка Миколи та інших, Овсієнко завідомо неправдиво заявляв, що при розвинутому соціалізмі в СРСР українцям не вистачає хліба, а при комунізмі, мовляв, «буде ще гірше».

Вказане підтвердили у суді свідки Кучеренко і Олексенко в повному об'ємі.

В жовтні 1978 р., в будинку культури в с. Леніне, в присутності громадян Демченка Олександра та Петровської Галини Овсієнко наклепницьки заявляв, ніби «комуністи» в 1938 р. погубили голодом український народ (5), замучили кращих українських синів (6) і тепер ведуть несправедливу політику».

Наведене підтверджено доказами свідків Демченка і Петровської про те, що в їх присутності Овсієнко зводив такий наклеп, не дивлячись на протилежні переконання його з боку Демченка. Сам Овсієнко пояснив в суді, що, на його думку, в 30-х роках був проявлений «геноцид» щодо українського народу.

Під час відбування покарання у ВТК-55 в м. Вільнянську Запорізької області, в листопаді 1979 р., в бібліотеці колонії в присутності Литвиненка Олексія і Малофєєва Володимира, Овсієнко зводив наклеп на становище письменників і їх організацій в СРСР. Стверджував, ніби вони переслідуються і зазнають репресій за об'єктивне висвітлення життя. Висловлював своє захоплення антигромадською діяльністю Солженіцина і Сахарова. Заявляв, нібито радянські органи пропаганди звели наклеп на цих «великих» людей сучасності. Говорив про неіснуючі утиски України з боку «Москви».

Наведене в повному об'ємі підтвердив в суді свідок Литвиненко. Це підтверджується також оголошеними і перевіреними в суді показами свідка Малофєєва. З цього приводу Овсієнко заявив в суді, що в 30-х роках нібито була «винищена вся (7) Спілка письменників України» і таке «продовжується тепер».

В листопаді 1979 р., в бібліотеці цієї ж колонії, в присутності Драш-каби Михайла, Овсієнко схвально відкликався про діяльність бандерівців, висловлював цілковиту підтримку їх діям. Говорив про відсутність в СРСР

свободи для громадян. Порівнював нашу країну з великим табором ув'язнення для народу. Пропагував відокремлення України із складу СРСР.

Це підтверджується даними із перевірених в суді показів свідка Драшкаби. Овсієнко з цього приводу пояснив в суді, що міг позитивно відізнатись лише про окремих бувших членів ОУН, з якими познайомився особисто в місцях ув'язнення. Визнав, що міг говорити про українізацію, бо вважає, що Україну грабують з XVII століття до теперішнього часу».

В грудні 1979 року, в бібліотеці цієї ж ВТК в присутності Литвиненка Олексія, Драшкаби Михайла, Малофеева Володимира, Овсієнко поширював наклепницькі вигадки, нібито Велика Жовтнева соціалістична революція була здійснена шляхом обману народу, в першу чергу селян, у яких згодом відібрали землю при колективізації, з потім їх репресували. Говорив про відсутність демократії в СРСР, що нібито Радянський Союз був ініціатором другої світової війни і з його вини загинуло 20 млн. не винних людей, в т. ч. багато українців. Виправдовував дії фашистської Німеччини, яка, за його словами, була змушена виступити на захист себе та інших держав від агресії з боку СРСР. (8)

Наведене в повному об'ємі підтвердив з суді свідок Литвиненко. Це підтверджується також показами свідків Драшкаби і Малофеева, які оголошені і перевірени в суді.

В лютому – березні 1980 р., в бібліотеці цієї ж ВТК, в присутності Литвиненка, Драшкаби і Малофеева, Овсієнко стверджував, що радянські засоби масової інформації неправильно інформують населення про внутрішнє і зовнішнє становище Радянського Союзу, про втручання США в справі Афганістану. Говорив, ніби Радянський Союз проводить «експансіоністську» політику щодо Афганістану, насильно окупував його своїм військом, котре «перебило» прогресивні сили цієї країни і поставило там до влади своїх ставлеників. Заявляв, що Радянський уряд забезпечує Афганістан без відома свого народу і за рахунок його притиснення.

Вказане підтвердив в суді свідок Литвиненко, не заперечував проти цього обвинувачення сам Овсієнко. Це підтверджується також даними із показів свідків Драшкаби і Малофеева.

В червні – липні 1980 р., в названій ВТК, в присутності Литвиненка, Драшкаби і Балого, Овсієнко заявляв, що причиною антисоціалістичних явищ в Польщі є те, що Радянський Союз примушує соціалістичні країни, в т. ч. Польщу, фінансувати Організацію Варшавського договору. Ці кошти непосильні для Польщі, тому польський народ виступає проти СРСР, КППС і ПОРП, соціалізму в Польщі і всієї соціалістичної системи. Заявляв, що те ж треба робити радянському народу.

Це підтверджується показами в суді свідка Литвиненка, а також Драшкаби і Балого про те, що Овсієнко поширював в їх присутності вказані наклепницькі вигадки на політику СРСР відносно Польщі; заявляв, що таке ж треба робити радянському народу, як робиться в Польщі.

В грудні 1980 р., в розташуванні ВТК-71 в м. Коростені Житомирської області, в присутності Уніченка Станіслава, Казарчука Сергія, Волощука Василя і Сака Миколи, з націоналістичних позицій Овсієнко твердив, що Україна має бути самостійною незалежною від СРСР державою і тут повинні жити лише (9) українці. Агітував за національну обмеженість, що нібито особи кожної національності в СРСР повинні розмовляти тільки (10) на своїй рідній мові.

Вказане підтверджується показами свідків Уніченка і Казарчука в судовому засіданні про те, що в їх присутності Овсієнко вів пропаганду такого змісту. Сам Овсієнко заявив в суді, що ніби й тепер «русифікація» продовжується.

В середині січня 1981 р., в цій же ВТК-71, в присутності Уніченка, Волощука і Сака, Овсієнко поширював наклепницькі вигадки, ніби Радянський Союз окупував Афганістан і таким же чином задушить свободу, за яку бореться польський народ.

Наведене підтверджується показами свідків Уніченка і Сака, підтвердив цей факт і сам Овсієнко.

В лютому 1981 р., в житловому приміщенні ВТК-71, в присутності Волощука, Сака і Мрака Олександра, Овсієнко з ворожою метою твердив, ніби Радянський уряд проводить на Україні політику «русифікації». Переконаував їх в необхідності боротьби за повалення Радянської влади та побудови нового, більш демократичного суспільства. Заявляв, що він бореться і боротиметься за «самостійну Україну». (11).

Це підтверджується даними із показів свідків Волощука, Сака і Мрака про те, що Овсієнко проводив пропаганду вказаного змісту. Сам Овсієнко з цього приводу пояснив, що міг вести подібні розмови, проте він проти насильницької боротьби, а відстоює лише людські права, в т. ч. від держави.

Оцінивши розглянуті з суді докази в їх сукупності, судова колегія приходить до висновку про доведеність вини Овсієнка в повному об'ємі пред'явленого йому обвинувачення у проведенні антирадянської агітації і пропаганди. Судово-психіатричною експертизою встановлено, що Овсієнко є психічно повноцінною людиною, в стані розуміти свої вчинки. Про наявність у нього прямого умислу на підірив і ослаблення Радянської влади свідчить систематичне поширення наклепницьких вигадок на радянський державний і суспільний лад, не зважаючи на офіційне застереження його органами влади. Маючи вищу педагогічну освіту і значний життєвий досвід, він розумів, що направляє свої дії безпосередньо на підірив і ослаблення Радянської влади. Ці дії суд кваліфікує за ч. 2 ст. 62 КК УРСР, поскільки Овсієнко раніше судимий за такий злочин.

При обранні покарання суд враховує, що Овсієнко вчинив особливо небезпечний державний злочин, протягом багатьох років займався злочинною діяльністю, що свідчить про стійкість його антисуспільної позиції. Відповідно з ст. 26 КК УРСР його слід визнати особливо небезпечним рецидивістом.

На підставі наведеного, керуючись ст. ст. 323, 324 КК УРСР, судова колегія

П р и г о в о р и л а :

ОВСІЄНКА ВАСИЛЯ ВАСИЛЬОВИЧА за ст. 62 ч.2 КК УРСР позбавити волі на 10 (десять) років з засланням на 5 років.

На підставі п. 1 ст. 26 КК УРСР визнати Овсієнка особливо небезпечним рецидивістом і місцем відбування покарання визначити ВТК особливого режиму.

Цим вироком поглинути невідбуту частину покарання за вироком Радомишльського районного народного суду від 8 лютого 1979 р.

Відбуття покарання рахувати з 9 червня 1981 року.

Міру запобіжного заходу залишити попередню – тримання під вартою.

Речові докази: друкарську машинку «Москва» № 390284 конфіскувати, як знаряддя злочину. Машинописний документ «Замість останнього слова», рукописні документи «Заява для справи № 33», «Заява Комітетові захисту прав людини при ООН», «Додаток до заяви для справи № 33», 5 аркушів копіювального паперу залишити в справі.

Стягнути з Овсієнка В. В. в доход держави 226 крб. 16 коп. судових витрат.

Вирок може бути оскаржений до Верховного Суду Української РСР через Житомирський обласний суд протягом 7 діб з моменту вручення його копії засудженому.

Головуючий (підпис)

Народні засідателі: (підпис)

(підпис)

ВІРНО:

Заст. Голови Житомирського облсуду (підпис) С. М. Білецький.

Найкоротші примітки.

1. *Насправді цю заяву я в зоні вкинув у скриньку «Для жалоб и заявлений», звідки вибирала спецчастина колонії.*

2. *«Експертиза» помиляється: я той копіювальний папір спалив.*

3. *У Житомирській тюрмі вручив майорові Радченку через стілу.*

4, 6. *Я висловлювався грамотніше.*

5. *Не весь, а лише третину. Щоб була «вігадка», суддя написав «1938», а не «1933».*

7. *Майже вся.*

8. *Це погляди на війну «свідків» або судді Білецького. Я мав децю інші.*

9, 10. *«Лише» і «тільки» приписав суд.*

11. *Цей «епізод» слідчий Чайковський або суддя Білецький скомпонували з трьох окремих, теж неправдивих. Насправді з цими трьома в'язнями разом я ніколи не розмовляв. Тим паче на такі теми.*

Президії Верховної Ради Союзу РСР

від Овсієнка Василя Васильовича, який народився 8 квітня 1949 року в с. Леніне Радомишльського району Житомирської області і жив там до арешту, засудженого Київським обласним судом на 4 роки позбавлення волі в таборах суворого режиму за ч. 1 ст. 62 КК УРСР (5 березня 1973 — 5 березня 1977 рр.); Радомишльським районським Житомирської області на 3 роки таборів суворого режиму за ч. 2 ст. 188-1 (8 лютого 1979 р.); Житомирським облсудом на 10 років у колонії особливо суворого режиму та 5 років заслання з визнанням особливо небезпечним рецидивістом за ч. 2 ст. 62 КК УРСР (початок терміну 9 червня 1981 року), адреса: 818 810, Пермская обл., Чусовской р-н, ст. Всехсвятская, пос. Центральный, учреждение ВС 389/35.

ЗАЯВА.

22 січня 1988 року я звернувся зі скаргою порядком судового нагляду на всі три мої вирoki до Верховного суду УРСР, на що одержав формально-бюрократичну відписку першого заступника Голови Верховного Суду УРСР П. Г. Цупренка, який і судив мене в 1973 році. Перших двох справ він у відповіді не згадує, третя ж, виявляється, «кваліфікована юридично правильно і призначене покарання відповідає тяжкості злочину».

У 1973 році мене звинуватили в проведенні антирадянської агітації і пропаганди в письмовій та усній формах з метою підриву й ослаблення радянського державного і суспільного ладу шляхом розповсюдження наклепницьких вигадок, що паплюжать його.

Фактичний бік справи тоді було встановлено, в основному, правильно. Але кваліфіковано мої дії за ст. 62 зовсім безпідставно. У моїх висловлюваннях і самвидавських машинописах, які я давав читати знайомим, була лише критика національної політики КПРС на Україні та деяких інших сторін суспільного життя з метою виправлення, а не з метою під-

риву чи ослаблення соціального устрою чи державного ладу. Приписана мені «мета» матеріалами справи не підтверджена — ні показами, ні документами, ні зізнанням. Вона вигадана упередженим слідством.

Вважаю потрібним зазначити, що слідчий Цімох Микола Павлович погрожував заборотити мене до психіатричної лікарні, якщо я не буду давати показів і каятися. 20 серпня 1976 року я відмовився від визнання себе винним.

Ідеї насильницької боротьби зі владою, проти чого перш за все спрямована ст. 62, я ніколи не поділяв і ніколи не висловлював її ні в усній, ні в письмовій формі. Я не ставив тоді перед собою ніяких інших цілей, як тільки чинити опір русифікації української людності, яка (русифікація) інтенсивно проводилася, всупереч демагогічним заявам про «торжество ленінської національної» політики, про «розквіт мови і культури українського народу». Наслідки того «розквіту» зараз очевидні: у містах України, як свідчить сьогочасна преса, уже практично ні до кого заговорити по-українському.

Якщо ці «помилки» в національній політиці тепер офіційно визнаються, то, слід би сподіватися, — настав час реабілітувати тих, хто на них указував ще до 1972—1973 років і був за те жорстоко покараний, у тому числі й мене.

У 1978 році мене звинуватили в насильницькому опорі працівникам міліції. Ця «справа» цілком і повністю сфабрикована. Головне у звинуваченні — що ніби-то я, будучи затриманим і привезеним у сільраду «для встановлення особи», намагався звідти втекти, накинувся на міліціонера Славинського В. В., який стояв у дверях, і відірвав від його цивільного плаща два гудзики.

Але міліціонери Славинський і В. Базленко показували, що добре мене знали і що в сільраду мене взагалі не запрошували — їх цікавили лише особи О. Я. Мешко та О. О. Бабич (Орлової), яких я випроводжав із села, і в сільраду мене вони, міліціонери, нібито не затримували. Що ж до гудзиків — то під тиском слідства, прокуратури та КГБ декілька чоловік таке справді підписали, але в ході слідства та на суді від тих лжесвідчень відмовилися. Одна лише працівниця міліції Галина Ковбасюк на тому наполягала, але була викрита в суді як лжесвідок: не могла пояснити, в яких саме дверях була сутичка (міліціонер справді схопив мене за комір і виштовхнув у двері). Декілька чоловік бачили «потерпілого» безпосередньо після події, проте ніхто не показує, що на плащі його бракувало гудзиків. Сам «потерпілий» показує, що свого плаща він приніс у прокуратуру аж через місяць після події.

Такі само примітивно-безглузді та бездоказові й інші, дрібніші звинувачення.

Слідство та суд не доклали жодних зусиль, щоб установити особу названого мною «працівника облуправління МВС Смаглія Івана Євстаховича» — безпосереднього організатора і учасника провокації, а про нього свідчить із десятків людей. Із матеріалів «справи» видно, що я разом із Оксаною Мешко та Ольгою Орловою-Бабич виявили лише **непокору** явно незаконним вимогам напасників: ми відмовилися відповідати на їхні запитання, бо затримали нас без будь-яких підстав і поведилися з нами по-хуліганському. А непокора, тим паче незаконним вимогам, не тягне кримінальної відповідальності.

Вирок Радомишльського райнарсуду мусить бути скасований за відсутністю складу злочину в моїх діях.

Ще не добув я того трьохлітнього ув'язнення серед кримінальних в'язнів, як 9 червня 1981 року слідчий КГБ Житомирської області майор Чайковський заявив, що проти мене «вирішено» порушити кримінальну

справу за ч. II ст. 62. В іншій розмові він сказав: «Якщо напишете покайну заяву до обласної газети, то підете додому ще до кінця цих трьох років». Стало зрозуміло, що мене не хочуть випустити з ув'язнення лише через національну самосвідомість та моє членство в Українській Громадській Групі сприяння виконанню Гельсінських угод. Я категорично відмовився писати будь-що проти Групи і самого себе і на знак протесту проти фабрикування «справи» не взяв участі в так званому «розслідуванні». Тоді Чайковський заявив: «Ми не будемо збирати всі факти, ми назбираємо достатню кількість». Однак зібрана «кількість» виявилася явно недостатньою для ст. 62-ї, бо збирати не було чоґо.

Так, мене звинуватили у виготовленні, зберіганні та **розповсюдженні** антирадянської літератури — **але жодного конкретного факту її розповсюдження не інкримінували**. Яка ж може бути агітація чи пропаганда без розповсюдження написаного? Установлено лише факти написання та зберігання трьох заяв до офіційних установ. У справі нема доказів (свідчень, документів, зізнань) крім, звичайно, «внутрішнього переконання» та «соціалістичної правосвідомості» суддів та слідчих, що я мав **намір** ті заяви розповсюдити. Одну з них я вручив адміністрації колонії, вкинувши у скриньку «Для скарг та заяв», другу — слідчому КГБ в його кабінеті і тільки третя без мого відома і згоди потрапила до рук Дмитра Мазура — мене за це звинуватили лише у «створенні умов» для її поширення. Відомою вона, однак, не стала.

Отже, якщо я не розповсюджував і не мав наміру розповсюдити свої заяви, то я не проводив агітації чи пропаганди в письмовій формі. Це достатня підстава скасувати вирок як незаконний.

В усіх трьох моїх заявах та в усних висловлюваннях нема ніяких наклепів на радянський державний та суспільний лад. Я лише критично висловлювався про окремі факти суспільного життя, що є моїм природним і декларованим Конституцією правом. Навіть якби я в умовах відсутності гласності і висловив якесь хибне судження або поширював недостовірну інформацію, то і це було б злочином, передбаченим ст. 62, яка карає за **свідоме** розповсюдження **завідомих вигадок** (коли знаю одне, а кажу інше), причому не в приватних розмовах чи вручених адресатові заявах, а «в книгах, листівках, газлах», призначених для широкого оприлюднення.

Стаття 62 спрямована проти поширення ідеї насильницької боротьби зі владою (заклики чинити терор, улаштувати диверсії, піднімати повстання). За найдоскіпливішого вивчення моїх писань і висловлювань нічого подібного закинути мені не змогли, бо я є послідовний противник будь-якого насильства. У суду не знайшлося ніяких доказів (крім нашптаного слідством «внутрішнього переконання» та хворобливої «соціалістичної правосвідомості», що я мав **намір** тими заявами повалити чи ослабити існуючий лад. Мета їх написання зрозуміла з самих текстів: захистити самого себе та інших політв'язнів від сваволі адміністрації, за-протестувати проти порушень основних прав людини з боку державних органів. Насамперед КГБ та МВС, — а вони, органи, — ще не вся влада. Навіть критику політики уряду чи правлячої партії у державі, яка претендує називатися цивілізованою і демократичною, не можна розцінювати як антидержавну агітацію чи пропаганду. Основним об'єктом моєї критики була русифікаторська політика КПРС, а не радянська влада як форма правління. І не соціалізм як соціальний устрій. Стаття 62 тут ні до чоґо.

Дивно сидіти в ув'язненні і читати в пресі такі схожі на свої «злочинні» висловлювання: вирізками з газет я міг би хоч зараз проілюструвати увесь свій вирок. І це при тому, що більшість усних висловлювань цинічно приписана мені слідством і судом. Як це робилось з грубим використанням карних в'язнів, з якими мене не об'єднувало ніщо, крім

колючого дроту, я описав у касаційній скарзі та в скаргах Верховному Судові і Прокуророві УРСР 5. 1.1981 р. та 5. IV. 1982 р. на що, однак, ніхто не відповів.

Так, наприклад, у суді я сказав, що в 30-х роках було фізично знищено майже всю Спілку письменників України — суд записав: «усю». Я завжди і всюди казав, що внаслідок злочинної національної та економічної політики ВКП(б) в 1933 році вимерло від голоду декілька мільйонів українських селян. Щоб було страшніше, суд записав: «комуністи в 1938 році погубили голодом український народ». Увесь...

Лише мізерна частка інкримінованих мені висловлювань якоюсь мірою тотожна моїм знанням і поглядам. Але навіть зведені на мене наклепи, які в умовах радянського судочинства практично не можна відкинути, були надто мізерні, щоб накладати за них максимальне за статтею покарання. А я в неволі вже десятий рік. Мені «милостиво» скоротили термін ув'язнення за амністією 1987 року: невідбуте скоротити на одну третину. Приїжджі та тутешні працівники КГБ пропонують одне й те ж саме: каятися, каятися...

Якщо мою справу буде уважно розглянуто в компетентних органах, то я прошу зажадати як мінімум мої касаційні скарги порядком судового нагляду від 5 січня 1982 року Верховному Судові УРСР та від 5 квітня 1982 року Прокуророві УРСР, де викладено мої докази з покликаннями на матеріали справ. Зараз написати таку доказову заяву я не можу, бо в мене відібрано всі виписки зі справи, навіть виписки з законів, і знищено їх.

5 квітня 1988 року.

Василь ОВСІЄНКО.

Відповідь була приблизно така: «Жалоба необоснованна, осужден правильно».

21 серпня 1988 року Верховна Рада СРСР «помилувала» мене за поданням адміністрації колонії. За одну добу мене привезли з Уралу додому літаком зі спецконвоем до Києва, потім до Житомира воронком, де в тюрмі показали папірець, видобутий із запечатаного пакета: «По получении сего освободить», що й було зроблено через годину. Підстава: указ ПВР. Ще дали прочитати: «За сумлінну працю і добру поведінку, що засвідчує його виправлення — помилувати». Ніби я сидів за ледарювання чи хуліганство.

8 квітня 1989 року поняття «наклепницькі вигадки, що паплюжать радянський державний і суспільний лад» зі статті 62-ї вилучено, однак суджених за цей «злочин» офіційно реабілітовано Законом УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 року, де в статті 1 сказано: «Визнати реабілітованими також громадян, засуджених за антирадянську агітацію і пропаганду за (...) статтею 62 Кримінального кодексу Української РСР...».

Щодо звинувачення у вчиненні опору міліції — воно залишається в силі...

Віче (Житомир). — 1991. — № 12-13. — Вересень.

ДЕЩО З БІБЛІОГРАФІЇ В. ОВСІЄНКА

I. Публікації

1969

В. Лісовий, В. Овсієнко. Біля джерел красномовства. // ж. Трибуна лектора. — 1969. — № 8. — С. 59–64. (Про Ісократу — текст В. Овсієнка).

1971

«Мої слова невимовлені...» // Молода гвардія. — 1971. — № 82 (2744). — 14 травня. — Фот. (Про студентську експедицію в Стефаників край).

Живе слово про Стефаніка // Київський університет. 1971. — № 18 (1172). — 21 травня. — Фот. (Про студентську експедицію в Стефаників край).

1978

Напередодні розправи (3 листа Василя Овсієнка) // Інформаційний бюлетень № 4. — Листопад 1978 року. Закордонне представництво УГГ, Нью-Йорк. — 1981. — С.21. Тж. с. 9, 25, 27.

1979

Заява Прокуророві Української РСР від 23 вересня 1977 р. // Сучасність (США). — 1979. — Ч.5. — травень.

1983

Українська Гельсінкська Група. 1978—1982. Документи і матеріали. Торонто-Балтимор: Смолоскип, 1983.— С. 493–530. (Заява завідуючому районним відділенням нар. освіти, від 31 березня 1977 р. — с. 497–298; Заява Міністру освіти УРСР, від 8 квітня 1978 р. — с. 499–501; Заява прокуророві УРСР від 8 квітня 1977 р — с. 502–504; Заява Прокуророві Української РСР від 23 вересня 1977 р. — с. 505–513; Лист Василя В. Овсієнка від 8 січня 1979 р. — с. 514–516; Останнє слово Василя Овсієнка, 8 лютого 1979 р. — 529–530).

1989

Розпадання материка // ж. Кафедра (Львів — Харків). — 1989. — Ч. 1. — С. (Про загибель Василя Стуса).

Добрий розум (Про Юрія Литвина) // Голос відродження. — 1989. — Листопад, спецвипуск.

Терновий шлях // Голос відродження (Житомир). – 1989. – Листопад, спецвипуск. (Без підпису. Про перепоховання Олекси Тихого, Юрія Литвина, Василя Стуса).

Юрій Литвин // Поступ (Львів). – 1989. – № 16. – Листопад. (Підпис: Всеукраїнське товариство репресованих).

1990

«Ми проти політики насильства». Інтерв'ю Володимира Даниленка з Василем Овсієнком як кандидатом у народні депутати Української РСР // Комсомольська зірка (Житомир). – 1990. – № 21 (94305). – 17 лютого.

За права людини // Радянська Житомирщина. – 1990. – 2 березня. (Передвиборне інтерв'ю).

Таємно похований під № 9. Останні дні Василя Стуса у спогадах його товариша // ж. Донбас (Донецьк). – 1990. – № 3. – Травень – червень. – С. 93–113. – Фот.

«Не ошукайся ж, вірячи добру...» // ж. Сільські обрії. – 1990. – Ч. 6. – С. 24–28. (Про В. Стуса).

Виступ В. Овсієнка на установчому краєвому вічі НРУ 2.06. 1990 // Голос громадянина. (Житомир). – 1990. – № 14. – Серпень.

Базарська трагедія // Вісник Коломиї. – 1990. – № 53 (9194). – 20 листопада. (Автор В. Овсієнко)

1991

Козацька мати // Визволення (Видання Секретаріату УРП). – 1991. – Ч. 2. – Січень. (Про О. Мешко).

«Лівіше серця – Україна!»; Інкриміновано: антирадянська, наклепницька... // Донбас. – 1991. №1. – С. 136–137, 139–140. – Фот. (З публікацією статті Олекси Тихого «Думки про рідний Донецький край» та спогаду Л. Лук'яненка).

Базар-1921 – Базар-1990 // Вільне слово (Житомир). – 1991. – № 7. – 23 лютого.

Студентові П. Левченку // Голос громадянина (Житомир). – 1991. – № 20. – 1 червня.

Поема про підсніжники // Молодь України. 1991. – № 169 (16750). – 4 вересня. (Про Юрія Литвина). – Фот.

Козацька мати // Вільне слово (Житомир). – 1991. – №4 (12). – 1 лютого. (Про Оксану Мешко).

З помсти України не матимемо // Вільне слово (Житомир). – 1991. – № 20. – 1 червня. (Житомир)

Надія Світлична. «Подарунок» на іменини // Вільне слово (Житомир). 1991 – № 20. – 1 червня. (Записав В. Овсієнко).

За ґратами Олесь Сергієнко // Самостійна Україна. – 1991. – Ч. 10. – Липень. – Фот.

Битий шлях страдника. // Голос України. – 1991. – № 171. – 4 вересня. – Фот. (Про Юрія Литвина).

Як вони поверталися // Альтернатива (Вугледар Донецької обл.). – 1991. – № 56. – 4 вересня. (Перепоховання В. Стуса, Ю. Литвина, О. Тихого).

«Прапор на Раду!» // Самостійна Україна. – 1991. – № 12. – Вересень. – іл.

Заява Президії Верховної Ради СРСР від 5 квітня 1998 року. Дисидент (Біографічна довідка) // Віче (газета Житомирського крайового Народного руху). 1991. – № 12–13. – Вересень. – Фот.

Любиш Україну? В концтабір! Вироки Василеві Овсієнку від 8 лютого 1979 і 26 серпня 1981 // Віче (газета Житомирського крайового Народного руху). – 1991. – № 14. – Вересень.

Чому ми проти «федералізації»? // Самостійна Україна. – 1991. – № 15. – Жовтень.

«Верни до мене, пам'яте моя...» // Радянський шлях (Бердичів). – 1991 – № 151 (14061). – 26 жовтня. (В. Стус).

Про Левка Лук'яненка // Зоря Полісся (Радомишль). – 1991. – № 108 (8836). 26 листопада.

Доля України – його доля // Радянська Житомирщина. – 1991. – № 199 (16967). – 29 листопада.

Базар-1921. Базар-1990 // Вільне слово (Житомир). – 1991. – №44. – 23 листопада.

«Україно, Україно, оце твої діти». Виступ Василя Овсієнка на форумі інтелігенції в Житомирі 26 листопада 1991 року. // Вільне слово. 1991. – №44 (54). – 7 грудня.

Василь Овсієнко: «Ідея незалежності консолідує народ України» // Вільне слово. – 1991. – №44 (54). – 7 листопада.

Любов. Добро. Свобода // Україна. – 1991. – № 24. – с. 12-17. – Фот. (Про Юрія Литвина.)

«Сонце без Ялинки не приносить щастя...» Листи Юрія Литвина до коханої. Вірші // Україна. – 1991. – № 25. – с. 18–21. (Підготував В. Овсієнко).

1992

Здрастуй, страсна моя путь // Альтернатива (Вугледар, Донецщина). – 1992. – № 2 (98). – 10 січня

Подвижник // Самостійна Україна», №1 (22) 1992 р. – Фот. (Про Ігоря Кравціва).

Покіс // Самостійна Україна. – 1992. – №2 (23). (Про арешти 1972 р. 3 портретом на с.1).

Йому не було місця на волі... // Слово і час. – 1992. – «№ 2. – С. 18–21. Фот. (Про Ю. Литвина.)

Олекса Тихий // Голос Галичини (Стрий). Матеріали Першого всесвітнього конгресу українських політв'язнів. – 1992. – № 1 (2-3). – С.124–136. – Фот.

Козацька мати. Там же. – С. 137– 141. – Фот.

Покіс. Там же. С. 158–163.. – Фот., іл.

Про Юрія Литвина. Там же. – С. 164–183. – Фот.

Єдність – це забобон епохи тоталітаризму. // Вільне слово (Житомир). – 1992. – №16 (73). – 25 квітня.

Покіс. // Самостійна Україна. 1992. – №2 (23).

Вони співали «Ще не вмерла...» Повстала із забуття Базарська трагедія. // ж. Українська культура. 1992. – № 4 (832). – С. 6–7. – Фот.

Задля красного слівця... // Самостійна Україна. – 1992. – № 22 (43). Червень. (З приводу статті Володимира Скачка про III з'їзд УРП).

Імперський вузлик на пам'ять. // Самостійна Україна. 1992. — № 23 (44). — Червень (Про Придністров'я).

Кому була потрібна справа Івана Дем'янюка? // Самостійна Україна. — № 36 (57). — Вересень.

Ще не було святої волі... // «Молодь України». — 1992. — 10 грудня. (Про правозахисний рух).

1993

«...І в смерті з рідним краєм поріднюсь». // Альтернатива (Вугледар, Донецчина). — 1993. — № 2 (150). — 12 січня. (Про В. Стуса.)

«...є сльоза, що наскрізь пропікає камінний мур...» // Самостійна Україна. — 1993. — ч.2 (71). — 20 січня. — 5. (Про В. Стуса.)

СУЧіненіє на задану тему. // «Самостійна Україна». — 1993. — Ч.5. — 10 лютого. (На захист В. Яворівського, Д. Павличка, І. Драча.)

Мордований союз. // Україна — Ізраїль. Журнал літератури, мистецтва, політики. — 1993. — № 2. — С. 108—112. — іл.

Про Стуса. // Літопис Голготи України. Спогади політв'язнів, репресованих і переслідуваних. Редакція Літопису Голготи України. Головний редактор В'ячеслав Цветков. Т. 1. Львів: Видання Всеукраїнського товариства політв'язнів і репресованих та Науково-просвітницького товариства «Меморіал» ім. Василя Стуса. — 1993. — С. 157—184.

Таємно похований під №9. // Не відлюбив свою тривогу ранню... // Василь Стус — поет і людина. К.: Український письменник, 1993. — С. 320—338.

Про мого друга. // Еврейские вести. 1993. — № № 23—24 (43—44). — Грудень. (Про Михайла Хейфеца).

1994

Останні дні Василя Стуса. // Книга і культура. — 1994. — № 2—3. — Лютий — березень.

«О пресвята моя зегзице-мати» // Самостійна Україна. — 1994. — № 18 (119). — 15-21 травня. (На смерть Їлини Яківни Синківської-Стус, матері В. Стуса.)

Подарунок на іменини // Самостійна Україна, — 1994. — № 25 (126). — 2 липня. (Про Є. Концевича.)

«Ми канемо у вічність молодими...». Спогади товариша по нарах про Василя Стуса // ж. Вітчизна. — 1994. — № 7/8. — С. 138—144; № 9.

Спогад про В. Стуса. // Думка (Кіровоград). — 1994. — № 1. — 19 серпня.

(Документи УГГ — УГС). // Інформаційний бюлетень прес-служби УРП та КНДС. Випуск 42 (182). — 1994. — 18 жовтня.

Витязі півтисячолітнього хресного шляху. // Самостійна Україна. — 1994. — 41. — 1 листопада. (Список членів УГГ). — іл.

550 літ неволі. Розмова В. Овсієнка з М. Руденком. // Молодь України. — 1994. — 15 листопада. — Фот.

Дорога болю, або Як вони поверталися // Самостійна Україна. — 1994. — 2—8 грудня. С. 6. — Фот. (До 5-ої річниці перепоховання О. Тихого, Ю. Литвина, В. Стуса.)

1995

Василь Стус: У 10-ліття загибелі в Кучинському таборі смерти // Рідна школа. — Нью-Йорк. 1995. — № 3. — С. 1–3. — Фот.

Від чесних трудів своїх // Самостійна Україна. — 1995. — Ч. 11–12. — 28 березня. (Про О. Мешко)

Юнак із огненної печі // Самостійна Україна. 1995. — № 24 (171). — 3 липня. (Про Є. Концевича).

«Кривавий вівторок» чи битва за незалежність? // Самостійна Україна. — 1995. — Ч. 27 (174). — 27 липня — 3 серпня. (Фотознімки В. Овсієнка)

Козацька матір // Оксана Мешко, козацька матір. До 90-ліття з дні народження. Спогади. Упорядкував В. Овсієнко. — К.: УРП, 1995. — С. 51–63.

«Та й знакоміті дати мені проставив хтось!» 10 років тому, 4 вересня 1985 року, в Кучинському таборі смерти загинув Василь Стус. // Самостійна Україна. — 1995. — Ч. 31. — 4 вересня. — С. 8–10. — Фот.

Те ж. — К. УРП, 1995. (Буклет) — Фот.

«Де все людською мукою взялось...» // Інформаційний бюлетень прес-служби УРП. 1995. — Випуск 40 (232). — 3 жовтня. — 5–6.

Те ж. // Самостійна Україна. — 1995. — Ч. 36. — 10 жовтня 1995. — іл.

«Вони співали «Ще не вмерла...»; Комуністи виходять з окопів. // Республіканець (Малинська організація УРП). — 1995. — № 6 (12). Листопад. — Фот., іл.

1996

Світло людей: Спогади-написи про Василя Стуса, Юрія Литвина, Оксану Мешко. — К., 1996. — 108 с.: іл. — (Бібліотека журналу УРП «Республіка». Серія: політичні портрети, №4. — Фот., іл.

Козацька Матір Оксана Мешко // Вечірній Київ. 1996. — № 19 (15400), 31 січня. — Фот.

«Українську оббрехав Голготу...» // Київ. — 1996. — № 2. — С. 8–9. (Про М. Холодного).

Суд нечестивих // Радомисьль. 1996. — №№ 9 (97), 11 (99), 14 (102), 15 (103). — 29 лют., 14 бер., 4 і 11 квіт. — Фот. (Про суд над В. Овсієнком 8–9.02 1979).

«Де все людською мукою взялось...» // Українська культура. — 1996. — №2. — С. 18–19 — Фот. (Про Кучино).

Консолідація українського суспільства через мовну єдність // Самостійна Україна. — 1996. Ч. 12. — Травень.

Ми пройли своє майбутнє // Радомисьль. — 1996. — № 24 (112). — 20 червня.

Довершено добру справу // Самостійна Україна. — 1996. — Ч. 13. — Червень. — Фот. (Про О. Мешко)

Козацька матір // ж. Наука і суспільство — 1996. — № 7/8. — С. 58–64. — Фот.

З хроніки нашої боротьби // Час (Хмельницький, обл. орг. УРП). — 1996. — Ч. 40–41 (149–150), 42–43 (151–152), 43–44 (152–153) — 5, 12, 19 жовтня.

Українська Гельсінкська Група: до 20-ліття створення. Підготували Вахтанг Кіпіані та Василь Овсієнко // Самостійна Україна. – 1996. – Чч. 25–28 (212–215). – Жовтень. Фот. (Також брошурою з обкладинкою).

Вони були першими // Українське слово. 1996. – № 44 (2844). – 7 листопада. (Про УГГ).

Рух українських правозахисників призвів до краху російської радянської імперії та проголошення української демократичної держави. // Самостійна Україна. – 1996. – № 21–22.

Світло людей. // Слово і час. – 1996. – № 11–12. – С. 45–51 (3 презентації книжки: В. Овсієнко, М. Горинь, Є. Сверстюк, Ольга Ємець, Олена Кошіль).

1997

Покіс // «Час-Тіме». – 1997. – 10 і 24 січня. – Фот. (Про арешти 1972 р.).

«Розіп'ятий на чорному хресті» До 70-річчя з дня народження Олекси Тихого // Молодь України. – 1997. – № 10. 28 січня. – Фот.

Репресії проти Української Гельсінкської Групи в 1977 році // Український альманах. Варшава: Об'єднання українців у Польщі. – 1997. С. 148–153.

Осердя духу // Народна газета. 1997. – № 28 (309). – Фот. (Про Євгена Концевича).

Євген Концевич: «Я живий на двісті відсотків» // – Київські відомості. – 1997. – 5 вересня. – Фот.

Прорив до волі (Інтерв'ю про П. Григоренку з М. Руденком) // Народна газета. – 1997. – № 41 (322). – Жовтень.

Іван Васильович Коляска / Народна газета. – 1997. – № 44 (325). – Листопад.

Світлої пам'яті Матері (Н. А. Парубченко, мати Ю. Литвина) // Народна газета. – 1997. – № 44 (325). – Листопад.

Громадянин України // Народна газета. – № 46 (327). – Листопад. Фот. (Про Петра Розумного).

Ми просто йшли... Десятиліття Українського Культурологічного клубу // Народна газета. – 1997. – № 50 (331). – Грудень. – Фот.

1998

Різдво Василя Стуса. До 60-ліття з дня народження. 6.1.1938–4.9.1985 – К.: РХП, 1998. – Фот., іл. (Буклет. Текст В. Овсієнка).

Те ж // Народна газета. 1998. – №1 (333). – Фот.

Цілитель словом праведним // Українська мова та література. ч. 3 (67), 1998, січень. (Про В. Стуса).

Нам не личить вірити менше. // Права людини. Інформбюлетень ХПГ – 1998. – № 30 (142). – 21–30 жовтня. – С. 7–8. (Рец. на кн. А. Русначенка «Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х – початок 1990-х років». К: вид. ім. О. Теліги, 1998).

Vassyl Ovsyenko. Enterre secretement sous le №9: les derniers jours de Vassil Stouss dans le souvenir de son ami. // L'Intranquille, 4–5. Paris, 1999. С. 431–436.

Євген Сверстюк знову під судом. За позовом Степана Пінчука. // Час (НРУ). – 1998. – № 12. – 25 грудня.

1999

Честь у грошовому вимірі. // Час (НРУ). – 1999. – № – Січень.

Потоптавши гординю. Діалог: Василь Овсієнко – Євген Сверстюк // Літературна Україна. – 1999. – 18 березня. (Про «Пантеон достойників честі»).

Золотий курок розстрільного кулементу // Україна молода. 1999. – № 52 (1126). – 20 березня. (Щодо підтримки деякими політв'язнями кандидатури Є. Марчука). (Див. реакцію Л. Лук'яненка: Україна молода, 23 квітня 1999). – Фот.

«Нас порівняли мури, як статут» // Час (НРУ). 1999. 26 березня 1999. – Фот. (Щодо підтримки деякими політв'язнями кандидатури Є. Марчука. Це останній номер, підписаний до друку В. Чорноволом).

Жертви намертво зв'язані з катами // Національна фортеця (газета УНКП О. Соскіна). 1999. – Ч 3 (17). – іл.

«Нас урівняли тюрми, как устав» // Факти. 1999. – № 65 (0396). 8 квітня.

Духовний подвиг не минає марно // Інформбюлетень ХПГ «Права людини». 1999. – № 12 (164). – 1–15 червня. С. 11–12; Слово і час. – 1999. – № 7 (463). – Липень. – С. 16–18. – Фот. (Про видання Творів В. Стуса).

Исторические, правовые и этические основы Украинской общественной группы содействия выполнению Хельсинкских соглашений (9 ноября 1976 года – 7 июля 1988 года // Права человека в России: прошлое и настоящее. Сборник докладов и материалов научно-практической конференции. Пермь. 21–23 июня 1999 г. – Пермь. 1999. – С. 93–109.

Меморіальний музей у Кучино – совість Росії // Права людини. Інформбюлетень ХПГ – 1999. – № 14 (167). – 1–15 липня. 10–12.

Духовний подвиг не минає марно // Слово і час. – 1999. – № 7 (463). – Липень. С. 16–18. (Про видання Творів В. Стуса).

Меморіал у Кучино – совість Росії // Час (НРУ). – 1999. – № 25 (37). – 2–9 липня. – Фот.

Меморіал у Кучино – совість Росії // Вісті тижня (РХП). 1999. – № 12. – Липень. – Фот.

Цей день у моєму житті // Вісті тижня. 1999. – № 15. – Серпень. (До Дня Незалежності).

Ці моторошні слова: Соловки, Сандармох... // Права людини. Інформбюлетень ХПГ. – 1999. – 17 (172). – 15–31 серпня. – С. 9–12.

Ці моторошні слова: Соловки, Сандармох... // Віче (Житомир). 1999. – № 36 і 37 (304 і 305). – 2 і 9 вересня.

Ці моторошні слова: Соловки, Сандармох... // Вісті тижня (РХП)). – 1999. – № 16. – Вересень. – Фот.

Дід бив, баба біла... // Вісті тижня. – 1999. – № 17. – Вересень. – Іл. (Проти «канівської четвірки»).

Не викликай вовка з лісу // Права людини. Інформбюлетень ХПГ. 1999. – № 19 (175). – 15–30 вересня. – С. 7. (Про конфлікт між Я. Кендзьором і М. Бродським у Верховній Раді).

«Візерунок цнот» 5-го відділу КГБ, або Мистецтво переписувати історію // Вісті тижня. – 1999. – № 18. – Вересень 1999 р. (Про Є. Марчука, І. Ратушинську.)

Василь Овсієнко. Мистецтво переписувати історію, або Дещо про діяльність 5-го відділу КГБ // Независимость. 1999. – №№ 286–287 (15105-15106). – 29 вересня. – Іл.

Нова книга Анатолія Русначенка // Інформбюлетень ХПГ «Права людини». – 1999. – № 21(178). – 15-31 жовтня. – С. 11–12. («Розумом і серцем»).

10 років тому, 19 листопада 1989 року, українська земля прийняла Олексу Тихого, Юрія Литвина, Василя Стуса // Столиця. 1999. – № 93 (187). – 18 листопада. – Фот. іл.

Меморіал у Кучино – совість Росії // Благовіст. Місячник УКЦ в Польщі. – 1999. – № 11-12 (107–108). Рік IX. Листопад – грудень. – Фот.

Повернення // Вісті тижня. 1999. – № 22 і 23. – грудень. (10-річчя перепоховання С. Стуса, Ю. Литвина, О. Тихого).

Острів незалежності // Вісті тижня. – 1999. – № 22. – Грудень. – Фот. (Про Віктора Могильного).

Український шлях. Наукове товариство імені Сергія Подолинського діє // Вісті тижня. 1999. – № 23. Грудень.

Антирадянська книжка // Інформбюлетень ХПГ «Права людини». 1999. – № 25 (184). – 15–31 грудня. С. 6–8. (Рец. на кн.: Сергій Білокінь. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.). Джерелознавче дослідження. – К.: Київське наукове товариство ім. Петра Могили. – 448 с.).

2000

Друзей моих ушедших голоса... // Независимость. 2000. – № 001–002 (15209–15210). – 1 січня. – Фот. (Інтерв'ю).

Ці моторошні слова: Соловки, Сандармох... // Інформаційний бюлетень (Кременчук). 2000. – Ч. 2 (356). 14 січня. – Фот.

Антирадянська книжка // Вісті тижня. – 2000. – №1 (24). Січень 2000 р. (Рец. на кн. С. Білоконя «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР»).

Человек из «Словаря диссидентов». Беседовала Александра Парухона // Независимость. – 2000. – № 009 (15217). 18 січня. – Фот.

Антирадянська книжка // ж. Політика і культура. 2000. – № 4 (59). – 4 лютого. – С. 60–61. (Рец. на кн. С. Білоконя «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР»).

Один з горстки // Наша віра. – 2000. – №2 (142). – Лютий. – Фот. (Інтерв'ю В. Овсієнко як лавріата премії ім. В. Стуса).

Коли козацтво стало ідеологічним криміналом. Фрагменти неопублікованих спогадів Олени Апанович // ж. Політика і культура. – 2000. – № 10 (45). – 17 березня. – С. 41–43. – Фот.

Те ж // Інформаційний бюлетень (Кременчук). – 2000. – Ч. 13 (367). – 31 березня.

Мова і земля. Слово до філологів // Вісті тижня. — 2000. — № 5 (28). Квітень.

Між нами, філологами, кажучи... // Інформаційний бюлетень (Кременчук). — 2000. — Ч. 15 (369). 14 квітня.

Бог Своє береже. // Наша віра. — 2000. — № 5 (145). — Травень. — Фот.

КГБ «дав» нам роботу... Інтерв'ю Івана Малюти з Євгеном Захаровим та Василем Овсієнком // ж. Українська культура. — 2000. — № 5–6 (907), травень-червень 2000) р. С. 10–11. — Фот. Біломорканал (Дорожні нотатки) // Права людини. Інформбюлетень ХПГ. — 2000. — № 26 (210). — 15–30 вересня.

Міжнародна конференція «Музеї і виставки «Меморіалу». // Права людини. Інформбюлетень ХПГ. — 2000. — № 31 (215). — 1–15 листопада.

Біломорканал (Дорожні нотатки) // Українське слово. — 2000. — Ч. 45 і 46. — 9 і 16 листопада. — Фот.

Наш Президент у російському полоні. // Українське слово. — 2000. — Ч. 46. — 16 листопада.

«Мужчина» & «жінщина» // Українське слово. 2000. — Ч. 47. — 23–29 листопада.

Президент Л. Кучма принизив Україну перед світом // Інформаційний бюлетень (Кременчук). — 2000. — № 47 (101). 24 листопада.

«Мужчина» & «жінщина» // Інформаційний бюлетень (Кременчук). — 2000. — Ч.50 (404) — 15 грудня.

2001

Герой України // Вісті тижня. — 2001. — №1 (35). Січень. — Фот. (Про М. Руденка).

«Мужчина» & «жінщина» // Вісті тижня. — 2001. — №1 (35). — Січень.

Репресована країна // Влада і політика. — 2001. — №7 (51). — 23 лютого — 1 березня. (Рец. на кн. С. Білоконя «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР»).

Духовний подвиг Козацької Матері // Вісті тижня. — 2001. — № 2. — Березень. — Фот.

Паралелі перетнулися // Українське слово. — 2001. — Ч.16. — 19–25 квітня. (Про Л. Кучму).

Олекса Тихий повертається // Права людини. Інформбюлетень ХПГ. 2001. — № 14 (234). — 15–31 травня. — С. 11–12.

Олекса Тихий повертається // Українське слово. — 2001. — Ч. 22. — 31 травня. — Фот.

«С вещами!» // Україна молода. 2001. — № 136 (1699). — 31 липня. — Фот. (Про Соловки і Сандармох).

З Україною в серці. Інтерв'ю Юрка Сиротюка з Василем Овсієнком // Українське слово. — 2001. — Ч.31. — 2–8 серпня. — Фот.

Хамові діти // Інформаційний бюлетень. — 2001. — № 34 (440). — 3 вересня. (Про кн. О. Бузини «Вурдалак Т. Шевченко»).

Думки світлі і вдячні // Інформбюлетень ХПГ «Права людини». 2001. — № 26 (246). — 15–30 вересня. — С. 11–12. (Презентація книжки: Горбаль М. А. Один із шістдесяти. Спогади на тлі ювілейного року. — К.: АртЕл, 2001. — 400 с.: фот.).

УГС – РХП: спадкоємність ідей // Вісті тижня. 2001. – № 7 (41). – Листопад 2001.

Міжнародна конференція «Музеї і виставки «Меморіалу» // Права людини. Інформбюлетень ХПГ. – 2001. – № 31 (215). – 1–15 листопада. – С. 9–10.

Три звинувачення // Зона. 2001. – Ч. 15. – С. 27–47. – Фот. (Соловки, Сандармох, Біломоканал).

Правозахисний рух в Україні (середина 1950-х – 1980-і роки). // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод: В 4 т. Т. 1.: Особистості / Харківська правозахисна група; Упорядник Є. Ю. Захаров; – Харків: Фоліо, 2001. С. 5–42.

Заява Прокуророві Української РСР від 23 вересня 1977 року // Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод: Документи і матеріали. В 4 томах. Харківська правозахисна група. Харків: Фоліо, 2001. Т. 3. Документи і матеріали. Серпень 1977 – 10 грудня 1978. Упорядник В. В. Овсієнко; – С. 34–39

Напередодні розправи (3 листа Василя Овсієнка), – там само, с. 171.

Останнє слово Василя Овсієнка (На суді в Радомишлі 8 лютого 1979 року) – там само, с. 215–216

Потужний сплеск національного духу. Після арештів у другій половині 70-х років Українська Гельсінкська група не розпалася, не саморозпустилася // Президентський вісник. 2001. – № 48 (74). – 30 листопада. – Фот. (Інтерв'ю з М. Руденком.)

Створення і діяльність Громадської організації «Наукове товариство імені С. А. Подолінського» // Учення Сергія Подолінського і цивілізаційна еколого-економічна перспектива. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження С. А. Подолінського. – К: КНЕУ, 2001, – 61–63.

Лист голови оргкомітету відзначення 25-ліття Української Гельсінкської групи Президентові України // Українське слово. 2001. – Ч. 50 (3102). – 13–19 грудня 2001. (Щодо іменних довічних стипендій правозахисникам).

Чому немає шани правдоборцям. Відкритий лист до Президента України // Самостійна Україна. 2001. – Ч. 45 (442). – Грудень.

Акагоші Айріс // Енциклопедія сучасної України. К., 2001. Т.1 – С. 238.

Антонів Олена Тимофіївна // Енциклопедія сучасної України. К., 2001. Т.1 – С. 573.

2002

Сучаснику, влада пропонує тобі жити в Україні колоніальній // Інформаційний бюлетень (Кременчук). – 2002. – Ч. 3 (459). 14 січня. (Про арешти 1972 р.).

(Репліка на публікацію О. Пасховева в 4-му ч. 2001 р. щодо В. Стуса) // Політика і культура. – 2002. – № 3 (134). – 29 січня.

З вогню та в полум'я (Автобіографічна розповідь Мирослава Симчича. Упорядкування, передмова В. Овсієнка).// ж. Сучасність. – 2002. – № 2, с. 132–148; № 3, с. 57–80.

У них не було ілюзій, – вони свідомо йшли на Голгофу. До 25-ї річниці створення Української Громадської Групи сприяння виконанню Гельсінкських угод // ж. Вітчизна. – 2002. – № 3–4. – С. 84–93. – Фот.

«Де все людською мукою взялось...» // Сокульський І. Г. Листи на світанку: Кн. 2. Епістолярна спадщина 1983–1988 років, документи, фотографії. – Дніпропетровськ: Січ, 2001. – С. 379–389.

Прапор над Києвом // Шлях перемоги. 2002. – № 20 (2507). – 16-23 травня. – С. 6–7. – Фот. (Про Г. Москаленка та В. Куксу).

Жовто-синій прапор над Києвом у... 1966 році // Український Народний Рух. 2002. – № 036 (075). 17 травня. (Про Г. Москаленка та В. Куксу).

Прапор над Києвом // Рух. – 2002. – № 18 (84). Травень. (Про Г. Москаленка та В. Куксу).

Громадський комітет за реабілітацію «першотравневої двійки» // Права людини. Інформаційний бюлетень Харківської правозахисної групи. – 2002. – № 16 (272). – 1–15 червня. С. 9-10.

Прапор над Києвом // Економіст (газета Київського національного економічного університету). 2002. – № 16–19 (1054–1057), червень – липень. – С. 4–5. – Фот. (Про Г. Москаленка та В. Куксу).

Прямостояння, або У Євгена Концевича така манера: приймати гостей лежачи // Дзеркало тижня. – 2002. – № 27 (402). 20 липня. – С. 13. – Фот. (Укр. і рос. мовами).

Формується «етап» на Соловки // Українське слово. – 2002. – Ч. 30. – 25–31 липня. – С. 5. – Фот.

Свідчить Олена Апанович // Матеріали 10-х липневих академічних читань. Випуск 1. – К.: Центр духовної культури. 2002. – С. 48–57.

Початок Великого Терору // Дзеркало тижня. 2002. – № 29 (404). – 3 серпня. – С. 19. – Фот. (Укр. і рос. мовами).

До 85-ліття В. В. Шербицького. Лист до В. Шербицького 15 грудня 1978 року // Українське слово. 2002. – Ч. 32 (3136). – 8–14 серпня. – С. 5.

Дні пам'яті жертв політичних репресій у Сандармосі та на Соловках. // Права людини. Інформбюлетень ХПГ. – № 23 (279). – 15–31 серпня. – С. 10–11.

Василь Овсієнко: «Приїжджайте на Соловки!» Інтерв'ю взяла Леся Бондарук // Шлях перемоги. – 2002. № 36 (2523). – 29 серпня – 4 вересня. – Фот.

Загибель Василя Стуса // Інформаційний бюлетень (Кременчук). – № 40 і 41 (496 і 497). – 5 і 12 вересня. – Фот.

Загибель Василя Стуса // Дзеркало тижня. – 2002. – № 34 (409). – 7 вересня. – С. 12. – Фот. (Укр. і рос. мовами).

Василь Овсієнко. (Інтерв'ю 1.09. 1989 в Кучино.) // Нецензурний Стус. Ч.1. Упорядкування Богдана Підгірного. – Тернопіль: Підручники і посібники. – 2002. – С. 9–38. – Фот.

Дні пам'яті жертв політичних репресій у Сандармосі та на Соловках // Вісті тижня. 2002. – № 15 (49). – Вересень. – Фот.

Дні пам'яті жертв політичних репресій у Сандармосі та на Соловках // Український самвидав. Інформаційний бюлетень Музею-архіву

українського самвидаву МБФ «Смолоскип». – 2002. – № 3 (3). Вересень. С. 1–4.

Це моторошне слово: Соловки... // Наша віра. 2002. – № 10 і 11 (174 і 175). – Жовтень і листопад. – Фот.

Школа імени Оксани Мешко. // Наша віра. – 2002. – № 10 (174). Жовтень. – С. 16. – Фот.

Мозкові атаки. В'язні брежнєвських «психушок» ніколи не будуть реабілітовані? // Україна молода. 2002. – № 231 (20337). – 11 грудня (Про Михайла Якубівського). – Фот.

Назустріч з'їзду: підсумки та перспективи. // Вісті тижня. 2002. – № 16 – Жовтень.

Рапп Ірина, Овсієнко Василь. Кандиба Іван Олексійович. // Українське слово. 2002. – Ч. 46. – 14–20 листопад. – Фот.

Скиньмо чужі окуляри! або Вихід з полону. Рецензія на книгу: Русначенко А. М. Народ збурений // ж. Сучасність. – 2002. – Ч. 5 (505). – С. 96–98.

Вовк, може, їсти захотів! // Інформаційний бюлетень (Кременчук). 2002. – Ч. 55 (511). – 19 грудня.

2003

Прапори над містом (передмова) // Юнаки з огненної печі. / Харківська правозахисна група; Упорядник В. В. Овсієнко; Харків: Фоліо, 2001. – С. 144.

Це моторошне слово «Соловки»... // ж. «Науковий світ». – 2003. – № 1 (54). Січень. – С. 14–15.

Прапори над Чортковом. // Вісті тижня. 2003. – №2. – Лютий.

Вулиця Василя Стуса в Києві. // Права людини. – 2003. – № 14 (306). – 15–31 травня. – С.11; Вісті тижня. – 2003. – 26 травня.

Передмова // Три повстання Січків: У двох томах. Т. 1. Спогади Стефанії Петраш-Січко. Документи / Харківська правозахисна група; Редактор-упорядник В. В. Овсієнко; – Харків: Фоліо, 2003. – 256 с., фотоіл.

Останній заповідник радянського ГУЛАГу // Фотоправда. 2003. – 7 (7). – Жовтень. – Фот. (Про Кучино, підготував Віктор Левицький (С. Шевченко)).

Початок Великого Терору // Вісті тижня. 2003. – № 5. Жовтень.

Громадянська постава (передмова) // Спілка української молоді Галичини / Харківська правозахисна група (серія «Memoires»); Упорядник В. В. Овсієнко; Художник-оформлювач О. Агеєв. – Харків: Фоліо, 2003.

Соловки Петра Калнишевського // Наша віра. – 2003. – № 11 (187). – С. 6–7. – Фот.

Соловки отамана Петра Калнишевського // Інформаційний бюлетень (Кременчук). – 2003. – № 44 (556). – С. 6–7. – Фот.

Пожежа в музеї «Пермь-36» // Шлях перемоги. 2003. – Ч. 45 (2582). – 30 жовтня. – Фот.

II. Про В. Овсієнка

1974

Український вісник, Випуск VII–VIII, Весна 1974. Редактор Максим Сагайдак (Степан Хмара). – «Смолоскип», Париж – Балтимор – Торонто. 1975. С.127.

1978

Українська Гельсінкська Група. 1978–1982. Торонто-Балтимор: Смолоскип, 1983.—С. 493–530.

Михаил Хейфец. Место и время (еврейские заметки). Франция: Третья волна. – 1978. С. 123–125.

1979

(Телеграма і лист до А. Д. Сахарова) // В. Стус. Твори. Т. 4. Львів: «Просвіта», 1997, с. 169–171, також с. 493, 527 та ін.

Василя Овсієнка засудили на три роки ув'язнення. // Свобода, No. 35. Vol. LXXXVI. 15.02.1979.

«Вимога «дотримуватися догматичних комуністичних поглядів» воює «плюралістичним традиціям української духовности», – пише В. Овсієнко. // Свобода (США), No. 56. Vol. LXXXVI. 13.03. 1979.

Український патріот ув'язнений на три роки. // Свобода (США), 24.03.1979.

«Диригентом тут виступає КГБ». // Свобода (США). No. 53. Vol. LXVIII. 7.04. 1979.

Ovsienko Accuses KGB of Provocation. // America. Vol. LXVIII. № 62 Philadelphia April 26, 1979.

Запис про процес Василя Овсієнка. // Свобода (США). 25.05. 1979. № 116, Vol LXXXVI.

1981

Українські політв'язні в СРСР. Адресний покажчик. За станом на грудень 1981 року. Упорядкувала Марта Гарасовська. // Торонто – Балтимор: Смолоскип, 1981. С. 100.

1981

Інформаційні бюлетені Української Гельсінкської Групи – Торонто – Балтимор: Смолоскип. – 1981. – С. 123–125, 130, 170.

1982

Hearing before the Commission on security and cooperation in Europe. Ninety-seventh congress. November 16, 1981. P. 48, 129.

1983

Українська Гельсінкська Група. 1978–1982. Документи і матеріали. Торонто-Балтимор: Смолоскип, 1983. – С. 493-530. (Довідка) – с. 493–495; Михайло Мельник. До редакції газет «Радянська Україна» та «Молодь України». – с. 517–521; Процес Василя Овсієнка. – 523–528).

Михайло Хейфец. Василь Овсієнко – мученик ГУЛАГу. // Українські силуети. Нью-Йорк: Сучасність, 1983. С. 273-285. (Укр. і рос. мовами).

Алексеева Людмила. История инакомыслия в СССР. Новейший период. – Весть. Вильнюс – Москва (VIMO), 1992 (перше вид. 1984). – 31.

1987

Вести из СССР. Права человека. Редактор Кронид Любарский. Список политзаключенных СССР. Выпуск 9 по состоянию на 30.10. 1987. Published by DAS LAND UND DIE WELT e. V. Munchen. 1987. С. с. 119, 179.

1988

Ладінос. «Ми з вами». Вечір у Нью-Йорку, присвячений українським політв'язням Пермського табору. // ж. «Наше життя – Our Life», рік XLY, ч.1, січень 1988, с. 4–5.

1990

Володимир Шовкошитний. «Народе мій, до тебе я ще верну...» // Україна. – 1990. – 4 (1720). – Січень. С. 7–9

Зустріч із виборцями // Зоря Полісся (Радомишль). – 1990. – № 23 (8595). 22 лютого.

Повідомлення окружних виборчих комісій по виборах народних депутатів Української РСР. // Радянська Житомирщина. – 1990. – № 47 (16575). – 7 березня.

П. Левченко. Не дайте себе ошукати // Радянська Житомирщина. – 1990. – № 125 (16653). – 3 липня.

В. Фурманчук. Слід пам'ятати про живих. // Радянська Житомирщина. – № 227 (16745). – 27 листопада. (Про Базар).

1991

Дисидент // Віче (Житомир). – 1991. – №№ 12–13. – Фот.

Любиш Україну? В концтабір! // Віче. – 1991. – №14.

І. Голованова. Отакі ми політики. // Радянська Житомирщина. – 1991. – № 202 (16973). – 12 грудня.

1992

Лауреати журналу «Україна» 1991. // Україна. 1992. – ч. 1. – С.37.

Борис Глазунов. «...За розповсюдження наклепницьких вигадок». // Вісник Переяславщини. – 1992. – № 114 (8749). – 1 жовтня.

Василь Овсієнко // Російщення України. Науково-популярний збірник. К.: Видання Українського Конгресового комітету Америки. – 1992. – С 388.

1994

Михайло Хейфец. Василь Овсієнко – мученик ГУЛАГу. // Поле відачу й надії. Альманах. – К.: 1994. – С. 381–392.

1995

Касьянов Георгій. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. — Київ, Либідь, 1995. С. 94, 167—168, 173—174.

Документи УГГ — УГС. // Інформаційний бюлетень прес-служби УРП та КНДС. Випуск 42 (182). — 1994. 18 жовтня.

Витязі півтисячолітнього хресного шляху. // Самостійна Україна. — 1994. — 41. — 1 листопада. (Список членів УГГ). — іл.

By Andrew Nagorsky. Russia: Remembering Hell. — Newsweek, 25, 1995. P. 1, 14—17. — Фот.

Вахтанг Кипіани. Политическая зона все еще существует... // Новая Николаевская газета. — 1995. — № 29. — 2 листопада. — Фот.

1996

Українська Гельсінкська Група. До 20-ліття створення.— К.: УРП, 1996.— С. 32, 19—20. — Фот.

Валерій Павлов. Зона і пам'ять. // Час/Time, № 8. 7. 11. 1996. (Про УГГ).

Галина Паламарчук. «Враз ослонилося дорога, що при самій урвалася меті» // Наша Україна. — 1996. — № 3. — Червень.

Людмила Бараневич. «Ми піднялися з відкритим забралом». // Час/Time, № 8.11. 1996. — Фот. (Про УГГ).

1997

Вахтанг Кипіани. Василь Стус: «Рождая, нас не спрашивают. А жаль...» // Новая Николаевская газета. — 1997. — № 3 (92). — 16 січня. (Про презентацію книжки В. Овсієнка «Світло людей».

Вахтанг Кіпіані. «Залишаюся в'язнем сумління...» // Україна молода. — 1997. — № 36 (617). — 26 квітня. — Фот.

Листи Василя Стуса до В. Овсієнка від 21.05. 1979 і 10.08. 1979) // В. Стус. Твори. Т. 6, книга друга. Львів: «Просвіта», 1997, с. 164 і 174—175.

Алла Глембоцька. «Закатували... «в ім'я світлого майбутнього». // Сільські вісті — 1997. — 3 жовтня.

1998

Анатолій Русначенко. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 1950-х — початок 1990-х років. — К.: вид. ім. Олени Теліги. 1998. С. 543—550. С. 179, 193—196, 212, 220.

Тынченко Ярослав. Цветами не встречают. // Столичные новости. — 1998. — № 42. — 27 жовтня — 3 листопада.

1999

Світлана Кириченко. Соромно за такий рівень мислення // День. — 1999. — № 70. — 17 серпня.

Лук'яненко Левко. Мораль і політика // Україна молода. — 1999. — 23 квітня. — Фот. (Реакція на статтю В. Овсієнка «Золота деталь розстрільного рулементу» в газ. «Україна молода» від 20 березня 1999).

Віктор Радіонов. То по кому ж стріляє кулемет? // Самостійна Україна. — 1999. — Ч. 19—20. — Травень. (З приводу публікації про Є. Марчука).

Віктор Радіонов. «Спасіба, хахльонок». З приводу припущень Василя Овсієнка. // Незборима нація. 1999. – Ч. 6. – Травень.

Тетяна Метельова. Подвійний стандарт. // Самостійна Україна. 1999. – Ч. 21-22. – Червень.

Євген Марчук: «На президента треба вчитись...» // Добробут. – 1999

Петро Рубан: «Перед тим, як Стуса веди на смерть, він кричав: «Хлопці, та робіть же хоч щось, інакше нас усіх поодинці передушать». // День. – 1999. – № 119. – 3 липня. – Фот.

Гриць Гайовий. То чого ж тоді пхатися в політики? // Українське слово. – Ч. 24. – 17 червня; День. 1999. – № 132. – 22 липня. – Іл.

Ирина Ратушинская: «Когда я узнала, что именно Марчука укоряют прошлым – я не могла промолчать» // День. – 1999. – № 187 (724). – 9 жовтня. – Фот.

2000

Кипиани Вахтанг. Вручена премія Стуса // Киевские Ведомости. – 2000. – № 6 (1935). – 13 січня.

Полищук Валерий. С памятью о Стусе. Фото Сергея Кузнецова // Независимость. – 2000. – № 007–008 (15215–15216). – 14 січня.

Слоневская Ольга. Премия имени Стуса накануне праздника Василия. // Сегодня. – 2000. – № 6 (507). 14 січня.

Валентина Лисенко. Лауреати премії імені Василя Стуса // Слово і час. – 2000. – № 3 (471). – С. 78.

Ганжа Леся. Премія за бескорыстие. Фото Алексея Стасенко // День. 2000. – № 4 (785). – 14 січня.

Асоціація незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ) присудила премії імені Василя Стуса // Інформбюлетень ХПГ «Права людини». – 2000. – № 2(186). – 15–31 січня. – С. 12.

Вручення премії ім. Василя Стуса. // Вісті тижня. – 2000. – №2 (25). – Лютий.

Кипиани Вахтанг. Бараки на болоте. Фото Василя Овсієнка // Киевские ведомости. – 2000. – 18 августа. (Про експедицію в район Біломорканалу).

Вахтанг Кіпіані. Бараки на болоті. Фото Василя Овсієнка // Київські відомості. – 2000. – 29 серпня. – Фот. (Про експедицію на Біломорканал).

Михаил Хейфец. Избранное. В трех томах. Харьковская правозащитная группа. – Харьков: Фолио, 2000. Том 1. Место и время. Русское поле. – С. 63–67, 111; Том 3. Украинские силуэты. Военнопленный секретарь. – С. 7, 17, 20–21, 35, 41, 44, 48–49, 55, 69–70, 104–105, 121, 136–137, 140, 186–194.

Юрій Данилюк, Олег Бажан. Опозиція в Україні (друга половина 50-х –80-і рр. XX ст.). – К.: Рідний край, 2000. С. 76, 137, 204–205.

2001

Роман Корогодський. «Я свідчу» // Українська мова і література в школі. – 2001. – Ч.2 (210). Січень. – С. 1–3.

Плаксі́й Бори́с. Портрет В. Овсієнка // ж. Україна. — № 4 (1943). — Квітень. — С. 10.

Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод: Документи і матеріали. В 4 томах. Харківська правозахисна група. Харків: Фолю, 2001. Т. 1 Особистості.; Упорядник Є. Ю. Захаров. — 118—120; т. 3. Документи і матеріали. Серпень 1977—10 грудня 1978. Упорядник В. В. Овсієнко. — 34—39, 101, 156, 171, 174, 181, 206, 215—216, 217—220, 240; т. 4. Документи і матеріали. 10 грудня 1978—11 березня 1988. Упорядник В. В. Овсієнко. — 13—14, 19, 24, 70, 81, 92, 198, 217, 221, 224, 249. — Фот.

Український самвидав // Інформаційний бюлетень Музею-архіву українського самвидаву МБФ «Смолоскип». 2001, — № 2 (2). Листопад.

Вахтанг Кіпліані. Вони мали право мати право. Чверть століття Української Гельсінкської групи. // Україна молода. 2001, — 9 листопада.

By Roman Woronowych. Ukrainian Helsinki Group observers 25th anniversary of its founding. // The Ukrainian Weekly, November 25, 2001. Vol LXXIX, p.1. 8—9. — Фот.

2002

Чернявська Інна. Вільні люди у невільній країні. // Книжник-Review, 3 (36), лютий 2002, с. 10. (Рецензія на видання 4-томного видання Документів і матеріалів УГГ).

Олекса Деревій. Хрестоматія патріотизму, або Дантові кола на радянський копил. // Політика і культура, № 5 (136), 12—18 лютого 2002 (Про 4-томник документів УГГ).

Дещо про родину О. П. Вакгенгейм. — Радомисьль, №20 (469). — 2002. — 15 травня.

Стус Дмитро. Життя після смерті. Перепоховання Василя Стуса і боротьба за спадщину. Рік 1989-ий. // ж. Сучасність, — 2002. — № 7—8 (495—495). — Липень-серпень. — С. 78—105.

Корогодський Роман. Тренос // Сучасність. — 2002. — № 7—8 (495—495). — Липень-серпень. — С. 106—118. (Зокрема, про книжку «Світло людей»).

Сухорукова Інна. Зустріч у Харкові. // Права людини. Інформаційний бюлетень Харківської правозахисної групи — 2002.— № 22 (278). — 1—15 серпня. — С. 12. (Зустріч з М. Хейфецем)

УГГ: документи і матеріали. Рецензія. // Український самвидав. Інформаційний бюлетень Музею-архіву українського самвидаву МБФ «Смолоскип». — 2002. — № 3 (3). — Вересень. — С. 3.

2003

Захаров Борис. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956—1987). / Харківська правозахисна група. — Харків: Фолю, 2003. — С. 97—101; 121—129.

Сергій Шевченко. Вони мала право на працю, пайку і нари... (Про Соловки і Сандармох). — Фотоправда, № 2 (2), серпень 2003, с. 10—11.

Українські Соловки. // Смолоскип. Інформбюлетень для творчої молоді. – № 8 (97). Серпень. – С. 3. – Фот.

Леся Бондарук. На Соловки... і додому. – Шлях перемоги», ч. 34–37 і 39, серпень – вересень 2003. – Фот.

Вахтанг Кіпіані. Попіл особливого. // Україна молода. – 2003. – 9 жовтня. – Фот.

Ігор Козловський. Із Соловецьких островів – живим! // Вечірній Київ. 2003. – 1 жовтня. – Фот.

Надія Наумова. Соловки (1923–2003). // Слово Просвіти. 2003. – Ч. 36 (204). – 3 вересня. – Фот.

Надія Світлична. Тюремне вічко в церкві // Віра (США). – 2003. – Ч.4 (112). Грудень. – С.13-15. – Фот.

Автор вдячний за всіляку добродійну допомогу
і сприяння (надання коштів, знімків, техніки,
набір і сканування текстів та знімків, поради) пп.

**Сергієві Блощаневичу, Міхаєлеві Весерманну,
Олександрові Агеєву, В'ячеславові Баумеру,
Миколі Горбалю, Михайлові Гориню, Русланові Гулому,
Борисові Захарову, Євгенові Захарову, Осипові Зінкевичу,
Левові Іваськіву, Вахтангові Кіпіані, Іванові Колясці,
Оресті Ковцун, Вірі та Василеві Лісовим,
Володимирі Недільку, Мартові Ніклусу, Ростиславові Онишаку,
Миколі Поровському, Тамарі Просяник, Петрові Ромку,
Людмилі Рябусі-Голубчик, Мар'яні Сакаль, Євгенові Сверстюку,
Надії Світличній, Олесеві Сергієнку, Андрієві Сливці,
Валентині Скачко, Ользі Соломці, Дмитрові Стусу,
Олександрові Сугоняці, Софії Темницькій, Сергієві Федорінчику,
Олегові Целуйку, Сергієві Шевченку, Вікторові Ющенку,
Володимирі Яворському.**

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абакумов – 54
Абуков Холід – 21
Агеєв Олександр – 224, 337
Аджубей – 184
Айрікян Паруйр – 224
Акагоші Айріс – 330
Аксамитний (Оксамитний) А. С. – 30, 31
Алафер Г.П. – 20, 52
Александр Павлович I, цар – 46, 53
Александр, архімандрит – 47
Алексеева Людмила – 145, 333
Алексій, єпископ – 22
Алексій, патріарх – 27
Алієв Гейдар – 58
Алієв Ільхам – 62
Алтунян Генріх – 123, 124
Амальрик Андрій – 108
Анголенко В'ячеслав – 101
Андреєва Вікторія – 61,
Андрієвська Валерія – 141
Андронников Яссе – 21
Андропов Юрій – 130, 243
Андрусак Михайло – 240
Антоненко-Давидович Борис – 57, 100,
115, 139, 170, 198, 205, 234
Антонів Олена – 140, 330
Антонюк Зіновій – 8, 125, 127
Антонюк Тарас – 102
Апанович Михайло – 185
Апанович Олена – 57, 122, 179, 181-
189, 328, 330
Апетер Іван А. – 18, 20
Артем (Сергеев) – 157
Атаманюк С.М. – 311
- Бабич Сергій – 87, 89, 141, 153, 251, 303
Бабич-Орлова Ольга – 141, 251, 302,
303, 305-307, 317
Бабій, академік – 183
Бабляк Логвин – 102
Бадзьо Юрій – 54, 58, 119, 138, 141,
146, 164, 246
Бажан Олег – 336
Базилевич Василь – 156
Базленко Володимир – 251, 252, 302,
305-307, 317
- Бакай – 195, 258
Бакуліна Наталка – 28
Балицький Всеволод – 213
Балог – 314
Бандера Степан – 152, 165
Бараневич Людмила – 334
Барладяну Василь – 123, 131, 135,
143, 143, 144
Басараб Дмитро – 96
Батмалашвілі Шіо – 21
Баумер В'ячеслав – 223, 337
Безбородько, князь – 50
Безулик Аня – 253
Бейліс – 21
Бергман Матвій – 33
Бердник Олесь – 64, 69, 70, 108, 128,
130, 133, 136, 140, 141, 142,
146, 175, 245
Бердников, інструктор райкому – 153
Береза, слідчий – 301
Береславський Микола – 123
Берестовський, слідчий
Берія – 54, 200, 263, 273
Бжезинський Збігнев – 206
Билинкевич, свідок – 271, 272
Бистрицька Е.П. – 270, 271
Битченко Анатолій – 102
Битченко Тетяна – 102
Бідьовка Григорій – 170
Білецький Андрій – 80
Білецький С.М. – 311, 316
Білий М.У. – 79
Білодід Іван – 79, 100, 192
Білодід Олесь – 79
Білокінь Сергій – 5, 7, 9, 19, 155-160,
213, 327, 328
Бісмарк Отто – 206
Блошаневич С.М. – 337
Бобришев-Пушкін А. – 21
Бобровська Н.М. – 304
Бовсунівська Валентина – 23, 27, 41
Бовсунівський Петро – 21, 27, 41
Богатирьова Раїса
Богданов Л.Т. – 32
Боговой Іван – 15
Бойчук Михайло – 156

- Бомба Олег – 25
Бондаренко Іван – 78, 275, 280, 282, 283, 286, 287, 289, 290
Бондарук Леся – 44, 331, 337
Бонч-Бруєвич В. – 157
Борис Олександр – 153
Борода, кагебіст – 295
Бородін Леонід – 65
Борсук Петро – 102, 103
Бохняк Павло, о. – 22
Брайчевський Михайло – 57, 122, 181
Брандус Даниїл – 80
Брежнев Л.І. – 90, 123, 200
Бровко Іван – 238
Бродський Йосиф – 327
Брюховецький Іван – 190
Бубарев К.О. – 40
Бублик Б.Ф. – 96
Будда – 245
Будніков, генерал – 59
Будьонний Семен – 147
Бузина Олесь – 202-204, 226, 329
Буковський Володимир – 139, 224
Булкін Кирило – 171
Буревій Кость – 4
Бушлай – 38
Бьоль Генріх – 66, 243, 244
- Валевський К.І. – 271
Вангенгейм Антоніна – 50
Вангенгейм Володимир – 50
Вангенгейм Елеонора – 23-25, 41, 49, 51-52
Вангенгейм Марія – 50
Вангенгейм Олександр – 50
Вангенгейм Олексій – 20-21, 41, 51-52
Вангенгейм Ольга – 21, 49-51, 337
Вангенгейм Петро – 50-52
Вангенгейм Сергій – 50
Вангенгейм Феодосій – 50, 52
Вангенгейм Яків 52
Василенков, кагебіст – 66, 70
Василик Павло, єпископ – 223
Василян А.С. – 25
Вейгель Петер – 22
Веніамін, архімандрит – 15
Венцлава Томас – 130
Вербицький Юрій – 23-25, 41
Вергун Неля – 81
Вержбицький Костянтин – 33
Вернадський В.І. 117, 177-179, 183-186
Веденєєв Дмитро – 23
- Виговський, секретар райкому – 153
Винарська Н.М., психіатр – 298
Вининчук Петро – 127
Висоцька Катерина – 277, 285, 287
Вінграновський Микола – 116, 117, 164, 245, 254
Вінс Георгій – 132
Вінс Петро – 131, 132, 133, 134, 135
Вірченко Ніна – 87
Вітів Петро – 91, 127
Вітовський Дмитро – 233
Власенко Іван – 179,
Влизько Олекса – 4, 21
Возна-Кушнір Галина – 84
Волинець Микола – 80
Волинець Михтодь – 89
Волинець Флегонт – 21
Волинець, провідник ОУН(м) – 151
Волківський Вадим – 27
Волков Василь – 21
Волков Станіслав – 27
Волощук Василь – 314, 314
Вольвач Федір – 184
Вонгоцька Єлена – 51
Воровський – 156,
Вороний Марко – 21, 49
Врублевський Василь – 89, 254
Врублевський Віталій – 7, 212, 253, 255
- Гавел Вацлав – 58
Гаврилов Андрій – 38
Гайдук Іван – 267-269, 276, 277, 284, 285, 287
Гайовий Григорій – 61, 335
Галиновський Вадим – 102
Ганцов Всеволод – 100
Гапусенко, історик – 182
Гарань Олексій – 161
Гарасовська Марта – 333
Гарін В. – 18, 51
Гарольд – 243
Гарькавий, чекіст – 150
Гасюк Ярослав – 161
Гebbельс – 64
Геврич Ярослав – 118, 261, 262
Гейко-Матусевич Ольга – 69, 102, 132, 133, 135, 136, 140, 144
Гелех Степан – 42
Гель Іван (Степан Говерля) – 61, 68, 96, 118, 125, 138, 143, 146, 294
Герасименко Олена – 27
Герд Кузєбай – 21

- Герострат — 204
 Герцен Олександр — 252
 Герчак Гриць — 240
 Герчанівський Дмитро — 148, 152
 Гінзбург Олександр — 130
 Гірник Олекса — 123
 Гірченко Дмитро — 152
 Гітлер Адольф — 66, 165, 303
 Глазунов Борис — 334
 Глембоцька Алла — 335
 Глоба Іван — 42, 43
 Глушенко Микола — 280, 281, 282, 283, 285, 286, 287, 290
 Говерля Степан (Гель Іван) — 146
 Гоголь Микола — 203, 230
 Голобородько Василь — 57
 Голованова Ірина — 334
 Головатий Павло — 42, 43
 Головка Мусій — 42
 Головцин, губернатор — 45
 Гончар Іван Макарович — 122
 Гончар Олень — 63, 77, 78, 122, 188, 195, 217
 Гопнер Серафима — 7, 211
 Горай, майор — 300
 Горбаль Андрій, батько М.Горбала — 169, 171
 Горбаль Богдан, брат М.Г. — 169
 Горбаль Микола — 68, 70, 103, 123, 127, 134, 134, 135, 136, 141, 142, 169-172, 235, 236, 239, 241, 242, 245, 248, 329, 337
 Горбаль Текля, мати М.Г. — 169
 Горбачов М. С. — 64, 66, 68, 157, 198, 249
 Горбенко Олексій — 24
 Гордієнко Марія — 280
 Горинь Богдан — 87, 96, 103, 106, 117, 118, 143, 144, 144, 170
 Горинь Михайло — 68, 70, 96, 103, 106, 110, 117-119, 129, 134, 135, 137, 142-144, 223, 261, 325
 Горинь Ольга — 89, 141
 Горохівський Левко — 123
 Горська Алла — 56, 74, 84, 86, 87, 116, 119, 156, 267, 275, 283
 Горшков Володимир — 80
 Грачов О.О. — 159
 Грибоедов Олександр — 304
 Гривачевський Борис — 22, 24
 Григоренко Зінаїда — 175
 Григоренко Петро — 108, 110, 129, 133, 134, 173-176, 235, 325
 Гринюк М.Є. — 260
 Гриньків Дмитро — 162, 223
 Грисяк Володимир — 91
 Гришай Михайло — 79
 Грицина Богдан — 161
 Грицишин Євген — 162
 Грушевський Михайло — 20, 21, 49, 52, 156, 156, 157, 202
 Грушевський Сергій — 20, 21, 49, 52
 Губа Володимир — 256
 Губерт Феліюста Петрівна — 50
 Губка Іван — 162
 Гулий Руслан — 337
 Гулий-Гуленко Андрій — 147
 Гусак Дарка — 129, 293
 Гутяньський С.К. — 183, 187
 Гуць Михайло — 84
 Галансков Юрій — 224
 Гамсахурдія Звіяд — 58
 Ганжа Леся — 336
 Гараджа Іван — 42
 Гаяускас Баліс — 197
 Герман, інок преподобний — 11, 12, 27, 52
 Германюк Богдан — 223
 Гете — 205
 Глузман Пінхус — 21
 Глузман Семен — 8, 81, 127, 129, 146, 173
 Гогусь Євген — 162
 Гонгадзе Георгій — 169
 Горький Максим — 17, 35
 Гурдзан Василь — 10, 102
 Гусєв Ніколай — 153
 Давиденко Степан — 97
 Данилевич С. — 182,
 Данилейко Ярослава — 102
 Даниленко Володимир — 321
 Данилюк Юрій — 336
 де Голль Шарль — 58, 68
 Дем'янов Ніколай — 29, 39
 Дем'янюк Іван — 323
 Демченко О.П. — 313
 Денисенко Гертруда — 259
 Деревинський Яків — 27
 Деревій Олексій — 337
 Джемлев Мустафа — 111
 Дзира Ярослав — 182,
 Дзюба Іван — 64, 69, 74, 77, 78, 81, 87, 110, 117-122, 125, 126, 162, 190, 235, 263, 273, 280

- Димек Г.І., прокурор – 299
 Діденко В.В. – 259
 Дідківський, секретар райкому – 153
 Діонісій, благочинний – 15
 Дмитрієв Юрій – 19, 23, 30-35, 38, 39, 52
 Добош Ярослав – 125, 126, 288, 289
 Довженко Олександр – 114, 156
 Долішній Василь – 134, 135, 138, 241
 Долматов А.Г. – 66
 Домашенко, свідок – 271, 272
 Доценко Ростислав – 87
 Драгоманов Михайло – 113, 177
 Драч Іван – 80, 116, 126, 191, 215,
 226, 323
 Драшкаба Михайло – 313, 314
 Дронь Федір – 162
 Дубовик, слідчий – 94
 Дудківська Лідія – 306, 307
 Дунаєва Валерія – 25
 Дурново Ніколай – 21
 Дяк Михайло – 162
 Дяченко Кузьма – 302
- Еванс – 231, 233
 Едуард, рибалка – 40
 Ейхе – 156
 Ейхманс – 18, 51
 Ельчибей Альбуфаз – 58
 Енгельс Фрідріх – 177
 Епік Григорій – 21, 49
 Еренбург Ілля – 35
 Ерістов Ніколай – 21
- Євтушенко С.П. – 311
 Єгоров, секретар – 18
 Єжов Ніколай – 5, 18, 54
 Єлізаров – 38
 Емельяненко П. – 81
 Ємець Ольга – 325
 Єсипчук Галина – 149, 150
 Єсипчук Павло – 154
 Єфименко П.С. – 43
 Єфремов Сергій – 202
- Жиленко Ірина – 84, 89
 Жук С.Я. – 31, 33
 Жуков Георгій, маршал – 217
 Жулинський Микола – 192, 244
 Журавков, майор – 66
- Забаштанський Володимир – 198
 Забродська (Степаненко) Лідія – 290
- Завальний Борис – 80
 Заковський Л. – 18, 51
 Заливаха Панас – 74, 87, 96, 116, 118
 Запорожець Ігор – 102
 Зарицька Катерина – 120, 129
 Затонський – 150, 156
 Захаров Борис – 223, 337
 Захаров Євген – 107, 145, 219-224,
 329, 336, 337
 Захарченко Василь – 64, 128, 241
 Зборовська – 262
 Зварич Микола – 138
 Зварун Андрій – 134
 Зверев Петро – 27
 Звягінцева Ольга – 223
 Земнухов Іван – 97
 Зеньо Степан – 171
 Зеров Костянтин – 185
 Зеров Микола – 21, 49, 157,
 Зінкевич Осип (Богдан Ясень) – 133,
 134, 146, 172, 224, 337
 Зісельс Йосиф – 70, 111, 133, 134,
 135, 144
 Зосима, інок – 12, 27, 53
 Зошенко – 35
 Зуб Іван – 100
 Зубач Василь – 61, 63
 Зубець Григорій – 253
 Зюганов – 208
- Ільєв – 38
 Іаков, ігумен – 13, 53
 Іван IV Грозний – 12, 13, 299
 Іванов, чекіст – 150
 Іванова, свідок – 278
 Івасюк Володимир – 56
 Іваськів Лев – 337
 Івшина Лариса – 63, 64, 67
 Ігрунов В'ячеслав – 123
 Інбер Віра – 35
 Іов, преподобний – 27
 Іофе Веніамін – 19, 20, 29, 37-41, 52, 208
 Ірчан Мирослав – 21, 49
 Іщенко Владислав – 103
- Йолан П.Ф. – 262, 278, 279
- Кабалова (Коломієць) Софія – 21, 24, 25
 Кавун Олексій – 80
 Каганович Лазар – 7, 211
 Кагарлицький Микола – 87, 89
 Казарчук Сергій – 314

- Казновський Володимир – 241
Калапач Степан – 127
Калаш, заст. голови КГБ – 85
Калинець (Стасів) Ірина – 124, 125, 128, 246, 293
Калинець Ігор – 116, 125
Калиниченко Віталій – 132, 136, 142, 294
Калинчук, свідок – 271, 272
Калінін М.І. – 33
Калнишевський Петро – 15, 16, 25, 42-48, 53, 332
Каменів – 157
Камінська Діна – 224
Кандиба Іван – 68, 69, 108, 116, 131, 137, 142, 162
Кандиба-Ольжич Олег – 150
Канівець Володимир – 86, 86
Каплун Володимир – 223
Капшученко Катерина – 28
Карабчієвський Олександр – 102
Каравазський Святослав – 118
Карамазов Іван – 203
Карасик Софія – 223
Карась Зиновій – 223
Карпенко Валентин – 123
Карпенко Володимир – 24
Карпенко Маргарита – 79
Карпенко Юля – 29, 37, 39
Картер Джіммі – 128
Касьянов Георгій – 120, 145, 146, 220, 334
Катаєв Валентин – 35
Катерина ІІ – 42-44, 53, 188
Квасневський – 207
Квецко Дмитро – 121, 126, 162, 222
Квірінг Еммануїл – 7, 211
Кендзьор Ярослав – 126, 327
Кене Франсуа – 178
Кеннеді Патриція – 187
Кирєєв Аркадій – 102
Кириленко Марія – 151
Кириченко (Бадзьо) Світлана – 61, 119, 141, 257, 335
Кириченко Олексій – 7, 211
Кисіль, секретар райкому – 153
Кищенко – 188
Кіквідзе Василій – 157
Кіпіані Вахтанг – 11, 23, 146, 224, 325, 334, 335, 336, 337
Кіркоров – 192
Кіров С.М. – 4, 29, 156, 157
Кістяківський Богдан – 114
Клименко Михайло – 80, 86
Климушин В. – 19
Ключевський В.О. – 14
Кметик Володимир – 103
Кобилянська Ольга – 229
Кобулов Амаяк – 7, 213
Коваленко В.П., суддя – 304
Коваленко Г., історик – 270
Коваль Антон (Лісовий Василь) – 264
Коваль Віктор – 165
Коваль Іван – 161
Коваль Роман – 150
Ковальов Н.М. – 33
Ковальов Сергій – 246
Ковбасюк Галина – 306-307, 317
Ковгар Борис – 129, 267, 268, 276, 284, 294
Ковтун Тамара – 267, 276, 281-286, 289, 290
Ковтуненко Олександр – 152
Ковтун Ореста – 337
Коган Лазар – 33
Козловська Ольга – 27
Козловський Ігор – 27, 337
Козоріз Михайло – 21
Колесников Василь – 22
Колесников Микола – 86,
Колічев Федір (ігумен Філіп) 12, 13, 53
Коломієць (Князенко) Олег – 283, 289, 290
Колосівський Валерій – 151,
Колтирін Сергій – 25, 29, 33, 36, 39
Колчин М.А. – 45
Коляска Іван – 325, 337
Комарова Н.Ф. – 26
Компан Олена – 181, 182
Компаніченко Тарас – 7, 44, 102
Кондріюков Володимир – 123
Кононський Юрій – 151
Концевич Василь, батько Є. Концевича – 83
Концевич Євген – 83-89, 323, 324, 325
Концевич Майя, дружина Є.К. – 83, 87
Концевич Марія, мати Є.К. – 83
Кончаківський Микола – 241
Корецька Жанна, лікар – 78
Корягін Анатолій – 129
Корнійчук Людмила – 179, 180
Коробань Андрій – 262, 263, 266
Корогодський Роман – 336, 337
Коротенко Люба, сестра В.О. – 300
Корчакінін Павка – 84, 87

- Корчинський Дмитро – 104, 105
 Косенко М.Г. – 83
 Косигін О. – 139
 Косинка Григорій – 4
 Косів Михайло – 118, 126
 Косіор Станіслав – 7, 156, 211
 Космодем'янська Зоя – 205
 Костенко Ліна – 4, 57, 116, 118, 126, 216, 223
 Костомаров Микола – 117
 Котвицький, слідчий – 301
 Котляр, історик – 188, 189
 Котляревський Іван – 122, 241, 274, 275, 283
 Котовенко Іван – 61, 70
 Котовський Григорій – 148, 149, 150, 156
 Коц Микола – 170
 Коцюбинська Михайлина – 87, 89, 103, 119, 126, 141, 169, 226
 Кочур Григорій – 198
 Кошелівець Іван – 281
 Кошіль Олена – 325
 Кошовий Олег – 97
 Кравець Андрій – 127
 Кравець Е.М. – 183,
 Кравців Ігор – 74-76, 138, 260, 312, 322
 Кравцов, свідок – 271, 272
 Кравченко Валерій – 91, 253
 Кравченко, голова райвиконкому – 153
 Кравченко, інспектор міліції – 171
 Кравчук Леонід – 54, 171
 Кравчук Михайло, академік – 93
 Крайник Вадим – 24
 Крайник Микола – 138
 Крамаренко Михайло – 23
 Красівський Зіновій – 69, 111, 126, 134, 136, 144, 162, 294
 Красін – 235
 Кржепицький С.М. – 259
 Кривенко Сергій – 25
 Кривий Сава – 13
 Кривошея Віктор 291
 Кримський Агатангел – 202
 Крук Йосип – 285, 287, 289, 290
 Крушельницька Володимира – 22
 Крушельницька Лариса – 22
 Крушельницький Антон – 21, 49
 Крушельницький Богдан – 21, 49
 Крушельницький Іван – 4
 Крушельницький Остап – 21, 49
 Крушельницький Тарас – 4
 Крвачко П.М. – 38
 Кузнецов Сергій – 335
 Кузнецов Павел – 79, 80
 Кузнецова Євгенія – 118
 Кузьменко Олександр – 123
 Кукса Віктор – 90-98, 123, 330
 Кукса Владислав – 98
 Кукса (Поліщук) Марія – 98
 Кукушкін Іван, наглядач – 67
 Кулик Віталій – 161
 Кулик Іван – 42
 Кулиняк Данило – 43
 Куліш Микола – 21, 49, 157
 Кульчинський Петро – 24
 Кульчицький Микола – 122
 Купчинський Роман – 134
 Курбас Лесь – 18, 21, 49, 53, 157
 Курський Д. – 18, 157
 Кутузов Михайло – 42
 Кучеренко Микола – 313
 Кучма Леонід – 10, 54, 55, 58, 60, 92, 159, 171, 206-207, 249, 328, 329
 Кушнір Іван – 28, 44
 Кушніренко В.А. – 304

 Лагоєв Іван – 38
 Ланда Мальва – 170,
 Лашук Галина, психіатр – 78
 Лебедь, генерал – 246
 Левицький Андрій – 165
 Левін Аркадій – 123
 Левкович Левко – 96
 Левченко Надія – 102
 Левченко П. – 321, 334
 Ленін В.І. – 4, 31, 77, 94, 173, 206, 210, 213, 217, 236
 Леонюк Володимир – 161
 Леплевський Ізраїль – 7, 54, 158, 213
 Лесів Ярослав – 69, 134, 135, 136, 143, 144, 162
 Лешак – 261, 262
 Лигор, дід – 98
 Липинський В'ячеслав – 54
 Лисенко Валентина – 335
 Лисенко Микола – 102
 Лисий Микола – 127
 Лисицький Е.Б. – 311
 Лисяк-Рудницький Іван – 117, 121, 141, 145, 146, 161, 162, 212, 215, 220
 Литвин Володимир – 92
 Литвин Микола, кобзар – 22
 Литвин Юрій – 57, 70, 106, 133-136, 139, 142, 146, 171, 257, 320-322 324-325, 327

- Литвиненко Олексій – 313, 314
 Литвинов, дисидент – 235
 Литвинов, чекіст – 150
 Лиховій Дмитро – 61
 Лівшиц, чекіст – 150
 Лісова (Грищенко) Віра – 109, 140, 278, 287, 337
 Лісовий Василь (Коваль Антон) – 78, 111, 125, 126, 128, 138, 145, 146, 161, 181, 241, 259, 263-269, 272-279, 281-288, 292, 320
 Лобас Петро – 24
 Логінов, слідчий – 94
 Лопатюк, голова колгоспу – 153
 Лосицький Михайло – 24
 Лось Євдокія – 266, 275, 283
 Лохвицька Лариса – 102, 139
 Лук'янчук Ігор – 151
 Лукаш Микола – 125
 Лук'яненко Надія Никанорівна – 141
 Лук'яненко Левко – 54, 55, 58, 60, 61, 63, 65-68, 71-73, 81, 108, 110, 113, 116, 119, 131, 132, 135, 140-145, 162, 175, 246, 321, 322, 326, 335
 Лук'янчук Ігор – 151
 Лупиніс Анатолій – 102, 122, 129
 Любарський Кронід – 294, 333
 Люлька, академік – 93
 Люципер – 243, 245
 Мазко О.С. – 311
 Мазур Дмитро – 69, 89, 137, 152, 252, 307-310, 312, 318
 Макаренко В.І., прокурор – 241, 259
 Маковійчук Григорій – 138, 312
 Макуха Василь – 57, 123, 264, 282, 291
 Малинкович Володимир – 133, 135
 Малиновська Маргарита – 100
 Малишко Микола – 22
 Малофеев Володимир – 313, 314
 Малюта Іван – 219-224
 Мамайсур Борис – 84, 85
 Мамчур Степан – 96, 120
 Мандрик Іван – 138
 Маннергейм – 58
 Мануїльський Дмитрій – 7, 211
 Маринович Мирослав – 8, 108, 113, 132, 141, 145, 222, 300, 301
 Маркс Карл – 32, 177
 Мармус Василько – 223
 Мармус Володимир – 91, 127, 162, 223
 Мармус Микола – 127
 Мартиненко Олександр – 96, 118
 Мартинюк Валентина – 23
 Мартинюк Ростислав – 23, 41
 Мартиш Сергій – 304
 Мартіне Андре – 193
 Марченко Алла – 141
 Марченко Анатолій – 224
 Марченко Валерій – 57, 70, 134, 135, 137, 141, 142, 233, 253
 Марченко-Смужаниця Ніна Михайлівна – 87, 141, 233, 253
 Марчук Євген – 54-70, 246, 247, 326, 327, 335
 Масютко Михайло – 95, 118
 Матвеев Іван – 46
 Матвеев Михайл – 19-22, 52-53
 Матвійчук, голова к-пу – 153
 Матвійк Кузьма – 74, 123, 138
 Матіос Марія – 56
 Матузенко – 6
 Матусевич Микола – 28, 44, 108, 132, 141, 144, 300, 301
 Матусевич Таміла – 141
 Маяковський Володимир – 35
 Медведський, майор КГБ – 86
 Медведчук В.В., адвокат – 171
 Медвідь В'ячеслав – 89
 Мейс Джеймс – 8
 Мелень Мирослав – 162, 222
 Мельник Михайло – 57, 133, 135, 139, 333
 Мельников Леонід – 7, 212
 Мельничук Оксентій – 84, 88
 Мельничук Тарас – 237
 Метельова Тетяна – 61, 138, 335
 Мешко Оксана Яківна – 69, 108, 110, 130, 132, 133, 135, 137, 140, 144, 175, 198, 249-251, 257, 302, 303, 305-307, 317, 321, 322, 324, 325, 331
 Мешерінов, боярин – 15
 Микитко Олекса – 223
 Микитко Яромир – 162, 222, 223
 Миколишин Олекса – 102
 Милорадович Григорій – 159
 Мирний Панас – 199
 Митрофанушка – 243
 Михайленко Ганна – 69, 123, 129, 136, 138, 140
 Михайлина – 186
 Михайлов Антон – 46
 Михайлов Володимир – 38
 Михайлов Іван, архітектор – 13
 Миценко Михайло – 86

Мілявський Леонід – 102, 139
Міняйло Віктор – 24
Мічурін Іван – 35
Мовчан Павло – 126
Могила Петро – 155, 213, 327
Могильна Аврелія – 99
Могильна Дзвінка – 99
Могильний Аттіла – 99
Могильний Богдан – 99
Могильний Віктор – 99-101, 327
Молотов В'ячеслав – 7, 211
Момотенко, заст. голови РВК – 153
Монсар Олексій – 27
Моргачова Тетяна – 41
Моргун – 261
Мороз Валентин – 118, 121, 128, 162,
171, 235, 243, 263, 264, 266,
267, 273, 275, 277, 283, 284,
294
Мороз О.О. – 55, 246
Морозов С. – 27
Москаленко Віра – 98
Москаленко Георгій – 90-98, 123, 330
Мрака Олександр – 315
Мудрий Ярослав – 232, 258
Муратов Микола – 144
Мушкегик Юрій – 226
Мюнгаузен – 245
Набока Сергій – 102, 139, 146
Назаренко Олень – 123
Найдіс Давид – 123
Наливайко В'ячеслав – 23
Науменко Сергій – 302
Наумова Надія – 337
Небаба Мартин – 159
Негребецький Стефан, о. – 13
Неділько Володимир – 337
Недобора Володимир – 123
Немиринська Н.Я. – 224
Нестеров Василій – 46
Нечай Оленка – 171
Некіпелов Віктор – 224
Никифорок Роман – 82
Никодим, священник – 16
Никон, патріарх – 14
Нікітін Олексій – 129
Ніклус Март – 142
Ніколаєв М.Б. – 38
Ніколай II – 13
Ніколай, єпископ – 22
Ніколенко Л. – 82
Ніксон Ричард – 128
Нічик – 262

Ной – 202

Обертас Євген – 102
Обертас Ніна – 141
Овсієнко (Підсуха) Фросина, мати
В.О. – 252, 303, 304
Овсієнко Василь – 49, 63, 64, 67, 69,
73, 78, 79, 89, 91, 96, 126, 133-
135, 142, 146, 161, 174-176, 198,
219-248, 259, 260, 263-270, 273-
298, 301-307, 311-316, 319-337
Овсієнко Володимир, брат В.О. –
300, 303
Овсієнко Іван – 306-307
Овсієнко Ніна, братова В.О. – 49
Овчаренко, акад. – 196
Овчаренко, свідок – 271
Овчаренко А.Л. – 311
Огульчанський Юрій – 103
Озерний Михайло – 96
Окійченко (Вознюк) Данило – 86
Оксамитний (Аксамитний) А.С. – 30-31
Олексенко Іван – 306-307, 313
Олексієнко Володимир – 152, 153,
Олексій Михайлович (Тишайший),
цар – 14
Олексій, перевізник – 36
Олійник Борис – 80
Онишак Ростислав – 337
Опанасюк Олексій – 89
Оплаканець Борис, о. – 24
Орвел (Оруел) Джордж – 31, 69, 225
Орлик Пилип – 111
Орлов Юрій – 108, 130
Орлова О. – див. Бабич-Орлова
Осадчий Михайло – 95, 96, 122, 125,
264, 273, 281, 294
Осецький Карл – 66
Остапенко Петро – 300
Островський Микола – 87
Острогляд (Сухов) В'ячеслав – 66
Отмарштайн Юрко, полк. – 147, 148
П'ятаков Георгій – 7
Павлик Михайло – 177
Павличко Дмитро – 80, 126, 323
Павлов Валерій – 334
Павлова К.М. – 25
Павлушок Михайло – 21
Паламарчук Галина – 285, 286, 289,
290, 334
Палатник Рейза – 123
Палах Ян – 123
Палій-Сидорянський, полк. – 148

- Паліцин Авраамій – 47-48
 Пальчак Галина – 128, 293
 Панфьоров – 35
 Панчук Дмитро – 79
 Параджанов Сергій – 57, 118, 197
 Паралич Осип – 42
 Парахоня Александра – 328
 Парубченко Надія, мати Ю. Литвина – 325
 Пархоменко Наталка – 139
 Пасховер Олександр – 330
 Патока Захар – 43
 Патон Борис, акад. – 184-186, 188
 Паука, начштабу – 150
 Пахолок Тамара – 247
 Пашко Атена – 126, 141
 Пашковський Євген – 89
 Пашнін Євген – 294
 Пеньківський – 260, 261
 Перебийніс Петро – 196
 Петлюра Симон – 147, 152
 Петраш-Січко Стефанія – 140, 141, 224, 332
 Петро (Зверев), архієп., свмч. – 27
 Петро I – 43, 249
 Петро, єпископ – 22
 Петровська (Кравченко) Галина – 313
 Петровський Г.І. – 157
 Пешкова Єкатерина – 17
 Пилипенко А.Б. – 259, 280, 281, 287, 290
 Пиріг Любомир – 87, 89
 Підгірний Богдан – 331
 Підгородецький Василь – 96,
 Підмогильний Валер'ян – 21, 49
 Пінчук Степан – 86, 225-234, 326
 Плав'юк Микола – 161
 Плаксій Борис – 336
 Плахотнюк Микола – 84, 87, 99, 122, 125, 270, 294
 Плачинда Сергій – 57
 Плужник Євген – 25
 Плющ Леонід – 124, 125, 128, 129, 133, 134, 176
 Поважна Валентина, проф. – 79
 Погребняк Яків – 253, 254
 Погружальський – 118
 Подолінський Сергій – 177-180, 327, 329
 Подрабінек Кирило – 131
 Позерн Б. – 18, 51
 Полікарпов – 20
 Поліцина Рая – 181, 269, 270, 278, 286
 Поліщук Валерій – 335
 Поліщук Валер'ян – 21, 49
 Поліщук Марія – 98
 Поліщук Микола – 287
 Половчук Віталій – 24
 Положій Віктор – 287, 288, 290
 Полоз Михайло – 21, 23, 41, 49
 Полоз Р.М. – 23-24, 41
 Полохович Дмитро – 13
 Полоцький Симеон – 14
 Помінчук Анатолій – 151
 Пономарьов Володимир – 123
 Попадюк Зорян – 24, 70, 126, 128, 137, 143, 162, 222, 224
 Попелюх (Стус) Валентина – 233
 Попович Оксана – 68, 129, 134, 140, 222, 293
 Пороський Микола – 151, 153, 154, 337
 Порохоня Андрій – 42
 Постишев – 156
 Потебенько М.О. – 171
 Потьомкін Григорій – 42-43
 Привалюк, кагебіст – 295
 Пристайко В.І. – 156
 Приходько Григорій – 137
 Пришвін Михайло – 35
 Пришляк Євген – 120
 Прокопович Григорій – 162, 222
 Пронюк Євген – 78, 82, 119, 124, 126, 138, 143, 181, 188, 241, 247, 259-279, 286, 292
 Простакова – 191, 210
 Просяник Тамара – 337
 Проців Федір – 162
 Прунскене Казимера – 58
 Пузиревський Александр – 44
 Пурішкевич – 21
 Пустовойтов Сергій – 157
 Путін Володимир – 27, 28, 181, 208
 Пушкін Олександр – 203, 205
 Пчельников Євгеній, лікар – 66
 Пшенников О. – 100
 П'ятаков Георгій – 211
 Пяткус (Петкус) Вікторас – 142
 Радіонов Віктор – 61, 335
 Радченко І.П., кагебіст – 307
 Разумний, слідчий – 94
 Рапопорт Яків – 33
 Рапп Ірина – 223
 Ратушинська Ірина – 57, 60, 61, 63, 68, 327, 335
 Ребрик Богдан – 61, 96, 134, 222
 Рейган Рональд – 64, 68, 128

- Резнікова Ірина – 19, 29, 37-39, 52
Резнікова Ніна – 29
Резнікова Ольга – 29, 37-39
Репніна Варвара – 228
Ридюк Тетяна – 24
Риков – 31
Рильський Максим – 115
Роде Гунар – 294
Роженко Микола – 18, 23, 161
Розумний Петро – 134-136, 144, 325
Романишин Юрій – 146
Романчук Борис – 27
Романюк Василь (Патріярх Володимир) – 58, 111, 134, 140, 257
Ромко Петро – 281, 282, 285-287, 290, 337
Ронський Олександр – 93
Россі Жак – 5, 34
Рубан Василь – 125, 129, 294
Рубан Петро – 61, 64-67, 70, 132, 134, 137, 142, 335
Руденко Микола – 68, 108-110, 123, 129-131, 137, 142, 144, 146, 173-176, 178-180, 224, 235, 257, 324, 325, 329
Руденко Раїса – 68, 130, 135, 137, 140, 175, 224
Руденко Роман, генпрокурор – 130
Рудзук Я.Е. – 31, 156
Русанівський Віталій – 100
Русин Іван – 97, 118
Русначенко Анатолій – 121, 145, 146, 146, 161-168, 220, 326, 327, 335
Рябов Олександр – 37-39
Рябокляч Борис – 116, 122
Рябокрис Олександр – 24
Рябуха (Голучик) Людмила, небога В.О. – 300, 301, 337
Савватій, інок – 11, 27, 52
Савицький В.Б. – 259
Савка Ігнатій, архітектор – 12
Савченко Віктор – 122
Савченко Л.А., свідок – 277, 285
Сак Микола – 314, 315
Салтиков-Шедрін М.Є. – 92, 204, 230
Сапеляк Степан – 127, 144, 237, 243-245
Саранчук Петро – 224
Сахаров А.Д. – 108, 129, 174, 243-244, 332
Сверстюк Євген – 67, 84, 87, 88, 102, 104, 110, 116, 118, 122, 125, 136, 141, 161, 169, 170, 172, 203, 223, 225-234, 235-248, 265, 267, 274, 275, 281-283, 325, 326, 337
Светлов Олександр – 29, 41
Світлична (Терещенко) Леоніда – 74, 84, 87, 141
Світлична Надія – 28, 44, 74, 84, 86, 87, 125, 128, 134, 138, 140, 144, 197, 224, 258, 293, 321, 337
Світличний Іван – 57, 84, 86-88, 97, 105, 110, 116-118, 124, 125, 141, 146, 170, 172, 233
Севрук Галина – 74, 87
Селезенко Леонід – 64, 126
Селівачов Роман – 24
Семенюк Клим – 102
Семикіна Людмила – 74, 87, 89
Семиноженко Володимир – 249
Сеник Ірина – 68, 129, 140, 222, 293
Сеньків Володимир – 127
Сергієнко, історик – 188
Сергієнко Олесь – 138, 294, 321, 337
Серов Іван – 7, 213
Сидоренко Раїса, друкарка – 267-269, 276, 277, 284, 285
Силенко Надія, сестра В.О. – 249, 285, 288, 303
Сим – 203
Симоненко Василь – 77, 116, 134, 146, 205, 224, 256, 263
Симоненко Петро – 55, 158
Симчич Мирослав – 120, 223, 240, 330
Сиротюк Юрко – 329
Ситенко Леонід, прокурор – 300, 303
Ситник Костянтин – 183-186
Сич Галина Іванівна – 291
Сич Галина Петрівна – 291
Сірий Василь – 129
Січко Василь – 70, 133, 135, 136, 140, 141, 143, 144, 224
Січко Володимир – 69, 136, 140, 141, 224, 332
Січко Петро – 70, 133, 135, 136, 140, 141, 144, 224, 332
Скаба А.Д. – 181, 182, 186
Скачек (Скачок) Юрій – 280-285, 289, 290
Скачко Валентина – 23, 41, 337
Скачок Володимир – 323
Сковорода Григорій – 103, 165
Скоропадський Павло – 183
Скочок Павло – 144, 246
Скрипник Микола – 112, 191, 212, 248

- Скрипникова Лариса – 24
Скрябін Дмитро – 67
Скуратівський Василь – 280
Скуратов Малюта – 13, 53
Славинська Т.В. – 259
Славинський Віктор – 251, 252, 302, 304-307, 317
Сливка Андрій – 24, 337
Слісаренко Олександр – 21, 49
Слободян Микола – 127
Слоневська Ольга – 335
Слюсаренко Ф.М. – 280
Смаглій Іван – 251, 302, 317
Смердючка Верка – 8, 192
Смогителъ Вадим – 134
Смолій – 188, 189
Снегірьов Гелій – 56, 64, 132, 170
Собакевич – 228
Соколов Борис – 54
Соколовський-Сарма Микола – 64
Сокоринська (Бердник) Валентина – 141
Сокульський Іван – 68, 69, 122, 123, 134, 135, 137, 142, 170, 330
Солженіцин Олександр – 17, 140, 219, 300, 313
Соломка Ольга – 337
Солоненко Ірина – 161
Солонична Ганна – 171
Сорока Михайло, п/в – 120
Сорока Михайло, студент – 283, 287, 289, 290
Соханов Василій – 46
Сталін Й.В. – 4, 13, 31, 33-35, 38, 53, 87, 156, 157, 194, 200, 204, 213, 299
Станеско Гого – 21
Старицька-Черняхівська Людмила – 156
Старов Алексей – 29, 37-40
Старосольський Любомир – 127, 138, 222
Старчик Петро – 131
Стасенко Олександр – 336
Статкевич Б.В. – 304
Стахів Євген – 97
Стебун (Кашнельсон) Ілля – 131
Стенчук Б. – 122, 266, 275
Степанов В.Н. – 22
Стефанік Василь – 320
Стефанова Галина – 171
Стеценко, бургомістр – 97
Стеценко, кагебіст – 295
Стецько Ярослав – 165
Стіпахно Іван – 282, 287, 291
Стогнота Люмила – 268, 274, 276, 277, 284
Стойко Степан – 183-186
Стокотельна Ольга – 103, 103
Столяров В. – 27
Стралилат Микола – 28
Страшенко Ольга – 233
Стрільців Василь – 69, 133, 135, 144
Стріха Максим – 61, 70
Строката-Караванська Ніна – 108, 110, 123, 124, 134, 140, 141, 144, 146, 293
Ступницький, полк. – 148
Стус (Синківська) Іліна (Олена) Яківна – 323
Стус Василь – 28, 57, 58, 60, 64-70, 83, 97, 105, 106, 110, 118, 121-125, 128, 135, 137, 138, 140, 142, 146, 170-172, 196-198, 222-224, 233, 235, 237, 247, 256-257, 294, 299, 320-327, 330-332, 334-337
Стус Дмитро – 258, 337
Сугоняко Олександр – 8, 337
Сук Іван – 266
Суркіс Григорій – 171
Суровцова Надія – 123
Сухорукова Інна – 337
Сухоцька Ганна – 58
Табачник – 192
Тай До – 21
Танюк Лесь – 82, 116, 126
Таранушенко Степан – 156
Тарапунька – 192
Таринок – 38
Тарто Енн – 65
Таужнянський Сергій – 91
Текелій Петро – 42
Теліга Олена – 145, 151, 161, 182, 335
Тельнюк Галя – 171
Тельнюк Леся – 171
Темницька Софія – 337
Тен (Хомичевський) Борис – 83, 86, 87
Тереля Йосиф – 139, 140, 245
Тименко Гриць 100
Тимофеев В.М. – 31
Тимошенко Юлія – 258
Тимчук Леонід – 123, 124
Тинченко Ярослав – 23, 335
Тихий Володимир, син О.Тихого – 131
Тихий Микола, син О.Тихого – 131

Тихий Олекса — 57, 70, 108, 109, 130,
131, 135, 140, 142, 176, 321,
322-325, 329
Тихонов, генерал — 96
Тичина Павло — 122, 199
Ткаченко О. — 55
Толстой Алексей — 35
Толстой Лев — 187, 203
Трифон, інок — 13
Трокоз, секретар райкому — 153
Трохименко Веніамін — 23
Трохименко Микола — 21, 23, 49
Трохимович Марія — 24
Троцький Лев — 211
Туршин — 38
Тухачевський — 156
Тюленін Сергій — 97
Тютюнник Григорій — 57, 126, 197
Тютюнник Юрко, генерал-хорунжий —
147, 148, 150

Українка Леся — 99, 199, 202, 228-
230, 232
Уніченко Станіслав — 314, 314
Урицький — 156
Усик Л.Г. — 282, 291
Успенський Александр — 7, 12, 53, 54,
213
Ушаков, адмірал — 13

Фавст — 243
Фадєєв Олександр — 97
Фальківський Дмитро — 4
Фартушний Віталій — 41
Федас Йосип — 274, 280-287, 289, 290
Федорів Дмитро — 103, 105, 257
Федорінчик Сергій — 337
Федорчук В. — 70
Федосова Надія — 179
Федько Володимир — 102
Феодорит, архімандрит — 48
Филипович Павло — 21, 49
Філарет (Денисенко), Патріярх — 171
Філіп, ігумен (Количев Федір Степа-
нович) — 12, 13, 53
Фірдевс Ізмаїл — 21
Фірін Семен — 33
Фішбейн Мойсей — 256
Флоренський Павло — 22
Фонвізін — 191, 210
Форкун Фаїна — 281, 285-287, 289, 290
Франко Зіновія — 64, 126
Франко Іван — 99, 117, 177, 187, 228, 229
Франціск з Асіз — 232

Френкель Нафталій — 33
Фриновський, чекіст — 150
Фруменков Г.Г. — 45-46, 48
Фрунзе М.В. — 147, 156, 173
Фурманчук В., журналіст — 152, 153, 334

Хаєцький Хома — 63
Хам — 202, 203, 210
Ханас Михайло — 162
Ханенко Михайло — 159
Хантінгтон С. — 193
Хвильовий Микола — 112, 212
Хейна Люба — 141
Хейфец Михайло — 128, 146, 224, 257,
323, 332-334, 336, 337
Хлестаков — 243
Хмара Степан (Максим Сагайдак) —
100, 126, 143, 258, 332
Хмелевський Станіслав — 253
Хмельницький Богдан — 175, 207,
231, 233, 260, 261
Холодний Микола, поет — 74, 126,
196-201, 266, 280, 324
Холодний Микола, акад. — 185
Хомичевський Василько — 83
Христос — 245
Хрушов М.С. — 7, 118, 156, 173, 212
Худенко, політв'язень — 224

Цветков Алфей — 70
Цветков В'ячеслав — 323
Целуйко Олег — 337
Цимбал Вікторія — 84
Цицерон — 185
Цімох Микола, слідчий — 197, 317
Цупренко П.Г. — 259, 292, 316
Чайковський Леонід, слідчий — 301,
316, 318
Чалий Дмитро — 93
Чекмишев Олександр — 28
Ченцов В.І. — 66
Червак Богдан — 61
Череватенко Леонід — 28
Чернавін В. — 32
Чернишов Євген — 102
Чернишова Тетяна — 80
Чернявська Інна — 102, 139, 336
Чернявський В. — 81
Черняхівська Вероніка — 156
Черняхівська-Старицька Людмила — 156
Черпак Володимир, о. — 27, 47
Чеховський Володимир — 20, 52
Чичиков — 230
Чорний, полк. — 42

Чорнобривцева Ольга – 84
Чорновіл Валентина – 141
Чорновіл Вячеслав – 54, 58, 69, 84,
86, 87, 103-106, 110, 118,
119, 124-128, 134, 137, 141,
143-145, 224, 257, 258, 265,
266, 274, 275, 281, 294
Чорномаз Богдан – 28, 44, 123
Чубай Григорій – 57
Чубинський Павло – 44
Чуніхін, слідчий – 94
Чуприков А.П. – 82
Чухин Іван – 5, 6, 19, 23
Чхан Михайло – 64, 126

Шабанов І.Б. – 25
Шабатура Стефанія – 125, 128, 134,
140, 293
Шаповал Іван – 45-46
Шаповал Юрій – 156
Швець Олександр – 103
Шеварнадзе Едуард – 58, 61
Шевцова Любов – 97
Шевченко Віталій – 100, 102, 126, 144
Шевченко Олесь – 100, 102, 104, 126,
258, 337
Шевченко Сергій (Левицький Віктор) –
23, 24, 332
Шевченко Тарас – 9, 23, 36, 56, 77, 78,
89, 92, 103, 104, 111, 122, 146,
155, 160, 163, 170, 188, 190,
191, 195, 199, 202-205, 215,
226-228, 231, 233, 236, 255, 329
Шевченко Федір – 182, 188
Шевчук Анатолій – 84, 89, 118
Шевчук Валерій – 84, 88, 89, 126, 179
Шевчук Володимир – 179
Шелест П.Ю. – 90, 120, 191, 196, 248
Шилова Л.В. – 25
Шинкарук В.І. – 186
Ширяев Борис – 16
Шишук, слідчий – 302
Шкеров Володимир – 23
Шкеров Яків – 23
Шкловський Віктор – 35
Шкляр Геннадій – 89
Шкурупій Гео – 22
Шмиров В.О.
Шовкотишній Володимир – 333
Шпак – 262
Шпорлюк Роман – 123, 146
Штепсель – 192

Шудря Микола – 177
Шумський Олександр – 112, 212
Шумук Данило – 68, 120, 134, 142
Шухевич-Березинський Юрій – 134, 294

Щаранський Анатолій – 224
Щербак Степан, вистовий – 148
Щербатюк Анатолій – 9
Щербина Володимир – 22, 24
Щербицька Рада – 253
Щербицький Володимир – 7, 123, 191,
196, 212, 217, 248-255, 303,
331

Юдін Іван, п-к КГБ – 85
Юсків Р.В. – 261, 262, 271, 272
Ющенко Віктор – 27, 218, 337

Явлінський – 208
Яворівський Володимир – 323
Яворницький Дмитро – 44-48
Яворський Володимир – 337
Яворський Матвій – 20, 21, 49, 52
Ягода Генріх – 5, 31, 33, 54
Яготин М.Я. – 271
Якимчук Казимир, прокурор – 304
Якір Петро, дисидент – 124
Якір, командуючий військ округу – 150
Яковенчук, свідок – 271
Якуб'як Василь – 96
Якубівська Домаха, мати М. Якубів-
ського – 77
Якубівська Людмила, дружина М.Я. –
81
Якубівська Годоська, баба М.Я. – 77
Якубівська Ярослава, дочка М.Я. – 81
Якубівський Віталій, брат М.Я. – 77
Якубівський Віцько, прадід М.Я. – 77
Якубівський Герасим, дід М.Я. – 77
Якубівський Михайло – 77-82, 280,
283, 284, 289, 290, 331
Якубівський Михайло, батько М.Я. – 77
Якубівський Тарас, син М.Я. – 81
Яловий Михайло – 21, 49
Янченко Володимир, генерал-хорун-
жий – 148
Яремчук Андрій – 289, 290
Ященко Леопольд – 57, 116, 122

Nagorsky Andrew – 334
Wiesermann Michael – 337
Woronowyc Roman – 336

ЗМІСТ

ПОЧАТОК ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ.....	4
ЦІ МОТОРОШНІ СЛОВА: СОЛОВКИ, САНДАРМОХ.....	11
БІЛОМОРКАНАЛ.....	29
СОЛОВКИ ОТАМАНА ПЕТРА КАЛНИШЕВСЬКОГО.....	42
ДЕЩО ПРО РОДИНУ ОЛЬГИ ПЕТРІВНИ ВАНГЕНГЕЙМ.....	49
«НАС ПОРІВНЯЛИ МУРИ, ЯК СТАТУТ».....	54
НЕРОЗКАЯНОМУ ГРІШНИКОВІ НЕМАЄ ВІРИ.....	63
«ВІЗЕРУНОК ЦНОТ» 5-ГО ВІДДІЛУ КГБ.....	68
ДОЛЯ УКРАЇНИ – ЙОГО ДОЛЯ (Л. Лук'яненко).....	71
ПОДВИЖНИК (І. Кравців).....	74
ДВАДЦЯТИП'ЯТИЛІТНИК (М. Якубівський).....	77
ПРЯМОСТОЯННЯ, або У ЄВГЕНА КОНЦЕВИЧА ТАКА МАНЕРА: ПРИЙМАТИ ГОСТЕЙ ЛЕЖАЧИ.....	83
ПРАПОР НАД КИЄВОМ (В. Кукса і Г. Москаленко).....	90
ОСТРІВ НЕЗАЛЕЖНОСТИ (В. Могильний).....	99
МИ ПРОСТО ЙШЛИ (УКК).....	102
ПРАВОЗАХИСНИЙ РУХ В УКРАЇНІ.....	107
БАЗАРСЬКА ТРАГЕДІЯ.....	147
АНТИРАДЯНСЬКА КНИЖКА (С. Білоконь).....	155
НАМ НЕ ЛИЧИТЬ ВІРИТИ МЕНШЕ, або ЗЕРНО, КИНУТЕ В ЗЕМЛЮ (А. Русначенко).....	161
СКИНЬМО ЧУЖІ ОКУЛЯРИ! або ВИХІД З ПОЛОНУ.....	165
ДУМКИ СВІТЛІ І ВДЯЧНІ (М. Горбаль).....	169
ПРОРИВ ДО ВОЛІ (П. Григоренко).....	173
УКРАЇНСЬКИЙ ШЛЯХ (М. Руденко).....	177
СВІДЧИТЬ ОЛЕНА АПАНОВИЧ.....	181
МІЖ НАМИ, ФІЛОЛОГАМИ, КАЖУЧИ.....	190
«ВКРАЇНСЬКУ ОББРЕХАВ ГОЛГОТУ...» (М. Холодний).....	196
«МУЖЧИНА» & «ЖЕНЩИНА».....	199
ХАМОВІ ДІТИ.....	202
НАШ ПРЕЗИДЕНТ У РОСІЙСЬКОМУ ПОЛОНІ.....	206
ПОСТГЕНОЦИДНА УКРАЇНА.....	208
КГБ ДАВ НАМ РОБОТУ НА ВСЮ РЕШТУ ЖИТТЯ.....	219
ПОТОПТАВШИ ГОРДИНЮ.....	225
КАВА НА ТРЬОХ, або МІТ ПРО ДИСИДЕНТІВ.....	235
ЛИСТ ДО В. В. ШЕРБИЦЬКОГО.....	249
ВИСТУП НА ВРУЧЕННІ ПРЕМІЇ ІМЕНИ ВАСИЛЯ СТУСА.....	256
ДОДАТКИ.....	259
Вирок 1973 року.....	259
Документи 1975–1980 років.....	293
Вирок 1979 року.....	304
Вирок 1981 року.....	311
ДЕЩО З БІБЛІОГРАФІЇ В. ОВСІЄНКА.....	320
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	338

Публіцистичне видання

ОВСІЄНКО Василь Васильович

СВІТЛО ЛЮДЕЙ
Мемуари та публіцистика
Книга II

Відповідальний за випуск *Євген Захаров*
Упорядник *Василь Овсієнко*
Комп'ютерна верстка *Сергій Удалов*

Підписано до друку 09.11.2007
Формат 60×84 ¹/₁₆. Папір офсетний. Обл.-вид. арк. 22,58.
Додатковий наклад з виправленнями 1000 прим.

Василь Овсієнко
01103, Київ, вул. Кіквідзе 30, кв. 60
т. (044) 285-12-11, e-mail: ovsienko@voliacable.com

Харківська правозахисна група
61002, Харків, а/с 10430
root@khpg.org
www.khpg.org

Видавництво «Права людини»
61112, Харків, вул. Р. Ейдемана, 10, кв. 37
Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України
серія ДК № 2275 від 30.08.2005 р.

Надруковано на обладнанні Харківської правозахисної групи
61002, Харків, вул. Іванова, 27, кв. 4